

DONALD MATTHEW

A KÖZÉPKORI
EURÓPA
ATLASZA

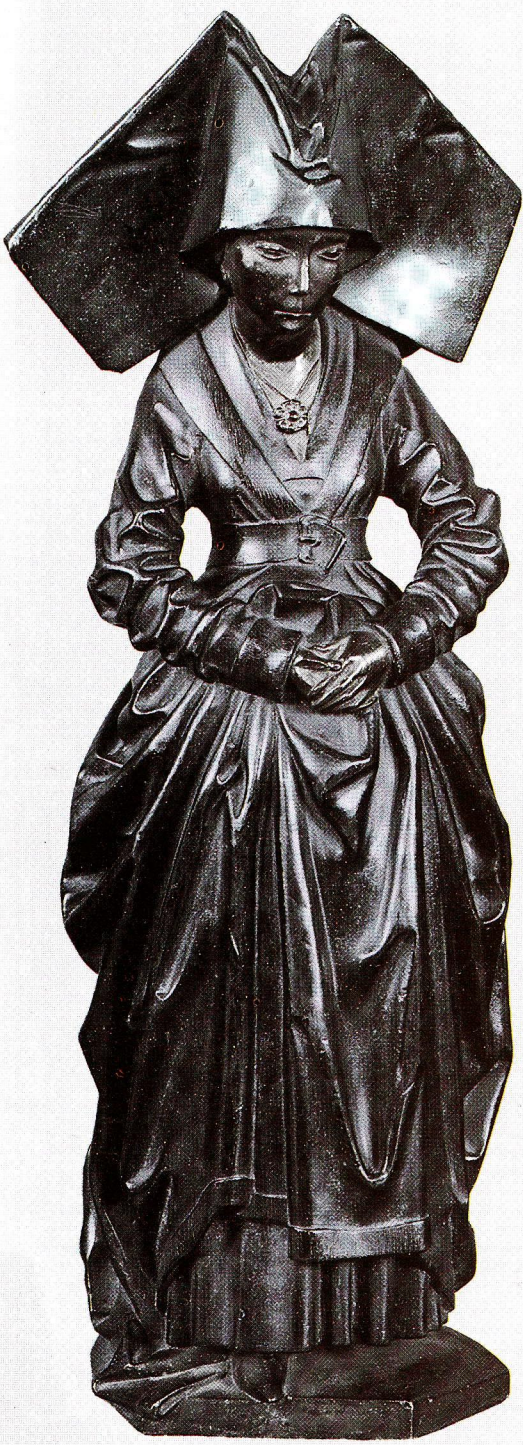
A mű eredeti címe:
Atlas of Medieval Europe.
A fordítás az Equinox (Oxford)
Ltd.
1983. évi kiadása alapján készült.
© Equinox (Oxford) Ltd. 1983.
Fordította Falvay Mihály.
A fordítást az eredetivel
Pálvölgyi Endre vetette egybe,
szakmailag Bóna István
és Engel Pál ellenőrizte.

A 2-6. oldalon Bourbon Izabella
(megh. 1465-ben) Antwerpenben
elhelyezett sírját díszítő 55 cm
magas szobrocskák láthatók.

A 2-3. oldalon balról jobbra:
Jó Fülöp; Burgundiai Mária;
iv. Lajos bajor király;
Margit, Szicília királynője;
Brabanti iv. János. A 4. oldalon
balról jobbra: Hainault-i Jakoba;
Bajor Albert; Burgundiai Anna,
Nevers-i Fülöp. A 6. oldalon:
Burgundiai Margit.

DONALD
MATTHEW

A KÖZÉPKORI
EURÓPA
ATLASZA

HELIKON

TÉRKÉPEK

- 12 A mai Európa politikai térképe
- 18 Európa 350-ben
- 18 Európa 800-ban
- 19 Európa 1150-ben
- 19 Európa 1500-ban
- 22 Európa éghajlata
- 27 Európa növénytakarója
- 28 Népvándorlás a 4. és 5. században
- 36 Justinianus birodalma
- 40 A Meroving kori Gallia
- 43 Itália az osztrogót és a langobard korban
- 48 Anglia és Írország a 8. században
- 50 Az iszlám terjeszkedése
- 52 A Karoling kori Európa
- 63 A viking terjeszkedés
- 67 A Keletrómai Birodalom megújítása a Macedón császárok alatt
- 69 Az iszlám felbomlása a 14. században
- 70 Az Ibériai-félsziget a vizigótok és az Omajjádák idején
- 75 Feudális államok Franciaország területén a korai Capeting-dinasztia idejében
- 78 Az Alpokon átvezető utak
- 80 A német királyság a 10. században
- 88 Egyházi alapítványok a 12. és 13. században
- 90 Keresztes államok
- 94 A német birodalom a Száli- és a Hohenstauf-dinasztia korában
- 96 Dél-Itália normann államai
- 98 A Plantagenet-birtokok
- 100 Paolo di Venezia 1323-ban készített Rómátérképe
- 104 A Compostelába vezető zarándokutak
- 109 A pápai állam fejlődése
- 111 A mongol birodalom
- 112 Egyiptom a Mamelukok alatt
- 114 Spanyolország 1300-ban
- 118 Franciaország Szent Lajos idején
- 128 Északi vizeken
- 133 Kereskedelem a 14. században
- 165 A gótikus építészet elterjedése és az egyetemek
- 184 Görögország és a Balkán
- 185 Az oszmán birodalom
- 187 Az aragón koronabirtokok
- 188 Csehország
- 190 Lengyelország és Litvánia
- 192 Magyarország
- 195 Oroszország
- 196 Az angol-francia háború
- 199 Anglia és Wales
- 201 Skócia
- 202 Írország
- 203 A német birodalom a késő középkorban
- 204 Petrarca utazásai
- 208 Németalföld a burgundi hercegek alatt
- 210 Svájc
- 212 Itália a 15. században
- 223 Portugália
- 224 Felfedezések a 15. században

ELŐSZÓ

Voltak idők, mikor a történetírás olyan irodalmi műfajnak számított, amely pusztán szóbeli eszközökkel idézte fel a múltat. A múlt bizonyos vonatkozásainak megjelenítéséhez ma is nélkülözhetetlen ugyan a szó, de a fényképezés feltalálásával a történelem megelevenítésének újfajta módja született meg, s ennek köszönhetően igen élénk érdeklődés támadt a múlt képei iránt; márpedig az európai történelemnek egyetlen más korszaka sem annyira fotogén, mint a sokat becsmért középkor. A nagy tömegek lenyűgözésére szánt Versailles pompája fényképeken nem érvényesül; bezzeg a székesegyházak, bár nagy homlokzataik szintén elsikkadnak a fotókon, szinte csalogatják a fényképészt, aki a karzatokat járva, lentől nem is sejtethető részletekre vadászik a faragványokon, szobrokon és színes ablakokon, melyeket inkább Istennek, mintsem az emberi szemnek készítettek évszázadokkal ezelőtt. A fotográfia a középkori kézművesek alkotásainak bámulatosan gazdag részleteit nemcsak a hatalmas méretű építészeti emlékeken fedezi fel és teszi közkinccsé, hanem például az illusztrált kéziratokban is, amelyeket addig csak a szakértők maroknyi csoportja ismert. E műves remek – kicsinyek és nagyok egyaránt –, Európa-szerte mindenütt megtalálhatók, csak kevés olyan hely van a kontinensen, ahol az embereknek ne volna valamilyen elképzelésük a középkorról, s e műtárgyak kimeríthetetlen változatossága, tökélye újra és újra meghaladja képzeletünket. Amikor a történelem főként írásban lejegyzett tudomány volt, akkor a történészek olyan középkort tártak elénk, amelyet a harcosok uraltak, s amelyben legfeljebb ha a valláson volt érdemes elgondolkodni. Most, hogy múltunk láthatóvá tehető, a középkor is merőben új köntösben lép elénk.

A történésznek a földrajzhoz és a térképekhez való viszonyát mind a mai napig inkább saját jó szándéka, semmint valamilyen külső kényszer határozza meg. A francia oktatási rendszer a történelem és a földrajz egymással összehangolt tanítását szorgalmazza, a brit iskolarendszer viszont, amely alternatív tárgyká tette ezeket, éppen e kapcsolat megteremtését teszi lehetővé. Azok a tanárok, akik érzékenyek a történelem térbeli összefüggései iránt, kénytelenek sűrűn hivatkozni a földrajzi atlaszokra, mivel a történelemtankönyvekben csak kezdetleges térképvázlatok találhatók. Könyvünk, amely térképek és képek tömegével akarja emberközelbe hozni a történelmet, sok tanuló jogos igényét elégíti ki. A középkor feltérképezése azonban nehéz feladat.

A Római Birodalomnak, ennek a körülhatárolt területnek a feltérképezése konkrét, jól megoldható feladat. Ám a „középkor” kifejezésnek nincs ehhez hasonló területi jelentése. A szó egyes történészek nyelvén éppolyan rejtelmes és elvont művészeti fogalom lett, mint mondjuk a „barokk”. Földönjáróbb képzeletű szakírók időpontokkal próbálják körülhatárolni a korszakot, de ez szükségképpen többféle földrajzi értelmezést eredményez. Az utóbbi negyven év folyamán nagymértékben megélénkült Nyugat-Európában a középkor kutatása, s a tudósok Európa jelenlegi országhatárait igyekeztek a távoli múltba visszavetíteni. Az érdeklődésük a Karoling Birodalomhoz – az Európai Gazdasági Közös-

ség elődjéhez – tartozó területekre terjed ki, mellőzik az Ibériai-félszigetet és a keleti határt jóval az Elbától nyugatra húzzák meg. Ezt a földrajzi keretet esetenként kiegészítik a római katolikus egyház befolyása alatt álló övezetre, bár ennek keleti nyúlványai, a lengyel és a magyar területek alig kapnak valami figyelmet. Ezen országok történetét és nyelvét ma is oly kevéssé ismerik Nyugaton, hogy nem csoda, ha épp csak mellékesen említik őket a középkori Európáról szóló tanulmányok.

Ugyancsak kartográfiai módszerekkel kell szemléltetni az egyház hatalmának európai terjeszkedését, csak-hogy az egyház soha nem küszködött olyan valódi földrajzi problémákkal, mint a világi birodalmak; s ha tesszem azt, térképre rajzolnánk a kereszténység előretolt állásait Ázsiában, egészen Pekingig, akkor a látszatra hiteles képi ábrázolás igen félrevezető lenne. Az egyházat, amely óhatatlanul belebonyolódott keleti keresztény testvéreink ügyeibe, nem ábrázolhatjuk térképesztileg olyan módon, mintha a keleti (az úgynevezett Bizánci) Birodalom teljesen független civilizáció lett volna, még akkor sem, ha egyetemi oktatásunk ezt bizonygatja. És mi legyen a helyzet az iszlámmal, amely erősen befolyásolta a kereszténységet, végig annak déli határai mentén? Tegyük úgy, mintha az mindenestül más téma volna? Ki szabad-e hagynunk, amikor a középkort taglaljuk? Maguk a középkor-specialisták sem tagadják, hogy a középkori világ ezerarcúságának megfelelő tárgyalásához nincsenek meg az eszközeik.

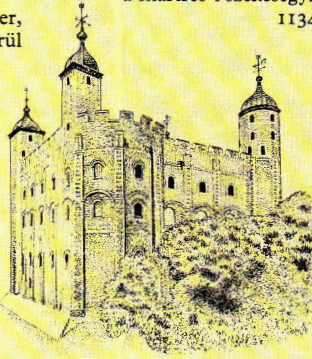
Van még egy említésre méltó vonatkozása a középkor feltérképezésének. A középkor emberének nem a szükséges készségek hiánya miatt volt idegen a térképészet, hanem mert a felségterületek és a határok fogalma nem sokat jelentett számára. Nem államok és nemzetek, hanem egyes emberek, hűbérurak és uralkodók iránt tartoztak hűséggel. Még egy város feltérképezésében is szükség van az egyes enklávék azonosítására és elkülönítésére; márpedig az akkori Európában a legtöbb terület ilyesfajta tulajdonjogi körülhatárolása egyszerűen lehetetlen lett volna, mivel minden területre többen tartottak igényt több-kevesebb joggal, vagyis a hatalmi szférák folytonosan átfedték egymást.

Hála ügyes és áldozatos térképészeinknek (Liz Orrocknak, Zoë Goodwinnek és Nicholas Harrisnek), meg azoknak, akik e kiadvány szemléltető ábráit tervezték (Andrew Lawson és Diana Morris), a könyv szerzőjének elképzelései pontosan követhetők. Noha remélem, hogy szövegem összefüggő, nem törekedtem e hosszú és bonyolult korszak történetének összefoglalására. Csak azt akartam elérni, hogy segítséget nyújtsak az atlasz képanyagának összefüggő értelmezésére. A témaköröket úgy választottam ki, hogy alkalmasak legyenek a térképformában való bemutatásra, vagy hogy legalább jobban megvilágítsa őket a térkép, és így összegyűjtve őket, általános áttekintést nyújthassanak a korról.

Végül köszönet illeti azokat, akik segítségemre voltak: Christopher Brooke értékes megjegyzéseivel, Richard Southern támogatásával és biztató szavaival járult hozzá a könyv megszületéséhez, dr. Graham Speake pedig összehangolta és irányította a műveleteket.

IDŐRENDI TÁBLÁZAT

	300	400	500	600	700	800
MŰVÉSZET	<div><div><p>Diocletianus és Maximianus, 300 körül</p></div><div><p>Hagia Sophia, Konstantinápoly, 532–537</p></div><div><p>Nagy Károlyt császárrá koronázzák 800-ban</p></div><div><p>9. századi viking hajó Osebergből</p></div></div>					
KERESZTÉNY EGYHÁZ	313 A milánói ediktum engedélyezi a keresztény vallás szabad gyakorlását	430 Szent Ágoston halála Hippo Regiusban 451 a khalkedóni zsinat	526 Szent Benedek halála 560 Ír missziók a kontinensen 590–604 I. Gergely pápa			817 Aniane-i Benedek kolostor reformja 860 Cirillt és Metódót Morvaországba küldik
RÓMAI BIRODALOM	395 a birodalom kettéosztása	438 <i>Codex Theodosianus</i>	533 Észak-Afrika újra a birodalom része 534 <i>Codex Justinianus</i>	610–614 Hérakleiosz császár	716–717 Konstantinápoly mohamedán ostroma 717–741 III. Leo császár 730–843 a képmromolás	867–886 I. Baszileiosz a makedón dinasztia első császára
ISZLÁM				622 Mohamed Medinába megy: a Hidzsra 636 A mohamedánok győzelme Jarmuknál 661–680 Muávija, az első Omajjád kalifa	762 Bagdad alapítása, ez lett az Abbászidák fővárosa	
SPANYOLORSZÁG	409 Vandálok. alánok és szvévek törnek be Hispaniába		507 A vizigótokat legyőzik Vouillé-nál, és visszavonulnak Spanyolországba 589 Rekkared felveszi a katolikus vallást	711 mohamedánok meghódítják az Ibériai-félszigetet		860 körül jelentős viking támadások Hispania ellen
FRANCIAORSZÁG	486 Klodvig legyőzi Syagriust		507 körül Klodvig felveszi a katolikus vallást	687 Austrasiai Pippin Tertrynél megveri a neustriaiakat	732 Martell Károly Poitiers-nál megveri a szaracénokat 751 III. Pippin lesz a frankok királya	888 Odót, Párizs grófját királlyá koronázzák
ITÁLIA	476 Odoaker Itália királya		536 Belisarius visszafoglalja Rómát 568 Langobard hódítók Itáliában	668 II. Konsztansz meggyilkolása Szüraküszaiban	774 Nagy Károly Itália királya lesz	
NÉMETORSZÁG	406 A germánok átkelnek a Rajnán		509 A konstanzi püspökség megalapítása	754 Szent Bonifác halála 772–804 szász háborúk		800 Nagy Károlyt császárrá koronázzák 843 Verduni Szerződés: a birodalom felosztása
KELET-EURÓPA	341 Ulfila téríteni kezdi a gótokat 376 A gótok átkelnek a Dunán		A szlávok kezdenek beszivárogni a Balkánra		864 a bolgárok megtérése	
BRITANNIA ÉS ÍRORSZÁG			563 Szent Kolumbán Ionán 597 római hittérítők Angliában	664 A whitbyi zsinat	Merciai fennhatóság 731 Beda befejezi „Egyháztörténet”-ét 793 az első viking betörések Angliában	836 a dánok megtelepednek Dublinban 899 Alfred halála Wessexi királyok Angliában
SKANDINÁVIA						860 Dán uralom Izlandon

1000	1100	1200	1300	1400	1500
985 körül <i>Beowulf</i>	1063 körül San Marco, Venecia	1120–1130 a moissai apátsági templom Roland ének 1194–1220 a chartres-i székesegyház	1225 k. – 1274 Aquinói Szent Tamás 1240 <i>Roman de la Rose</i> 1265–1321 Dante 1266–1337 Giotto	1304–1374 Petrarca 1345–1400 Chaucer 1377–1446 Brunelleschi 1386–1466 Donatello 1390 k.–1441 Van Eyck	1400 k. – 1474 Dufay 1452–1519 Leonardo da Vinci 1471–1528 Dürer
 <p>Londoni Tower, 1080 körül</p>	 <p>Szobrok a chartres-i székesegyházból, 1134–1150</p>	 <p>A sienai városháza, 1297–1376</p>	 <p>Donatello: <i>Dávid</i>, 1430</p>		
911 Cluny alapítása	1046 a sutri zsinat – a római egyház reformjának kezdete	1115 Clairvaux alapítása 1179 A III. lateráni zsinat	1209 a ferences rend jóváhagyása 1215 a párizsi egyetem első alapszabályai	1309–1377 a pápaság Avignonban 1378 a nagy egyházszakadás kezdete	1414–1418 a konstanzi zsinat
963–969 Niképhorosz Phokasz császár	1018 a bolgárok végső veresége 1071 a manzikerti csata	1176 I. Mánuel megverik a szeldzsukok Müriokephalonnál	1204 a 4. keresztes hadjárat; Konstantinápoly bevétele 1261 a birodalom restaurációja		1453 Konstantinápoly eleste
909 a Fátimida kalifátus alapítása Észak-Afrikában	1055 a szeldzsukok elfoglalják Bagdadot 1071 a szeldzsukok elfoglalják Kis-Ázsiát 1095 az első keresztes hadjárat	1171 Szaladin meghódítja a Fátimida Egyiptomot 1187 Szaladin visszafoglalja Jeruzsálemet	1218–1221 az 5. keresztes hadjárat 1291 az utolsó latin államok a Szentföldön a Mamelukok kezére jutnak	1326 az oszmánok beveszik Brüsszát 1389 az oszmánok megverik a szerbeket Rigómezőnél	1402 Timúr (Tamerlán) halála 1453 a mohamedánok elfoglalják Konstantinápolyt
929 Ommajjád kalifátus az Ibériai-félszigeten	1031 a cordobai kalifátus vége 1085 a keresztények visszafoglalják Toledót	1137 Barcelona grófja Aragónia királya lesz 1147 Lisszabont visszaveszik a mohamedánoktól	1235–1248 a katolikusok beveszik Córdobát és Sevillát	1369 a Trastamara-dinasztia Kasztíliaiban	1479 V. Ferdinánd aragóniai király és Kasztíliai Izabella házassága 1492 az „Újvilág” felfedezése 1498 Vasco da Gama eljut Indiába
911 Rollo uralma Normandiában 987 Hugó, az első frank Capeting király	1020 körül „Isten békéje”		1210–1229 albigens háborúk 1226–1270 IX. Lajos 1284 az angol-francia háború kezdete	1337 háború VI. Fülöp, a Valois-dinasztia alapítója és III. Edward között	1431 Jeanne d’Arc a máglyán 1477 Merész Károlynak, Burgundia utolsó Valois hercegének halála
962 I. Ottó császárrá koronázzák	1030 Normannok érkeznek Aversába	1130–1154 II. Roger Szicília királya	1212–1250 II. Frigyes császár és Szicília királya 1252 az első vert firenzei forintok	1347 pestisjárvány Genovában 1385 Gian Galeazzo egyesíti a Viscontiak területeit	1434 Cosimo de Medici visszatér Firenzébe 1454 a lodi béke
955 I. Ottó megveri a magyarokat a Lechnél	1075 Az investitúraharc kezdete	1122 a worms-i konkordátum 1159–1177 a pápaság és a császárság összecsapása	1273 Habsburg Rudolf a rómaiak megválasztott királya 1291 az első svájci szövetség	1338 a rense-i deklaráció 1348 a prágai egyetem alapítása	1419–1436 huszita háborúk
966 Lengyelország megalapítása 989 Kijevi Vlagyimir megkeresztelkedik	1000 III. Ottó megalapítja a gnieznói érsekséget 1001 a magyar királyság megalapítása		1241 mongol győzelem a keresztények fölött Legnicánál és Muhinál	1320 a lengyel királyság újraegyesítése 1386 Lengyel-litván perszonálunió	1478 III. Iván beveszi Novgorodot
973 az első feljegyzett királykoronázás Angliában	1017 Kanut lesz Anglia királya 1066 Normann hódítás Angliában	1154 II. Henrik az első Anjou király Angliában	1215 Magna Charta 1284 Angol uralom Walesben 1296 háború Skócia ellen	1381 parasztfelkelés	1483 Tudor Henrik a király
995–1000 körül I. Olaf norvég király		1104 a lund érsekség megalapítása 1152 a nidarosi érsekség 1164 az uppsalai érsekség		1397 Norvégia, Svédország és Dánia megkötö a kalmári uniót	

A KÖZÉPKORI
EURÓPA
ATLASZA

A KÖZÉPKOR FOGALMA

A 14. századi Itáliában éltek olyan német királyok, akik igényt tartottak a római császár trónjára. Igényüket azal indokolták, hogy a Római Birodalom folyamatosan fennállt az ókortól egészen napjainkig, noha ezt sokan persze képtelenségnek tartották. Az utóbbiak közé sorolható például Petrarca (1304–1374) és nyomában más tudósok, akik, komoly érdeklődéssel fordulván Róma felé, minden kétséget kizáróan megállapíthatták, hogy történelmének egy bizonyos pontján a birodalom hanyatlásnak indult. Tanulmányaik azonban arra ösztönözték Petrarcaékat, hogy a letűnt antikvitásnak legalább a szellemét újraélesszék. Az újjászületés vagy reneszánsz az ókori Róma politikai hatalmát természetesen nem támasztotta fel – kulturális jelenség maradt, s a közügyekre legföljebb ha érintőleg hatott –, de a vele foglalkozó történészek és akik e kulturális hagyományt ápolták, egyezményesen elfogadták azt a gondolatot, mely szerint a régi kultúra és annak újjászületése között volt egy közbülső kor. Látható, hogy a középkornak már a fogalma is csak egyfajta tudós előítéletnek köszönheti létét, és senki nem akarta általa korszakokra osztani a történelmet. Aki tehát egyéb szempontok alapján próbálja meghatározni ezt az időszakot, kudarcot fog vallani; aki viszont a 14. századi elképzelést igazolni próbálja, csapdába esik.

A reneszánsz fensőbbes latinistái a kezdet kezdetől úgy tekintettek a középkorra, mint a barbárság korára. És amíg a nyugat-európai kultúrát a latin filológia értékei uralták, addig e nézet megfellebbezhetetlen igazságnak tűnt. A középkort behatóan csak a 19. században kezdték tanulmányozni. Még újabb keletű a kulturális értékek viszonylagosságának elmélete, amely aláasta a klasszicizmus tekintélyét. Szabaddá vált az út a középkor ártérkékeléséhez, de addigra már oly erősen meggyökerezett az elnevezés, hogy képtelenségét hiába mutatták ki, a használatból nem sikerült kiszorítani. Megmaradt mint kényelmes címke, és nem kevésbé képtelen régi és új társaival együtt a történelem hármass felosztását jelzi.

A reneszánsz, mely megajándékozott bennünket a középkor fogalmával, egy ragyogó munkával segítette a tárgy meghatározását. Giorgio Vasari könyve, *A legkiválóbb itáliai festők, szobrászok és építészek élete* (1550) azt mutatta meg, hogyan fedezték fel újra a művészek a festészet, a szobrászat és az építészet korábbi emlékeit. A középkor művészetét századokon át nyersnek és primitívnek ítélték; nem érdemelték figyelmet azok a művészek, akik nem ismerték a perspektíva törvényeit és az emberi szépség klasszikus kritériumait. A középkori szobrászat a „gótikus” címkét érdemelte ki, így utalva barbár északi eredetére. E kifejezés azóta körülhatároltabb és szűkebb jelentést kapott, de így is teljességgel alkalmatlan például a 12. századi francia építészeti remekek meghatározására. Amikor lelkes hívei a 19. században rehabilitálták a gótikát, technikai vívmányainak méltó értékelését erősen akadályozta az a tény, hogy túlzóan nagy súlyt fektettek vallási és társadalmi vonatkozásaira. Megint csak megváltozott, modern ízlésünknek köszönhető leginkább, hogy mára a gótika is az őt megil-

lető helyre került értékelésünkben, mint az építészet igen kevés számú, valóban eredeti stílusainak egyike. A festészetben úgyszintén az emberalak-rajzolást, a perspektívát és a fennkölt témaválasztást hangsúlyozó akadémikus hagyomány bukásának köszönhető, hogy – most először – klasszikus előítéletek nélkül tudjuk értékelni a középkor képzőművészetét. S ennek következményeképpen a reneszánsz sem értelmezhető többé saját fogalmai szerint, mint valamely művészi „újjászületés” korszaka. Öntudatossága páratlan középkori művészi mozgalommá avatja, de az addigiaktól eltérő „stílusa” csak az utolsó volt a középkori művészetben ma már fölismerhető változások sorában – mert hiszen a középkor művészete távolról sem volt egységes vagy értéktelen. A középkori művészettel szembehelezkedő reneszánsz előítélet, bármennyire érthető volt is a maga korában, a mai szemlélőt már semmiképpen sem befolyásolja.

A reformáció hamarosan megteremtette a maga befolyásos és nem kevésbé agresszív tudós testületét, mely azt vallotta, hogy az egyháztörténet is három korszakra osztható, korai, középső és egykorú szakaszra, s ez utóbbiban vissza kell állítani az egyház ősi tökélyét. Bár a középső szakasz időhatárai kissé pontatlanok voltak, úgy definiálták, mint a pápai – s nem a birodalmi – katolicizmus korszakát, melyben a pápista papság babonás hiedelmek béklyójában tartotta híveit. A katolikusok persze nem ilyen gyászos színekkel festették meg a szóban forgó korszak képét, de a középkori társadalmi rendszer védelmére és igazolására tett erőfeszítéseik sem rendíthették meg az egyháztörténet effajta szakaszolásába vetett bizalmát. A 20. században az ökömenikus mozgalom és a második vatikáni zsinat (1962–1965) tompította a vallási viták életét, s végre megszabadította a középkori egyház történetének értelmezését a szektás viszálykodástól. Ámde hiába állítják mai középkorkutatóink, hogy mentesek a latinisták, a műértők és a teológusok régi előítéleteitől, e nagy múltra visszatekintő kulturális állásfoglalásoknak a gyökerei igen mélyre nyúlnak. A nyugat-európai középkori világról például szinte az összes írásos beszámoló latin nyelvű, és jóformán valamennyit papok írták, s így a történész nem kerülheti el azokat a gondokat, amelyeket a szerzők megbízhatóságának és latin kultúrájuk mértékének megállapítása okoz.

A modern szakemberek talán szívesen hajítják félre a divatjamúlt feltételezéseket, de azt ők sem tagadhatják, hogy a középkor létezésének gondolata a 16. században alapozódott meg, amikor az emberek első ízben észleltek törést koruk és a közelmúltjuk között. Nyilvánvaló, hogy azoknak, akik a középkori Nyugat-Európa tíz vagy annál is több századában éltek, ama évszázadokban, amelyeket azóta is megvetéssel emlegetnek, mint az emberiség valamely sajnálatos hanyatlásának időszakát, fogalmuk sem volt sanyarú sorsukról. A 16. században kialakult előítéletekkel kezdték valamennyiüket egyetlen kor gyermekeinek tekinteni. A középkor évezrede éppolyan változatos, dinamikus és kreatív időszak volt, mint bármely más évezred.

Mielőtt a történészek érdeklődése fölébredt a középkor iránt, a régiségbúvárok a reformációt követően gyűjteni kezdték a középkor tárgyi emlékeit: kéziratokat, okleveleket és vallásos tárgyakat, az ősi származás bizonyítékait, s az egykori nemesi családok dicsőségére óvták a régi épületek állagát. Ők nemcsak gyűjtők, de a múlt tanulmányozói is voltak. Egyesített erőfeszítéseik eredményeként közzétettek sok hasznos anyagot (melyek egy része azóta elveszett), nélkülözhetetlen kézikönyveket állítottak össze, például a dátummegállapítás művészetéről. Említhetjük Charles du Cange nevét, aki egy középkori latin szótárt szerkesztett. Ekkor születtek az óangol nyelvvel foglalkozó első tanulmányok. E munkálatok korábban kezdődtek, mint a történészek vizsgálódásai. A középkorról szóló tanulmányok mindmáig magukon viselik e kettős eredet bélyegét. Ha a történészek egy szép napon elvesztenék érdeklődésüket a középkor iránt, a levéltárosok, régészek, címer- és numizmatikusok, paleográfusok és mások minden bizonnyal továbbra is kitartanának szeretett középkoruk mellett. A középkori tárgyak mindenképpen figyelmet követelnek, függetlenül attól, hogy a kort „fontosnak” tartjuk-e vagy sem.

A katolikus országokban támadt zavargások kevesebb pusztítással jártak. A tridenti zsinat (1545–1563) nagyrészt visszaállította a katolikus hagyományokba vetett hitet. Maga a szerzetesi élet is visszanyerte régi önbizalmát. Franciaországban az ún. maurinusok (a Szent Mórról elnevezett bencés kongregáció tagjai) különösen sok tudást merítettek azokból a kolostori könyvtárakból, amelyek épségben vészelték át a vallásháborúkat (1562–1598), s ezekre támaszkodva rakták le a középkortudomány alapjait. Jean Mabillon (1632–1707) megtanulta olvasni a bencés rend ősi dokumentumait, és szabályokat dolgozott ki középkori szövegek hitelességének megállapítására. Szövegeket hozott nyilvánosságra, s megírta szerzetesrendje történetét. A jezsuiták szigorú szöveg tanulmányok alapján kezdték ellenőrizni a szentekről szóló legendákat. Nyugat-Európa-szerte tanulmányok és dokumentumok jelentek meg a középkorról vagy vele kapcsolatosan, jócskán megelőzve a történészek ilyen irányú tevékenységét. A nagy Edward

közötti kulturális különbség. Az ókori civilizációk a Földközi-tenger térségében alakultak ki, egy földrajzilag egységes régióban. A középkori kultúra megszületésével a kontinens egyfajta kulturális egységévé vált.

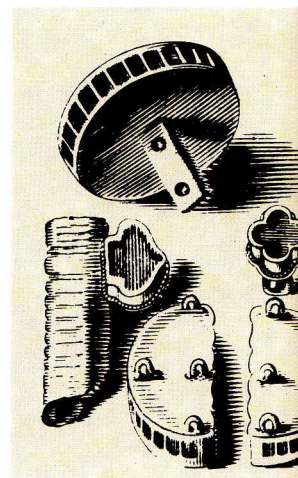
A bylandi apátságot az angliai Yorkshire-ben 1177 után kezdték építeni, és a 13. században fejezték be. Az effajta festői romok szépsége már John Miltonra is hatott, a romantikus írók képzeletvilágára pedig mély benyomást gyakorolt. Az ilyen monostorok fénykorukban az imádkozás és a munkálkodás központjai voltak. Ez az épületegyüttes – méretei alapján – mintegy 36 szerzetes és 100 világi barát igényeit szolgálta ki.

Gibbon (1737–1794) volt az első, ki jelentős művet írt a középkori történelemről, noha az – jellemző módon – igazából a Római Birodalom hanyatlásáról szólt. Módszerét az ókori történelem tanulmányozásából merítette, s így egész könyvét a középkor iránti bántóan lenéző szemlélet jellemzi. A tudóst vallásos értékek iránt tanúsított szkepticizmusa, mely olyannyira jellemző volt korára, a felvilágosodásra, megakadályozta abban – s nemcsak őt, hanem kortársait is –, hogy a középkori érzés- és gondolatvilág lényegéig hatoljon.

A francia forradalmat követő időszakban felnövekvő új történelemszemlélet volt az első, amely elfogulatlanul tudott szembenézni a középkorral. A modern, racionális embernek az a nyilvánvaló fogyatéka, hogy nem tud okulni a tudatlanság századai alatt felgyülemlett tévedésekből, s hogy képtelen tisztán racionálisan megoldani emberi problémákat, arra készítette a történészeket, hogy visszatékozzanak, s olyan korokat tanulmányozzanak, amelyekben több figyelmet szenteltek az emberi lélek mélységeinek. Immár a vallásban sem csupán bizonyos kinyilatkoztatások illogikus halmazát látták, hanem az ember mélyebb érzelmi tapasztalatainak a kifejeződését. Voltak, akik úgy vélték, érdemes volna rekonstruálni egy olyan európai rendet, amely a felvilágosodás előtti értékekre épít, elsősorban az egyházra és a monarchiára; ez szükségessé tette a múlt és kiváltképp az európai szintér eredetének kutatását. Németországban, ahol Napóleon nemzeti újjáéledést idézett elő, a tudósokat az a teljességgel érthető vágy hajtotta vissza a középkorhoz, hogy fölfedezzék ama régi német valóságot, amelyet még nem rontott meg a német fejedelmi udvarok franciás divatja. Visszatérhettek végre örökük-

be a legkorábbi idők hősei, akik annak idején szintén megdöntöttek egy nagy birodalmat a Rajnán túl. A középkori németeket nem hozta zavarba, hogy vállalniuk kell a keresztény birodalom terheit; a 19. századi németek büszkén tekinthettek középkori múltjukra, amelyben a maguk civilizáló szerepét láthatták. A középkortudomány, melyet ilyen lelkesen karoltak föl Németországban, gyorsan népszerű lett mindazokban a nyugat-európai országokban, ahol hajdan a germán törzsek törtek széjjel a birodalmi korlátokat. Erkölcös hősök lettek a „barbárokból”, hősök, akik szembeszálltak Róma korrupciójával és dekadenciájával, akik felfrissítették Európa fáradt véré, s megvetették a modern európai nemzetek alapjait. A kora középkor így egyszer csak mindent e hősök jótékony tisztogató munkájának köszönhetett; nem kellett immár elítélni Róma kifosztását: a Római Birodalmat vérszomjáért méltó büntetés érte. A latin kultúra, elnyomó és elitista lévén, elvesztette azt a vonzást, amit még Gibbon kortársaira tudott gyakorolni. A germán népek valódi természetének megismeréséhez mindenképpen szükséges lett a középkor tanulmányozása.

A francia forradalom és a romantika kora új érdeklődést ébresztett a régi nemzeti irodalmak és nyelvek iránt, amelyek zömmel a „középkorban” virágzottak. Az irodalmi művekből persze hiányoztak az egyértelmű történelmi információk, de jó betekintést nyújtottak a letűnt kultúrákba, s tették ezt mindenféle vallási előítéllettől mentesen. Az európaiak, akiket fellelkesített a hősi költészet és a legendairodalom, nemcsak hogy megváltoztatták a középkori barbárságról alkotott véleményüket, de új anyanyelvi népoktatási programokat is ter-

veztek, s ez volt az – visszatekintve megállapíthatjuk –, ami megtörte a klasszikus hagyomány sok évszázados uralmát az oktatásban. A klasszikus irodalmat kiszorította az európai országok irodalma és történelme. Sok újkori állam politikai „megújulását” éppenséggel középkori eredetének köszönhetette, és a jelen iránti nemzeti elfoglaltságuk készítette őket arra, hogy középkori példákkal igazolják oktatási célkitűzéseiket.

E pártos lelkesedésnek köszönhető, hogy éveken át fáradságot nem kímélve kutatták a múltat, küszködtek a középkori szövegek értelmezésével, új meg új kiadásban jelentették meg a krónikákat, az okleveleket, s végezték ama aprólékos, ám de szükséges munkát, amit a kézikönyvek és szótárak megírása, atlaszok megszerkesztése jelent. A középkortudósok a mai napig sem érték utol ebben a közel négy évszázados előnnyel induló klasszika-filológusokat. De a germánoknak és a rómaiaknak az az akadémikus szembeállítás, amely a középkorkutatás fejlődésének termékeként kialakult, már túlzónak és erősen megtévesztőnek tekintendő. A középkor nem a különböző nemzetiségű és kultúrájú emberek között zajló hosszú ütközet volt. A rómaiak nem voltak annyira korruptak, s a germánok sem annyira példás magaviseletűek, mint azt a legendák sugallják.

Ám a középkori irodalom, művészet és építészet valódi arculatát csak akkor mutathatjuk meg, ha szabadulni tudunk a romantika korában kialakult képtől. Az akkor készült tanulmányok ugyanis ízlésében kezdetleges, egzotikus, túlfűtött és érzelmes kultúrájú világot rajzoltak meg, s még ma is hajlunk az effajta jelzőkre. A hozzánk időben oly közel álló írók, mint Voltaire vagy Gibbon elfogadhatatlannak érezték a mai ember romantikára hajló ízlését, márpedig éppen ez határozza meg a középkorról alkotott képünket is, s láttatja velünk ezt a kort a misztérium, a képzelet, a pompa és ragyogás korának. Walter Scott, Richard Wagner, Emmanuel Viollet-le-Duc, a Grimm testvérek, John Ruskin és William Morris világa, minden túlzás és tévedés ellenére, elég sokat sejtet a középkor eredeti lelkületéből. Akik ezen a nyomon indulnak el visszafelé, s elfogulatlan pillantást akarnak vetni a középkorra, elszakadhatnak ugyan a romantikus értelmezésektől, de mégis köszönettel tartoznak a romantikának azért, hogy kiváltotta belőlük a vágyat ennek a félreértett világnak újrafelfedezésére. A modern ember képzeletében a középkor csak úgy „él”, mint az emberi szellem lehetőségeinek és képességeinek teljes kibontakoztatására alkalmas környezet, a középkorban ugyanis az emberek többségére nem erőltették rá az oktatás során a kevesek önkényesen megválasztott eszméit. Sok olyan ember került fontos pozícióba, aki semmilyen iskolába sem járt, s ebből az következik, hogy valamiképp szélesebb tér nyílt az emberi képzelet szabad megnyilvánulása előtt.

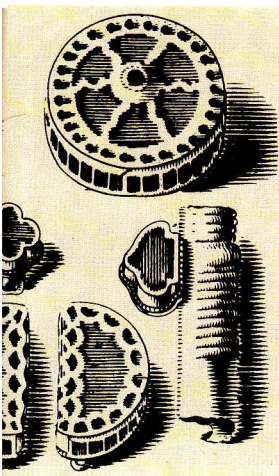
És ebben az értelemben a középkort nem kényszeríthetjük a tér és idő korlátai közé, hiszen, láttuk, az voltaképpen a történészek képzeletének produktuma. E fogalom, melyet talán a nyugat-európai múlt egy szakaszának bizonyos sajátosságai ihlettek, egészen más kultúrák, így a japán felé is megtalálta az útját. A modern romantikus készítés az ismeretlen felé ösztökél, és zabolátlan inspirációja megmagyarázhatja talán azt is, miért van forgalomban oly sok értelmezés a középkor „valódi” jellegéről. A modern lelket az ókori világ hagyományosan az irodalmán keresztül érintette meg – Homérosz, Vergilius és a könyvek könyve: a Biblia. A középkor vonzása korántsem volt ennyire egynemű. Inkább ahhoz a mesés szigethez hasonlítható, amelynek minden látogatója ta-

lál valamit, ami megragadja a képzeletét, s hazatérve, mind másként meséli el a látottakat. Egyesek számára a hit korszakát jelenti, másoknak a kézművesség tökélyét vagy a feudális elnyomást; megint mások a primitív társadalmat látják benne, amely egyszer csak valami rejtélyes módon nekilódult, s így benne keresendő az európai fölény kulcsa, amelyet ha más társadalmak meglenének, ők is ugyanígy „felszárnyalhatnának”. Aki Európának egy ilyen ezerévesnél is hosszabb szakaszához nyúl, mintha kincseskamrában kutatna, azt remélve, hogy valamely mesés leletre bukkan. Rejtett titkok és csodás misztériumok, úgy tetszik, örökké velejárói maradnak annak, amit el szokás várni a középkortól.

A középkor – az általunk elfogadott definíció szerint – az az időszak, amely Nyugaton a Római Birodalom összeomlásával kezdődött, és a világ többi részén az 1490-es években tett tengeri felfedezésekkel végződött. Másként fogalmazva: a Római Birodalom „barbár” inváziója, illetve Amerika és Ázsia „európaiak” által végrehajtott előzőnlése közötti kor. Ma már nem mindenki tartja ezeket az európai hódítókat „civilizálnak” vagy kevésbé „barbárnak”, mint egy ezredévvél korábbi őseiket, de annyi bizonyos, hogy eszményeiket és teljesítményeiket tekintve sokban különböztek tőlük: időközben a forogó szerepcse sok mindenre megtanította őket.

A nyugat-európai szemléletben hagyományossá vált hármas felosztás – ókor-középkor-újkor – elhomályosítja a Konstantinápolyra alapozott Római Birodalmat, de még az Iszlám Birodalmat is, jóllehet mai, világias szemléletmódunk szerint az egykorú görögök és a mohamedánok birodalmi mindenképp figyelmet érdemelnek világhatalom voltak miatt, s éppen ebből fakadt az is, hogy különböztek a kor európai államaitól. Konstantinápolyban és Bagdadban nincs értelme középkorról beszélni; a keletiek történelmét eltorzítja, ha európai kategóriákat erőltetnek rá. Ám még ez is jobb, mintha teljesen megfeledkeznénk róluk. Ha figyelembe vesszük, hogy a középkori Európával egy időben léteztek, könnyebben kerülünk el bizonyos mutatók leegyszerűsítéseket, de a történészek dolgát bizonyosan megnehezítjük. Kevés olyan történész van, ha van egyáltalán, vagy lesz valaha is, aki annyira jártas lenne mindhárom kultúrában, hogy nagyobb botlások nélkül meg tudná írni ezek bonyolult kölcsönhatásait. Már ahhoz is igen alapos felkészültség és tudós elmélyülés szükségeltetik, hogy helyesen értékeljük valamennyi nyugat-európai nép történetét; s akkor gondoljunk csak még a nehezen elsajátítható kelet-európai nyelvekre, valamint az iszlám és a Kelet számtalan hagyományára. El kell fogadnunk, hogy a középkor alapjában európai kulturális fogalom, mely történelmének abban a szakaszában keletkezett, amikor saját múltját kellett tisztáznia. Ama zavaros idők embere számára azonban Nyugat-Európa nem jelentett holmi kitüntetett régiót, ahol az ember mentes lehetett minden ellenséges hatástól. Éppen ellenkezőleg: nagyon is ki volt téve a támadásoknak, s magát sokkal alacsonyabb rendűnek tudta a Bizánci Birodalomnál és az iszlám civilizációnál. Innen ered merev ragaszkodása vallási szokásainak feltétlen tisztaságához, mert ezen a területen volt támadhatatlan. Ha mármost úgy tekintünk a középkorra, mintha meghatározható koherenciája lett volna, akkor torzítva fogjuk látni a világ többi részét, de magát a nevezetes eseményekkel és drámai változásokkal teli évezredet is. A középkor nem tekinthető homogénnek. Minden egyes évszázada harsányan követeli, hogy felfogjuk és elismerjük egyéni arculatát.

Childerik Tournai-ban halt meg 481-ben. Sirját 1653-ban találták meg, és Chifflet már 1655-ben közzölte a leletek dokumentációját. A leglátványosabb középkori leletek egyike, s jelentőségét az is növeli, hogy pontosan datálható. 1831-ben az ékszerek java részét ellopták a párizsi Cabinet des Médailles-ből. Chifflet rajzait ez a tény még értékesebbé teszi. Az ékszereket keretbe foglalt gránátkövek díszítették.

A NAGY KÉRDÉSEK

A hit és a helyi hatalom elsősege

A mai történészek nem fogadják el a középkorról a reneszánsz és reformáció idején kialakult nézeteket, jöllehet azok elismerést érdemlően az egyházi és birodalmi szempontokra helyezték a hangsúlyt. A modern tapasztalat is bizonyíthatja, mennyire fontosá válhat minden közösség életében a kormányzati rendszer. A Római Birodalom példáján azt láthatjuk, hogy a központi államhatalmi szervek birodalomszerte nagyjából azonos életfeltételeket tudtak teremteni, s csak szórványos és gyönge ellenállás mutatkozott ezzel szemben. Persze a birodalom valamennyi lakója nem élvezett azonos előnyöket, de tény, hogy az államhatalom szabta meg és alakította mindnyájuk vágyait és elképzeléseit. A birodalom összeomlása is elsősorban azt jelentette, hogy a „kormány” képtelen volt továbbra is hathatósan működni, és így az egész közösség az általa ismert egyének felé fordult irányításért, s már nem az állam nevében cselekvő főhivatalnoktól várta a döntéseket. A nagy többség számára a vazallusai által személyesen ismert hűbérurak lettek és maradtak fontosak mindaddig, amíg – az úgynevezett modern időkben – az európai államok szembe nem szegtek a közjó ügyét a feudális, azaz privát hatalommal. A hűbérúr által szavatolt biztonság földrajzilag legfeljebb ha addig terjedt, ameddig elért a hűbérúr híre, ez a rendszer nem nyújthatott védelmet távolról érkező martalócok rajtaütései és fosztogatásai ellen. A központi kormányzat immár képtelen lévén távol tartani a be-betörő barbárokat, az események irányítására nem maradt más lehetőség, mint hogy a közügyek intézését helyi szinten a nagy földbirtokosokra bizzák. A középkor voltaképp olyan korszakként rajzolódik ki előttünk, amely nem ismeri el az uralkodói tekintélyt a társadalom javának előmozdítójaként, vagy a határok védelmezőjeként az ellenséges szomszédokkal szemben. Ez persze annyit jelent, hogy kegyetlen emberek szabadon garázdálkodhattak, s nem kellett tartaniuk a központi hatalom megtorló intézkedésétől, hiszen egyetlen hűbérúr keze sem ért olyan messzire, mint hangzottatta. Volt azonban másfajta fékező erő; a kor erős embereit – elvben legalábbis – gátolta az a körülmény, hogy nem tudták igazolni hatalmuk jogos voltát. A „jogosság” kérdéseiben ítélkező hatóság független volt az államtól, néhány országban ma is így van. Akkoriban ez az egyház előjoga volt. A középkorban Isten volt az egyetlen elismert „uralkodó”.

Az egyistenhit még a Római Birodalomban, a 4. század folyamán vált általánossá. Az egyetemes uralkodók jóval korábban fejet hajtottak e szükségszerűség előtt, mint a barbár uralkodók. Ez utóbbiak, noha hatalmuk sokkal szűkebb körre korlátozódott, mint a császáré, nehezebben fogadták el az egyistenhit megszorításait. Ámde míg el nem fogadták, addig „barbárok” maradtak, s tagadva a „civilizált” világ értékeit, nem volt döntő szerepük az események formálásában. A hit, hogy az Úristen meg fogja torolni az igazságtalanságokat, erőt adott az embereknek a nehézségek és az erőszak elviselésére abban a korban, amikor erős állam nem örködött a jogrend felett. A földi életben azonban mindenki szük-

Szerencsekerék a 14. század végi Firenzéből. Fortuna, aki kerekét hajtja, az egyik királyt fölfelé lendíti, miközben az éppen legfelül lévő király, joggal és országmával a kezében, már aláhanyatló elődére tekint. Ezt az ábrázolatot, mely itt a dicsőség tűnékenységén való moralizáláshoz szolgál érvekkel, a középkorban gyakran alkalmazták minden emberi dolgok mulandóságának találó szemléltetéséért.

ségekben rokonaiban, szomszédaiban és patrónusai-ban volt kénytelen megbízni, de óhatatlanul meg kellett élnie a csalódás és elárulatás keserűségeit. Az új vallás nem engedte meg, hogy hőstetteik révén istenek rangjára emelkedjenek; meg kellett békülniük ember voltukkal, s annak minden korlátjával.

Az Istenbe vagy a túlvilágba vetett hit nem mindig és nem mindenütt volt olyan ortodox, amilyennek a keresztény papság szerette volna, mindazonáltal az egyház tekintélyét vallásos ügyekben legfeljebb ha elszórtan és elszigetelten vonták kétségbe. Alaptalan azt hinnünk, hogy az emberek többsége kételkedett az egyház tanításában, bármilyen bosszantónak érezték is olykor papjait: bizonyos, hogy racionális vagy intellektuális érveket nem tudtak felhozni a szkepticizmus mellett.

Az egyházi doktrínák általában elfogadhatók voltak, mert hihetőnek és vigasztalónak tűntek, nem utolsósorban azért is, mert táplálták a hitet, hogy a gonosz cselekedet, ha e világon nem is, a túlvilágon bizonyosan elnyeri méltó büntetését. Aki alávetette magát az isteni törvénynek és az egyház fennhatóságának, az az isteni kegyelem reményében élhetett. Az e világi élet nyomorúságait az elkövetett bűnökért fizetett adónak tekinthette. Az emberi gyöngeség és tévelygés nem tette túlságosan megértővé az embereket, de a kinyilatkoztatásból legalább megtudhatták, hogy Isten a világ királya, és megmentette az ő népét. Bizalommal fordulhattak tehát feléje, s kérhették segítségét ügyes-bajos dolgaikban, az ő szentjeinek és ezek csodatevéseinek közbenjárása által. Úgy hitték, hogy a Föld áll a világmindenség közepontjában, és az egyház az Úristen hűségének közössége. Hihetőnek tűnt, hogy Isten szerető gondoskodása a teljes örökkévalóságra kiterjed, még ha az egyes ember élete rövid és bizonytalan is. Ez a tan erőt adott mindazoknak, akik az egyházért munkálkodtak, és gyöngítette a földi hatalmat és dicsőséget keresők kedvét, lévén ezek

az értékek gyorsan romló természetűek. Azok a királyok és császárok, akiket Isten erősített meg hivatalukban az egyházi szertartások által, így aztán kitüntetett helyzetbe kerültek, nekik tehát végképp semmi okuk nem volt arra, hogy tagadják Isten legfőbb uralkodói hatalmát. Az ő dicsősége szükségképpen túragyogta mindenki másét. A földi uralkodók versengése éppen hatalmuk korlátait mutatta ki legélesebben. Bizonyos személyek – elsősorban uralkodók – erőszakoskodása hiába okozott nagy fölfordulást a világban, mindenki tudta, hogy az ilyen hatalom rövid ideig tart. Jellemző a korra, hogy egyetlen olyan célt sem kergettek kitartóan több nemzedéken át, amely megingathatta volna a földi dicsőség hívságos voltába vetett hitet. A tapasztalat tehát azt mutatta, hogy az emberi erőfeszítések nem sokat érnek, s hogy a fiak nem tudnak felnőni az apák hősi tetteihez. Nagy Károlyt Jámor Lajos követte a trónon, s keze között szét is hullott a birodalom; Skócia megmentőjének, Robert Bruce-nak pedig a szerencsétlen II. Dávid lett az utóda. A középkori krónikák arról tanúskodtak, hogy bizonytalan az emberi társadalmak története, s inkább a szerencse érvényesül, és az erőfeszítések nem nyertek el jutalmukat. Az ember egyéni sorsa csak a síron túl oldódik meg.

A nagyravágyás korlátai

Nagy emberek gyakran szédültek le hatalmuk ormairól, s ez nyilván vigasztal szolgált azoknak, akik nem akartak mindenáron följebb hágni az egyházi vagy világi ranglétrán. Névtelen tömegek voltak a középkor igazi megteremtői és hordozói, ők, a nagy többség, akik nemzedéken át dolgoztak a közösségben. Az egyének életének kurta volta és alkotásaik mulandósága soha nem gyöngítette azt a hitet, miszerint az ember sorsa a munka ezen a tökéletlen világon, melynek elsőrendű célja a megélhetés; vagyis a legfontosabb a mindennapi kenyér előteremtése. Az emberkéz teremtette alkotások közül csak az Istennek ajánlottakat szánták időállónak. Az Istenre összpontosított idealizmus szellemében élő ember képes volt minden illúzió nélkül is élvezni az életet. Innen a mai szemmel paradoxnak tűnő kettősség; az akkori

ember lelki emelkedettsége és nyers viselkedése. Az élet kétségkívül igen kemény volt szinte mindenki számára, s majdnem mindig; de mivel még a gazdagok sem tehettek valóban kényelmessé az életüket, nem adódott más lehetőség, mint mindig a pillanatnyi körülményeknek megfelelően élni, azonnal reagálni a gyors helyzetváltozásokra, megragadni az ünneplésre kínálkozó alkalmakat, s élvezni bizonyos nyersebb örömeiket, a pörlekedésből, az erőszakból, a bosszúállásból fakadókat is. Belátták az emberek, hogy szükségük van egymásra, az emberi melegségre, a közösségre; a tökéletesedésre törekvő magányos élet idegen volt tőlük. A remeték kivételes figurák voltak, különcök, akiket érdemes volt kíváncsiságból meglátogatni. A legtöbb ember ugyanott élt és dolgozott egész életében, ismerősökkel körülvéve, s nap nap után ki-ki a maga mesterességét űzte. A keresztény törvény kötelezővé tette a középkori Európában a vasárnapi munkaszünetet, noha bizonyos, hogy a hétnapos ciklus pogány eredetű. Az egyház igyekezett számos egyéb ünnep megtartását is kötelezővé tenni. A munkának áldozott sok nemzedéknyi élet, ahogy sokasodtak az emberek, megváltoztatta az emberi környezetet. Nőtt a megművelt földek területe. Városokba tömörültek, hogy ipart űzzenek és kereskedjenek szomszédaikkal. Végül aztán a kereskedelmi hálózat kapcsolatot teremtett a távoli térségek – Kína, India – és Európa között. Ám mindeme sikerek ellenére, a Római Birodaloméhoz hasonló politikai összetartozás sehol nem alakulhatott ki ebből a gazdasági-társadalmi berendezkedésből, mert a keresztény korban a politikai hatalom eszméje elvesztette abszolút jelentőségét. Az európai környezet átalakulása, amely a kor legnagyobb vívmánya volt, korántsem hatott annyira a kortársakra, amennyire a mai szerzőket lenyűgözi. Akik oly keményen dolgoztak a maguk szűk környezetében, csak a legkritikább esetben keltek útra, hogy körülnézzenek, mi történik a szemhatáron túl. A tanult emberek pedig természetszerűleg mindenütt inkább a műveltek hagyományos és specializált tevékenységét űzték. Abban az időben, amikor maga az írás nem sok szerepet játszott a mindennapos munkában, az írni tudók nem szívesen vesztegették képességüket arra, hogy a napi foglalatosságokról írjanak. Mivel Isten volt a legfőbb úr, az írásnak Őt kellett szolgálnia.

Nem a világi hatalom, nem is az egyház rendelte úgy, hogy szűk területre korlátozódjék az írás a középkorban. A birodalmon belül az egyház oly módon terjesztette ki hatalmát a legegyszerűbb emberekre is, hogy engedélyezte az elterjedtebb nyelvek használatát. A Szentírás demotikus görög nyelven, a korai liturgiák pedig nem csupán latinul és görögül, hanem szírul és koptul is íródtak. A birodalomban az írni-olvasni tudást, jóllehet korántsem volt általános, igenis becsülték. A birodalom működőképessége minden alattvalójától és a tudás értékét becsülni tudó támogatóitól függött. És ez volt az, ami Nyugat-Európában nem élte túl a Római Birodalom közigazgatásának összeomlását. Ettől kezdve az írásnyitás már nem az írástudó főurak és alattvalók vállán nyugodott, s nem is a kormányzat kibocsátotta írásos rendeleteken vagy az iskolák és könyvtárak működésén, mindezek csak a 13. vagy 14. században lettek újra elengedhetetlen kellékei a közéletnek. A keresztény papság és egyes szerzetesek megőrizték az írásbeliség fontosságába vetett hitüket, először is azért, mert a keresztény kinyilatkoztatást a Szentírásból ismerhették meg, valamint a többé-kevésbé tudományos patrisztikus kommentárokból; és másodszor, mert a papság egyre inkább alámerülvén egy latinul nem értő világba, kénytelen volt

Augusztus hónap ábrázolása egy francia óraskönyvből a 15. század közepén: cséplő paraszt. A hagyományos megoldás ellenére bizonyos realizmus jellemzi a figura arcának, a hetykén fölcsapott karimájú szalmakalapnak, a bakancsnak, a harisnyának, az alsóneműnek és a rövid köntösnek megrajzolását, mindezek együtt a vidék jólétéről tanúskodnak.

Európa 350-ben.

Ez a négy térkép jól áttekinthetően összegzi könyvünk témáját. A határok nem voltak olyan élesek, s a fejlődés sem olyan töretlen, mint amilyennek a térképek mutatják. Mégis olyan drámaian érzékeltetik az egyetemes történelem eseményeit, ahogy talán csak a színház képes. Az emberi civilizációnak sok évszázada, ha ugyan nem évezrede telt el, mire, a keresztény korszak kezdetén, egyetlen kormányzat kezébe kerülhetett a Földközi-tenger medencéje, az északabbra fekvő Galliával és Britanniával együtt. Csak Észak- és Közép-Európa maradt a Római Birodalom határain kívül. Az első térképen az látható, hogy a birodalom a 4. században kénytelen volt bizonyos, neki korántsem tetsző barbár népek betolakodását elviselni. Ha a civilizáció formáit ezután is megőrizték, ezt már nem a rómaiak kezdeményezték. Csak a keresztényeknek sikerült valamelyes kulturális kapcsolatot tartani a múlttal, és érzelmi szálakkal kötődni Rómához és Palesztina mediterrán vidékeihez.

Európa 800-ban

A második térkép az első pillantásra azt sugallja, hogy a középső időben az európai vagy római civilizáció potenciálisan életképes elemei Európának csak egy kisebb térségére koncentráálódtak. A térkép azt a gondolatot ébresztheti, hogy a mediterrán egység eszméjét inkább a mohamedánok karolták fel. Jóllehet Rómát és Konstantinápolyt nem tudták elfoglalni, döntő fölényhez jutottak a tengeren és az északi partok kivételével az egész medencében. Az iszlám azonban nem a mediterrán világ civilizációjából merítette erejét, hanem a pusztai arab népek vallásából, és a perzsa kultúrából, a görög világ műveltségét csak fordításban ismerték. A Kelet- és Nyugatrómai Birodalom keresztény népei, noha beárványolták őket az iszlám, joggal tartották magukat a római hagyaték egyetlen igaz örököseinek. Nagy Károly idejében már látható volt, hogy a Nyugat nem fog annyit kamatoztatni ebből az örökségből, mint a keleti birodalom. Egy évszázaddal Nagy Károly után a keleti birodalom bebizonyította, hogy tetemes újjáéledési energiákkal rendelkezett olyan időkben is, amikor a birodalmi gondolat korlátozott feltámasztására sem volt képes a Nyugat.

Európa 1150-ben

A nyugati kereszténység ekkor már nem törekedett uralomra a Földközi-tenger medencéjében, bár erejét megmutatta az iszlám elleni támadásaival délen, az Ibériai-félszigeten és a Közel-Keleten. Az a körülmény, hogy a kereszténység Németországból terjedt át Kelet-Európára, kifejezően tanúskodik arról, hogy e vallásnak ekkor már határozottan Európa északi részén volt bázisa. Az észak-francia kulturális központokból még messze északra is eljutott, de egységes politikai erőnek már régen nem volt mondható. A Karolingok birodalmának keleti fele lett a leghatalmasabb nyugati állam magjává, de vitalitását immár az itt élő germánoknak köszönhetette, s nem a római hagyatéknak. A Nyugat szellemi energiái, melyeket térképen aligha lehet érzékelteni, feltöltődtek a helyreállított kereszténység eszményével, s ez tette lehetővé a keresztes háborúk megindítását, annak ellenére, hogy a nyugatiak idegenkedtek a tengeről. A keleti birodalom, melynek a 10. századi megújódását e térképek nem mutatják, azóta annyira meggyöngyült, hogy elfogadta a nyugati segítséget. Ha e térképünk azt a gondolatot ébreszti, hogy a Nyugat friss energiái végül is visszaállíthatnák volna a Földközi-tenger térségének egységét, akkor hamis illúziót keltettünk.

Európa 1500-ban

Utolsó térképünk azt mutatja, hogy a 12. század közepének derülő elképzelései a lehetőségekről végül nem valósultak meg. A keleti birodalom, amelyet eleinte segített, később megszállt, s végül cserbenhagyott a Nyugat, megszűnt keresztény államként létezni. A Szentföld, amelyet egy ideig nyugati keresztények védelmeztek, visszavonhatatlanul a mohamedánok kezére került. A Nyugat által indított keresztes hadjáratok sem gátolhatták meg azt, hogy létrejöjjön az oszmán birodalom, amely végül is – az iszlám történetében első ízben – egyesíteni tudta a Földközi-tenger keleti medencéjét. A katolikus eszmék csak Észak-Európában terjedtek tovább, meghódítva Litvániát és elérve Oroszország ortodox népeit is. Európa ekkor minden eddiginél élesebben tagolódott két részre: nyugatra és keletre. A Nyugatnak szabad kijárása volt az európai tengerekre és az atlanti útvonalakra, amelyek eljuttatták őket a távoli, tengerentúli tájakra. Politikai egység azonban nem valósult meg Nyugaton, sőt éppen hogy a politikai sokarcúságból fakadt a nyugati vitalitás. Három nagy királyság, Spanyolország, Franciaország és Anglia diktálta ebben az időben a fejlődés ütemét, és hamarosan világhatalomra tettek szert. A németek és az olaszok nem tudták gyümölcsöztetni gazdagságukat, kultúrájukat és műveltségüket, noha mindig is fontos forrásai maradtak a vallásos, művészi és intellektuális inspirációknak. Az egykor egységes Római Birodalom színterén kialakult a ókszinű európai kultúra.

saját iskolarendszert létesíteni a latin nyelv oktatására. Jóval kevesebb írásos anyagot kellett rendszeresen forgatni, ezek elérték a kódexekben, következképpen felhagytak az antik világban elterjedt iratkeversek használatával. A könyves kultúrájú papság számára mulhatatlanul szükséges maradt az írástudás, de a keresztény világiak többsége egyre szívesebben hagyta a papságra a betűket, felismervén, hogy az egyházi irodalomból vajmi kevés haszna származik. Eleinte különösen a nemesi házaknál vették semmibe az írott szövegeket, lett légyen az hivatalos irat vagy irodalmi alkotás – s ebben igencsak különböztek a Római Birodalom nemességétől.

Az írni-olvasni tudás hanyatlása nem csupán a birodalmi törekvések feladását jelentette, hanem magára a civilizációra is tragikus hatással volt. Bármennyire kevés volt is az írástudók száma, ők tartották fenn az emberi közösségek időbeli folytonosságának érzetét, tudták, milyen szerepet tölt be a könyv a kultúra nemzedékről nemzedékre való átszarmaztatásában, sőt azt is, hogy a könyv által egyetlen ember tettei vagy gondolatai bárki számára hozzáférhetőek. Jórészt ebből származik a tudás egyetemességének eszméje, és az a gondolat, mely szerint mindnyájan tanulhatunk a múltból, és tisztelettel kell adoznunk annak az időszaknak, amikor a Földközi-tenger medencéjében kialakult a civilizáció. A germán népek sem a nemzedékek közötti, sem a más népekkel való kommunikációban nem látták hasznát az írásnak. Más eszközzel származtatták át nemzedékről nemzedékre a maguk kultúráját, s valószínűleg épp emiatt tudott elevenebb és személyesebb maradni kulturális örökségük, ugyanakkor emiatt lett szűkebb körű és egysíkúbb. A kultúra tehát töredékessé vált; nyelve, a latin csak az iskolázottakat szolgálta. Az anyanyelvi világi kultúra szükségképpen csak igen szűk földrajzi körben terjedt, mivel a népnyelv vidékenként igen eltérő volt. Ám véglegessé tette a „nemzeti” nyelvek szerinti megosztottságot, s olyan módon, ami a Római Birodalomban ismeretlen volt. A latin mint a művelődés nyelve nélkülözhetővé vált, mihelyt a fordítások és a már eredetileg is anyanyelven írt munkák megteremtették a monoglot kultúrák kialakulásának lehetőségét. Így a latin műveltség összeomlásának messzeható következményei lettek Európában. Kínában viszont – minden nehézség ellenére – megmaradt a nyelvi és irodalmi egység.

A latinul és a köznyelven írott szövegek alig érintik a korszak egyszerű embereinek főbb tevékenységeit. S ha az irodalom látómezején kívül esett az emberek többségének foglalatossága, még nagyobb baj, hogy az akkortájt előállított tárgyaknak csak elenyésző hányada maradt ránk, s ezért legfeljebb csak sejtéseink lehetnek az emberi tevékenység akkori teljes köréről. A középkori életkörülmények nem kedveztek szépséges épületek emelésének – eltekintve a tiszteletet ébresztő templomoktól –, sem pedig értékes tárgyak megőrzésének. Az antik világról alkotott képünk sokat köszönhet a nagy városok nyújtotta lenyűgöző emlékeknek. A középkori városok merőben más benyomást keltenek. Nem sokat törődtek a fényűzéssel. A keresztény társadalom, mely egyre inkább foglalkozott a rabszolga-felszabadítás gondolatával, mind sikeresebben elboldogult rabszolgamunka nélkül is. Egy idő után munkaerő-kapacitás jelentkezett a szabad férfiak körében, így váltak lehetségessé például a középkori építkezések. Az ilyen társadalom csak kevés nemest tudott eltartani és szinte semennyi „hivatalnokot”. Az emberek java része falun élt és dolgozott; az város, amelynek sikerült fennmaradnia,

egészen más funkciót töltött be, mint az ókorban. A városi élet többé nem nyújtott általában kedvezőbb létfeltételeket. És e változásnak semmi köze az e világtól elforduló vallás kialakulásához. Az egyház a városokat mint római intézményeket nagyobb becsben tartotta, mint a barbárok. A barbároknak vagy idejük nem volt a városi élethez, vagy nem tudták, hogyan élesszék fel a városi tevékenységet, ha nyakukba szakadt a kormányzás gondja. A hajdani birodalom határai között a méretükben erősen összezsugorodott régi római városok megmaradtak legalább az egyházi hatóságok székhelyül. A 12. század elejére a gazdasági, ipari és kereskedelmi tevékenység fellendülése bizonyos mértékig új életre keltette a városokat, de a középkorban a város soha többé nem lett olyan civilizációs központ, mint az ókorban volt, és – Itália kivételével – Európa vidéki körzetei a politikában nem játszottak alárendelt szerepet a városokhoz képest. A vidéknek csak gazdasági szempontból volt szüksége a városra. A modern ipari városok ebből a szempontból is a középkori, s nem az antik hagyomány örökösei.

Ezzel ellentétben: a vidék éppenséggel a középkorban ébredt rá a maga erejére. Ha a Római Birodalmat csupán kalandozó nomádok – például a hunok – hódították volna meg, akkor valamely császári jellegű rendszer maradt volna fenn. (Ez történt Kínában a mongol hódítás nyomán.) A Római Birodalomnak a legkevesebb marandó veszteséget éppen a kalandozó nomádok okozták. A birodalom jellegét hosszú távon voltaképp a barbár földművesek állhatatos térnyerése változtatta meg. Egyes barbárok egy időre egyszerűen elfoglalták a római nagybirtokokat. A hajdan uralkodó római földművelési rendszer fokozatosan eltűnt, s Európa legtöbb részében olyan haszonbérleti szisztéma alakult ki, amely a parasztnak lehetővé tette, hogy a kis falvak körüli földeket közösen műveljék. A nyugat-európai lakosság legnagyobb része évszázadokon át ilyen falusi közösségekbe született bele, s ott is nevelkedett. Csak keveseknek adattott meg, hogy másféle élettel próbálkozzanak a városokban vagy az egyház kebelében. A barbároknak köszönhetően Észak-Európa jó és kevésbé jó termőtalajai is egymás után eke alá kerültek.

A középkor kezdete óta éppen az bizonyította az északi népek friss erejét, hogy képesek voltak lerombolni a birodalmat, s meg tudták teremteni a maguk gyökeresen új rendjét. Ez a változás szinte észrevétlenül ment végbe, vagy legalábbis úgy, hogy jelentőségét senki sem ismerte fel.

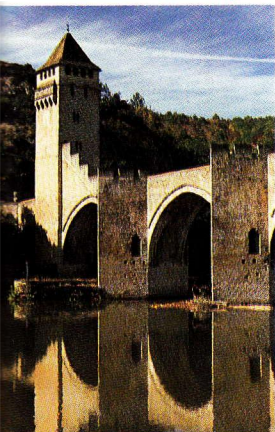
Az egyház Róma és a pogányság között

Az ókori mediterrán civilizáció minden vívmánya ellenére sok tekintetben bizony hidegnek, sőt aszketikusnak bizonyult. A városállamok kezdetben kicsinyek voltak, és kevés művelhető földdel rendelkeztek. A gabonahozam gyér volt és kiszámíthatatlan. A szőlőművelés törődést, szakértelmet és kedvező körülményeket igényelt. Gondozni kellett még az olajfákat is, mert a soványabb talajokon ezek voltak a világítás, a fűtőanyag és az élelem fő forrásai. A napsütés, a mérsékelt éghajlatú évszakok kedveztek a nagyrészt szabadban lezajló közelet kialakulásának. Az egyszerű szükségletek kielégítettét, maradt bőven idő a lustálkodásra és a szabad élt való eszmecserékre. A rómaiak számos nehézségbe ütköztek, amikor ezt az életstílust meg akarták honosítani az északi provinciákban, s Britannia meghódítása után más északi vidékekre már meg sem próbálták elvinni kultú-

A 14. századi Pont de Valenté, amelyen Cahors mellett a Lot-folyó felett átvetett a Bordeaux-ból Lyonba vivő országút. Hét csúcsívvel, impozánsan kiszögellő, csipkés mellvéddel ellátott pilléreivel, három négyszög alapú tornyával arról tanúskodik, hogy a nyugtalan időkben milyen módon kellett gondoskodni a kulcsfontosságú helyek védelméről.

Bálnacsontból faragott frank ékszerdobozka Northumbriából, amely 700 körül készülhetett. Méretei: 10,5 × 1,23 × 18,5 cm. Homloklapján rúnák és latin feliratok egyaránt vannak; az egyik kép a három királyok imádását ábrázolja, a másikon pogány mitológiai jelenet látható a mondabeli kovács Völunddal. A keresztény és pogány történetek e kombinációja jól mutatja, hogyan asszimilálta a barbár Európa az új vallást. A feliratok s az aprólékosan kidolgozott domborművek ellenére sem könnyű értelmezni azt, hogy miként került a két ábrázolás egymás mellé.

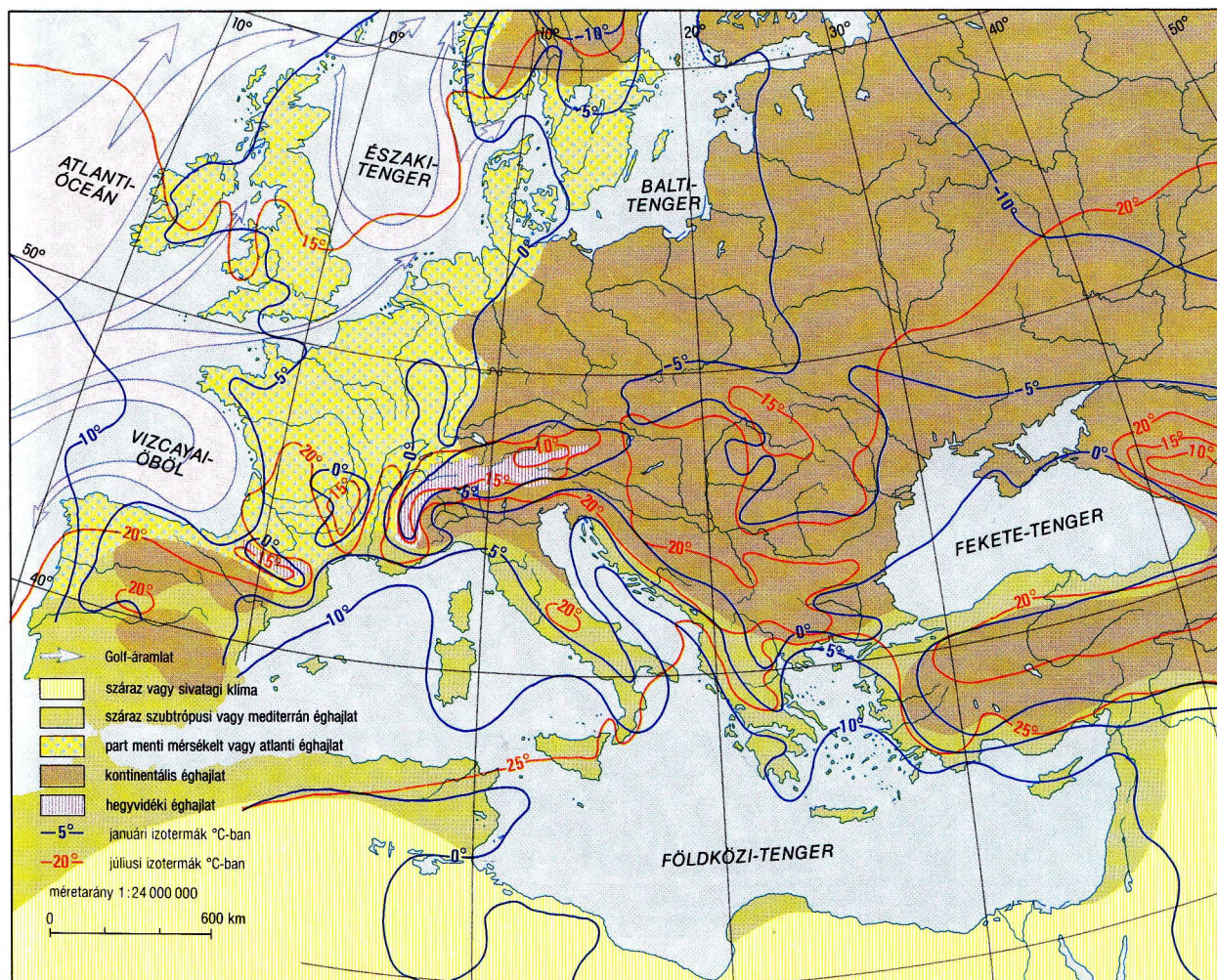
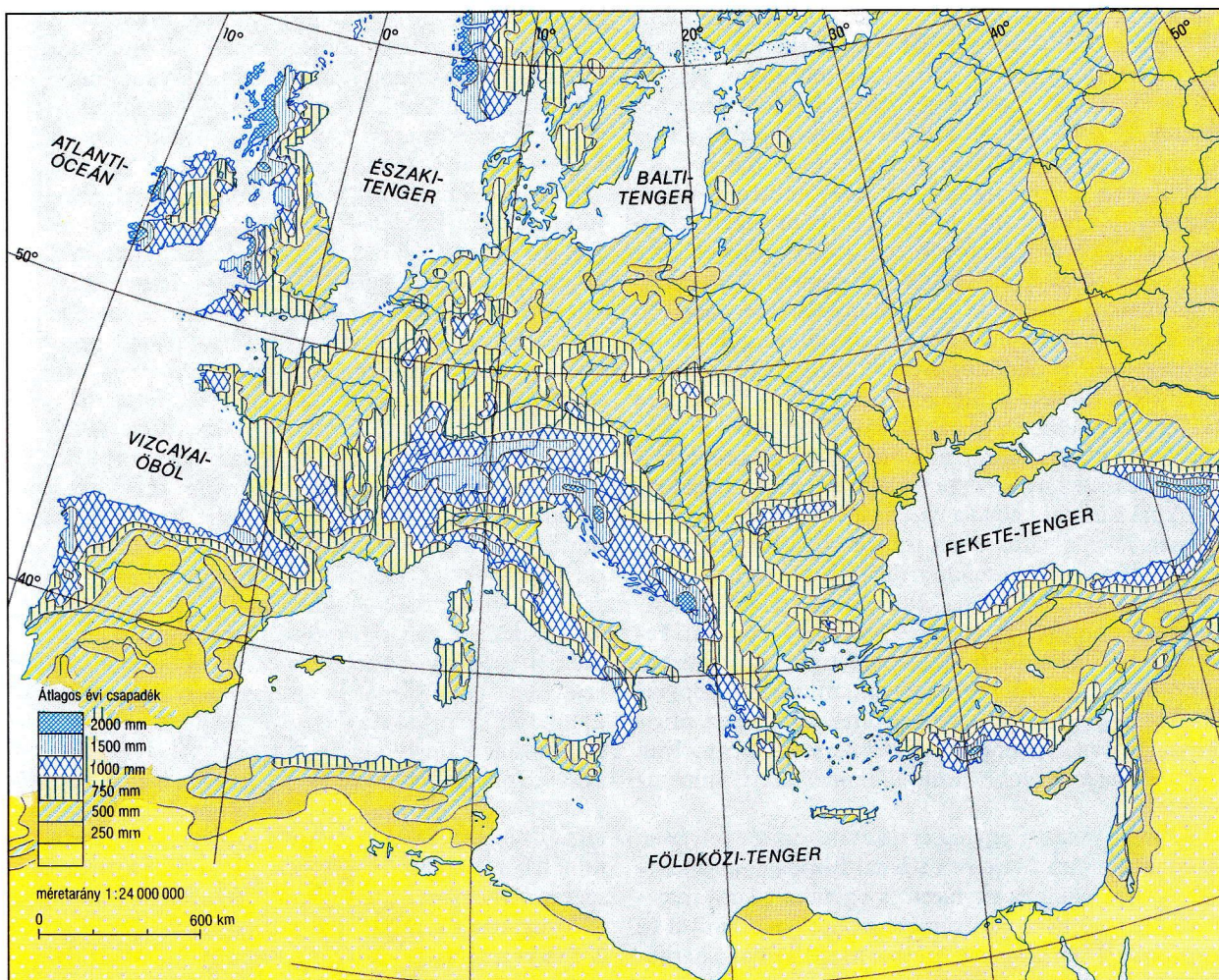
rájukat. A barbároknak erőszakkal kellett benyomulniuk a birodalom területére, ha élvezni akarták áldásait. Persze eleinte egyáltalán nem vágyódtak azokra a civilizációs értékekre, amelyeket a rómaiak a legtöbbre becsültek. A kötöttebb, nedvesebb észak-európai talajok megművelése fáradságosabb, fokozottabb gondosságot és több időt igénylő munka volt. Kevesebb szabad idő maradt, s azt is viszonylag sokkal kevesebben élvezhették. Idővel persze, amikor már Észak-Európa előbbre lépett a fejlődésben, és a civilizáció határait jócskán kijebb tolták a birodalom régi határainál, az északiak is kedvezőbben reagáltak a mediterrán világ nyújtotta lehetőségekre. Szimbolikusan ezt a kereszténység felvétele jelezte és annak mediterrán szertartásai – keresztelés az élet vízával, megkenés az olajjal, a kenyérből és borból álló úrvacsora –, amit az észak-európai parasztság – jobbára csak a sört ismerve – nagy örömmel fogadott. A Római Birodalomban a barbár invázió előtt a kereszténység főleg a városokban terjedt. A vidék „pogány” maradt. Az elkövetkezendő néhány évszázad alatt az új vallás meghódította az északi világ minden falusi közösségét, s ott oly erős gyökereket vert, hogy a nyugati kereszténység hamarosan elvesztette túlnyomóan urbánus, kifinomult, hitvitázó hagyományait. A középkori Európa arculatát a keresztények teremtették meg, míg a birodalomban épp hogy csak elismerte őket egy olyan állam, amely nagyobb múlttal rendelkezett, mint az egyház.

Azonban maga az egyház is sokat változott e folyamat során. A 4. század végére a Római Birodalomnak sikerült asszimilálnia az egyházat, s egyfajta állami intézménnyé tette, nem kis öröme a papságnak, mivel ez sok előnnyel járt számára. Amikor megérkeztek a barbárok, kevés egyházi személy fogadta őket örömmel. A korai barbár vezérek közül sokan hódoltak az arianizmus-

nak, és a katolikusok gyűlölték ezt az eretnokséget. A katolikus gyülekezetek felelősségének terhét viselő püspökök általában a szenátori uralkodó osztály soraiból származtak, s mint ilyenek, kezdet kezdetétől kiálltak a régi római értékek mellett. Az ő hatásuknak köszönhető, hogy a barbár vezérek végül megtértek. A kereszténységnek ez a római hagyományok iránti elkötelezettsége, melyet tovább nyomatékosított a Nagy Szent Gergely-féle angliai misszió 597-ben, a 8. századdal kezdődően hozzájárult ahhoz, hogy a nyugati egyház a pápa felé közeledjen. Ebben különös érdemeket szereztek a német földön tevékenykedő angol hittérítők, akik nagy hatással voltak a Karoling Birodalomra. Mire a kereszténység eljutott a barbárokhoz, sokkal „rómaiabb” volt, mint a birodalomban bármikor. A kereszténység lényegesen erősebb volt a Földközi-tenger keleti medencéjében, mint annak nyugati részén. Amikor az egyház papságának soraiba bekerültek a barbárok gyermekei, ezek mind Rómához és annak hagyományaihoz húztak. Latin nyelvű iskolázottságuk s bizonyos mérvű latin kultúrájuk valamelyest eltávolította őket világi honfitársaiktól. Amikor az egyházi reform bevezette a cölibátust, minden egyházi személynek fel kellett vennie a papi rend szentségét, s a maguk soraiból kikerült vezetők irányítása alá kerültek. Az írástudó férfiaknak ez a nemzetközi testülete, mely sajátos jogokra tarthatott igényt, s közösen nagy vágyon felett rendelkezett, méltán vívta ki a kortársak irigykedését és rosszallását. Ennek ellenére jelentős szerepet kapott az egyház, sokkal jelentősebbet, mint a korai egyház Konstantin előtt és után, noha ez a szerep nemegyszer ellentmondásba került hitvallásával.

Nyugaton a keresztény egyház valószínűleg még akkor is vezető szerepet vívott volna ki, ha a birodalom nem omlik össze. A barbár nyugati vezetők igen sok engedményt tettek a papságnak, mivel meg akarták nyerni

Európa éghajlata

A felső térkép az évi átlagos csapadék megoszlását, az alsó térkép a januári és júniusi középhőmérsékleteket és az éghajlati zónákat ábrázolja.

A modern kutatások igazolták, hogy az Európában ma uralkodó klimatikus viszonyok változtak az idők folyamán, jöllehet az okait illetően megoszlanak a vélemények. A 17. századi zord időjárás viszonyok arról győzik meg a történészt, hogy az éghajlat a késői középkor óta hosszú időn át fokozatosan kedvezőtlenebbé vált. A még korábbi időkről úgy sejtik a tudósok, hogy Európa évszázadokon át barátságosabb éghajlatot élvezhetett, különösen északon olyat, amely kedvezett a mezőgazdaságnak. E korszak kezdetei nagyjából egybeesnek a skandináv terjeszkedéssel, Izland és Grönland elfoglalásával. A 14. században beköszöntő kedvezőtlenebb éghajlati viszonyok aztán derékba törték e területek virágzását. Noha ma már elfogadják tényként e változásokat, a legtöbb történelmi eseményt persze nem lehet ezzel megmagyarázni. Európa éghajlata bizonyosan hatással volt az emberi települések kialakulására és helyére, csakúgy, mint a növények és az állatok eloszlására. Az egykorú emberek, akik mit sem tudván e változásokról, a hatásukat azért észlelték, és ahhoz kellett igazítaniuk tevékenységüket.

Eltekintve most a körülmények változásától, megfigyelhető, hogy Európa klímája kivételesen kedvez az emberi települések kialakulásának, ha összehasonlítjuk a világ azonos északi vagy déli szélességi körökön fekvő egyéb területeivel. Európa lakossága tehát olyan éghajlatot élvezhet, amely egyesíti a más körülmények között elkülönülő zónák egyes sajátosságait: a négy évszak magasabb szélességi fokokra jellemző változását, a Golf-áramlat teremtette melegebb éghajlatot, amelynek következtében az észak-európai folyók télen nem fagynak be, s az északi országokban is megterem a gabona, a szőlő. Európa nem egyetlen, hanem három különféle éghajlati zónát foglal magában – mediterrán, atlanti, kontinentális. A Földközi-tenger medencéje azoknak a vonzó térségeknek az egyike, amely letelepedésre csábította az embereket, jöllehet az időszakos aszály nem kedvezett a földművelésnek. Az észak-európai települések kialakulása előtt e térségben már több civilizáció virágzott és tűnt le, de példájuk később is elevenen hatott az északon élőkre. A három éghajlati zóna kölcsönhatása északon további előnyökkel járt, ám ezeket az ember csak jóval később aknáztta ki.

Az Európát háromfelől körülvéző tengerek éghajlatot mérséklő hatása annyit jelent, hogy az Ázsiával érintkező, nagy kiterjedésű keleti rész kivételével Európa nem szenved a téli és a nyári hőmérséklet közötti szélsőséges különbségektől, amelyek a négy évszak váltakozását megakadályozná, mint pl. a Szovjetunió területén. A hideg és meleg, a szárazság és csapadékoság szélsősé-

geitől megkíméltetvén, az európaiak, különösen a középkorban, amikor még alig tudtak volna védekezni a természet viszontagságai ellen, benépesítették ezt az eszményi mérsékelt zónát. Gyér volt a lakosság, ezért a hegyvidékeket, a mocsarakat könnyűszerrel elkerülhették, nem úgy, mint a keleti népek. Ha volt is versengés a legjobb földekért, sokan szívesen vállalták újabbak megművelését, hiszen mindig volt elég hely ahhoz, hogy egymástól kényelmes távolságban válasszanak jobb minőségű földeket. Az éghajlat kedvezett e vállalkozásoknak, és az évszázadok során mind a népesség száma, mind pedig a megművelt földterület nagysága növekedett.

az egyház támogatását, és idegenebbnek érezték magukat, hogysem vállalkozhattak volna az egyház ügyeinek irányítására. Ennek eredményeképpen Nyugat-Európában olyan helyzetbe került, melynek egyes következményei máig éreztetik hatásukat; különvált ugyanis a potestas (a hatalom) és az auctoritas (a tekintély). Az effajta különválást nem ismerték az antik Rómában, és Konstantinápolyban is éppen csak megtűrték. A keresztény egyház, elismervén mind az Isten, mind a császár igényeit, sokszor nehéznek találta, hogy együtt kell élnie mindkettővel, s gyakran kísértést érzett, hogy különféle eszközökkel egyszerűbbé tegye a helyzetet. A Nyugaton kivívott előjogai bizonyos szabadságot biztosítottak számára. A barbár politikai hatalomból, amely szinte egyáltalán nem vette figyelembe a birodalmi hagyományt, tanult emberek nemigen részesedhettek; az egyház legfeljebb, ha közvetett módon hathatott a hatalom birtokosaira, az erkölcsi intést gyakorolva. Idővel a keresztény uralkodók is olyan viselkedésre kényszerültek, amit az egyháziak legalábbis tűrhetőnek ítélték. A keleti császár – jóllehet ő is keresztény volt – erősen bízott ősi uralkodói jogaiban, és nem volt hajlandó elismerni, hogy csak az egyház a kultúra, a műveltség és az elvhűség letétémenyese. Nyugaton viszont a barbár királyok tetteire csak az egyház adhatott felmentést. Az igazolásra irányuló próbálkozások persze az ótestamentumi zsidó királyokra való hivatkozással kezdődtek, s onnan már egyenes út vezetett a politikai elmélet megújulásához a késő középkori iskolákban. Vége lett már a középkornak, mire a világi hatalmak akkora önbizalomra tettek szert, hogy meg mertek állni e nélkül az ingatag támasz nélkül is.

Világi és helyi értékek

A vizsgált korszakból fennmaradt keresztény írások mintha elterelnék a figyelmünket a múlt egyes olyan vonatkozásairól, amelyek egykor fontosak lehettek. A papi cölibátust, noha az elv nagy tiszteletnek örvendett a középkori társadalomban, a nagy többség természetesen nem vette fel. A modern korban élő ember nehezen értheti meg egy többségében iskolázatlan közösség értékeit, hiszen a mai társadalmak általánossá és kötelezővé tették az iskolai oktatást. A középkort kutató történészek, jobb forrásaik nem lévén, túlságosan is az anyanyelven fennmaradt irodalomban magasztalt hősi és arisztokratikus értékekre hagyatkoznak. Miről írtak a középkori szerzők? Háborúról, szerelemről, a kötelességről, a lojalitásról, a rokoni érzületről és a becsületről. A művekben megrajzolt társadalmi hierarchiát sokáig mindenki ősi-nek és természetesnek hitte, csakúgy, mint a papság eléggé érdektelen, inkább csak díszítménynek ható szerepét ezekben a történetekben. Mindebből azonban nyilván csak a nemesek igen szűk körének szemléletmódjára lehet következtetni, s a nép által becsült értékek tekintetében e művek nem sok tájékoztatást nyújtanak. Eleget tudunk ezekről a társadalmakról ahhoz, hogy kimondhassuk: ha osztályokra próbáljuk tagolni őket, figyelmen kívül hagyjuk e társadalmakat összetartó sajátos helyi érdekeket. A főuraknak lehetett közös eszményük, de büszkeségük forrása nevük, uralkodó pozíciójuk maradt. Igaz, hogy párt főúri családból választottak, de háborúkat is egymás ellen vívtak. Noha rangban különböztek közvetlen szomszédjaiktól, egyéb tekintetben nagyon is összetartoztak velük – ugyanazt a nyelvet beszélték, fegyvereikkel ugyanazt a területet védték. Ha igaz, hogy fő tevékenységük a háborúzás volt, akkor társadalmi összetartozásukra a modern hadseregben uralkodó szellem jó példa lehet: az embereket ott is a rang

választja el, és az *esprit de corps*, a testületi szellem köti össze.

A Római Birodalom nagy szenátorcsaládainak birodalomszerte voltak birtokaik, amelyeket az 5. századtól kezdve, amikor tényként fogadták el a szabadságukat korlátozó barbár oltalmat, fokozatosan elvesztettek. Ezt követően a helyi érdekek jutottak döntő szerephez. A gyér számú Karoling nemesség mint uralkodócsoporthoz volt szorva a birodalom egész területén, és hamarosan „beolvadtak” a helyi környezetbe, mivel az illető területeken feudális hercegségek alakultak ki. Angliában és Írországbán a normann földesurak a régi kötődéseket merőben újakkal cserélték fel. A helyi és személyes kapcsolatok hosszabb távon mindig diadalmaskodtak a nemzetközi rendszer létrehozására irányuló valamennyi törekvés felett. Formális iskolázottság nélküli tömegekről lévén szó, másként nem is történhetett. A mi korunkban, amikor a társadalmi előbbre jutás elengedhetetlen feltétele az iskolázottság, tragikusnak tűnhet az, hogy a középkorban intézményes oktatást egyedül azok számára tartottak fenn, akik papnak készültek. A társadalom jóléte nyilvánvalóan nem a tanult főktől függött, hanem attól, hogy egy-egy közösség akar-e és tud-e eredményesen együtt működni – akár falun, akár a nagybirtokon, akár a városokban. Minden helyi közösség maga érvényesítette érdekeit, próbálta ki képességeit. Kívülről ugyanis senki nem védte vagy buzdította őket. Ez idő tájt nem az igazságot prédikáló prófétáké volt a magányos hang, hanem az eretnek egyéni hiúságáé. Modern korunkban ennek épp az ellentéte az igaz, s mai rokonszenvünk a középkori eretnekek és különcök iránt nem teszi könnyűvé, hogy megértjük az akkori értékrendszert. A munkás emberi élet közösségi körülményei bizonyították az együttes erőfeszítés értékét. Ennek a társadalmi látásmódnak az eredete a barbár időkig nyúlik vissza, amikor a kulturális értékeket még csak szóban-dalban lehetett közvetíteni. A barbár törzsi szervezet éppen ezért nem is lehetett meg individualisztikus elemek nélkül. A legősibb ideálok a hősi költészetben a nagyerejű és vitéz harcosok egyéni hőstettei. Noha népi hősök voltak, nemzetüknek jelképei, hatásuk mégis személyes nyomot hagyott. A barbároknak csak egy nevük volt, egy személy szerint rájuk jellemző név; a civilizált rómaiak neve bezzeg fennen hirdette a nemzetséghez és családhoz való tartozásukat is. Ahol eleinte megtette egyetlen, személyes elnevezés is, ott nyilván igen kis létszámúak voltak a társadalmi egységek. Amikor a csoport terebélyesedni kezdett, szükségképpen meg kellett jelennie az állandósult családnevek rendszerének. A családnevet az apától, a származási helytől vagy a mestersegből eredeztették, s ezek az egyszerű módszerek meg is feleltek a középkori körülményeknek. A mai Európa ezen ősei a modern ruhaviselet alapjaival is megajándékoztak bennünket, ekkoriban született a férfiak nadrágja és a nők szoknyája; a római viselet eltűnt még a Földközi-tenger medencéjéből is. Legkésőbb a 15. századra ezeket az alapformákat már befolyásolta a nemzetközi divat, a találékony divattervezők különködő hajlama. Nemcsak a főúri öltözetek lettek változatosabbak, az otthon szőtt paraszti ruházat tájegységenként változott, s jellemző viseletté vált.

Az elkülönülő tájegységek gyarapodása és színesedése végül is új politikai és gazdasági rendet hozott létre, olyat, amelyben a régi szervezet maradványai már főkezőleg hatottak. Az ilyen középkori közösségek, kicsik és nagyok egyaránt, megfojtottak minden olyan törekvést, legyen az világi vagy egyházi indíttatású, amely egyete-

Két részlet a devonshire-i falikárpit vadászjeleneteiből. A kárpit 1420–1430 körül készült Arrasban vagy Tournai-ban. A nemesi családok, amelyek kárpitokkal díszítették, tették kényelmessé otthonukat, szerették, ha azokon kedvenc időtöltésük látható, például a vadászat. Kutya, vadkanok, madarak és virágok dekoratív háttére előtt a divatosan öltözött hölgy és vadász azt bizonyítja, hogy a jó mód fitogtatása fölébe kerekedett az ésszerű öltözködés kíváncsiságainak. Az elegáns öltözködés igénye éppoly nemzetközi lett a 15. század elején, akárcsak az arras-i falikárpit.

mes birodalom létrehozását célozta. És a modern európai ember soha nem volt képes túltenni magát középkori múltján, vagy visszaállítani az egyetemes polgárság eszméjét, amelyen a Római Birodalom nyugodott. E hosszú életű társadalmak változatos története azt bizonyítja, hogy a politikai összetartozás különféle módon, eltérő időpontokban és idő alatt érhető el. Nincs olyan formula, amellyel mindegyik magyarázható lenne. Minden általános szabály alól kivételeket találunk. Általánosságban annyit mégis elmondhatunk, hogy minden csoport egységes volt a maga anyanyelvének s e nyelv írott formájának használatában. A köznyelv terjedését a tanult papságnak köszönhetjük, melynek prédikátorai a késő középkorban már mindenütt megvetették az általános vallásoktatás alapjait szentbeszédekkel, iskolákkal és írásban terjesztett műveikkel. A papság, amely megtanult latinul, hogy minél alaposabban tanulmányozhassa a tudományos műveket, szükségét érezte, hogy tudása

legértékesebb részét átadhassa másoknak. Az iskolázatlanok, már azok, akiket valamelyest fűtött a tudásvágy, maguk kezdtek tanulni, hogy olvashassák legalább a köznyelven írt könyveket. Noha a legelszántabbak nekivágtak magának a latinnak, sok köznyelven (ha nem is mindegyiken) elég szép műveltségre lehetett szert tenni, és voltaképp ez ásta alá a latin nyelv és a papság sok évszázados egyeduralmát a művelődésben. Ilyen értelemben a középkorra nemcsak a papság oktatási hegemóniája jellemző, hanem éppen a papság kezdeményezésére és szorgalmazására kezdett kialakulni a népnyelvi kultúra. E tekintetben a középkor szöges ellentéte a római kornak, amikor a birodalom nyugati részeiben sok helyütt eltűntek a régi népnyelvek, mert kiszorította a birodalmi latin helyi változata. A középkori civilizáció ily módon nem alakította ki saját, egyetemes nyelvét: olyan rendet teremtett, amelyben Európa valamennyi népe megtanulhatta, hogyan használja a maga nyelvét.

ELSŐ RÉSZ

AZ ANTIK VILÁG FELBOMMLÁSA

A RÓMAI VILÁG ÉS ELLENSÉGEI

A Római Birodalom

A Római Birodalom a 4. században politikailag egységessé tette a Földközi-tenger medencéjét. Délen az Atlasz-hegység és a sivatag határolta a birodalmat. Keleten szintén a sivatag és az erős perzsa birodalom szabta meg, hogy meddig érhet a római kormányzat hatalma. Észak felé nem volt ilyen egyértelmű természetes határ, de Augustus kora óta (i. e. 23–i. sz. 14.) a Rajna és a Duna vonala mentén húzódott a birodalom határa az Északi-tengertől a Fekete-tengerig. A 2. század elejéig a birodalom kiegészült Britannia, Mauritánia, Arabia és Dacia provinciákkal. Augustus korát követően megcsappant a terjeszkedés. Ennek az volt az igencsak nyilvánvaló oka, hogy egy mediterrán civilizáció, amely a Földközi-tenger teljes partvidékét magáénak tudhatta, védelmet és biztonságot élvezett. E határokon túl már csak azért sem vonzotta a birodalmat a hódítás vagy a gyarmatosítás lehetősége, mert észak felé, pl. Britanniában máris túllépte azokat a körzeteket, ahol az éghajlat lehetővé teszi még a mediterrán életmódot.

A végső soron katonai erővel kicsikart politikai egység tartásnak bizonyult, mert véget vetett a Földközi-tenger medencéjét évszázadok óta dúló politikai versengésnek. A római uralommal a római civilizáció külsőlegesen jegyei is elterjedtek, de a birodalomban számos olyan nép is élt, melynek civilizációja ősbibb volt a rómainál, és így Róma békéje az első két-három évszázad alatt nem tudta mindenütt aláásni az ősi helyi kultúrákat. A birodalmi rendszer leginkább a szenátori rend nagybirtokos családjaira hatott; e családok birodalomszerte birtokoltak földeket, s magukat tekintették a legfőbb haszonélvezőinek. Eseményeiket Rómától kölcsönözték, Augustus császár korának kulturális értékeit tekintették mintának. A latin és a római jog mellett két okból is nagyra becsülték a görög nyelvet, egyrészt mert magasrendű kultúra kifejezőeszköze volt, másrészt a Földközi-tenger keleti medencéjében változatlanul a kereskedelem nyelve. Nem hivatalos célokra birodalomszerte általánosan használták a helyi nyelveket. Nem tagadható előnyei voltak a birodalomnak, a politikai egység szellemében azonban nem törekedett arra, hogy eltüntesse a különbségeket; megelégedett azzal, hogy uralkodjon a sokszínű egész fölött.

A birodalom, amely ha rendszertelenül is, de militarista eszközök révén növekedett naggyá, nem volt igazából fölkészülve a konzerváló, megtartó szerepre, amelyben a katonaság csupán a határok őrzésére és a köznépvavargásainak megfékezésére szolgált. A hadseregben végbement változások és szerepének módosulásai magukkal hozták a polgári élet bizonyos átalakulását is. Azok az események, amelyeknek fontos szerep jutott a birodalmi rendszer kialakulásában, amint létrejött a békés világrend, a politikai szférán kívül fejtették ki hatásukat. A birodalom, ha terjeszkedni megszűnt is, nem dermedhetett változhatatlanságba. Edward Gibbon szerint az i. sz. 2. századra egyedülálló rendszer alakult ki, mert az Antoninusok (96–180) a humanitás eszményét szolgálták; ez a politikai tökéletesedés csúcspontja volt, s ezután már csak hanyatlás és bukás következhe-

tett. Csakhogy ez anakronisztikus és valótlan megállapítás. A birodalom tovább fejlődött a maga belső törvényei szerint, aminthogy minden emberi közösség szükségszerűen így fejlődik. Problémái nem lettek volna kevesebé számosak akkor sem, ha további, nem vágyott és keveset ígérő országokat hódított volna meg. És nem akadályozhatta meg a belső változásokat sem abbéli féltelmében, hogy az ellenség kihasználja gyöngeségét. A határokon túli ellenség távolinak és hitványnak tűnt. Mindez nem azt jelenti, hogy a katonai, polgári és birodalmi hatóságok talán kevésbé lelkiismeretesen vagy hozzáértően végezték munkájukat, mint azt az alattvalók joggal elvárhatták. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy milyen nehéz az új helyzethez alkalmazkodni azoknak, akik neveltetésük és eszményeik jóvoltából jobban szerettek hátratekinteni, mint előre. A birodalom gondjait immár nem oldhatta meg néhány nagy ember, ha mégoly erényes és bölcs lett volna is. Kritikus szakaszába jutott a római civilizáció. Bizonyos értelemben a birodalom teljesítette feladatát: gyümölcsöző kapcsolatot teremtett a Földközi-tenger medencéjében virágzó sokféle civilizáció között. Utána következett volna az újabb feladat: a határain túl élőket is részletetni jótéteményei egy némelyikében. Az idő bebizonyította, hogy a birodalom erre alkalmatlannak bizonyult.

Barbár betörések, kalandozások és tűnékeny királyságok

Azok a népek, amelyek a leginkább sóvárogtak a római béke nyújtotta előnyök után, az északi határokon túl éltek. I. sz. 166-ban törtek be először a birodalom területére, de gyorsan és eltökélten visszaverték őket. A 3. század derekán egy komolyabb és hosszabban elhúzódó germán invázió zajlott le az északi határ teljes hosszában, s ezzel szemben a katonaság tehetetlen volt. A birodalmat előzőnlötték a barbárok: betörték Belgiumba (259), Daciába (248–270), Galliába (268–278), Itáliába (260–270), Trákiába, Görögországba és Kis-Ázsiába (258–269). Nagyjából ez idő tájt történt, hogy a perzsák legyőzték és foglyul ejtették Valerianus császárt (260). A birodalom története mintha végnapjaihoz érkezett volna. És íme, nemcsak hogy fennmaradt: Diocletianus császár alatt (284–304) radikálisan újjászerveződött a kormányzat, Nagy Konstantin uralkodása idején (313–336) pedig új fővárost alapítottak: Konstantinápolyt, és új megegyezés született a keresztény egyházzal. A 4. századi birodalom tehát sok szempontból nagyon is életképes volt.

A 20. századi történészek, akikre – nem véletlenül – mély benyomást tettek a birodalom egykorú gazdasági nehézségei, hajlamosak azt hinni, hogy a drákói szigorúságú adórendeletek elidegenítették a kormánytól a megadóztatott helyi méltóságokat. A birodalom bukásának okait keresve, annak minden gyöngének tetsző pontját alapos vizsgálat tárgyává tették. A birodalom a 4. században sem volt tökéletesebb, mint a megelőző évszázadokban, de számottevő erőt mutatott a megújulásra. Mint birodalom még évszázadokon át fennmaradt Keleten, a nyugati világnak pedig ki tudja, hogy meddig

Európa növénytakarója.

A Földközi-tenger medencéjében a Római Birodalom létrejöttével megelőző évezredek folyamán sok nép telepedett le és hozta létre kultúráját. Az Alpoktól északra kevésbé próbálták ki, hogy mennyire alkalmas a vidék a letelepült életmód folytatására. A vadászattól élő félnomád népek sokkal szívesebben telepedtek le a Római Birodalomban, mintsem hogy meghódítsák az erdős vidékeket. Nem tudjuk pontosan feltérképezni, hogy mekkora területeket borítottak erdők, de annyi bizonyos, hogy a középkorban folyamatos volt a fakitermelés. A középkori városok, még Velence is, több fát használtak fel épületeikhez, mint követ. Mai szemmel nézve, az emberi települések egymástól jól elkülönülő, apró közösségek voltak. A falvak, városok, templomok telepítése nagy körülmények között igényelt védelmi, vízellátási és földművelési szempontokból. Ha a kiválasztott terület mégis alkalmatlannak bizonyult, a közösség más helyre költözött át. A településekben nemcsak az ellenség okozhatott kárt, hanem a természeti csapások vagy a tűzvészek is. Korlátozottak voltak a természet megzabolására alkalmas eszközök, így aztán gyorsan fel kellett ismerni egy-egy hely természeti előnyeit, ha azt akarták, hogy erőfeszítéseiket siker koronázza. A magas hegysek általában nem vonzották a telepesekeket, inkább csak menedékként szolgáltak. A különféle tengerekbe torkolló számos folyó partján sok település jött létre. Európa minden része alkalmasnak bizonyult a földművelésre – még a magyarok is feladták érte félnomád életmódjukat. Amikor úgy megnőtt a kontinens népessége, hogy mindenütt betöltötte a rendelkezésre álló teret, a nomád életmód Európa legkeletibb sztyeppéin is abba maradt.

fog még lelkesítő példaként hatni – s ha így van, akkor ez elsősorban Diocletianus és Constantinus érdeme. Reformjaik életképessége kiállta a 376-os év próbáját, amikor újból barbár nyomás alá kerültek az északi határok. Jóllehet a történészek ettől az időszaktól kezdve számítják a Nyugatrómai Birodalom összeomlását, a jövődőt nem ismerő kortársakat inkább ámulatba ejtette a birodalom rugalmassága, amellyel e barbárokat kezelte, szöges ellentétben az előző évszázadban kialakult helyzettel.

Ez a két évszázados korszak, melynek folyamán barbárok áramlottak be a Nyugatrómai Birodalomba, jobban ismert, mint ama 3. századbéli rövidebb és módfelett pusztító barbár csetepaté, s nem csupán azért, mert következményeit szorgosabban elemezték a történészek, hanem azért is, mert a birodalomban született irodalmi művek és a történetírás révén sokkal több dokumentum maradt ránk ebből a korból.

Információink széles köre lehetővé teszi számunkra a probléma súlyos voltának felismerését, noha kérdéseink többségére még így sem tudunk minden tekintetben választ adni.

Az egyik legnagyobb nehézség az, hogy ha elfogadjuk a birodalom területén élő művelt emberek álláspontját, miszerint a határokon túl csupán barbárok éltek, akkor a korszakot csak azzal lehet jellemezni, hogy kezdetben kibékíthetetlen ellentétben álló népek kerültek egymással szembe. A betolakodók egyik barbár vonása kétségkívül az volt, hogy közönyösek voltak az írás-olvasás és a szervezett oktatás iránt, annyira, hogy a történetírók is kénytelenek az írástudó rómaiak szemével nézni őket. Hogy aztán maguk a beözönlők hogyan látták a dolgokat, mik voltak az indítékaik, s milyen volt történelmük, akár csak a maguk barbár normái szerint is, arról nehéz hiteles képet adni. Azok többsége azonban, akik a birodalom nyugati területeire a 376-tól 568-ig tartó periódusban benyomultak, ezt elismert vezéreik irányításával tették, és pedig azzal a szándékkal, hogy ott a birodalom jóváhagyásával megtelepedjenek, vagy ha azzal nem, hát legalábbis valamilyen politikai célkitűzéssel és egy kevés politikai jártassággal: vagyis nem voltak vademberek. Miután Valerianus (256–260) és Probus (276–282) császárok visszavetették a barbárokat a határokon túlra, úgy tűnik, a birodalomból való kirekesz-

tettségük évszázada alatt megtanultak egyet s más. Diocletianus reformjairól pontos adataink vannak, de arra csak következtetni tudunk, hogy milyen átalakulás ment végbe germán kortársaikban.

A germán népeknek a római határokon túl elterülő északi mozgását pontosan leírni nem tudjuk, bár okkal sejtjük, hogy sokszor és jelentős mértékben változtatták helyüket. A vizigótok a 3. század közepétől kezdve bebetörték a birodalomba; nekik Aurelianus császár 271-ben átengedte Daciát. Egy évszázadon át békés szomszédok, számottevő incidens nélkül éltek a birodalom mellett; s a többi határ menti néphez hasonlóan, ők is újonckal látták el Róma hadseregét. 332-ben a rómaiak és a vizigótok egyezsége kötötték egymással, s ez 35 évre szabályozta viszonyukat. Ez idő alatt Wulfila püspök megkezdte népének (arianus) keresztény hitre való téri-

tését, s nem csupán írni tanította meg őket, de adott nekik egy anyanyelvre fordított Bibliát is. Nem volt ez a megtérés a legkevésbé sem rendkívüli, hiszen ez idő tájt az arianizmus a keleti császár támogatását élvezte. Nyugaton viszont elítélték, s 381 után az ortodoxia végül győzedelmeskedett az arianizmus fölött; ez fokozatosan aláásta az arianusok jó hírnevét, akiknek hitét egyébként – nyilvánvalóan igazságtalanul – alacsonyabb rendűnek tartották. (Arius alexandriai pap azt tanította, hogy Krisztus nem egylényegű az Atyával, csak hasonlatos hozzá. Az e körül fellángoló vita vezetett 325-ben a niceai zsinaton a hitvallás megfogalmazásához, s ez a tanítás foglalkoztatta a korszak legnagyobb teológusait, jelesül Athanasiust. Bármilyen érvek szólnak is Arius mellett vagy ellen, annyi bizonyos, hogy a kor jelentékeny gondolkodója volt.)

Az uppsalai egyetemi könyvtárban őrzött *Codex Argenteus* egy lapja. Ezt az evangélium-kéziratot Ulfila (vagy Wulfila) fordította gótra, és i. sz. 500 körül Itáliában írták bíborpergamenre arannyal és ezüsttel. Az eredetileg 336 lapos műből 187 lap maradt ránk. Ez a legjelentősebb gót nyelvemlék.

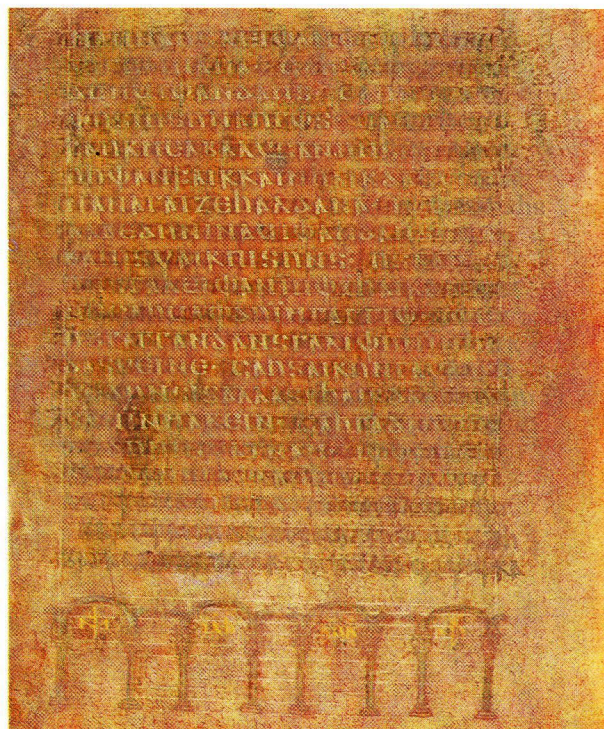
Népvándorlás a 4. és 5. században

Sok nemkívánatos vendég tört be váratlanul a birodalom területére, de jó néhány évtizednek kellett eltelnie, mire bomlasztani kezdték a kormányzat elképzeléseit és szabályait. Az olyan térképek, amelyeken a feltüntetett események egyidejűnek látszanak, hamis képet adhatnak. Ha helyette sok térképet rajzolnánk, mondjuk, az évente bekövetkezett változásokkal, az inkább azt sugallná, hogy következetes és állandó hullámokban érkeztek a hódító seregek, holott inkább fegyveres bevándorlók nem tervszerű mozgásáról volt inkább szó. A barbárok sokkal kevésbé voltak homogének, mint a rómaiak, de mivel nem voltak írástudók, nem maradtak fenn írásos emlékek, így nagyon nehéz meghatározni a köztük lévő különbségeket. Bizonyos barbárok, így például a vandálok messzire vándoroltak és gyorsan mozogtak, míg végre megtelepedésre alkalmas új otthonra találtak. Pedig nem csupa katonából, hanem családokból állt az ő népük is. Más barbár „népek” esetenként csak kis létszámú fegyveres csapatok voltak, s azt keresték, kinek a szolgálatába szegődhetnének el. És mikor munkaadójuk letelepítette őket valahol vidéken, összeházasodtak a helybeli lakossággal. A legszörnyűbb bevándorlók, az alemannok, a frankok és az angolszászok, akik a legkevésbé mélyen nyomultak be a birodalmi területre, inkább csak telepesnek számítottak, noha előnyomulásuk megállítására ellenük is létrehozta katonai védővonalat. A népvándorlást ábrázoló térképek inkább csak sejtetik e rejtélyes mozgásokat. Nem szabad tehát katonai stratégiák megtervezte hadmozdulatokkal vetni össze e régi népmozgásokat.

Más gótok (az osztrogótok), úgy tűnik, letelepült életmódot folytattak a Dnyeper alsó folyásánál; de szinte semmit nem tudunk róluk egészen 375-ig, amikor is a hunok földúlták államukat. A megrémült osztrogót túlélők nyugat felé menekültek, s ott a vizigótokat is megfertőzték a hunoktól való rettegésükkel. A hun támadás után a gótok ismét kétfelé váltak, az osztrogótok többsége a hunok alattvalója lett, kisebb csoportjaik pedig a vizigótokkal együtt a birodalomban kerestek és kaptak menedéket: 376-ban megtelepedhettek Trákiában. Ám elég erősek maradtak ahhoz, hogy eréllyel tiltakozhassanak az őket sértő bánásmód ellen: hamarosan félelmetes ellenfelei lettek a birodalomnak; megverték és megölték Valens császárt a drinápolyi (hadrianopoliszi) csatában, 378-ban. Haladéktalanul hozzákezdtek a főváros, Konstantinápoly ostromához, s noha azt megvédte Theodosius császár, aki a Duna-határt is visszaállította, a vizigót seregek szabadon kalandozhattak szerte a Balkánon. Ez az eredete a vizigót-problémának, amelyre a kormányzat nem talált jobb megoldást, mint hogy letelepedési szerződéseket kötött velük, ámde ezek sem tudták megtartani őket Moesiában (382) vagy Epiruszban (397).

Alarik, a vizigótok vezére elnyerte Illyricumban a *magister militum* (katonai fővezér) birodalmi méltóságot, mivel a keleti császár nyugatra akarta küldeni, minél messzebb az ő fennhatóságától. 401-ben Alarik Itáliába vezette népét. Tizenegy éven át fosztogatta a félsziget lakóit, kirabolta még Rómát is (410), mielőtt tovább vándorolt nyugatnak, immár a sógora, Athaulf vezérlete alatt. Mivel Galliában nem kaptak hivatalos birodalmi megbízatást, csalódottságukban bevették Narbonne-t, Toulouse-t és Bordeaux-t (413-ban), Athaulf pedig feleségül vette a császár húgát, akit túszként tartott magánál. Noha Bordeaux-ban vizigót hatalmi rendszer jött létre, Athaulf népe tovább nyughatatlankodott, s birodalmi javaslatra átmerészkedett az Ibériai-félszigetre, hogy ott megtámadja a vandálokat. Ezután a vizigótok felhagytak a kalandozással. A birodalommal 416-ban kötött szerződés visszahozta őket Galliába, s ott, Bordeaux és Toulouse között, birodalmi jóváhagyással, megalapították a maguk barbár királyságát, Narbonne-t visszaszolgáltatták a birodalomnak, s ezáltal folyósót nyitottak a kormány számára az Ibériai-félsziget és Provence között. A vizigót uralom csaknem egy évszázadon át maradt fenn Galliában, az 5. század végén saját elhatározásból terjeszkedni is kezdett az Ibériai-félsziget felé, ahol végül is menedékre lelt, amikor a frankok kiverték őket Galliából. Az Ibériai-félszigeten 711-ig tartott a vizigót királyság. Ők voltak az első barbárok, akik gondot okoztak a Nyugatrómai Birodalomnak, és az ő hatalmuk tartott a legtovább.

Mikorra a vizigótok Galliába értek, a Nyugatrómai Birodalom már megtapasztalta más germán törzsek pusztításait is, amelyek a Rajnán átkeltek, és Gallián át benyomultak az Ibériai-félszigetre. Ebben a helyzetben a Britanniában állomásozó római seregek átkeltek Galliába, s új császárt kiáltottak ki, III. Constantinust, akit hamarosan kötelezettségei is oda szólítottak. Ettől az időtől kezdve Róma mintegy felfüggesztette britanniai uralmát, noha kapcsolatait nem szakította meg a brit szigettel. 395-ben a birodalmat fölosztották Theodosius császár két, még ifjú fia között, a tényleges hatalom pedig katonai vezetők kezébe került. Valójában azonban – árulók voltak a politikusok meg a katonatisztek, alkalmatlanok vagy csak nem volt szerencsájük? – nem tudtak úrrá lenni sem az eseményeken, sem a barbárokon;

de azzal, hogy leírjuk azt, amit a Római Birodalom összeomlásának nevezünk, semmit meg nem magyarázunk. A vizigótok végül is éppen annyira okozói lettek a birodalom szétesésének, mint bármely másik népcsoport, jóllehet soha nem akarták megdönteni a birodalmat, átalakítani az államgépezetet, nem kívántak ellene szegülni a császárnak. Tevékenységük azért is figyelemre méltó, mivel negyven éven át úgy változtatták a helyüket a birodalom területén, hogy eközben nem szóródtak szét, de nem is telepedtek le; képesek voltak rablásból-fosztogatásból élni annak a birodalomnak a kebelében, amely megvédte őket ellenségeikkel, a hunokkal szemben. Birodalmi elismerésre vezéreik csak katonai vezetőként pályázhattak, vagy letelepedési szerződések révén, ám ezeket sem ők, sem népük nem tartották tiszteletben. A kormány a maga részéről megkísérelte elkerülni, hogy hivatalosan elkötelezze magát nekik, de amikor Honorius császár nem volt hajlandó tárgyalni velük Róma biztonságáról, a vizigótok felháborodásukban, bosszúból 410-ben kifosztották a várost. A kormány bizonyára előre látta – vagy csupán remélte –, hogy a vizigót hordák előbb-utóbb, de legkésőbb Alarik halálakor elveszítik lendületüket. Azt egyik fél sem gondolta, hogy végül barbár királyságot fognak alapítani a birodalmon belül; ez az eset példa nélkül való volt. És mire megalakult a barbár állam, csakugyan megbékéltek új helyzetükkel, és Róma katonai szövetségeseivé váltak. Első királyuk, I. Theodorik (uralkodott 418–451) a rómaiak oldalán esett el, az Attila vezette hunok, a vizigótok nagy ellensége ellen harcolva.

Politikai cselekvés iránt a vizigótok nem tanúsítottak érdeklődést, hacsak nem a saját csoportjuk érdekében, de nem lehet tudni, igazából mi is tartotta össze ezt a népet. Egy száműzött hadsereg, amely negyven évig bolyong idegen földön, az évek során valahonnan nyilván új tagokat toborzott. Valószínűtlen, hogy megelégedtek volna saját vizigót asszonyaikkal. Kulturálisan talán azért tartották távol magukat a római lakosságtól, hogy megőrizhessék ariánus hitüket, de a fő összetartó erőt mégiscsak vezéreik biztosíthatták, az ő valódi vizigót

Harcost ábrázoló halotti sztélé a Magdeburg melletti Hornhausenből, kb. 700-ból. Barbár mester faragta, jóllehet a Földközi-tenger térségére jellemző, hogy így módon állítsanak emléket egy halott harcosnak. A barbár művészetben páratlan mesterségbeli tudásról tanúskodik a ló és lovas megjelenítése.

jellegük főként a királyi családtól és a nemesség vezetőitől függött. A gótok összességükben valamelyes politikai koherenciára tettek szert a 376-ot megelőző évszázadban; elsősorban ez tartotta össze őket a birodalomban, és ez formálta a sorsukat is 418 után. Nem tudható, hogy egyébiránt mennyire voltak kényesek a törzs tisztavérűségére; mindenesetre valószínű, hogy szívesen fogadták be a soraik közé kívánczozókat, akár honnan jöttek is.

A vizigótok, jóllehet évekig békésen éldegéltek a Duna mentén megtelepedve, a birodalom határain belül kerülve, bizony több érdeklődést tanúsítottak a harcias életforma, mint a földművelés iránt. A rómaiak az északi határvidék germánjait viszont katonaként és földművesként egyaránt számon tartották, s hogy e két foglalatosság közül mikor melyiket űzték nagyobb hévvel, az a

helyi viszonyoktól függött. 406-ban, amikor Koblenz mellett egy nagy létszámú vegyes germán hordának sikerült átkelnie a Rajnán, sokan átvágtak Gallián, és az Ibériai-félszigetig meg sem álltak; mások, más ambíciókkal, megtelepedtek a határon túl, és felhagyva a fosztogatással, földművelésbe fogtak. A határ mentén a 4. század vége felé egyre fokozódott a germán törzsek nyomása, s ezt, noha bizonyítékunk nincsen rá, azzal magyarázhatjuk, hogy rettegtek a hunoktól. Ez idő tájt a birodalom aligha félt a hunoktól, ezektől a sztyepplakóktól, akik végül is hajlottak ama birodalmi javaslatokra, hogy fogjanak össze a germánok ellen, mivel ezek nem hajlandók megtelepedni a birodalomban, de megfelelő körülmények között nem nehéz féken tartani őket. A határon túli germánok sebezhetőbbek voltak a hun támadásokkal szemben, s inkább a birodalom nyújtotta

biztonságot választották, bár voltak köztük olyanok is, akik egészen az Ibériai-félszigetig elvándoroltak, hogy minél nagyobb távolságot tudhassanak maguk és a hunok között.

Azok közül, akik 406-ban lépték át a határt, a vandálok és a burgundok voltak a legsikeresebbek: mind a két nép száz évnél is tovább tartó barbár királyságot alapított. A vandálok, akiket Dél-Galliában római támadás fenyegetett, 409-ben az Ibériai-félszigetre menekültek, ahol hódításukat megkönnyítették a zavaros helybéli állapotok. Az országot fölosztották maguk és szövetségeseik, a szvévek és az alánok között, de gyorsan megváltoztatták a helyzetet a vizigótok, akik előbb saját elhatározásból, később Róma szövetségeseiként törtek be az országba. Összeroppantották a vandálokat, csak északnyugaton hagyva belőlük jelentősebb erőket. Innen később (429-ben) a vandálok délre húzódtak, a tengerre szállva, az alánokkal együtt, Afrika ellen indultak; végül tehát a barbár betolakodók közül csak a szvévek maradtak meg nyugaton. Ezek Braga székhellyel önálló királyságot alapítottak. Noha államuk egészen 585-ig fennmaradt, történetük igen homályos attól az időtől kezdve, hogy a vizigótok inváziója megállította terjeszkedésüket – ekkor, 464-ben messze nyugatra húzódtak vissza. Sokkal erőteljesebb királyságot alapítottak Afrikában a vandálok: Geiserik innen fenyegette Itáliát. III. Valentinianus császár azzal, hogy elismerte a fennálló helyzetet, 442-ben megvásárolta a békét tőlük, de Geiserik egészen haláláig (477) nyomást gyakorolt Rómára és az Észak-Afrikában élő római keresztényekre: kiforgatta javaikból a földesurakat és püspököket, s a katonáinak adományozta a megüresedett birtokokat. A Rajnavonaltól legtávolabb eső római provincia került így a legkegyetlenebb barbár uralom alá.

A burgundok ezzel szemben nem sok vizet zavartak azt követően, hogy 406-ban átlépték a birodalom határát. A vandálokhoz hasonlóan, ők is hosszú ideig éltek az északi határ túloldalán, de sokkal fogékonyabbak voltak a római befolyás iránt. 406 után, ahelyett, hogy egyesültek volna a vandálokkal, gyorsan szolgálatot vállaltak a birodalomban, először egy rövid életű trónbitorló, Jovinus, később pedig Honorius császár alatt. Honoriuszal egyezsége is lépett 413-ban, s ennek értelmében övék lett Galliának egy része a Rajna mellett. Ez a királyság 436-ig állt fenn; ekkor Aëtius római hadvezér – a hunokat használva eszközül – megbuktatta, mert a királyság az alsó Rajna-vidék meghódítását tervezte. A burgundok viszonylag kevéssé voltak kalandos természetűek, s amikor mégis veszélyesnek bizonyultak, könnyen le lehetett őket szerelni. Aëtius azonban így is sokra tartotta katonai erőiket, s keleten őket vetette be az alemannok ellen. 443-ban aztán áttelepítették őket Genf körzetébe, s néhány évig római segédcapatoikként működtek 451-ben a hunok, majd az ibériai szvévek ellen 456-ban, a vizigótok vezetésével indított hadjáratban. Hazatérésük közben azonban gondoltak egyet, és elfoglaltak két birodalmi provinciát, Lugdunensis I-et és Vienne-t. Majorianus császár rövid hadjárata 457-ben csak átmenetileg állította meg őket, amint eltávozott, elfoglalták Lyon városát is. Lyoni és genfi bázisaikra támaszkodva jelentős nagyságú királyságot hoztak létre, de ehhez szükségük volt a gall-római arisztokrácia jó szándékú támogatására. Akkoriban Róma már hagyományosan jó barátainak tekintette őket, s a helybéli – a császár távollétében – tőlük vártak hathatós védelmet. Királyaik, noha ariánus vallásúak voltak, jó viszonyban maradtak a királyság területén működő katolikus püspökökkel,

nevezetesen a vienne-i Avitusszal, egészen addig amíg a frank Klodvig 507-ben át nem tért a katolikus hitre, ekkor a papság lelkifurdalás nélkül hozzá pártolt át, még kíváncsabb védelmezőt sejtve benne. Ez a királyság, amelyben rómaiak és burgundok „mondhatni” egyenlő jogokat élveztek, addig állt fenn, amíg egyaránt megfelelt a római és a katolikus lakosságnak, de Klodvig fiai idején 534-ben egyszer s mindenkorra megszűnt létezni.

534-ben mind a vandál, mind a burgund királyság megszűnt. Mulandó képződménynek bizonyult mind a kettő; lakosságuk, akár jó, akár rossz sorban tartották, vallási és kulturális vonatkozásban ellenséges maradt velük, barbárokkal szemben, s öntudatosan vallotta a maga kulturális fölényét, ha katonai fölényről nem lehetett szó. A vandálok és a burgundok – a maguk eltérő módján – a benyomuló germán törzsek lehetőségeinek két szélsőségét példázzák: ellenségesség és gyarapodási, terjeszkedési vágy, illetve engedelmesség Róma befolyásának. Hogy újrateremtse a civilizációt, ehhez a germánoknak nem voltak meg az eszközeik. Ők csak a katonai eszközökkel elérhető előbbre jutásban reménykedhettek. Germán ellenségeik ellen elszántabban hadakoztak, mint a rómaiak ellen. Sem barbár pogányként, sem ariánus keresztényként nem vállaltak közösséget sem egymással, sem a birodalomban élőkkel. Csak a maguk szűk csoportérdekéi lebegtek szemük előtt. A rómaiak, amikor szembekerültek velük, igazából nem féltették jövőjüket, noha a barbárok jelenléte sokszor kellemetlennek, költségesnek, sőt bizonyos értelemben pusztítóknak bizonyult.

Róma meggyengülése

A birodalom lakosai a barbárok térhódítása ellenére igyekeztek megtartani ősi kultúrájukat, s ez vallási és nyelvi téren a legszembetűnőbb, mert egyedül Britániában alakult úgy, hogy egy teljes provincia végül a germán nyelvet beszélők uralma alá került. Ezzel ellentétben: a 406-os nagy rajnai germán áttörés végül is csak mintegy 100 kilométerrel tolta nyugatabbra a germán nyelv határát, s azok a germánok, akik tovább merészkedtek, nyelvileg végül beolvadtak a helyi lakosságba. A germánok közül, akiknek 406 után fő céljuk az volt, hogy nagy számban megtelepedjenek a birodalomban, de nem római védnökség alatt, hanem a maguk vezérei irányításával, a legerősebbek az alemannok voltak. E név voltaképp több germán népcsoport keveredésére utal, s innen származik az az elnevezés, amelyen a franciák ma a németeket hívják. Az alemannok magukat svábnak mondták, s délnyugatnak irányuló nyomásuk évszázadokig tartott, amint azt a nyelvhatár fokozatos eltolódása is bizonyítja. Nem afféle békés földművesek vagy telepesek voltak: kétélű karddal folszerelt, félelmetes lovassággal rendelkeztek. Előnyomulásuk egyes állomásairól azonban csak keveset tudunk. Aëtius az engedelmesebb burgundokat vezényelte ki ellenük, de 454-ben bekövetkezett halála után sikerült megerősíteniük állásaikat a Rajnán túl Pfalzban és Elzászban. Észak felé terjeszkedőben összeütköztek Köln frank uralkodóival és a meroving Klodviggal. A Merovingok megfutamították az alemann királyt, és protektorátusukat kiterjesztették az alemannok felségterületének északnyugati térségére. Az alemannok ezután dél felé fordultak, Franche-Comté felé, ahol korábban már sikerrel kalandoztak. 500 után a Felső-Rajnátról délre is megtelepedtek, és megkapván Itáliából Theodorik beleegyezését, benyomultak Raetiába, ahol a római lakosság a hegyek közé menekült előlük. A 6. század folyamán

megerősítették állásaikat, olyannyira, hogy 610-ben el tudták foglalni Közép-Svájcot, legyűrve az ottani frank ellenállást. Ezt követően kezdtek hajlandóságot mutatni a kereszténységre való áttérésre. A konstanzi püspökség, amelyet 590 táján alapítottak, bázisul szolgált a Columbanus iskoláján nevelődött ír hittérítők számára. Az alemannok e tekintetben az angolszászokhoz hasonlíthatók; ők is hosszabb ideig folytatták tevékenységüket római területen anélkül, hogy komolyabb kompromisszumra kényszerültek volna Rómával.

Északabbra, az alsó Rajna-vidéken a frankok elűzték a római lakosságot, de a frank hatalom megerősödése, előbb Tournai-beli, majd soissons-i központtal, megkövetelte, hogy e frank népek uralkodói számoljanak a római jelenléttel, amit az a tény is igazol, hogy ők voltak az első barbár pogányok, akik fölvetették a keresztiséget. Más tekintetben azonban Chilperik és Klodvig frankjai, akik az északi gall-római lakosság katonai szárnyává lettek, inkább a burgundokat utánozták, akik már 456 után vállalták ezt a szerepet. Ezek a hadseregek, éppúgy, mint a „római” erők, amelyeket helyettesítettek, gyakorlatilag Róma maradék tekintélyét érvényesítették, és mivel a 3. század óta nagyrészt a barbárok biztosították a római haderő emberutánpótlását, nem célszerű a kettő közötti különbséget hangsúlyozni, mert ez elfedné a hasonlóságot. Mégis meg kell jegyezni, hogy az olyan barbár római hadvezérek serege, mint például a vandál Stilichoé, heterogén összetételű volt. Nem a saját népéből való haderőt vezetett, s ebben különbözött azoktól a barbár parancsnokoktól, akik – seregükkel – fölajánlották szolgálatukat a császárnak; ezek mindig számíthattak katonáik lojalitására, nem úgy, mint a császár. Döntő különbség volt tehát a germánokból verbuvált római katonaság és a birodalmi megbízásból harcoló barbár seregek között. Egészen az 5. század második feléig a római seregekben még Nyugaton is meglehetősen erősnek bizonyult az összetartó erő.

A hunok összeomlása és a birodalmi remények újjáéledése

A birodalom és a barbárság közötti hosszan tartó kapcsolatban a hunok meghatározó szerepet játszottak, akik miatt 376-ban a gótok bemenekültek a birodalomba. Noha a hunok belülről nem fenyegették a birodalmat, rajtaütésszerű lovasrohamaikkal sok gondot okoztak mind a gótoknak, mind a rómaiaknak. A rómaiak azonban nem ismerték őket mindaddig, amíg 376-ban szét nem dűlték a gót királyságot. Ezt követően végigsöpörtek a Dunától északra fekvő területeken, s mivel nyilvánvalóan nem akartak megtelepedni a birodalomban, a császárok örömmel használták fel őket a sok bajt okozó vizigótok ellen, akik akkor már részben a határokon belül voltak. A hunok kis része megtelepedett azonban Trákiában, és Rufinus római tábornok közülük toborozta testőreit. Stilicho 406-ban Itáliában hunokat vetett be a gótok ellen. Ezek a hunok egy bizonyos Uldin király országából származtak, amely nyugat felé a Duna magyarországi szakaszáig, keleten pedig Munténiaig terjedt. A hunok pompásan ki tudták használni a rómaiak gyöngéit, például a Balkánon végrehajtott kalandozásaikkal. Jól meg tudták választani a legalkalmasabb pillanatot, és igen hatékonyan működött a hírszerzésük.

Ami a hun királyság belügyeit illeti, arról az ezután következő két évtizedben alig tudunk valamit; tény, hogy többször átkeltek a Dunán, és rajtaütöttek a moe-

siai vidékeken, miközben nyugaton más hunok római parancsnokok alatt szolgáltak. 425 után Aëtius különösen sokszor vette igénybe szolgálataikat. Hajdan – túszként – közöttük élt, beszélte nyelvüket, s tudta, hogyan kell szerződést kötni velük, de nem szükségképp volt egyúttal barátjuk is, amint azt ellenségei előszeretettel terjesztették róla.

Később Attila személyében találtak rá legsikeresebb vezérükre, bár az ő hatalma tíz évig sem tartott. Amikor a birodalom figyelmét Geiserik 442-ben végrehajtott szicíliai támadása kötötte le, akkor törtek be a hunok a Balkánra, s nyomultak be Trákiába is. Bizonyára hadisarc ígéretével tudták csak megállítani őket, de a birodalom visszavonta ígéretét, amint úgy vélte, hogy ezt biztonságosan megteheti. Attila, aki időközben meggyilkolta fivérét, s népe egyeduralkodója lett, csak 447-ben kezdte követelni az elmaradt hadisarcot, s mikor nem kapta meg, háborút indított a birodalom ellen. A császár alkudozni kényszerült. Attila pedig nem csupán sarcot követelt, hanem azt is, hogy ürítsenek ki egy nagy területet a Dunától délre, Pannoniától a mai Szvistovig, ami a birodalmat védtelenül hagyta volna. Innen irányította erőit aztán Galliába, ámde ott 451-ben kikapott Aëtius-tól, akit vegyes barbár seregek is segítettek.

Attila a következő évben megtámadta Itáliát, s hogy tovább nyomulhasson, be kellett vennie Aquileiát; de miután átkelt a Pón, és földúlta Emiliát, visszafordult, és támadást intézett Milánó és Pavia ellen, ahelyett, hogy délnek nyomult volna tovább. Észak-Itáliában azonban seregében olyan pusztító járvány tört ki, hogy alig egy hónap múlva kénytelen volt visszavonulni. Attila hadjárata kudarcot vallott. A következő évben, amikor meghalt, szét is esett a birodalma. Az ilyenkor szokásos utódlási huzavona megadta a leigázott germánoknak a lehetőséget, hogy lerázzák a háromnegyed évszázados hun igát. Az osztrogótok visszaszerezték függetlenségüket, s vezérük, Valamer úgy vélte, legjobb lesz, ha szerződést köt a birodalommal. Ennek értelmében letelepedhetett Pannoniában, a Balaton körzetében. Az ilyesfajta szerződések aligha jelentették most a birodalmi presztízs jelentős hanyatlását, mivel ezt megelőzően fél évszázadon át hiába próbált egyezkedni a meg nem hódolt barbárokkal.

Bizonyos értelemben helyesnek is bizonyult a birodalmi derűlátás és tolerancia, mert a határokon belüli barbároknak nem volt reális alternatív politikai megoldásuk: noha élösködtek a birodalom testén, nyilvánvaló volt, hogy előbb-utóbb asszimilálódnak. III. Valentinianus császár megalázó békét kötött 442-ben Afrikában a meg nem alkuvó Geiserikkal, de aztán Geiserik fiát, Huneriket túszként magához vette, és összeházasította lányával, remélve, hogy a következő nemzedék kezében Hunerik a romanizáció eszköze lesz a vandálok között. Hasonló példát sokat találhatni. A határokon túli barbárokkal lehetetlen volt boldogulni, hiszen a régi értelemben vett határok megszűntek; de a rómaiak baráti barbárokat – burgundokat, frankokat – helyeztek maguk és a bizonytalan külvilág közé, s ezek már csak a maguk érdekében is ellenálltak pl. az alemannok nyomásának. A hun birodalom váratlan összeomlása után nem volt újabb nép, amely le akarta volna rohanni a germánokat, s mikor biztonságos lett a helyzet, visszatértek az uralkodók is. Bár a római ellentámadás sokáig váratott magára, Justinianus végül bebizonyította, hogy értelme volt Róma türelmének: Afrika, egy évszázadnyi vandál fennhatóság után – más térségektől eltérően – visszatért a birodalom kebelébe.

Az angliai Norfolkban 1979-ben talált thetfordi kincs legszebb darabja. A meghökkenítő szépségű gyűjtemény arany- és ezüstdarabokat tartalmaz, valószínűleg egy kereskedő rejtette el a 4. század végén. Az aranytárgyak egy Faunus-templomból származnak, és a kontinensen készültek. Az 5 cm magas csat ovális részét lőfejek díszítik, téglalap alakú lemezen szőlőfürtöt tartó szatír látható. A kincset alighanem az akkori zavaros és bizonytalan körülmények miatt rejtették el.

A birodalmi uralom megszűnése az Alpoktól északra

Hispania, Gallia, Britannia egésze soha többé nem került vissza Róma uralma alá, s most ennek okait vesszük sorra. A császárok nem voltak ugyan nagy véleményrel a barbárok politikai képességeiről, de azzal nem számoltak, hogy a változó körülmények végleg megakadályozhatják Róma újbóli fölvirágzását. A barbárok lassacskán hozzászoktak az új helyzethez: a birodalmi kormány egyre gyöngébb lett, az addig óvatoskodó barbár vezetők önbizalma megnőtt, s egyre kevesebb tiszteletet tanúsítottak Róma iránt. A rómaiak Nyugaton megtanulták, hogyan nézzenek szembe olyan helyzetekkel, amelyekben a kormányzat gyors megoldást nem tudott kínálni. Kétoldali alkalmazkodással a barbárok és a földbirtokosok (a birodalom uralkodó osztálya) elérték, hogy senki érdekei ne szenvedjenek jelentősebb csorbát – igaz, mindezt a kormányzat kárára. Kompromisszum helyett a másik, kevésbé kíváncsós megoldás a katonai diktatúra lett volna.

Az 5. század közepéig a római hadvezérek megfelelően látták el feladatukat, a birodalom védelmezését. Komolyabb próbálkozás nem történt a birodalmi kormány megdöntésére, szatirpiák alakítására, polgárháború ki-robbantására. De a hadvezérekre nehezedő nyomás módfelett nagy volt, s a kormány nem bizonyult sem hálásnak, sem segítőkésznek. Magának a nyugatrómai császárnak is aktívnak és energikusnak kellett lennie. A császári család egy időre még egységesnek érezhette birodalmát annak ellenére, hogy a birodalom 395-ben nyugati és keleti részre szakadt két császári fivér, s később az unokafivérek között. III. Valentinianus 455-ben és Marcianus keletrómai császár 457-ben bekövetkezett halálával megszűnt még ez a családi kapocs is. Keleten az új császárt, Leót egy alán hadvezér, Aspar segítette trónra. Nyugaton Avitus pedig a vizigót király, II. Theodorik segítségével lett császárrá, de Rikimer, Itália katonai parancsnoka hamarosan lemondatta; merész utóda, Maiorianus szintén túl sikeres lehetett Rikimer szemében, mert 461-ben meggyilkoltatta. Maiorianus után a nyugatrómai császároknak már nem volt befolyásuk a birodalom kormányzására, akár Keletről érkeztek, akár – és ez volt a gyakoribb – a hadsereg vezetői ültették

trónra őket. Maiorianus után egyetlen császárnak sem volt hatalma Gallia, s még kevésbé Britannia és Hispania fölött.

A galliai támogatás nélkül a Nyugatrómai Birodalom nem terjedt túl Itália határain. Maiorianus halálakor a római Lugdunensis tartomány római polgárai már a jól kezelhető burgundokat választották pártfogóul. Északabbra Aëtius hatalma (454-ben meggyilkolták) Syagriusra szállt át, aki huszonöt évig függetlenül uralkodott. „Királyságát” végül csatában hódította el Klodvig, s amikor Klodvig felvette a keresztiséget, a tartományban élő rómaiak örömmel váltották föl vele a burgundokat. Megtanulták, hogyan nézzék a maguk érdekét, s hogyan legyenek meg a császár nélkül. Azok, akik veszteséget és méltánytalanságot szenvedtek emiatt, bizonyára sokkal kevesebben voltak, mint azok, akik megegyezésre jutottak a barbár uralkodókkal. Galliában legalábbis megmenekültek attól a rossz sorsától, ami a római briteket sújtotta, ők ugyanis kénytelenek voltak legjobb földjeiket az angol betolakodóknak átengedni. Ez utóbbiak megtelepedését késleltette valamelyest a Mons Badonicusnál elszenvedett vereségük, de nem hátráltak meg, sőt asszimilálódni sem voltak hajlandók, s egy idő után újra szorongatni kezdték az ott maradt rómaiakat. Galliában ilyen gyalázat nem esett, noha a római civilizációt ott sem a birodalom mentette át politikai, közigazgatási vagy katonai eszközökkel. Nem, mert a földbirtokosok lettek, udvarházaik és templomaik révén, a megmentők. A birodalom akkor már egyszerűen nem számított. Toulouse vizigót királya részt vett Attila visszaverésében, s támogatta Avitus római császárságát. Maiorianus halála után, II. Theodorik (453–466) és annak fivére, Eurik (466–483) uralkodása idején a királyság már sajnalta a fáradtságot támogatására. Eurik 470-ben kiterjesztette birodalmát a Loire-ig, s át a Rhône-on Provence-ra (477), de még az Ibériai-félszigetre is, túl a Pireneusokon. Klodvig a vizigótokat arianizmusuk miatt kergette ki Galliából, s emiatt szigetelődtek el később az Ibériai-félszigeten is. Gallia azonban már szétesőben volt, és a nyugati utódállamok teljességgel lehetetlenné tették, hogy Nyugat-Európában visszaállítsák a római uralmat. Egyedül Itáliában történt másként.

Itália sorsa

Itália a legszörnyűbb barbár inváziót 401 után Alarik alatt szenvedte el, de miután a vizigótok Galliába távoztak, már csak Attila rövid megszállását kellett eltűnnie 452-ben, s aztán folytathatta római életformáját. Jólétét erősen fenyegette kb. 440-től kezdve Észak-Afrikából a harcias indulatú Geiserik. A császári utódlás körül támadt nehézségek 461 után új feladatokat róttak az Itáliában állomásozó római seregek barbár parancsnokaira. A szvén Rikimer, a burgund Gundobad és a pannoniai Orestes oly módon tettek eleget kötelezettségüknek, illetve azzal leplezték a hatalom biztosítását, hogy bábcászárokat neveztek ki, ezeket azonban Konstantinápoly rendre elutasította. Amikor Konstantinápoly Anthemius személyében (467–472) új császárt küldött nyugatra, ennek testőre Odoaker volt. 476-ban az itáliai hadsereg királlyá választotta Odoakert, aki megfosztotta trónjától a névleges nyugatrómai császárt – őt Konstantinápolyban úgysem ismerték el –, s végül patriciusi rangot kapott Zénón keletrómai császártól. Így esett, hogy Itália több mint ötven esztendőn át élvezhette az olyan stabil kormány áldásait, amit egy katonai diktatúra nyújthat, s e korszakot mindössze egy három és fél éves szünet szakította meg, amikor is Odoakernak az

osztrogót Theodorik, majdani utóda ellen kellett megvédenie uralmát. Theodorik és Odoaker családi verboszási-háborúban állt egymással – versengésüknek tehát személyes oka is volt –, noha Theodorik első sorban azért nyomult be Itáliába, mert Zénón császár mindenáron meg akarta tisztítani a keleti birodalmat az osztrogótoktól, s egyúttal ügyebár Odoakertől is meg akart szabadulni. Zénón is „barbár” volt, isauriai, akit azért hívtak a birodalomba, hogy elbájon a Konstantinápolyban uralomra törő Aspar alán vezérrel. Később Theodorikot sem nézték jobb szemmel Konstantinápolyban, mint elődjét, de ő még békén érthette meg élete végét; idővel ugyanis a keleti birodalom elbánt a területén élő valamennyi barbár néppel, s már nem volt kiket száműznie a Nyugatrómai Birodalomba. Theodorik halála után a Keletrómai Birodalom elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy komolyan hozzájárjon Itália visszaszerzéséhez.

Theodorik részben uralkodása alatt (493–526) véghezvitt tetteinek köszönheti hírnevét, részben annak, hogy tetteit kiválóan dokumentálták (főhivatalnokai és tanácsosai között olyan híres író-tudósok voltak, mint Cassiodorus és Boëthius), továbbá annak, hogy előkelő helyet foglalt el a germán legendákban. Ez az oka annak, hogy Odoaker eléggé háttérbe szorult, pedig lényegében azonos volt a kormányzási stílusuk. Theodorik osztrogót serege éppúgy barbár csapatokból állt, mint Odoakeré. Király volt mind a kettő, de nemzete egyiknek sem volt. Csak katonáik tekintették királynak őket, a császár csupán fővezért, *magister militum*ot látott bennük. Odoaker a „vendégjog” alapján szerzett földet katonáinak. Itáliában a földbirtokosok földjük egyharmadát átengedték a barbároknak, vagy jövedelmük egyharmadát befizették az államnak a hadsereg fönntartására. A rómaiak és barbár „vendégeik” hivatalosan társak, *consortes* voltak, de nem derült ki tisztán, hogy a barbárok vajon művelték-e a földet, vagy csak részesedtek annak javaiból. Földjeik nagyrészt a Pó völgyében terültek el, Ravenna környékén, Toszkánában, Picenumban és Samniumban; néhány helyőrségük volt Campaniában és Dalmáciában is. Ezt a rendszert vette át Theodorik saját germánjai számára, és mi sem természetesebb, mint hogy az egész germán világból tódultak hozzá a harcosok, hiszen uralma több mint 30 éve alatt páratlan hírnévre tett szert mint a legsikeresebb germán vezér. Germánjait kettős közigazgatással igyekezett elkülöníteni a rómaiaktól. Hű maradván népe arianizmusához, a rómaiak soha nem tudtak feltétel nélkül hinni Theodorik tiszteletében a római civilizáció iránt. Római tisztviselői, különösen Cassiodorus, szónoki tehetségüket mindenestül Theodorik és a maguk javára gyűmölcsőztették. Theodorik építetőként is a római elődök mintáját követte. Halála után nehéznek bizonyult megsemmisíteni a rendszerét, bár az igazán népszerű soha nem volt. Legfőbb szándéka, ti., hogy külön-külön védelmezze a római és a germán népet, arról a félelméről árulkodott, hogy egy ilyen mesterséges konstrukció nélkül a germánokat föltétlenül elgyöngítené és magába olvasztaná a rómaiak nagyobb tömege és nagy múltú kultúrája. Ez valószínűleg Theodorik saját, személyes szorongásait tükrözi, gyerekkorában ugyanis Konstantinápolyba vitték túszként, ahol megtanulta becsülni a római civilizációt, de germán voltát soha nem akarta feladni. Odoaker hagyta, hogy 477-ben a vizigótok elfoglalják Arles-t, és 488-ban befogadta a Noricumból menekülőket; Itália védelméért tehát hajlandó volt távolabbi területeket fölládozni. Marcellinusnak, a dal-

máciai hadsereg vezérének halálából viszont jelentős hasznót húzott; az övéhez mérhető nagyságú sereget Zénonnal fölsoztották egymás között. Theodorik birodalma így messze túlnyúlt Itálián; magában foglalta Dalmácia, Illyricum, Pannonia és Raetia jelentős részét, bár sok helyütt inkább protektorátusról volt szó, és nem a hatalom közvetlen gyakorlásáról.

Mikor Klodvig legyőzte a vizigótokat, Theodorik átvette vizigót unokájától a fenyegetett Provence irányítását, jóllehet ő Klodvig húgát vette volt nőül. Theodorik, mint a legtöbb germán, nem sokra becsülte a tengeri haderőt. A szigeteket Kelet-Szicília kivételével meghagyta a vandáloknak, amelynek uralkodója, Thrasamund (496–523) Theodorik húgával házasodott össze, s politikájában a sógorát próbálta utánozni. Theodorik szövetségi viszonyban volt kora nagy barbár uralkodóival, s központi helyzete Itáliában arra készítethette, hogy foglalkozzék egy kvázi-birodalmi pozíció kiépítésének lehetőségeivel nyugaton a germánok számára. De az is könnyen meglehet, hogy germán hadainak heterogén összetétele gátolta meg abban, hogy a barbár uralkodókra oly igen jellemző nemzeti törekvéseket a magáévá tegye. Osztrogótjai sok szerencsétlenséget álltak ki az alatt a száz év alatt, amely megelőzte királyságuk megalapítását a birodalmon belül. Itáliai haderőiből hiányzott a frankokat, vizigótokat és vandálokat jellemző összetartó erő, amely látványos haditetteiknek és diplomáciai sikereiknek köszönhetően született meg. Theodorik személyes presztízsét a barbárok között talán csak Nagy Károlyé múlta fölül, de népe bizony nem sütkérezett a róla visszaverődő fényben. Theodorik római vonásainak hangsúlyozása rávilágít a birodalmon belüli germánok eredendő nagy gyöngéjére; a politikában jobbat nem találhattak ki, mint hogy utánozzák a rómaiakat. Olyan erős kisebbségben éltek a birodalomban, hogy autonóm közösségeket nem alkothattak, de a maguk szája íze szerinti uralmat sem teremthették meg. A germán királyság intézménye talán jól megfelelt a germánoknak, de a rómaiaknak több kellett ennél, s voltak még annyira erősek, hogy ki is csikarják ezt a többit. Ismert tény, hogy a Római Birodalom nem volt már az, mint hajdan, de még korántsem tűnt el a történelem süllyesztőjében. Itáliában legalábbis még mindig Rómát tartották a politikai szervezés mintájának, Konstantinápolyban pedig még mindig jól és hathatósan működött a római szellemben kialakított rendszer.

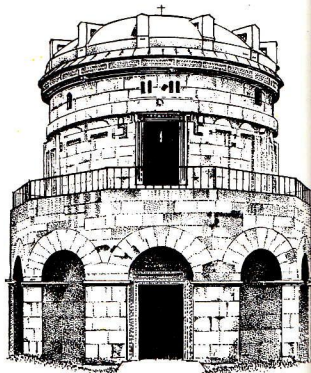
Állandóság és változás a Keletrómai Birodalomban

A Keletrómai Birodalom története az 5. században eseménytelennek tűnhet a nyugaton történetekhez képest, de a század végére kiderül, hogy megpróbáltatásai nagyok, s bizonyos mértékig hasonlóak voltak. Az uralkodók nem cinizmusból biztatták a birodalomba behatoló nyugtalan barbárokat arra, hogy vonuljanak tovább a nyugati birodalomba. A vizigótok például 26 év alatt sokkal több gondot okoztak keleten, mint nyugaton, ahol 18 év után végül is megtelepedtek, kölcsönösen kielégítő viszonyok között. A nyugati népsűrűség kisebb volt, és sebezhető város is kevesebb akadt, mint a Keletrómai Birodalomban. De például Észak-Afrika vandál megszállása nagy nyugtalanságot keltett keleten. I. Leó a 460-as évek végén költséges expedíciót indított a helyzet rendezésére, s noha az akció kudarcot vallott, Afrika visszaszerzésének terve nem merült feledésbe. A Keletnek kellett viselnie a hun támadások terhet is, hiszen Attila csak 451–452-ben indult a Nyugatrómai Biroda-

A Probianus-diptych az essen-
werdeni apátságból, kb. 400-ból.
Probianus, a római prefektus helyettese tunikát és római köpenyt visel, a római közhivatalnokok díszruháját. Ölében a kinevezési okmánya, stílusával most írja alá. A háttérben a táblaképet Arcadius és Honorius császárok képmása díszíti. Mellette két írnok; az alsó mezőben a két hivatalnok köszönti Probianust. A tábla a Római Birodalom folyamatos működéséről tanúskodik.

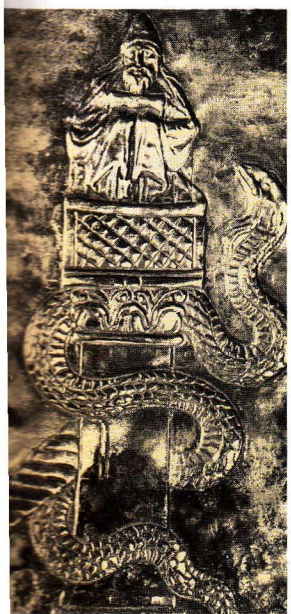
Theodorik síremléke Ravennában, kb. 526-ból. A kupolát mészkőtömbökből faragták ki. Az épület többi része római mintát követ, noha építői valószínűleg szíriaiak voltak. Az emeleten valaha galéria kapott helyet, amely minden bizonnyal még tetszetősebbé tette a mauzóleumot. A művészettörténészek régóta vitatkoznak azon, milyen is volt eredetileg.

Szent Simeon temploma kb. 470-ből. Az idő tájt ez volt a legpompásabb szíriai templom. Keresztalaprajzú, mind a négy szárnya bazilika formájú. A központi keresztelés fölött eredetileg fából ácsolt kupola állt az oszlop felett, amelyen Oszlopos Simeon élete utolsó éveit töltötte. A templom az ő kultuszát szolgálta, és rajongóinak adott helyet.

A 6. századi aranydisztábla Szent Simeont ábrázolja, amint az oszlop tetején ül. Látható a létra is, amelyen a vele beszélni kívánók mehetek föl hozzá. A nagy kígyó maga a Sátán, amint a szentet kísérti.

lom ellen. Az osztrogótok, akik a hun gyámság elől menekültek, csakhamar a birodalom ellen is hadakozni kezdtek. Vezérük, Theodorik, konstantinápolyi neveltetése miatt csak még nehezebb ellenfél lett. Az osztrogótok, sűrűn váltva szövetséges és ellenséges érzéseiket, próbára tették I. Leót, de még Zénont is, kinek aztán eszébe jutott, hogy fölhasználja őket a királlyá lett Odoaker ellen, aki Theodoriknak személyes ellensége volt. A keleti császárokat folytonos létbizonytalanság fenyegette tulajdon fővárosukban, amely a birodalom közígazgatásának valóságos központja volt, nem úgy, mint nyugaton Róma. Palotáikban saját hadvezéreik tartották állandó rettegésben őket, Rufinustól, Arcadius gyámjától egészen Asparig, aki I. Leó császárt trónra ültette, olyanképpen, ahogy nyugaton Rikimer nevezte ki a császárokat. Mindazonáltal, a keleti császárnak volt azért módja, hogy érvényesítse akaratát. I. Leó például, hogy a maga lábára állhasson végre, meggyilkoltatta pártfogóját, miután szövetségesre lett az isauriai törzsfőben, aki feleségül vette Leó lányát, fölvette a görög Zénon nevet, és 474-ben, Leó halálakor maga lépett trónra. Zénon idegen lévén, népszerűtlen volt, és egykettőre megbuktatták, de két év múlva visszafoglalta, s haláláig meg is tartotta a trónust (476–491). A Keletrómai Birodalom további ezer éven át fenn tudott maradni, s éppen azért, mert más-más nemzetiségű császárokat vonzott trónjára és tartott is meg ott. A keleti határvidék problémái rendszeresebb hadviselésre kényszerítették a birodalmat a perzsák ellen, mint bármilyen fenyegetés a Rajna–Duna határa mentén; Kelet-Anatólia érdekei, érthetően, mindennél fontosabbak voltak. A 4. században a birodalom Örményország támogatásával megvédelmezte ugyan az ottani kereszténységet, de arra nem volt elegendő ereje, hogy katonai védőbástyává tegye a birodalom északkeleti csücskében.

Jóllehet idegen eredetű katonák juthattak hatalomhoz, s idegen létére is lehetett valakiből császár, ám a civilizáció alapvetően megőrizte görög–római hagyományait. A nyugati és keleti részre való szétválás keleten jobban kedvezett a görög szellemnek, mint a latinak, de a római joggyakorlat ott is erőteljes maradt. 438-ban latin nyelven tették közzé – Konstantin óta először – a birodalmi ediktumok gyűjteményét, a *Codex Theodosianust*. A kor érdeklődésének középpontjában a teológia állt, és a császárok nem tudtak és nem is akartak kitérni a hozzáértőket és az egyszerű embereket egyaránt érdeklő problémák elől. Konstantinápolyban mind a császár, mind a pátriárka meg akarta őrizni Kelet új Rómájának egyházi vezető szerepét; e vezető szerepet dekrétumban rögzítette 381-ben a konstantinápolyi zsinat. De míg nyugaton Róma vallási egyeduralmát senki sem vonta kétségbe, a konstantinápolyi pátriárkának nem csak az övénel sokkal régebbi püspökségekkel, az antiochiaival és az alexandriaival kellett megbirkóznia, de a szerzetesek és világiak szenvedélyes érzéseivel, meg a teológia szörszálhasogató spekulációival is. A Krisztus kettős természetéről szóló antiochiai tanítás akkor terjedt el Konstantinápolyban, amikor 428-ban Nesztoriosz lett a pátriárka. Kyrillosz (Cirill) alexandriai pátriárka azon nyomban szembeszállt e tannal, és kieszközte, hogy az epheszoszi zsinat 431-ben eretnekként bélyegezze meg Nesztorioszt, és hogy haláláig, 444-ig elsőbbséget élvezzen az ő alexandriai püspöksége. I. Leó római pápa segítségével a konstantinápolyi egyház aztán föllépett az alexandriai „monofiziták” ellen, és a khalkedóni zsinat 451-ben dogmaként mondta ki Krisztus tökéletes és szétválaszthatatlan, mégis két különálló természetét. Ez a teológiai diadal több keleti tartományt elidegenített Konstantinápolytól, amely ekkoriban veszítette el a pápai támogatást egy újabb dekrétumának köszönhetően, amelyben egyenlőnek kiáltotta ki magát Rómával. Róma primátusa ezzel képletesse vált. Így készítette elő az 5. században a Keletrómai Birodalom a további sikeres fennmaradást, valamint a főként görög állammá való átalakulását. Keleten a görögök és az idegenből érkezettek továbbra is tiszteletben tartották a római nevet. Csak a Nyugat kihívó viselkedésének köszönhető, hogy a viszontagságok végül is felőrölték a birodalmat. A római állam szellemisége változatlanul fennmaradt. Nem volt a földön hozzá hasonlítható politikai képződmény, és a területén megtelepedett barbárok mintha csak szeplőt ejtettek volna az Örök Rómán.

A HIT MEGERŐSÖDÉSE

A birodalom az 5–7. században

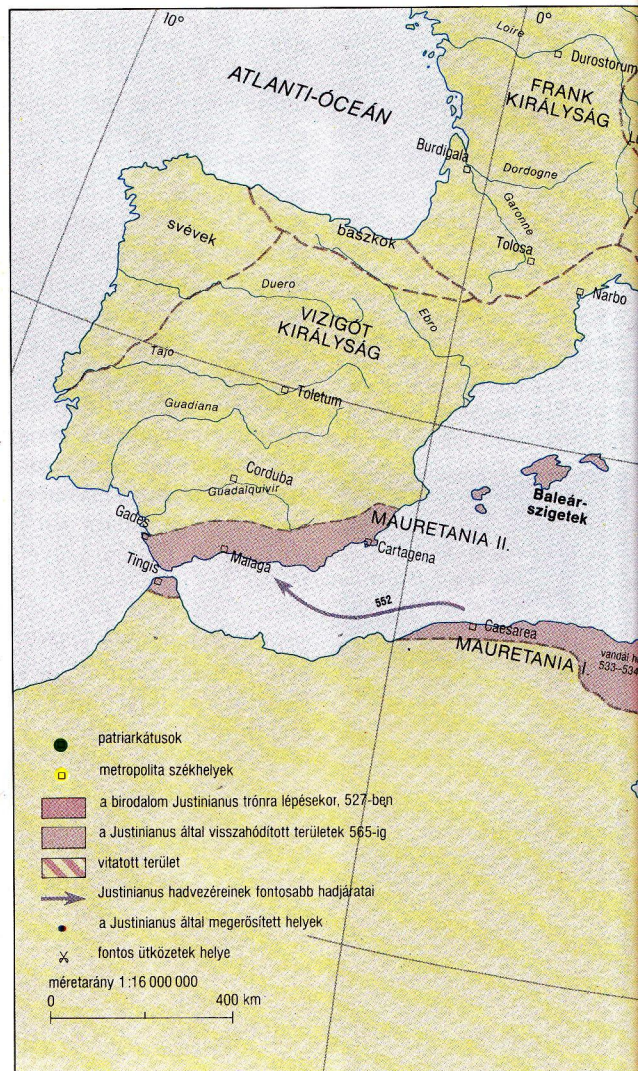
476 után nyugatrómai császárt többé nem koronáztak, s így az egész birodalom gondja a konstantinápolyi uralkodó vállát nyomta. Csakhogy jó ötven éven át egyetlen keletrómai császár sem volt olyan helyzetben, hogy ráért volna törődni a nyugati birodalommal. Ugyanakkor Konstantinápolyban arra sem szívesen gondoltak, hogy feladják a birodalom nyugati térségét. Abba pedig a nyugati katolikusok, élükön a pápával, sem akartak beletörődni, hogy keleti testvéreik otthagyják őket a barbárok kényére-kedvére – különösen, mivel a hatalmon lévő barbárok, a frankokat nem számítva, mind ariánusok, azaz eretnekek voltak. Az osztrogót Theodoriknak, Itália királyának (493–526) tekintettel kellett lennie a Keletrómai Birodalomra, nem tagadhatta meg a császár fennhatóságát. Jóllehet gyakorlatilag teljes függetlenséget élvezett, katolikus római alattvalói alig titkolt visszatetszéssel viselték uralmát. Amikor Galliában az ariánusok megsegítésére sietett Klodvig ellenében, a keletrómai császár természetesen azonnal elismerte a frank királyságot és kitüntette kegyeivel. Anastasius császár utóda, I. Justinus (518–527) úgy vélte, kormányra elég erős ahhoz, hogy elnyomja az eretnek mozgalmakat, amelyek az 5. század folyamán meggyöngyítették a birodalmat, s gondolt itt elsősorban az ariánusokra; Theodorik 526-ban bekövetkezett halála előtt már méltán aggódott a jövő miatt. Justinus utóda, Justinianus (527–565) folytatta a megkezdett munkát, és katonai intervenciót szervezett Észak-Afrika, Itália és Hispania ellen. Észak-Afrikát 533-ban hónapok alatt visszafoglalták a vandáloktól. Róma pedig egyévszázados állandó rettegés után így szintén felszabadult a vandál erőknél a Földközi-tenger medencéjére nehezedő nyomása alól. Afrikából Justinianus hadvezére, Belisarius a szigetek, Szicília, Szardínia és Korzika visszahódítására indult. Majd Nápolynál szállt partra, és 536-ban bevonult Rómába. Theodorik akkor már tíz éve halott volt, s nem akadt olyan osztrogót, aki csak megközelítőleg is olyan jó politikus lett volna, hogy örökébe lépjen; egy ilyen intervencióval szemben végképp tehetetlenek voltak. Ám a gótok még így sem omlottak össze azonnal, mint Afrikában a vandálok. A frankokat hívták segítségül; még a perzsákat is sikerült felüzelníük Justinianus ellen. Tovább nehezítette a császár ügyét, hogy bizalmatlan lett a tulajdon hadvezérével, Belisariusszal szemben; végül le is váltotta, és Narsest ültette a helyére. Itália tizenhét évig hadszíntér volt. Justinianus csak 554-ben lett ura a helyzetnek és az országnak; a kormányt újjászervezve, exarchát, bizánci császári helytartót nevezett ki ravennai székhellyel. Justinianus seregei már 544-ben Észak-Afrikában visszavertek egy vizigót inváziót, majd visszahódították az Ibériai-félsziget délkeleti térségét is, kihasználva az ariánus vizigótok szorult helyzetét.

Justinianus hódításai révén ismét a császár uralma alá került a Földközi-tenger medencéje, bizonyítva a megújítási készség erejét. Visszatekintve azonban, ezek az eredmények inkább egy nagyratörő álom megvalósítására irányuló makacs próbálkozásoknak tűnnek, „szinte minden körülmények nélkül és nem véve figyelembe a

gazdasági lehetőségeket”. A nyugati hadakozás ugyanis elvonta a birodalom figyelmét a perzsa megújulástól: I. Khosrau királyt (531–579) többször vásárolták meg, mint ahányszor szembeszegültek vele. Justinianusnak sok pénze ment el a keleti határon épített erődökre is. A birodalom európai térségébe a szlávok (534, 547, 549, 551) és a bolgárok (534, 538) törtek be. Fenyegetett helyzetbe került maga Konstantinápoly is. Az Illyricumot, Görögországot és az Égei-tengeren átjutva, Kis-Ázsiát feldúló barbár pusztítások miatt azzal vádolták Justinianust, hogy nyugati ambícióiért hajlandó fölledozni a főváros, sőt az egész keleti birodalom biztonságát. Ám e támadások következtében a birodalom egyetlen tartománya sem veszett el végleg, és Justinianus, aki hosszú távon a Római Birodalom érdekeit nézte, elégtétellel nyugtázhatta, hogy állhatatossága meghozta gyümölcsét. A vádak, amelyekkel őt és leghíresebb miniszterét, Kappadokiai Jánost illették, miszerint anyagi romlásba döntötték a birodalmat, írásos források nem bizonyítják, egyedül az egykorú történetíró, Prokopiosz kedvezőtlen véleményén alapulnak. Justinianus éppen hogy mindig szem előtt tartotta a bi-

Justinianus birodalma

Ez a térkép összehasonlítható a 28. oldalon láthatóval. Jól mutatja, mit vitt végbe Justinianus a birodalom nyugati részének helyreállításáért. Noha a Keleti és a Nyugati Birodalom kormányja jó száz év óta el volt választva egymástól, a keleti császárok továbbra is felelősséget éreztek a nyugatiak iránt. A birodalom és civilizációja egységét természetesnek vették; a barbárok saját politikai fogyatékosságai és erőforrásai gyöngesége jó alkalmat kínáltak a visszahódításra. Justinianus kormányzata a régi birodalmi kormányzatok folytatását jelentette. A metropoliszok az egyes provinciákban már láthatólag készen állnak, mint potenciális egyházi központok. A térképről kevésbé olvashatók le a birodalom egyházi problémái, a szakadár teológiai nézetek erőssége és elterjedése. A császárt ez utóbbiak sokkal erősebben aggasztották, mint a barbárok elleni hadjáratok. A keleti, elsősorban kis-ázsiai keresztények nagy száma miatt e területek nagyobb figyelmet igényeltek. A térség sebezhető volt a perzsák hódító törekvései miatt, ezért Justinianus úgy döntött, hogy megvásárolja tőlük a békét. Emiatt sokan bírálták, jóllehet nem tudható, volt-e más reális választása.

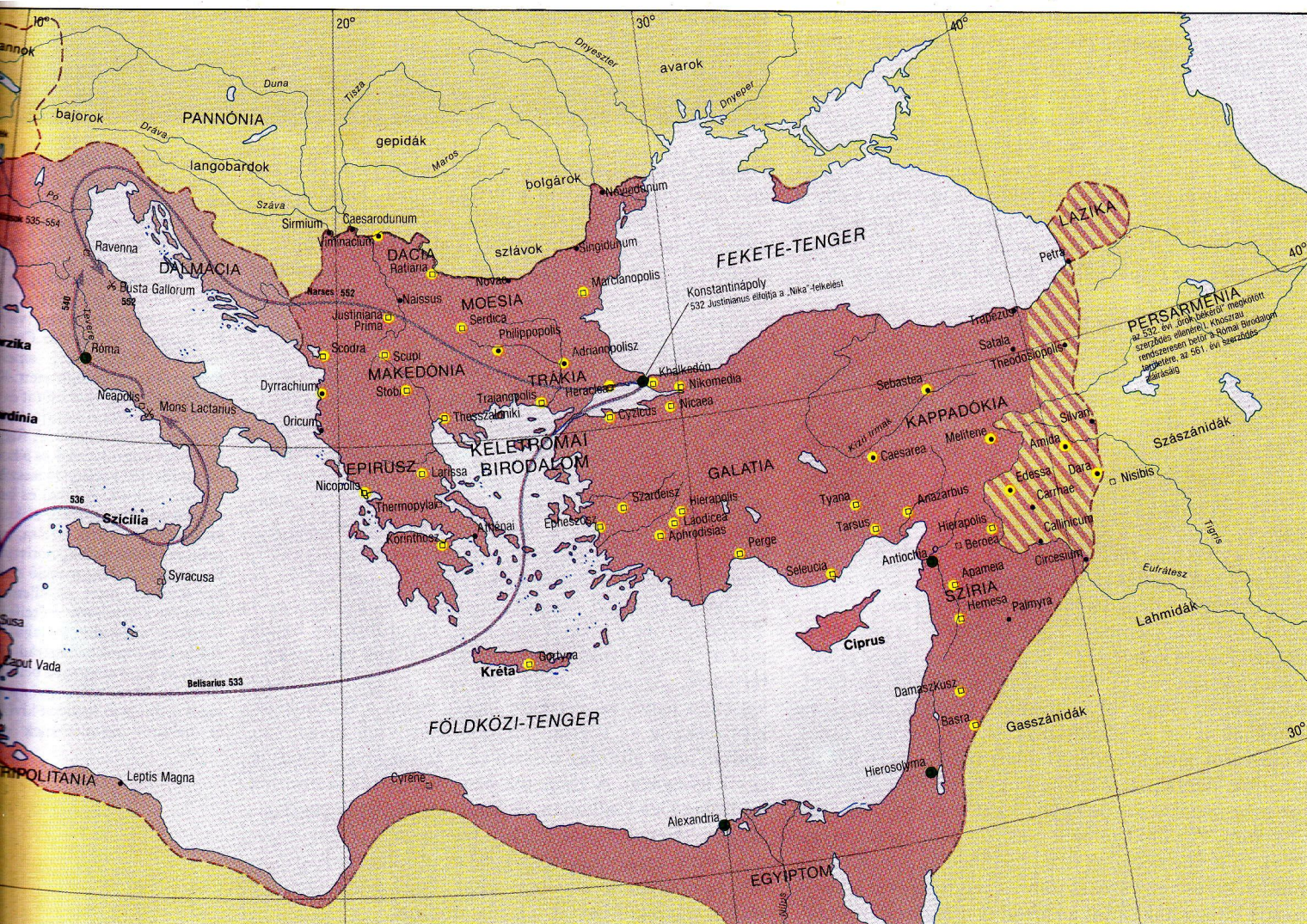

rodalom kereskedelmi érdekeit, s ebből arra következtethetünk: volt annyi gazdasági érzéke, hogy kiszámíthassa, mibe kerül a katonai dicsőség. A perzsa háborúk miatt szünetelt a kereskedelem, elsősorban a kínai selyem behozatala, s ezért 532-ben Etiópiával kezdtek tárgyalni egy kerülő kereskedőút megnyitásáról. Húsz évvel később Justinianus néhány selyemgubót szerzett Kínából, s megalapította birodalmában a selyemipart, amely hamarosan az ország egyik legfontosabb és legjövendősebb iparága lett. Nem bizonyítható, hogy a birodalom különösebben megkönnyítette volna a háborús kiadásokat vagy a kormány döntéseit. Justinianus hírneve, melyet nagyban növelt, hogy kodifikálta a római törvényeket (529–534), és hogy megépítette „a világ legszebb templomát”, a Szent Bölcsesség templomát (Hagia Sophia, Konstantinápoly, elkészült 537-ben), túlélte minden áskálódást.

565-ben meghalt, de vívmányai nem enyésztek el azonnal, jóllehet adódtak új gondok, amelyek igencsak próbára tették kevésbé tehetséges utódait. II. Justinus (565–578) megtagadta a további adózást az avaroknak, és szakított a langobardokkal is, akiket még nagybátyja,

Justinianus telepített le Dél-Pannoniában és Noricumban. Mialatt az avarok megtámadták a birodalmat, a langobardok a gepidák felett aratott győzelem után, 568-ban betörték Itáliába. A támadás okozta első megdöbbenés lehetővé tette, hogy 572-re elfoglalják csaknem az egész Pó-völgyet, de államuk további sorsát megpecsételte, hogy 575 és 584 között nem volt vezérük, ugyanis ekkor több herceg osztozott az uralmon, s mindegyikük önállóan próbált újabb területeket meghódítani. A császárok nem maguk néztek szembe az új veszedelemmel: mint máskor, most is a frankokat hívták segítségül Itáliába. A tengerpartot és a Pó-tól délre eső belső területeket megvédték. A langobardokat nem sikerült kikergetni: apránként bár, de egyre több teret nyertek. A birodalom azonban – egészen a 11. századig – nem veszítette el minden itáliai földjét, s így a császári hatalom Justinianus-féle visszaállítására a félszigeten nem bizonyult muló állapotnak. Emiatt nem tudták a langobardok – mint előttük Theodorik – a maguk uralma latt egyesíteni Itáliát, s ennek fontos következményei lettek az ország jövője szempontjából.

Keleten a forgandó hadiszerencse egy ideig a perzsák-

nak kedvezett, de a birodalom folytatni tudta a harcot, s hasznot húzott a perzsák belviszályaiból, egészen Fókasz (602–610) uralkodásáig. II. Khosrau legyőzte 604-ben a birodalmat, és végigsöpörve Kis-Ázsián, 609-ben eljutott egészen a fővárossal szemközt fekvő Khalkedónig; hódított tovább Szíriában, Jeruzsálemben és Egyiptomban is. Az új császár, Hérakleiosz (610–641) csak akkor mérte fel a veszélyt, amikor a perzsák, visszafordulva, ismét a főváros ellen indultak. Hat éven át (622-től 628-ig) Hérakleiosz igen tehetségesen harcolt: visszaszorította a perzsákat Kis-Ázsiában és Örményországban. Khosrau az avarokkal szövetkezve támadást indított a főváros ellen, mialatt Hérakleiosz, átkelve a Fekete-tengeren, rátámadt Perzsiára. Ninivénél meg is verte Khosraut, aki birodalmával együtt az életét is elvesztette. Hérakleiosz visszafoglalta mindazon területeket, amelyek az előző húsz év során veszték el a birodalom számára. Mégis, 641-ben bekövetkezett halálakor már egy sokkal félelmetesebb és kitartóbb ellenség szorongatta birodalmát: a mohamedánok 634-ben érkeztek Szíriába (lásd a 49. oldalon). Ezt az áradatot Hérakleiosz sem állíthatta meg. A század közepén tengerre szálltak a mohamedánok, és 649-ben elfoglalták Ciprust és Ródoszt. Magát Konstantinápolyt háromszor is ostrom alá vették (669, 674–680, 716–717). Noha a görög belvidékek érintetlenek maradtak, és a háború egy ideig más térségekben folyt, Észak-Afrika elvesztése (697) meggyőzően bizonyította, hogy a birodalom válságos helyzetbe került. Amikor a hadszíntér ismét Kis-Ázsiába tolódott át, III. Leó, az új dinasztia első császára (717–741) épp hogy csak meg tudta menteni a fővárost. A birodalom legértékesebb, legsűrűbben lakott s a legősibb civilizációval rendelkező országai, például Szíria és Egyiptom elvesztek (mohamedán kézre jutott a három fontos keresztény központ: Alexandria, Jeruzsálem és Antiochia), és ez nem csupán a birodalom első forrásainak megcsappanását jelentette, de azt is, hogy ettől kezdve még hangsúlyosabbá vált túlnyomóan görög jellege. Hérakleiosz idejében a görög felváltotta hivatalos nyelvként a latint. A birodalom a későbbiekben katonai hatalmának nagy részét visszanyerte még, de római jellege mindörökké megszűnt.

Politikai elvek és a hit terjedése

Látványosan összeomlott hát a keresztény uralom nem egy, immár hagyományosan kereszténynek mondható központban; a történészek azt gyanítják, hogy azért, mivel teológiai nézeteltérések voltak a helyi lakosság és Konstantinápoly között, és ezeken a helyeken szabadtóként ünnepelték a mohamedánokat, s nem hitük gyűlöletes ellenségét látták bennük. Nos annyi bizonyos, hogy az 5. századtól kezdve a keresztény ortodoxia, a római egyház által megfogalmazott értelemben, még ha császárok támogatták is, Egyiptomban, Szíriában és Örményországban nem diadalmaskodhatott a monofizitizmus tanításával szemben. Több császár vélte úgy: megszentségtelt joga és kötelessége, hogy egyazon vallási előírásokat vezessen be a birodalomban mindenütt, de mindenképp rá kellett jönnie: olyan formula, amelyik megfelelné Rómának is és Alexandriának is, egyszerűen nincs. A császárok által kihirdetett doktrínáknak nem lett fogadtatuk. Bántalmazni lehetett ugyan pátriárkákat, olykor még pápákat is, de egyházukat soha nem sikerült elnyomni, s az üldöztetések csak az eltökéltséget erősítették. A mohamedánok ezzel szemben elnézőek voltak minden keresztény szekta iránt, a rendszerüket a hívők inkább elfogadták, mint az ortodox császárok uralmát.

Nyugat-Európában az egyház az 5. századtól kezdve rugalmasabbnak bizonyult a birodalomnál; Keleten ez a helyzet a 7. századdal köszöntött be. Mikor a birodalom gyakorlatilag a konstantinápolyi patriarkátus területére zsugorodott, a többi keresztény egyház, mohamedán uralom alatt, csorbitatlanul őrizhette meg vallási hagyományait.

Nyugaton az mutatta meg a katolikus vallásos kötődés erejét, hogy amikor a katolikusok lakta Itáliában, Galliában, az Ibériai-félszigeten és Észak-Afrikában a politikai hatalom az ariánusok kezébe került, a katolikusok, bár meg kellett hajolniuk, nem voltak hajlandók megbékelni az eretnekekkel. Türelmük el is nyerte jutalmát, amikor a frank Klodvig áttért a katolikus hitre. Az ariánus burgund királyság leigázása után nem sokkal később a vizigót II. Alarik 507-ben vereséget szenvedett. Fiának, Amalriknak már csak Gallia déli partvidéke és az Ibériai-félsziget maradt, nagyapjának, az osztrogót Theodoriknak a védnöksége alatt. Ez utóbbinak halála utat nyitott az ortodox Justinianus Itáliába való visszatértének; Amalrik pedig ahelyett, hogy kénytelen-kelletlen ismét szövetségre lépett volna a frankokkal, kiprovokálta az Ibériai-félsziget Meroving invázióját, azáltal, hogy állítólag rosszul bánt feleségével, Klodvig egyik leányával. A vizigótok nem veszítették el minden földjüket Dél-Galliában, de királyságuk tényleges bázisát kénytelenek voltak áttenni Hispániába. Amikor pedig összemaradtak egymással az utódláson, Justinianus katonáinak jó alkalmat adtak, hogy a félsziget egy részén visszaállíthassák a római uralmat.

Santa Maria de Naranco, a spanyolországi Oviedóban. A palotát, melyet I. Ramiro asturiai király építtetett az Oviedo városától északra magasodó Monte Naranco aljában, 848-ban a Szent Szűz templomává avatták. Mind a két szint boltíves; az épület a maga idejében nagy csodálatot váltott ki. Arányait az oviedói Camara Santától kölcsönözte, amelyet még az előző király építtetett. Különléle stílusjegyeket mutat és tanúskodik az akkori asturiai kultúra magas színvonaláról. A függőlegesség hangsúlyozása és a homlokzat tökéletes arányai klasszikus hatásra utalnak. A kívül és belül egyaránt alkalmazott kör alakú díszek rajzolata keleti, iszlám, irországi és észak-európai motívumokat mutat. A konstrukció mégis harmonikus, mert az ellentétes elemeket kivételesen erőteljes és letisztult egységbe foglalja. Az emeleti balkonok balusztrádjai leestek, de így is megragad bennünket az építők szándéka: gyönyörűséget nyújtani az épületet kívülről és belülről szemlélőknek egyaránt.

Sevillai Izidor legrégebb ismert ábrázolása, egy 800 körül készült párizsi kéziratban. Izidor hűgának, Florentinának ajánlja könyvét, a *Contra Iudaeos*. A kéziratot abban az időben másolták, amikor Nagy Károly sok spanyol tudóst vonzott udvarába. A frank birodalomban ugyanis sokra becsülték a 7. századi spanyol tudomány eredményeit.

A szétzilált vizigót királyság csak Leovigild alatt (567–586) kezdett újra felismerhető formát ölteni: Leovigild királyságába olvasztotta az újonnan megtérített szvéveket, székhelyét pedig áttette Toledóba, a cartagenai egyházmegyének ebbe a vidéki városába; Cartagena maga a birodalom kezén maradt. Alattvalói nagy része megőrizte katolikus hitét, ő azonban oly makacsul ragaszkodott arianizmusához, hogy fiát, Hermenegildet kitagadta, amikor az katolizált: számára nyilvánvaló volt, hogy a gótokat mint nemzetet vallásuk, az arianizmus tartja össze. 586-ban bekövetkezett halála után utóda, Rekkared békét kötött az egyházzal, s népe nagyobbik része követte. A későbbi visszahatás nem volt jelentős. A vizigót uralkodók (akik nem alkottak királyi dinasztiákat) és az egyház érdekszövetségét jelképezi a királyok felkenésének egyházi szertartása. A vizigótok voltak a legmakacsabb ariánusok, s a maguk nem feltűnő módján a legkitartóbbak is, de végül ők is belátták, hogy az áttérés és az asszimiláció többet ér, mint kitartani eretnek nézeteik mellett. Még így is csak a 7. század derekán történt meg, hogy Rekkaswind király (649–672), kinek apja, Chindaswind egykor eltörölte a gótoknak és a rómaiaknak azt a jogát, hogy a maguk törvényei szerint éljenek, 654-ben közzé tudta tenni egységes törvénykönyvét, a *Liber Iudiciorum*ot (Ítéletek könyve). A katolikusok, úgy tűnik, elégedettek voltak gót királyi pártfogóikkal, noha ezek sok tekintetben, például egyházi kinevezések terén, meglehetősen önkényesen jártak el. A 6. század folyamán a hispaniai katolikus egyház megtanulta, hogy külső segítség nélkül próbáljon érdekeinek érvényt szerezni. A Rómával való jó viszonyt akadályozták a kommunikációs nehézségek, de az egyház volt annyira jól szervezett, hogy sűrűn tarthattott zsinatokat, és a 8. századi Karoling megújulódásig éppen a hispaniai kánonjogi gyűjtemények szolgáltatták a nyugati egyház széles körű jogi szabályozását. Rekkared megtérésének idején a papság jól föl volt készítve arra, hogy uralkodó szerepet játsszék a királyi kormányzatban. A király nagybátyja, Leander, Sevilla püspöke (megh. 600-ban) I. Gergely pápa barátja volt az átmeneti korszak vezéregyénisége. Nála is nevesebb fivére, Sevillai Izidor testesítette meg a barbár kori hispán tudomány tetőpontját. A hispaniai egyház vezetését 610-ben a toledói metropolita vette át; Toledo eredetileg püspökség volt a cartagenai egyházmegyében, amely görög kézen volt abban az időben, amikor Toledo királyi székhellyé lett. A konstantinápolyi kormányzat pillanatnyi zavarát kihasználva, a gótok nem sokkal ezután elkergették a birodalmi helyőrségeket, és leigázták a baszkokat, különösen Swintila alatt (623–631), aki hadvezér volt, mielőtt királlyá koronázták. Amikor fiát próbálta megtenni utódjának, kemény ellenállásba ütközött. A vizigótoknak egyetlen uralkodói dinasztiájuk sem volt, s kevés királyuk uralkodott tíz évnél tovább, de a királyság mégis fennmaradt; sőt Septimaniát (Dél-Gallia vizigót területeit) is meg tudta tartani, noha 672-ben le kellett küzdeni némi elégedetlenkedést. A 7. század, amely Keleten, Itáliában és Galliában annyi bajt hozott, a hispaniai keresztények számára igen sikeres volt; a kort csak a kis létszámú zsidó közösségek állandó üldözése árnyékolja be.

A frank befolyás erősödése

Klodvig áttérése a katolikus keresztény hitre, amelyről írásban először Gergely tours-i püspök (573–594/595) emlékezett meg a frankok történetéről szóló könyvében, 507 körül történhetett, s mindenképpen idősebb korá-

ban, mint Gergely feltételezte. A tett történelmi következményei igen fontosak voltak, s a kortársakat nyilván még jobban megrendítette, mint a történészeket. Klodvig volt az első, aki barbár létére fölvette a birodalom vallását, bár visszatekintve eléggé nyilvánvaló, hogy további sikerei biztosításához elkerülhetetlen lépést tett meg. Klodvig, ariánus vetélytársaival ellentétben, nem egy egész nép vezéréként kezdte: jelentéktelen uralkodója volt a Tournai körül meglepedett frankoknak; sok ilyen jelentéktelen frank király uralkodott kis csoportok fölött Tournai, Toxandria és a Közép-Rajna vidékén. Klodvig alattvalói, a száli frankok 358-ban kaptak engedélyt, hogy letelepedjenek Brabantban, s onnan szivárogtak át a déli termékenyebb vidékekre. Klodvig apja, Childerik csak afféle Tournai-környéki frank király volt, Klodvig tehát maga tört utat magának. 486-ban legyőzvén a római Syagriust, királyságra tett szert soissons-i központtal; aztán 500-ban legyőzte a burgundokat (akik közül katolikus feleséget választott), a vizigótokat pedig 507-ben. 506-ban diadalt aratott Tolbiacnál az alemannok fölött is, de arra már csak élete vége felé volt képes, hogy elvegye a ripuári frankoktól Köln királyságát, s elbájon a többi száli frank királlyal, például a Cambrai-beli Ragnacharral. Megtérése, mely 507-ig bizonyosan megtörtént, lelkes hívévé tette a katolikus papságot, s ennek köszönhette Konstantinápoly elismerését is. Jóllehet, a saját fajtájabeliak nem tapsoltak ehhez a lépéséhez, az bizonyos, hogy elnyerte Gallia katolikus püspökeinek osztatlan elismerését, s a gall-római arisztokrácia támogatását.

Klodvig 511-ben bekövetkezett halála után a frank királyság nem esett ugyan szét, de négy fia vette át az uralkodást, négyfelé osztva az országot, s eszük ágában sem volt együttműködni, vagy valamely frank eszménynek szolgálni. Egymás elleni acsarkodásuk és megalku-

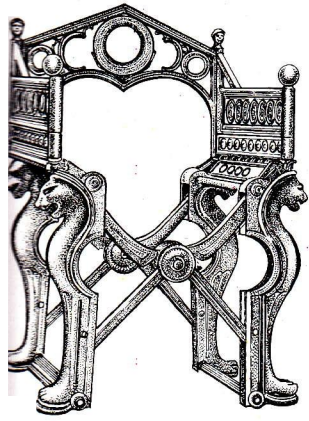
vásra való hajlandóságuk időről időre egyesítette az országot egyikük vagy másikuk kezén, de ennél fontosabb volt, hogy kialakult két külön királyság: Austrasia a régi frank birtokokon, és Neustria a Klodvig meghódította földeken; Klodvig annak idején Párizst választotta fővárosul. 511-ben fiai felosztották az országot, s ezáltal megszűnt a korábbi egységes királyság. Chlodomir meghalt 533-ban, s három fivére az ő területein is osztozott. Egyénenként, olykor szövetségre lépve egymással, hódításokkal is gyarapították országukat. Tübingiát a legidősebb fivér, Theuderik hódította meg; Burgundiát Chilbert és Chlotachar (Chlothar); Provence-ot Theuderik és Chlotachar. A fivérek szívesen háborúztak germán és hispán földön, valamint Itáliában: ily módon láthatták el követőiket (és magukat) folytonosan hadizsákmánnyal. Noha a legkisebb testvérnek, Chlotacharnak végül sikerült minden frank földet és az újabb hódításokat egyesítenie, mivel Klodvig családjából már csak ő maradt életben (558–561), halála után négy fia

megint felosztotta az örökséget. Az 511-ben kijelölt négy fővárost, Reimset, Orléans-t, Párizst és Soissons-t megtartották, lévén e városok jó közel egymáshoz, bár így elég különös alakzatot öltöttek országaik, egyébként mind a négy város azon a területen állt, amely 486 előtt Syagrius kezén volt. 567-ben, amikor Charibert örökös nélkül halt meg, királyságának magvát, az erősen romanizálódott Aquitaniát, melyet a vizigótoktól hódítottak el, a fivérek nem haboztak földarabolni egymás között. Nyolc évvel később Austrasiának azonban már nem ez lett a sorsa. Amikor Sigebertet meggyilkolták, és legifjabb féltelen öccse, Chilperik el akarta orozni királyságát, Austrasia erős emberei összefogtak, és megghiúsították tervét. Azáltal védtek meg függetlenségüket, hogy Sigebert öt éves fiacskáját, Chilbertet kiáltották ki királyuknak: a frank birodalomnak ezt a térségét nem darabolták fel, nem is csatolták más területekhez, tehát elkerülte Dél-Gallia sorsát.

A frank királyságok közül Austrasiában érvényesül-

Dagobert trónusa. Ezt a bronzból készült, összecusukható széket királyi trónusként használták a Saint Denis-apátságban, és már Suger apát napjaiban is az apátság alapítójával, Dagoberttel hozták kapcsolatba. Oroszlánfejjel és -manccsal díszített lábai antik mintát követnek.

A Meroving kori Gallia

Ezen a térképen foglaljuk össze a Meroving-dinasztia több mint kétszáz éven át tartó viszonyait, Klodvig halála és Martell Károly uralomra jutása között. Klodvig elődeinek frank területei, melyeket ő egyesített Syagrius római királyságával és a Loire-től délre elterülő vizigót királysággal, Klodvig fiaira szálltak, akik tovább gyarapították a birodalmat a burgund királysággal, Provence-szal és németföldi hódításaikkal. A Meroving-családnak ezeket a birtokait később többféleképpen is fűlőstették, míg végül ki nem alakult három új királyság: Neustria, Austrasia és Burgundia. Aquitania végül teljes autonómiát kapott, mint hercegség. Ezenközben a katolikus misszió buzgó frank hívei térítő szándékkal indultak keletre és északra. Ez idő tájt az országban számos kolostort építettek, amelyek a 7. században az ir és a Benedek-rendi szerzetesek hatásáról tanúskodnak. A La Manche-csatornán túl a Merovingok kapcsolatot teremtettek az angolokkal. A Merovingok e szempontból többnek bizonyultak barbár haduraknál. Lassacskán kikristályosodott egy bizonyos politikai koherencia a sok erőszak és felosztás közepette, s ez készítette elő a frankokat arra, hogy a következő korszakban vezető szerephez jussanak.

tek leginkább a germán jellegzetességek, de az ott élők és vezetőik nem tagadták meg római örökségüket. Uralkodói továbbra is kedvvel vezettek itáliai hadjáratokat; Childebert, nagybátyja utódként, elfoglalta Burgundia, a római hagyományokhoz legjobban ragaszkodó királyság trónusát is. Amikor a 7. század elején II. Chlothahar, Neustria uralkodója maradt az egyetlen Meroving király, Austrasia volt már olyan erős, hogy Chlothahar fiát, Dagobertet kiálthassa ki saját királyának 622-ben, és kicsikarja tőle a maga számára Aquitania és Provence egy részét, azokat a területeket, amelyeket ötven évvel korábban Sigebert uralt. Látható, az austrasiaiakat nem érdekelték különösebben az országhatárok, de a maguk identitásának világosan tudatában voltak. A Meroving felosztási kísérletnek ellenálltak ugyan, de a felszabadult érzelmek kegyetlen véres háborúkat robbantottak ki, különösen Brunhilda austrasiai királyné (megh. 613) és Fredegonda (megh. 597), a Naustriai „nöstényfarkas” idejében.

Austrasia helyzetét Burgundiával állíthatjuk szembe, amely nagy hatalmú családjainak köszönhetően, a 7. század elejére kialakította a maga jellegzetes arculatát, jóllehet 590 óta nem volt burgund király. Egy család kísérletet tett arra, hogy a „palotanagy” (maior domus) rangot régensi hatalommá alakítsa át, de amikor Warnacher e hivatalban túlságosan megerősödött, ellenzéke is támadt, amely halála után 626-ban rábírta II. Chlothahart, hagyja az állást betöltetlenül: úgy gondolták, jobb, ha maguk érintkeznek a királlyal, közvetítő nélkül. A 7. századi Galliában tehát a politikai versengés a két királyság, Neustria és Austrasia vetélkedésére korlátozódott.

A Meroving-uralom alatt végül is földrajzilag egységes terület alakult ki. Nemcsak a frank katonai vezetők, hanem a régi gall-római arisztokrácia leszármazottai is nagy hatalmú emberek voltak, és az utóbbiak megőrizték túlsúlyukat a püspöki karban és a helyi kormányzásban. A Meroving-kalandozások véget érve, a király többé nem tudta oly bőkezűen megajándékozni híveit, hacsak úgy nem, hogy elidegenítette a római államkincstár földjeit. Gallia meggazdagodott földbirtokosai immár a saját birtokukra kezdtek figyelni. Az utolsó jelentős Meroving-uralkodó, I. Dagobert (628–638) már gyöngíteni próbálta az austrasiai és a burgundiai előkezők hatalmát oly módon, hogy inkább a keleti fejedelemségeket, például Thüringiát és Bajorországot támogatta. Dagobert Neustriájában sem szelidültek könnyebben a hatalmasok, mint másutt, különösen, ha kis-korú királyok mellett régensi hivatalú bízottak rájuk. Mind Austrasiában, mind Neustriában a majordomuszok vették át az ügyek irányítását. Ebroin sok éven át Neustriából tartotta uralma alatt Austrasiát. Miután meggyilkolták, az austrasiai maior domus Tertrynél 687-ben megverte Neustriát, és a maga házában biztosította az uralmat; de mialatt így hadakozott a két királyság, a központtól távol eső területeik természetszerűleg elszakadtak.

Galliában az austrasiai uralom hatására a frank erő bázisa a Szajna-medencéből, ahol Párizs volt a neustriai főváros, áttevődött a Maas és a Mosel folyók közötti területre, ahol Metz volt a főváros. Austrasiából a Karoling-családnak jutott az uralom a Merovingok meghódította római területek és egyebek felett, de fő célja az volt, hogy az új központjától közvetlenül északra és keletre eső területeket meghódítsa, átállítsa és gyarmatosítsa. A frankok azzal tűntek ki a többi barbárok közül, hogy két ellentétes tulajdonságot egyesítettek, elég paradox módon. Miközben hagyták érvényesülni Róma határait,

például vallási téren, germán hagyományait hívebben őrizték, mint bármely gót törzs a sajátját.

Még Klodvig idejében történt, hogy az osztrogót Theodorik benyomult Galliába: a déli partvidéket meg akarta menteni a vizigótoknak, s magának meghódítani Provence-ot. Halála után Klodvig két fia hamarosan Itáliában bocsátkoztak harcokba, és Provence-ot maguk között osztották fel. Újabb két és fél évszázadnak kellett eltelnie addig, amíg Nagy Károly Itália királyává koronáztatta magát, pedig frank királyok addig is be-betörték a félszigetre, valahányszor a körülmények lehetővé tették. Theudebert például a 6. század derekán Venétiában és Liguriában hódított. Utána a bajorországi frank befolyás lehetővé tette, hogy északkelet felől is megközelítsék Itáliát. Akkoriban mindezeket a területeket a politikai események igen szorosan összefűzték egymással. Amikor 568-ban a langobardok hivatlanul beözönltek Pannoniából, nem indultak azonnal tovább délnek, hanem szász szövetségeseikkel együtt még évekkel később is több alkalommal erőszakkal betörték Burgundiába. A burgund ellenállás megtorpantotta a langobardok előnyomulását. Ez akkora hatással volt a pápára és a császárra, hogy meggyőzték a burgundokat: vonulassák föl a frankokat Itáliában a langobardok ellen. A langobardok, a többi barbár „betolakodótól” eltérően, soha nem kaptak a birodalomtól letelepedési engedélyt, s majdnem kétszáz éven át a pápák is rettegtek ettől a néptől, amelynek soraiban még az invázió idején is sok volt a pogány; a többi az ariánus hitet vallotta. Nagy Szent Gergely pápa (590–604) kénytelen volt megállapítani, hogy Theodelinda, Authari király katolikus felesége, és a langobardok 7. század eleji „királycsinálója” még egyházi ügyekben sem hajt fejet neki; Theodelinda katolicizmusa csak arra volt jó, hogy erősítse politikai pozícióját az észak-itáliai püspökségekben. A langobardok ugyanis egészen 698-ig az aquileiai pátriárkát támogatták Észak-Itáliában a pápával szemben. Közben a pápaság minden reményét a császári kormány maradvány itáliai hatalmába fektette; ettől a támogatástól a pápát végleg csak a 8. század elején fosztották meg a birodalom konstantinápolyi nehézségei, majd ezt követően a képrombolás miatti összeütközés. Az idő tájt a pápaság már rég megbékélt a gondolattal, hogy igenis szüksége van az észak-európai katolikusok támogatására.

A langobard hatalom növekedése Itáliában

A 6. század végén, mialatt Gallia Meroving-uralom alá került, Itálián három nagyon különböző erő osztozott: a birodalom, a langobardok és a pápaság. Itália 1300 évig nem tudta, milyen is egyetlen uralkodónak engedelmességni, s ennek az volt a legfőbb oka, hogy a langobardok nem akarták utánozni a többi barbár népet: nem teremtettek egységes királyságot az Alpoktól délre. A langobardok inváziójuk idején még szinte teljesen a barbár hagyományokat őrizték. Maga a támadó haderő is vegyes volt, több nép fiából állt össze. Alboin volt a királyuk. Amikor elapadt a Konstantinápolyból érkező támogatás, akkor láttak lehetőséget arra, hogy Itáliába behatoljanak. Alboin 569-ben királlyá koronáztatta magát Milánóban, de a szomszédos Paviát egészen 573-ig nem tudta bevenni. Még abban az évben, miután eljutott egészen Spoletóig, orgyilkos végzett vele. Maga Alboin nevezte ki egy rokonát uralkodóul a friauli hercegség élére – s ez jellemző a langobard kormányzási módszerre. 574 után a langobardok nem választottak királyt, viszont számos herceg (a hagyomány szerint 36) oszto-

zott a hatalmon s folytatott rablóhadjáratokat a félszigeten. A lakosság többsége jó előre elmenekült a közelgő támadás elől, jöllehet a langobardok egyszerűen kikerülték a városokat és a császári erődítményeket, s ott dúltak, ahol kisebb ellenállásba ütköztek. Egészen más volt tehát a taktikájuk, mint korábban az osztrogótoké.

Eleinte úgy tűnt, hogy a rablásra berendezkedett langobardok hatalma nem lesz hosszú életű. Maurikiosz császár a frankokat hívta segítségül ellenük. A langobardok megmenekültek, mert ellentétük támadtak a szövetségesek között, ekkor viszont már felismerték, hogy szükségük van egységes vezetésre. Új királyuk, Authari kikergette a frankokat, és a Pótól északra eső területen megszilárdította hatalmát, sőt tovább is terjeszkedett Reggio di Calabriáig, majd katolikus felesége segítségével, Theodorik római stílusú kormányzását próbálta bevezetni. 590-ben meghalt, de országa – meglepő módon – túlélte őt. A hercegek, hogy újabb területekkel egészítsék ki a királyságot, Spoletóból az Appenninek térségében, Beneventóból Campania felé próbáltak terjeszkedni. A válság elmúltával a helyi vezetést kezükben tartó hercegek még jobban megnehezítették azt, hogy ki lehessen mozdtítani a langobardokat. A császári kormányzat, amelyet keleten teljesen lekötött Perzsia, Itáliában csak védekezni tudott.

Theodelinda második férje, Agilulf, Torino hercege támadásba lendült, és 603-ban elfoglalta a bizánciaktól Mantovát, Padovát, Cremonát, Parmát és Piacenzát. Győzelmei révén könnyebben kordában tarthatta az északi hercegeket, és megnyerte az észak-itáliai püspökök támogatását, akik inkább az aquileiai pátriárka fennhatóságát ismerték el, mintsem a római pápát. A langobardok lassan, fokozatosan elfordultak az arianizmustól. Agilulf uralma idején történt (590–615), hogy 595-ben nemzeti kegyhelyet hoztak létre Monzában, s 612 táján Columbanus ír hittérítő megalapította a bobbioi monostort. Agilulf halála után fiáé és leánya két férjéé lett a királyság: további területeket hódítottak el a bizánciaktól Keleten (Oderzo), de Nyugaton is, ahol végre megkaparintották a liguriai tengerpartot, s egy újabb herceg uralma alá hajtották. Aribert király, Theodelinda unokaöccse 653-tól nyíltan katolikusnak vallotta magát; az arianizmus napja leáldozott.

A langobardok tehát a 7. század derekán már megvetették a lábukat Itáliában, s az inváziójuk óta eltelt száz év bebizonyította, hogy a merőben új helyzetet is a maguk javára tudták fordítani. Vadságukat, kegyetlenség-

güket mérsékelte a rájuk nehezedő kötelesség, és Rothari király lett az első a törvényhozók neves sorában. (Ediktumát 643-ban tette közzé.) Az Ibériai-félszigeten élő kortársaikhoz hasonlóan a langobardok – még a magas római mérce szerint is – mind civilizáltabbá váltak, és amikor királyaik katolizáltak, elhárult a legnagyobb akadály asszimilációjuk útjából. A trónöröklés körüli viszálykodás alkalmat adott II. Konsztansznak, hogy 663-ban személyesen avatkozzon be az itáliai ügyekbe. El is foglalta a beneventumi hercegség jó részét, de halála után Romuald langobard herceg mindent visszavett, sőt elhódította a bizánciaktól Brindisit és Tarantót, Apulia és Calabria többi részével együtt.

Délen azonban a langobardok nem bírtak a császári erővel, sőt Közép-Itáliában a Ravennát Rómával összekötő császári fennhatóság alatt álló terület szétválasztotta a langobard hercegségeket. A császár, jöllehet erejét lekötötték a keleti események, nem félt, hogy elveszti itáliai uralmát, s a 7. század folyamán többnyire a pápasággal is békében élt. A pápát alighanem a képrombolás okozta zavargás készítette arra, hogy hitbéli okokból szembeforduljon a császárral. 751-ben a langobardok elfoglalták Ravennát, kihasználva, hogy az ottaniak szemében népszerűtlen lett a császári hatalom, mire a pápa a frankokhoz fordult segítségért.

I. Gergely és a katolikus egyház szerzetesi reformja

A 7. századi Itáliában a langobard és a birodalmi érdekek egyensúlya mentette meg a korszak gyöngye pápáit attól a súlyos megaláztatástól, hogy bizánci hivatalnokként, illetve langobard alattvalóként bánjanak velük. Időközben a langobardok kulturális téren asszimilálódtak a katolikus lakossághoz, s ezalatt az egyre gazdagabbá váló római egyház kezdte felismerni, hogy fontos kötelezettségei vannak a félszigeten túl is. I. Gergely volt ekkor a kulcsfigura (Nagy Szent Gergely pápa, 590–604). Ő volt az utolsó a négy római katolikus egyházatya közül, s az egyetlen, akit pápává választottak. Jámorsága és műveltsége Ágoston mögött a második legbefolyásosabb középkori keresztény tanítóvá tette. De a maga idejében a Rómában betöltött pozíciója arra készítette, hogy a római eszményt a barbárok igényeinek megfelelően alakítsa át.

Noha tisztelettel viseltetett a konstantinápolyi császár iránt, úgy vélte, a római egyháznak joga van az autonómiára Nyugaton Hispaniában, Galliában és Angliá-

Agilulf (590–615) diszsisakjának homloklemez (7. század). A langobard királyt harcosok veszik körül, kétfelől pedig a győzelem szárnyas figurái, ha mégoly groteszk módon is, de az antik világot őrzik. A korai langobard királyok és harcosaik sem vonhatták ki magukat Itália római hagyományainak bűvköréből.

Itália az osztrogót és a langobard korban

Itália volt a Nyugatrómai Birodalom utolsó provinciája, amely barbár uralom alá került, de Justinianus uralkodása alatt hamarosan visszaállt a császári rend. Itáliában tehát tovább fennmaradt a római kormányzat, s így, korántsem meglepően, e félsziget őrizte leginkább a római civilizáció hagyományait. A barbár katonai törzsfők uralma kevés nyomot hagyott Itália arculatán. A langobardokkal azonban radikálisabb szakasz kezdődött, de mert velük szemben elsősorban Ravenna és Róma ellenállást tanúsított, ezáltal a félsziget megmenekedett a teljes langobard fennhatóságtól. Így esett, hogy az itáliai langobard királyság nem tudott tartósan egyesülni a déli spoletói és beneventói langobard hercegségekkel. Még délebbre a Keletrómai Birodalom hiúsította meg a langobard terjeszkedési terveket. Ez idő tájt Itália jól elkülönülő részekre tagolódott. A római egyháznak az egész félszigetre kiterjedő fennhatósági igénye valamelyes egységet biztosított ugyan, de gyakorlatilag még ezt az elméleti egységet is megnyírta Ravenna és a délvidék császári fennhatósága, miközben északon egyre inkább elismerték az aquileiai pátriárka és a milánói érsek hatalmi igényeit.

ban is, ahová 597-ben hittérítőket küldött. Az utóbbi vállalkozást egy fordított irányú missziós tevékenység követte a kontinens pogány germán törzseihez, és sikerének köszönhető, hogy a 8. század elején már északon is buzgó hívei voltak Rómának; az újonnan megtértek számára e kapcsolatnak nem volt politikai jelentősége, hitük tisztán vallásos meggyőződésen alapult.

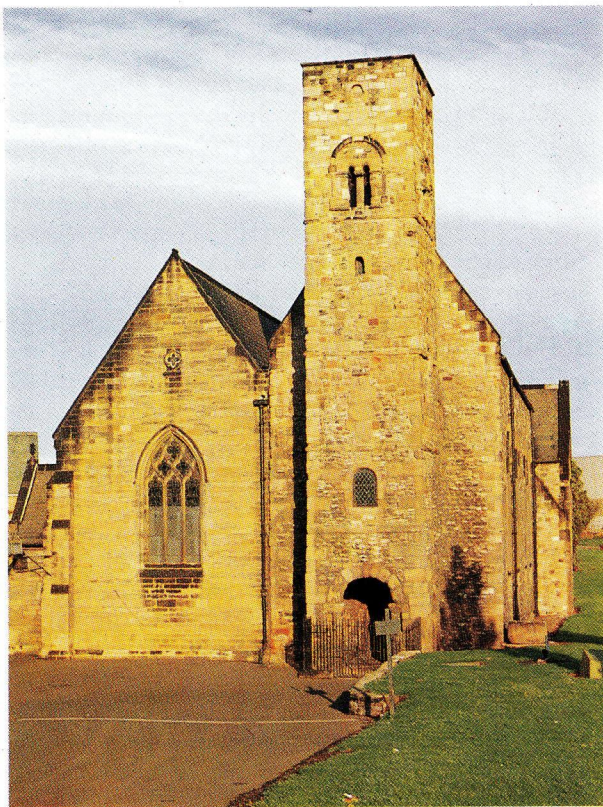
Gergely római szerzeteseket küldött Angliába; noha eddig a birodalom határain belül élő pogányok megtérítése általában a korábbi római provinciákban élő püspökök feladata volt. A missziós tevékenységet végző szerzetesek, akik püspökké lettek, a 7. és 8. század folyamán átforgalmazták a püspöki kar és a nyugati egyház egész jellegét. Gergely angliai szerzetesei csak a legismertebbek voltak abból a testületből, amelynek tagjai a 6. század közepétől kezdve a barbárok megtérítésének szentelték életüket. Braga tartományi székhelyről utaztak Galíciába, és katolikus hitre térítették a szvéveket (550–561); Columbanus 563-ban alapított vallásos közösséget Ionnán, amelynek tagjai később megtérítették a pikteket és a northumbriaiakat. 590-ben Columbanus Írországból Burgundiába érkezett, s tanítványaival ott kolostorokat alapított, amelyekből később Alemannia és Bajorország megtérítését szervezték. A 7. század folyamán királyi és más patrónusok számos monostort alapítottak Hispaniában, a brit szigeteken, Galliában és német földön. E monostorok szerzetesei közül sokan udvari emberek, püspökök lettek, és közülük került ki a hittérítők új nemzedéke is. Angliában a szerzetesi közösségek döntően befolyásolták a püspöki kart és az egyház kulturális életét, s ez így is maradt egészen a reformációig; Galliában szellemileg magaslottak fölébe a püspököknek, akik az arisztokrácia soraiból kerültek ki, s akiknek köszönhetette az egyház, hogy fenn tudott maradni az 5. század viszontagságos időszakában.

A 6. század második feléig a kontinensen azok alkotnak szerzetesi közösségeket, akik elhivatást éreztek a külvilágtól elzárt, Istennek szentelt életre. A Nyugatrómai Birodalom számos vidékén a szellemi élet kivételes egyéniségeinek hatására létesültek kolostorok. Nem tudható, hogy fennmaradt-e a kolostori élet folyamatosága az alapítók halála után is, bár az alapítók lefektette szabályzatok nyilvánvalóan ezt célozták. A püspökök, hogy felügyeletet gyakoroljanak a közösségek felett, maguk is szerkesztettek szabályzatokat, de ezek közül kevés maradt ránk. A becslések szerint mindenesetre 600 körül egyedül Galliában több mint 200 kolostor működött. A ma leghíresebb rendi szabályzatot, melyet Nursiai Benedek (megh. 526) szerkesztett a Monte Cassinói monostor számára, csak a legszűkebb körben ismerték, amíg I. Gergely a *Dialógusok* című művében meg nem emlékezett róla. A 7. századi Galliában aztán gyorsan terjedt a híre, és 637-ben maga Columbanus is erre alapozta a luxeuil-i monostor szabályzatát. Később lelkes híve lett autuni Leger püspök (633-tól 679-ig töltötte be ezt a tisztséget), aki egyházmegyéje valamennyi kolostorában kötelezővé tette a bencés előírások betartását. De a szerzetesi élet egységesítését csak a 9. század elején Aniane-i Benedek reformjai tűzték ki célul, Lajos aquitaniai király (a későbbi császár) idején. Ekkor a Benedek-rendiek szabályzatát használták fel azoknak az egykor virágzó közösségeknek megreformálására, amelyek hanyatlásnak indultak és fegyelmezésre szorultak.

Az egyház jellegét megváltoztató szerzetesek, különösen a 7. században, nem egy bizonyos szabályzatnak vagy egy szent ihletésének köszönhetnék sikerüket, hanem annak, hogy a vallásos hitet és gyakorlatot elterjesz-

^ Nagy Szent Gergely cellájában. Ezen a 10. századi elefántcsont könyvtáblán Gergely pápa látható szimbólumával, a galambbal, mely ott ül a jobb vállán.

A northumbriai Monkwearmouth kolostorát Benedek püspök alapította 674-ben. A Szent Péter-templom nyugati homlokzata maradt csak fenn az eredeti épület-együttesből. A torony felső része kései száz munká.

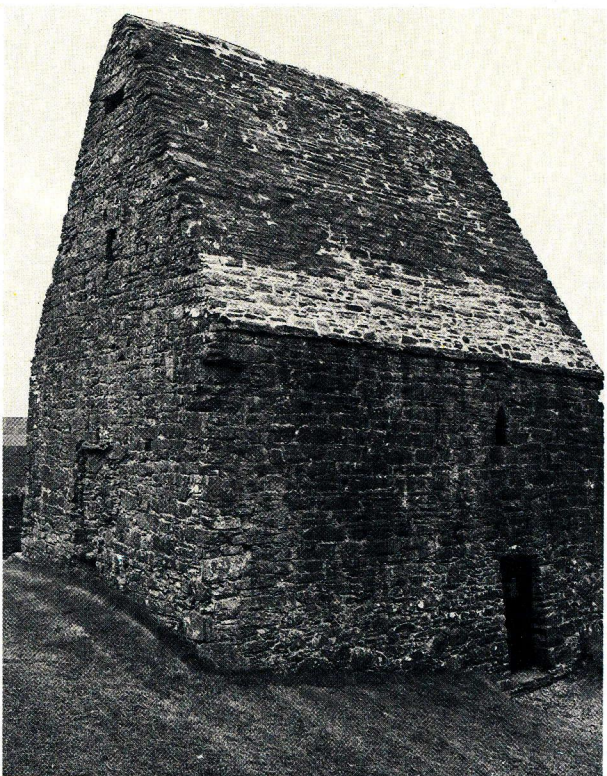
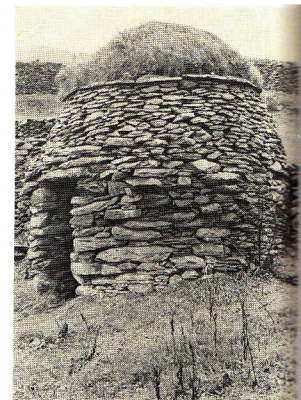
A ravennai arianus keresztelőkápolna kupolamozsaikja, Theodorik korából (493–526). Az 5. század közepén épült még káprázatosabb ortodox keresztelőkápolna szolgált mintául az arianusok szerényebb méretű és díszítésében jóval mértékartóbb templomához. A művész szemlátomást kerülni akarta, hogy másolónak tűnjék, de nem szerencsés, ahogy a keresztet a trón párnájára helyezte. A Jordán folyóban álló Krisztusnak a baljára került Keresztelő Szent János, melyre hitelvi magyarázatot a díszítés egyáltalán nem szolgáltat.

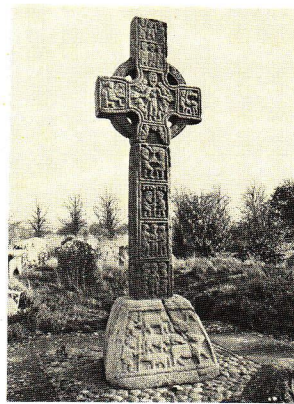
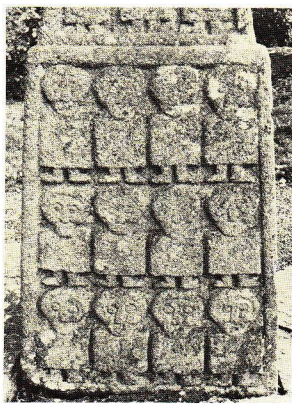
Az írországi korai keresztény épületek többsége oly kezdetleges volt, hogy nem maradhatott fenn sokáig. Inkább csak a déli és nyugati térségekben építkeztek kőből, s ezeket az építményeket sem könnyű datálni. Skellig Michael (*jobbba lent*) 35 km-re délnyugatra fekszik Írországtól, és itt található a viking kor előtti monasztikus élet legépebben megmaradt építészeti emlékei. Egy délnek néző sziklaperemen hat méhkas alakú cella és két templom épült aszkéta szerzetesek számára. A méhkas formát (*jobbba távolabb*) a kővek gondos elhelyezésével alakították ki, hogy így óvják a belső

teret az esőzéstől. Hasonló módon épült a Dingle-félszigeten a csónak formájú kápolna (*jobbba közelebb*).

Két kelet-írországi épület azt mutatja, hogy a 9. században már többre becsülték a tartósabb vallási célokat szolgáló épületeket. Amikor a vikingek a 9. század elején megtámadták Ionát, lakói Kellsben kerestek menedéket, és a 9. század elején építették ezt a templomot (*legalul*), amelyet Szent Kolumba házának neveztek el, jóllehet e 6. századi szentnek annyi köze volt hozzá, mint a glendalough-i Szent Kevin-templomhoz (*alul*) az ugyancsak 6. századi Kevinnek.

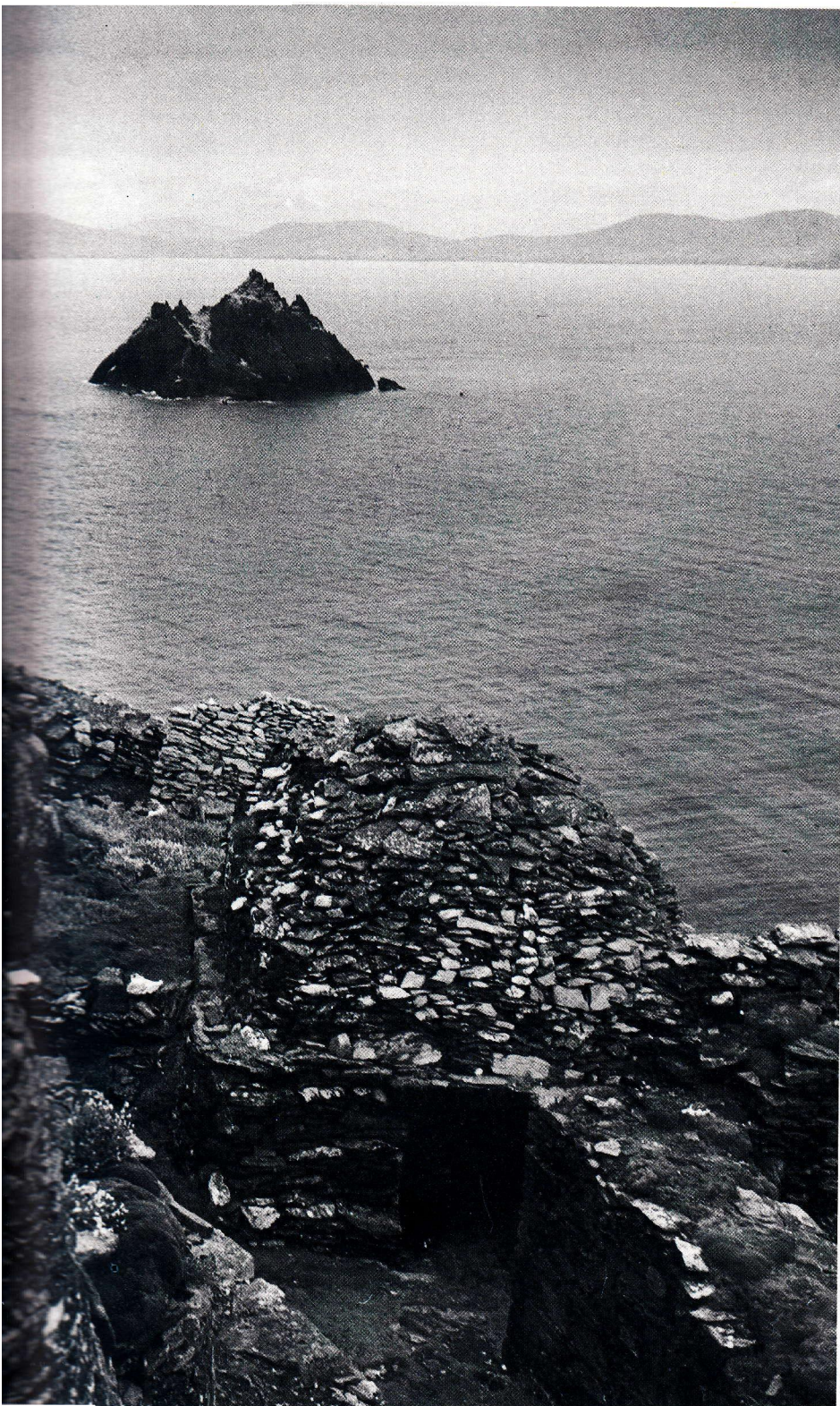
Mintegy ötven kőkereszt maradt fenn Írországból a 800 előtti időkből. Ez a kettő a Barrow völgyéből való, ahol a helyben rendelkezésre álló kő, a gránit eleve megszabta a műfajt: síkdombormű. A Moone-kereszt (*jobbra*) öt méter magas, sok vallásos tárgyú ábrázolattal; többségük bábuserű alak, mely nem nélkülözi a naiv népi művészet báját. A castledermot-i kereszt (*jobbra távolabb*) valamelyest később készült, és Krisztus kinszenvedését ábrázoló táblái részletesebben ki vannak dolgozva, bár a felül lévő alakok a Moone-kereszt apostolaira emlékeztetnek.

tették vidéken, ahol a lakosság a keresztény birodalom határára innen és túl pogány volt. A katolikus kereszténység a barbár inváziók előtt és után is a városiakok vallása volt, akik fölött a püspökök székelt. Klodvigot meg a többi frank vezért szintén püspökök térítették meg. A 6. század végére azonban a városok hittérítő ereje kimerült, s a barbárok nagyrészt egyébként sem voltak városiakok. Vezetőik, akik földbirtokosok vagy a határvidékek betelepítői voltak, keresztény lekipásztorokat igényeltek, olyanokat, akik vidéken terjesztik a vallást. Ami Gallia területét illeti, a legnagyobb fellendülés színtere Burgundia volt, ahol szükség volt megszilárdítani a frankok keleten elfoglalt állásait, s ahol Dél-Gallia erős római hagyományait új célok szolgálatába lehetett állítani. Arles-ből és Marseille-ből délen is terjedt a szerzetesi közösségek eszméje, különösen Caesarius arles-i püspök regulája nyomán (469–542). Burgundiában és Aquitániában most már szerzetesi segítséggel folyt a hittérítés. Lyon a 7. században a legnevesebb keresztény városok egyike volt; Wilfrid angol szerzetes és püspök itt töltött három igen hasznos esztendő 654-től kezdve.

Mindenki egyetért abban, hogy Galliában a szerzetesi élet megújulása végül is Columbanus megérkezéssel kezdődött, aki 50 éves lehetett, amikor 590 körül megtelepedett Burgundiában. Mintegy húsz évi munkálkodás után nézeteltérése az agg királynővel, Brunhildával, távozásra kényszerítette. Tanítványai azonban – például Szent Gál – folytatták megkezdett munkáját, és leghíresebb burgundiai kolostora, Luxeuil éppen a halála után virágzott fel. Columbanus a lango bardokra is kiterjesztette tevékenységét: kolostort alapított Bobbióban, s ott is halt meg 615-ben. A mozgalom sikere nem csupán az ír emigráns szerzeteseken múlt, hanem olyan emberek támogatásán is, mint például Donatus luxeuil-i szerzetes, aki Besançon püspöke lett (627–658), s kolostort alapított ugyanott, vagy mint Emmeram, akit Aquitániából vittek püspökök Regensburgba, ott vértanúhalált szenvedett, s a 8. század közepén pompás kolostort emeltek maradványai fölé. A szerzetesek vállalták, hogy olyan pogányok lakta tájakra is elviszik a kereszténységet, amelyek túl vannak a világi hatóság hatókörén. Az ír hittérítők dél-galliai erőfeszítései mögött nem maradt el az északkeleten működő hittérítők szorgalma sem: név szerint említendő a luxeuil-i Omer, aki Théroanne püspöke lett (megh. 667). A 8. század elejére az angol szerzetesek missziós munkálkodásukat kiterjesztették saját szigetükön túl Frízföldre és Tübingiára. Az egyházmegyei szervezet ennek megfelelően ezeken a vidékeken sokáig fejletlen maradt, mivel a hittérítés támaszpontjai a kolostorok voltak.

A szerzetesek kezdetben nem foglalkoztak igehirdetéssel, a változás Galliában legalábbis mintha az ír szerzeteseknek lett volna köszönhető. Az ír egyház története az 5. században kezdődött, akkor prédikált Patrick püspök, ám Írországból soha nem volt római kormányzat, és városok sem voltak. A 6. századra már a kolostorok váltak az ír vallási élet központjaivá; alkalmazkodtak mind a falusi élet, mind az ír társadalom törzsi szervezetének követelményeihez. Nem könnyű megállapítani a korai ír kolostorok keletkezési idejét, de valószínű, hogy több közösség működött már a Columbanus születése előtti időkben is. És mire Columbanus elhagyta az ír szigetet, hogy folytonos „zarándoklatban”, azaz asketikus hajlamának megfelelő vándorlással töltse napjait, maga az ír szerzetesség már rég elhomályosította az ere-

deti püspöki szervezetet. A kontinensen élő vendéglátókra az írek aszkétikus hajlandósága és lelki fegyelme gyakorolta a legnagyobb hatást, de a galliai kereszténység nem hódolt be azért az írek valamennyi újításának. Az írek részei lettek egy olyan rendszernek, amelyben néhány nagy kolostor már királyi javadalmazást élvezett; így például a Klodvig alapította párizsi St. Genéviève monostor. A 7. századi új kolostorokat nem a szent kultuszok helyein létesítették: az idők folyamán magukat az alapítókat avatták szentté; példa erre többek között Szent Philibert (megh. 685), aki a jumièges-i apátságot alapította. A szentek ereklényeit őrző szerzetesek persze bátorították e kegyhelyek iránti tisztelet elterjedését, s így ezek a kolostorok gazdagok, hatalmasok és híresek lettek. Dagobert király kolostort építtetett vagy felújíttatott a Párizs melletti St. Denis-ben a gallok apostolának tiszteletére, hogy kapcsolatot teremtsen Neustria római múltjával, és hogy majd oda temessék el. A fleuryi kolostor, amelyet 672-ben alapítottak, 705 előtt ellopatta Szent Benedek holttestét az üresen álló Monte Cassinó-i monostorból; akkortájt már egyetlen valamirevaló kolostorból sem hiányozhattak az ereklények. A királyi pártfogás és a szentek révén, illetve a

szentek kultuszának népszerűsítésében a szerzetesek új-fajta szerepet kezdtek betölteni. Mint nagy földbirtokosoknak, gondoskodniuk kellett arról, hogy földjeiket művelés alá vegyék. Hogy mekkora hatása volt a szerzetességnek a 7. században, arra két, igencsak eltérő bizonyítékunk is van: az adománylevelek, amelyek megmutatják, milyen sok jótékonykodás révén jutottak kiterjedt földterületeik birtokába, és a szentek legendái, amelyek betekintést nyújtanak a kor népszerű vallásos hiedelmeibe.

Galliai misszionáriusok még Angliában is voltak: Kelt-Angliában működött a Burgundiából való Félix, a nyugati szászok között élt és tevékenykedett a frank Agilbert. Angliában a római és az ír egyház együttes befolyása Northumbriában olyan sajátos keresztény kultúrát alakított ki, amely elsősorban a fennmaradt illuminált kéziratairól lett nevezetes, valamint a jarrowi Beda számos írásos munkájáról (672/673–735). Beda, a kor legnevesebb szerzetes tudósa jól példázza, milyen értékek teremtésére volt képes a szerzetesi közösség már a 700-as években is. Főművében, „Az angol nép egyháztörténeté”-ben elsősorban az angol kolostorokról és zárdaokról értekezik, de mintegy melleleg megírja azt is,

Egy lap Beda *Egyháztörténetéből*, amely Monkwearmouthban íródott 747 előtt. Ez a jelentős másolat igen pontos szöveget tartalmaz, valószínűleg a szerző saját példányáról készült, s finom díszítőművei minden bizonnyal a szerző jóváhagyásával készültek. Ez a lap a 2. könyv elejéről való, és I. Gergelyt ábrázolja, az angliai misszió szervezőjét, aki ott nagy tiszteletnek örvendett.

Anglia és Írország a 8. században

Az angolok és az írek megtérése jelzi, hogy az élet mindkét országban elég megállapodott volt és az írás-olvasás is elterjedt annyira, hogy településeiket feltérképezhessük a viking hódítások előestéjén. Anglia politikailag elfogadta a merciai királyok uralmát, de a régebbi királyságok határai felismerhetők maradtak, s az emberek még kötődtek hagyományaikhoz. A püspöki székhelyek és kolostorok földrajzi megoszlása világosan mutatja, hol voltak a kereszténység főbb központjai. Northumbria nagy napjai már meg voltak számlálva, de a térkép megmutatja, hogy mennyire nem törődtek az Északi-tenger felől fenyegető veszéllyel. Az angolok hatósugarán túl a walesiek is alapítottak kolostorokat, s miként az írek, ők sem túrtak beleszólást helyi autonómiájukba. Mivel a kelta kereszténységben ismeretlen volt a római típusú, egyházmegyéken alapuló egyházszervezet, térképünkön nem tudjuk megrajzolni területi határait; s az sem lehet meglepő, hogy a politikai határokat még kevésbé. A püspökségek eredeti, Szent Patrik-i hagyománya Írországban megszűnt a kolostorok számának növekedésével, amelyek hatása az ír szigeten túl is érződött, de hogy meddig is terjedt, azt pontosan nem tudjuk megrajzolni.

hogy hány királyi vérből való követőt vonzott a szerzetesi életforma. A Caedmonról szóló históriájában (658 és 680 között élt) elbeszéli, hogy a whitbyi kolostor otthont adott egy népszerű költőnek, aki nem latinul, hanem köznyelven írt, s ekképpen úgy szolgált Istent, ahogy arról a kontinens katolikus egyháza nem is álmodhatott. A tudós Beda, kinek számára hozzáférhető volt a kor irodalma Írországból, Hispaniából, Galliából és Rómából, nem elégedett meg azzal, hogy csak a kolostorban élő tanulóknak adja át tudását. Hozzákezdett az evangélium köznyelvre fordításához, és megmutatta, hogy Angliában a megtérésnek egészen más hatása volt a népi kultúrára, mint Galliában. A keresztény Angliában valakinek gondja volt arra is, hogy átmentse írásba a Beowulf-eposzt, s ezzel az egyik csücskét fellibbentse annak a fátyolnak, amellyel a kereszténység a pogány kultúrát igyekezett beburkolni. A kereszténység a maga angliai központjait inkább az egykorú politikai helyzetnek megfelelően alakította ki, s nem a még meglévő római városokban, mint azt Galliában tette volt. A korai szerzetes közösségek képesek és hajlandók voltak foglalkozni valódi közönségük igényeivel, s ez hatalmas vonzást gyakorolt a barbár társadalmakra.

Új hatalom a Földközi-tenger medencéjében: az iszlám

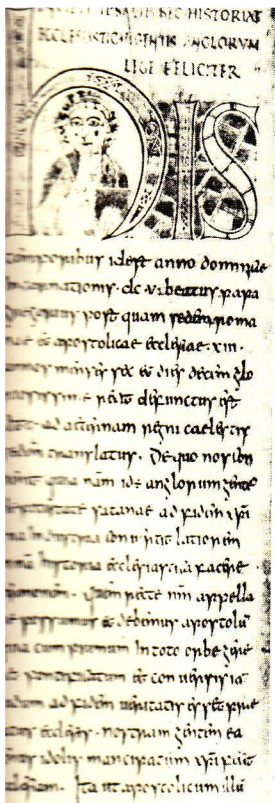
A szerzetesek Krisztus katonái voltak Nyugat-Európában. Keleten a 7. század folyamán más hitű katonaság jelent meg, amikor az Arab-félsziget arabjai, egyesülve az iszlám zászlaja alatt, benyomultak a Bizánci Birodalomba és Perzsiába. Mohamed próféta tíz év alatt (622–632) új vallási közösséget teremtett az egy Isten imádására. Maga Mohamed is harcolt, amellyel hogy tanított, és az arabok, akik az új vallási közösség kedvéért felhagytak helyi háborúikkal, a harcról korántsem mondtak le. 629-ben, még a Próféta halála előtt betörték Szíriába, de visszakergették őket. Utóda, Abú Bakr kalifa alatt visszatértek a termékeny félhold földjére, amelyet korábbi kereskedelmi útjaikról oly jól ismertek. Perzsák és bizánciak ütköztek meg ott nemrég, és a perzsák sikerei, ha mégoly átmenetiek voltak is, rányitották az arabok figyelmét a birodalom gyöngye pontjára: a vidéken, a városokon kívül soha nem volt igazán hatékony Bizánc ereje. A bizánci erőfeszítések az immár teljesen egységesen fellépő támadókkal szemben Hérakleiosz kíséretében érték el csúcspontjukat. 636-ban Jarmúknál Hérakleiosz megsemmisítő vereséget szenvedett az araboktól, akik erősítést is kaptak Irakból a sivatagon sebtiben átvágó csapatok formájában. A bizánciakat készületlenül találta az arab hadviselés. Sivatagi határvonaluk lett az arab erők fölvonulási útvonala. A beduinok értettek hozzá, hogyan lehet átkelni a sivatagi pusztaságon.

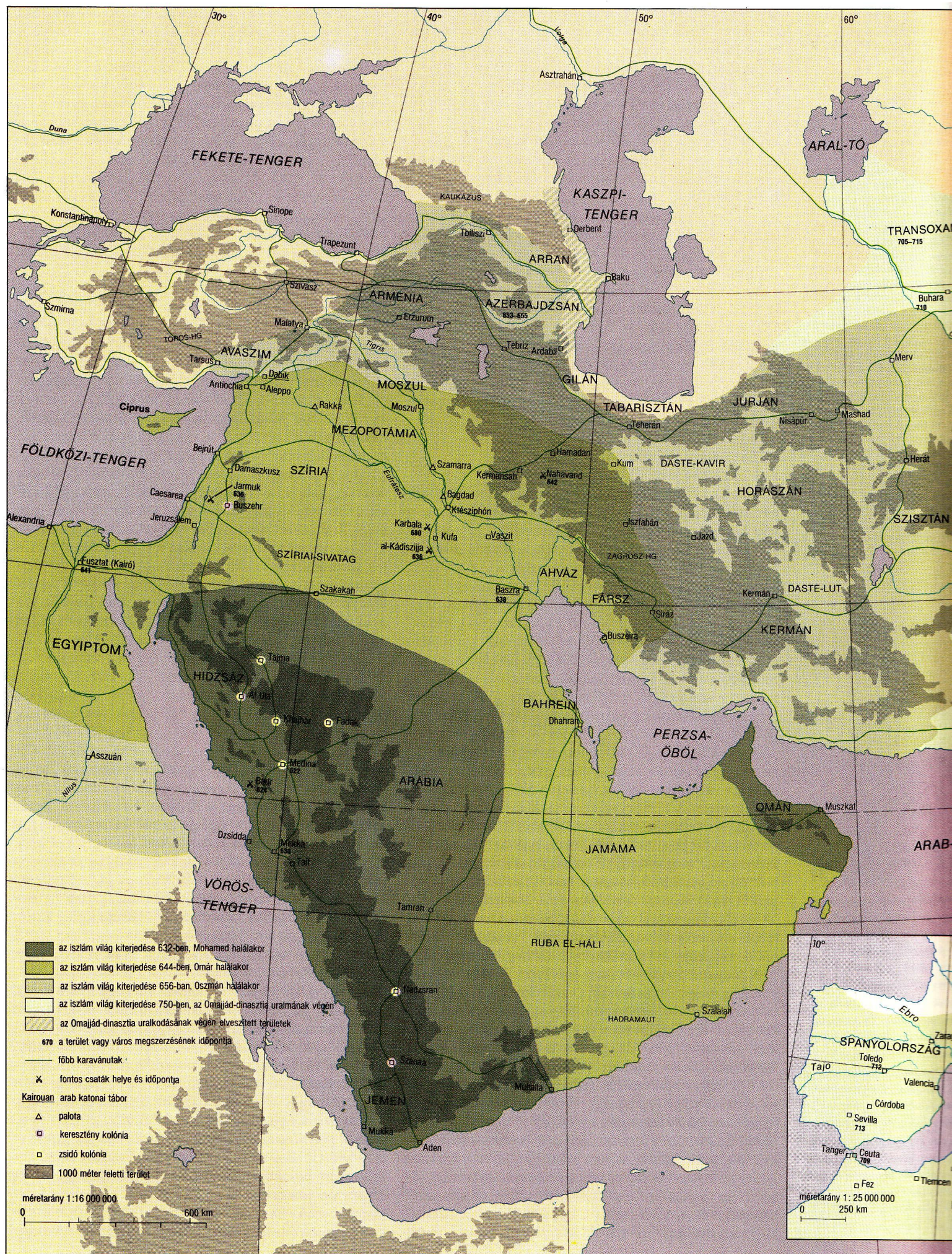
A mohamedánok északon egészen a Toros-hegység vonaláig megszállták Szíriát, s ezzel éket vertek a bizánci császár kis-ázsiai támaszpontja és az afrikai provinciák közé. 641-ben Egyiptomot nem lehetett megmenteni az arab inváziótól, és Alexandria, a birodalom második legjelentősebb városa harc nélkül adta meg magát, meg sem próbálva kihasználni kedvező tengerparti helyzetét. Szíria és Egyiptom meghódítása egy csapásra a világ leggazdagabb és legrégebb civilizációjú térségeinek egy részét iszlám kézre juttatta, ami nem is annyira a Medinában székelő kalifa, hanem inkább módfelett törekvő hadvezérei harci és diplomáciai rátermettségét bizonyította. Az arabok kedvező feltételeket ajánlottak a helyi lakosságnak, amely régóta elégedetlen volt a bizánci kormány valláspolitikájával. A mohamedánok a rend-

szeres adófizetés ellenében szavatolták, hogy a leigázott keresztény népek autonómiát élvezzenek saját vallási vezetőik irányításával, akik mellesleg többnyire monofiziták és nem ortodoxok voltak. Úgy tűnik, a Bizánci Birodalom leggazdagabb provinciái végül is elégedettek voltak a rendszerváltozással. Omár kalifa (634–644) fektette le ennek a váratlanul nagyra nőtt birodalomnak a kormányzási elveit, s ő gondoskodott arról is, hogy hadvezérei állandó felügyelet alatt álljanak. A megszálló seregeknek külön táborokat hozott létre, hogy távol tarthassa őket a helyi lakosságtól, elkerülve így a keveredést. Földet nem birtokolhattak, nem is művelhettek az Arab-félsziget határain kívül: a meghódított területeken csak a katonai teendők monopóliumával és terhével foglalkozhattak.

Még a bizánciak szíriai összeomlása előtt történt, hogy az arab seregek elindultak a félszigetről a perzsák ellen, és az iraki al-Kádiszija mellett 636-ban meg is verték őket. Bár az új perzsa uralkodó, III. Jazdagird kétségbeesett ellenállást tanúsított, mégis egyre keletrebbre szorították vissza, míg azután 651-ben maga Jazdagird is elesett: saját alattvalói ölték meg. A perzsák Irakból előbb Khúzisztánba, majd a tulajdonképpeni Perzsia területére szorultak vissza. Perzsia eleste után a mohamedán haderő tovább nyomult keletnek, Khorászánba. A perzsa birodalom meghódítása nehéz feladat volt, az arabok azonban mégis megbirkóztak vele. Bizánc viszont, ha provinciáit el is veszítette, képes volt megállítani az arabok további előnyomulását. A meghódított területeken az arabok nem kis nehézséggel kerültek szembe: meg kellett oldaniuk azt a problémát, hogyan kormányozzanak egy birodalmat a Korán szellemében. Omár rendeletei, melyeket az arab katonák védelmében hozott, megkövetelték, hogy az iraki Kúfában és Bászrában, valamint Szíriában és az egyiptomi al-Fusztátnban létesített táborokban katonai berendezkedésű társadalmat hozzanak létre. Ami viszont a helyi lakosságot illeti, a mohamedánok éppúgy megtúrták a perzsák Zoroaszter-vallását, mint ahogy a keresztényeknek és a zsidóknak is szabad vallásgyakorlást engedtek. Mindezt elősegítette, hogy a keleti népek között, Szíriában és Irakban olyanokra bukkantak, akiknek a nyelve és kultúrája nagymértékben hasonlított az övékére. A korábbi perzsa főváros, Ktésziphón mesés gazdagsága éppúgy lenyűgözte az arab katonákat, ahogy ők maguk elbűvöltek a meghódított lakosságot. Ebből az újszerű helyzetből idővel új kultúrájú közösség bontakozott ki. 643-ra a birodalom határai már az Indiával szomszédos Mukránig nyúltak; északon egy katonai expedíció megtámadta Kabult, és a 8. század elején átkelt az Oxuson, míg a terjeszkedő lendület meg nem tört a Jaxartes folyó partján. Transoxiana lett az utolsó iszlám tartomány Kína irányában.

Az új vallás egyes torzulásai már Oszmán (644–656) idejében jelentkeztek, aki annak a Kurais törzsnek a tagja volt, amely a legerősebb törzs volt Mekában Mohamed korában, s hosszú időn át szemben állt a Próféta tanításaival. Oszmán uralkodása alatt visszatértek a régi arisztokratikus törzsi törekvések, és miután meggyilkolták, rokona, Muávija, Szíria kormányzója kijelentette: joga van vérbosszút állni a gyilkosokon, akikről gyanította, hogy az új kalifa, Ali jóváhagyásával cselekedtek. Felszínre bukkantak az iszlám belső feszültségei, és sok esztendőbe telt, mire az új vallás össze-szedte magát annyira, hogy folytathassa hódításait. Látta azonban Ali és utóda, Muávija is, hogy az új birodalom számára Medina nem megfelelő főváros. Ali szék-

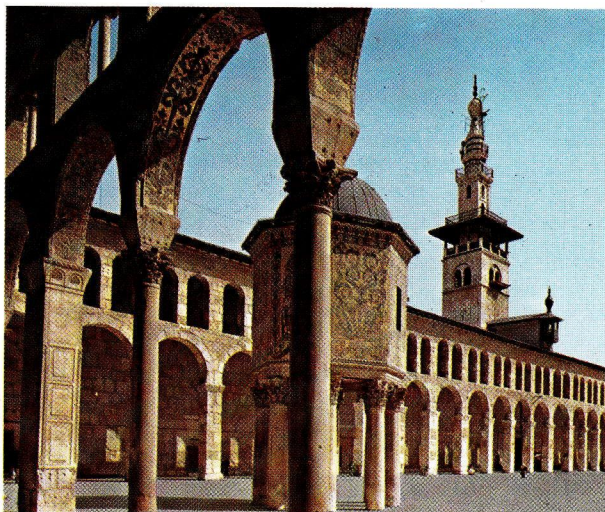

Az iszlám terjeszkedése

Az iszlám – a kereszténységgel ellentétben – olyan vallás, amely alapítóját azonnali politikai felelősséggel is felruházta. Halála után utódai nem csupán a hit őrzését kapták örökül, hanem a hívők jócskán megnagyobbodott közösségének gondozását is. Az Arábia egymás ellen hadakozó arab törzsei közötti békeszerződést azzal tették teljessé, hogy az új rendet bevezették a római és a perzsa bi-

rodalom országaiban is. Ez utóbbiak ellenállását legyőzendő, az iszlám haderői gyorsan s egyre mélyebbre hatoltak e birodalmakban. Térképünkön az iszlám térhódítása valamely megfigezhetően természeti erőhöz hasonló. E folyamatban az iszlám elsöpörte Róma és Perzsia régi politikai rendszerét, s így száz évnél is kevesebb idő alatt többet tettek, mint amennyit Nyugaton a barbárok kétszázötven év alatt.

A damaszkuszi Omajjád-mecset, amelyet al-Valid kalifa építtetett 706 és 714 között. Ez a gyülekezeti mecset szíriai mesterek munkája. Fenséges díszítésével példaként szánták az iszlám világ számára. Lebontották a helyszínen régeb-

ben épült templomot, de a még korábbi, 1. századi római templom övezetét megőrizték, s ennek négy sarkában emelték az első minareteket. A középkorban ezt a mecsetet az iszlám világ egyik csodájának tartották.

helyét az új iraki katonai városba, Kúfába telepítette át; Muávija pedig Damaszkuszt, ezt a már akkor is ősi várost tette meg az általa alapított Omajjád-dinasztia kalifáinak központjává. Ali, a próféta veje, a negyedik kalifa és Muávija párharca következtében felbomlott az iszlám vallási egysége és létrejött a kháridzsiták, majd a siíták szektája. Noha a hidzsázi területen (Mekka és Medina vidéke) kitört lázadást nem tudta elnyomni (az egészen 692-ig tartott), Muávija elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy átalakítsa a birodalom kormányzatát, és folytassa a versengést Bizánccal. 649-ben meghódította Ciprust, és flottát épített, hogy a bizánciakkal tengeren is fölvehesse a versenyt, ahol ez ideig az araboknak nem voltak tapasztalataik. Kis-Ázsiát azonban nem tudta meghódítani, a Szíriával közös határt a Földközi-tengertől az Eufráteszig minden fontosabb úton és hágonál bizánci erődök vigyázták. Nyugaton 670-ben sikerült az iszlám uralmát Egyiptomon is túlra, egészen Kairuáig kiterjeszteni. Okba muzulmán hadvezér azzal koronázta meg sikeres hadjáratait, hogy egészen az Atlanti-óceánig jutott el, de ezek a portyák tartós eredményt nem hoztak, s csak a VII. század végén sikerült legyűrni a berberек ellenállását és felszámolni Bizánc fennhatóságát. Karthágó 698-ban esett el. Múza mohamedán kormányzó, akinek a 711-es ibériai invázió idején már egész Észak-Afrika a kezében volt, önálló tartományt alakított ki magának, közigazgatásilag függetlenedett Egyiptomtól, és közvetlenül Damaszkusz irányítása alá került.

A 8. század kezdetén az iszlám egy időre elérte teljesítmőképességének határait, sikerei ugyanis nem folyamatos előnyomulás, hanem két-három szökőárszerű neki-buzdulás révén születtek, annak ellenére, hogy jelentős nehézségekkel kellett megküzdenie a saját sorain belül. Az iszlám azonban bebizonyította, hogy képes megoldani saját soraiban és a meghódított területeken felmerülő problémákat egyaránt, és a 7. század végén, a 8. század elején Abd al-Malik (685–705) és Abd al-Valid (705–715) kalifák megszilárdíthatták birodalmukat. Abd al-Malik verette 695-ben az első arab aranydínárokat, fölhagyva a bizánci és perzsa érmék használatával vagy utánzásával. A közadások és bevételek lajstromát, melynek összeállítását még Omár kalifa rendelte el, s amelyet a helyi tisztviselők addig görögül vagy perzsául írtak, ettől kezdve arabul vezették. A kalifátusnak át kellett gondolnia adópolitikáját: fékezni kellett az iszlám hitre áttérni szándékozók az arab mohamedánok adójövedelmének védelmében, különösen Irakban és Khorászánban. A kapcsolattartás a provinciákkal megkövetelte, hogy megszervezzék a postaszolgálatot. Az Omajjád kalifák Arábia vallásos presztízsét sem átalolták csökkenten azáltal, hogy Jeruzsálemben felépítették a káprázatos szépségű, mozaikkal gazdagon díszített Sziklamecsetet, és azáltal, hogy Damaszkuszban is pompás mecsetet alakítottak ki egy korábbi keresztény templomból.

A délről jött arab hódítók sokkal gyorsabban bebizonyították, hogy alkalmasak egy birodalom kormányzására, mint az északról érkezett bizánciak, akik a 4. és az 5. század folyamán hatoltak be Szíria területére. A mohamedánok Szíriával értékes hódításra tettek szert, és az ott működő keresztény tisztviselőket azonnal a maguk szolgálatába állították. A hódító arabok egy ideig nem telepedtek le a meghódított területek városaiban. Meghódították a fél Bizánci Birodalmat, valamint egész Perzsiát s még számos más területet – mindezt egy évszázadnál is rövidebb idő alatt, s létrehozták az akkori világ legtekintélyesebb államát. Szétzúzták a Földközi-tenger medencéjének az egységét, amelyet pedig oly nagy gonddal építettek fel évszázadokon át, s annak déli és keleti partvidéke azóta merőben más kultúrájú vidéknek számít. A beduinok, akik értettek a sivatagokon való átkelés művészetéhez, jobban össze tudták tartani távol fekvő területeiket, mint a vízen közlekedő rómaiak és bizánciak valaha is.

Hosszú távon az iszlám kezdte átíratni ama sok népnek a kultúráját, amelyek az Omajjád birodalom aklában terelődtek össze. Ennek az átíratásnak főként az arab nyelv használata és a Korán tanulmányozása volt az eszköze. Az új birodalom az immár nem egymás, hanem ellenségeik ellen harcoló arab törzsek terjeszkedésének volt a következménye. Eleinte nem követelték meg, nem is várták el, hogy a meghódítottak áttérjenek az ő hitükre; tőlük elkülönülten éltek, mint elhivatott harcosok, olyan fegyelemben, amely megőrizte hódítóképességüket és energiáikat, nem aprózva azt el semmilyen egyéni vállalkozásra. De amikor elérték a határait annak, amit elérhettek, más értékek fontosabbak lettek. Az a politikai realizmus és folyamatosság, amelyet az Omajjádák Damaszkuszból, e régi római tartományi fővárosból sugároztak széjjel, bebizonyította, hogy ezek a déli barbárok rájöttek, hogyan egyesítsék az arab és a római értékeket, s ez volt az, amit a korábban erre a területre érkezett barbárok nem ismertek fel. Sikerült egységessé tenniük azt a területet, amelyen az iszlám vallás azóta is rendületlenül fennmaradt.

A Karoling kori Európa

A Karoling-dinasztia birodalma csaknem száz éven át jelentős politikai tényező volt, s bár elképzeléseit illetően a múltba tekintett, hatása később is fennmaradt. Többet jelentett, mint a Merovingok Itália, Spanyolország és Németország felé terjeszkedni kívá-

nó programjának megvalósulása. A birodalmat több mint negyven éven át Nagy Károly erős egyénisége tartotta össze. A személye iránti tisztelet halála után is fennmaradt, s a frank nemesség körében ez ihlette a lovagi eszményt és irodalmat. A birodalom papjai (sőt a határokon túl működők is)

mindent megtettek a római követelmények újraérvényesítéséért az iskolázás és a tudományok terén. A birodalom politikai felosztása, noha kezdetből terveztek, csak megkésve valósult meg, s akkor is eléggé felszínesnek tűnt. A főbb eredmények – Itáliának az Alpoktól északra lévő államokhoz való

csatolása, a kereszténység térhódítása a Pireneusoktól délkeletre és Észak-Németországban, az avarok leverése – maradandónak bizonyultak; ugyancsak sikeres volt a fegyvermezttebb kolostori élet bevezetése, és az oktatásügyi célok elérése – ezek az eredmények még a későbbi, zavaros idők-

ben is fennmaradtak. A politikai gépezet széthullásakor a szerzetesek és a tudósok jelentősége megnőtt, ugyanis rájuk hárult az a feladat, hogy megőrizték az utókor számára a kulturális örökséget. A Benedek-rend ekkor írta történelmének legdicőbb lapjait.

ÉSZAK-EURÓPA ÖNTUDATRA ÉBREDÉSE

Új birodalom Európában

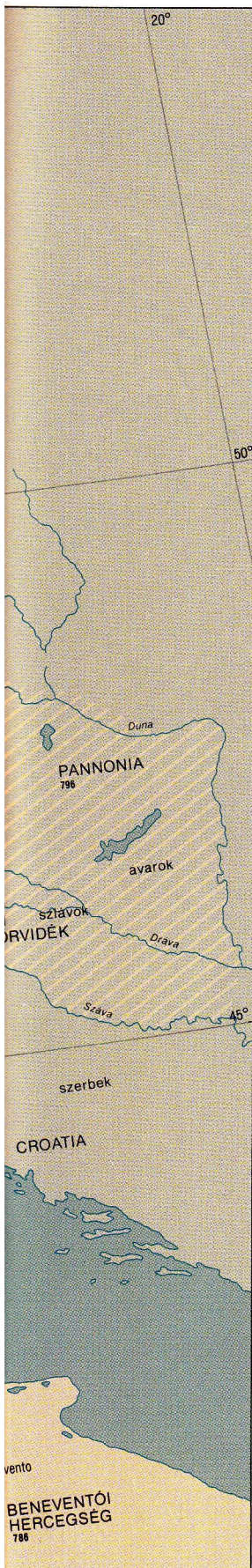
A 8. és 9. századi Európa történelmében a mediterrán vidékek szinte semmi szerepet nem játszottak. Az iszlám hódítók Észak-Afrikán keresztül 711-ben érkeztek az Ibériai-félszigetre. Áthaladtak a Pireneusokon, és Dél-Franciaországban zűrzavart okoztak még jóval azután is, hogy Martell Károly 732-ben Poitiers mellett megverte a szaracénokat, és megakasztotta őket észak felé nyomulásukban. A Földközi-tenger túlsó, keleti térségében magát Konstantinápolyt fenyegette veszély. A keleti császárok, akiket a birodalmuk megtartására tett erőfeszítések kötöttek le, még a balkáni eseményeket sem kísérelték túlzott figyelemmel. A pogány szlávok azonban, akik beékelődtek a keleti és a nyugati keresztények közé, nem okoztak annyi kárt, mint a képrombolás császári politikája, amely több mint száz évig tartó szakadást hozott létre (730–843). A császár Illyricumot és Dél-Itáliát elszakította a római egyháztól, s a konstantinápolyi pátriárka fennhatósága alá helyezte 731-ben. Rómában a pápa kénytelen volt az Alpokon túlról keresni pártfogót az ellenségessé vált császár helyett. Még szinte véget sem ért a képrombolás szította viszály, Dél-Itália máris az Észak-Afrikából új hullámban támadó mohamedánok zsákmánya lett, s a pápaság e hírre még sürgetőbbnek érezte, hogy megnyerje a frankok támogatását. Európa népei, amelyek ez idáig magától értetődőnek tartották Róma és a rómaiak primátusát, ilyen körülmények között rájöttek, hogy a kereszténységért érzett felelősség és a politikai kezdeményezés az ő vállukra nehezedik.

Az európai történelem e korszakának legmeglepőbb ténye az a fényes pálya, amelyet a Karoling-nemzetség futott be. Kezdetben az austrasiai királyi palota majordomuszi voltak, aztán frank királyok, s végül római császárok. Nem volt azonban következetes céljuk, amit nemzedékről nemzedékre követhettek volna, még a dinasztia utolsó, már távolokban gondolkodó uralkodói sem tudtak felülkerekedni eredendő kisszerűségükön. A Karolingok nem a szerencsének, de nem is ügyeskedéseiknek köszönhették fölemelkedésüket. Olyan helyzetbe kényszerültek, ahol egyszerűen cselekedni kellett, mert helyettük senki más nem akadt, aki cselekvőképes helyzetben lett volna. Az európai kontinensen még föllelhető energiák éppen az ő Rajna környéki s főként germán ajkú Austrasiájukban összpontosultak, de a régi Római Birodalom néhány tartománya is ebbe a vonzáskörzetbe tartozott. A Karolingok itt már valamelyest nevet szereztek maguknak az utolsó igazán sikeres Meroving uralkodó, Dagobert (629–638) idején, s a család egymást követő nemzedékei majordomuszként vagy hercegekként tevékenykedtek; eredetileg a királyi ház kiskorú tagjainak oltalmazása volt a feladatuk. II. Childerik 675-ben bekövetkezett halála után azonban a Merovingok valódi hatalmat többé nem gyakoroltak. 687-ben Heristali Pippin lett minden frank királyság uralkodója, de csak mint majordomusz (és mint ilyen, ura a királynak), mert a Meroving királyokat, ha mégoly tehetetlenek voltak is, félreállítani nem lehetett. A neustriaiak erősen megszenvedték, hogy az austrasiaiak kedve-

zőbb helyzetben voltak, és Alemanniában meg Bajorországban, a frank birodalom e távol eső területein, a királyi dinasztia hasznos ellensúlynak bizonyult a majordomusok törekvéseivel szemben.

A Karoling-családnak tehát vagy féken kellett tartania ambícióit, vagy hagyományos tiszteletet kellett tanúsítania Klodvig dinasztiája iránt, és ez idő tájt édeskeveset tehetett a frank birodalom Rajnán túli részeinek hanyatlása ellen. Austrasiában azonban ez idő alatt is híveket és vizsontszolgálatokra kötelezetteket igyekeztek szerezni temérdek földbirtokuk révén; híveiknek püspökségeket adományoztak és kolostorokat alapítottak abban a reményben, hogy egyre közelebb férkőzhetnek a még mindig pogány frizekhez és szászokhoz. Erőfeszítéseikben segítségükre voltak az ír hittérítő szerzetesek s később, egyre nagyobb számban, a britek is. Anglia a 7. században tért meg, s ettől kezdve a szigetország keresztényei rendszeresen megfordultak Rómában, s útjuk szükségképpen Austrasián vezetett keresztül. A dél-galliai szaracén pusztítások elzárták a Galliából Provence-on át Rómába vezető utat, s így most a főbb utak az Alpokon keresztül haladtak. Az északi népek megtérése és az Alpokból északra tartó utasforgalom élénkítően hatott a Rajna-vidékre. Új kötelesség hárult így Austrasia gazdag és hatalmas uralkodóira, akiket harcias kedvük, mely főként a pogányság ellen irányult, az egyetlen olyan frank csoporttá tett, amely képes volt felragyogtatni a frankok halványuló szerencsecsillagát.

Martell („Pöröly”) Károly volt az első Karoling, aki európai hírnévre tett szert: 732-ben megverte Poitiers-nél a szaracén mohamedánokat. III. Gergely pápa 739-ben az ő segítségét kérte a Róma körüli langobard ellenségei ellen. Károly a semmiből jutott föl a csúcsra: Heristali Pippin törvénytelen fia volt, és anyja, valamint a neustriaiak ellen hadakozva kellett megkaparintania a majordomuszi hivatalt. Ezzel elégedetlen lévén, tovább haladt előre; hadakozott a frizekkel és szászokkal, hogy visszaszerezze a hivatalba lépésekor elvesztett északi földeket. A szaracén kalandozások, amelyek Burgundiában egészen Autunig jutottak, 725-ben arra késztették Odo aquitaniai herceget, hogy Károly segítségét kérje. Odo halála után, 735-ben Károly már olyan híres és hatalmas volt, hogy visszaszerezhetette az országrész fölött való fennhatóságát. A feldúlt Burgundia és Provence is megnyílt számára a 730-as években, bár a szaracénokat végleg csak fia űzte ki, 759-ben. I. Dagobert óta Károly volt az első uralkodó, akinek nem csupán helyi jelentőséget tulajdoníthatunk: nemcsak újrakezdeményezte a frank királyságokat, de hatalmát a Rajnán túlra is kiterjesztette, és páratlan hírnévre tett szert külföldön. A papság a kereszténység sziklaszilárd védelmezőjét látta benne – s eltekintett attól a szépséghibától, hogy Károly egyházi földeket osztogatott katonáinak. Családja megszerezte Tours-i Szent Márton *cappáját* (köpenyét), s ezáltal a tours-i templom feletti védnökséget, ahol különösen lelkesen ünnepelték meg a Poitiers-nél aratott győzelmet. Károly lépéseket tett arra is, hogy a Merovingokat eltávolítsa a legnagyobb frank kolostor, a Saint-Denis kegy-

úri pozícióból is. Amikor 737-ben Neustriában meghalt a Meroving-családbeli IV. Theuderik, Károly lelki-furdalás nélkül elfoglalta a trónját. A Meroving-dinasztia felett eljárt az idő.

Martell Károly halála után fiai, Karlmann és III. Pippin ellen Aquitaniában, Alemanniában és Bajorországban mozgolódás támadt, ezért jobbnak látták, hogy 743-ban Meroving királyt, III. Childeriket ültessék a trónra. Néhány évvel később azonban Karlmann visszavonult és szerzetes lett, s akkor III. Pippin a pápa támogatását kérte Childerik lemondatásához, így 751-ben ő lett a király. Miután megválasztotta a nép, Bonifác, Németország püspöke kente föl királlyá. Ezzel fejeződött be a Karoling térhódítás első felvonása.

Rohamosan nőtt a Karolingok hatalma. II. István pápa meglátogatta Pippint, s rávette, hogy 754-ben indítson támadást Itáliában a langobardok ellen. Viszonzásul a frankokkal kötött örök szövetségért ezúttal maga a pápa kente föl Pippint és két fiát Saint Denis-ben, kinyilvánítva ezzel, hogy az Isten a Karolingokat szemelte ki a frankok uralkodóivá. Pippin még azon a nyáron átkelt az Alpokon, és arra kényszerítette a langobard királyt, hogy szolgálta vissza a „birodalomnak” az exarchátus és Pentapolis császári földjeit, s miután megkapta azokat a langobardoktól, átadta a pápának. Két évvel később Pippin kénytelen volt visszatérni, hogy rábírja a királyt ígérete megtartására, de arra már nem volt hajlandó, hogy további birtokokat szerezzen a pápának Közép-Itáliában. Ehelyett inkább Aquitania ellen indult: 759-ben bevéve Narbonne-t, s magát kinevezvén a gótok protektorának, észak felől csapott le Aquitaniára. Hosszas hadjáratsorozata végére Pippin lett az úr a Loire-től nyugatra, az Atlanti-óceánig, s délre a Földközi-tengerig terjedő területeken. 768-ban halt meg.

Halála után két fia kettéosztotta a nagy birodalmat; viszálykodásuk meg is pecsételhetette volna a frankok sorsát, ha a fiatalabbik 771-ben nem hal meg, s Nagy Károly nem marad egyeduralkodó. 45 évesnél is hosszabb uralma a középkor leghíresebb uralkodójává tette. Vagy hatvan hadjáratot szervezett és harmincat maga vezetett – ebből fogalmat alkothatunk energiáiról, meg arról, hogy mily rengeteg problémával volt képes foglalkozni. Mivel Pippin Aquitaniát lényegében meghódította, Károly a szászok felé fordult, akikkel a frankok már jó kétszáz éve háborúskodtak. Véget is vetett e hosszú hadakozásnak, noha ez még neki sem ment könnyen, kegyetlen vérontással és merész politikai taktikázással járt. Éppen brutális módszerei miatt tagadták meg a szászok a keresztényi engedelmisséget. Csak 803-ban köszöntött be a béke.

Károly uralkodása kezdetén nem csupán a szászokra összpontosította erejét; 773-ban, pápai hívásra, bevonult Itáliába, és annektálta a langobard királyságot. 776-ban fejet hajtott előtte a spoletói herceg, két évvel később még Benevento, ez a déli fejedelemség is. Károly már-már azt fontolgatta, hogy meghódítja a mohamedán kézen lévő Szicíliát. Az itáliai frank jelenlét most már föltétlenül szükségessé tette a keleti birodalommal való megegyezést. Amikor III. Leó pápa 800-ban császárrá koronázta Károlyt, az gyakorlatilag már a Nyugat ura volt. Fiait, Pippint és Lajos máj 780-ban fölkenték a langobardok, illetve az aquitaniaiak királyává. Bajorországot 788-ban megfosztották uralkodó hercegétől, s az országot a látszólagos függetlenség több mint kétszáz éve után bekebelezte a frank királyság, és grófságokra darabolták. A Karoling-kormányzat Bajorországból és Itáliából támadta meg a rettegett avarokat. 796-ban ösz-

Ez az aacheni márványtrónus I. Ottó 936-os koronázásakor játszott fontos szerepet, s ettől kezdve valamennyi német királyt rajta koronáztak meg. A hagyomány szerint Nagy Károlyé volt. A trónszék építményében ereklyéket helyeztek el, amelyekhez hívők elzarándokolhattak.

szemlolt az avar birodalom, amikor Tisza menti főhadiszállását elfoglalták, és gazdag zsákmányain a győztesek megosztottak. Megtörvén Kelet-Európának e fosztogatóit, Nagy Károly protektora lett a szomszédos szlávoknak, és örgrófságokat létesített a határok oltalmazására, a déli Friulitól egészen a dán határon fekvő Nordalbingiáig.

Nagyralátó hódításai végül is nem merítették ki a frank erőket, s így birodalma határai a halála után sem módosultak. Fölsimerte továbbá, hogy pusztán katonai erővel nem tarthatja fenn a frank birodalmat. Közigazgatási megoldásai, például az, hogy hatalmat adott grófjai kezébe, miután megszabadult a régi hercegektől, arról tanúskodnak, hogy megérezte a politikai újítások szükségességét. Hogy sokban a papságra hagyatkozott, az éppoly hagyomány volt családjában, mint az, hogy fiai között szét akarta osztani országait. Figyelemre méltó, hogy Nagy Károly már császárrá koronázatása előtt milyen érdeklődést tanúsított az oktatás és kultúra megújítása iránt, s talán nem is politikai megfontolásból, hanem egyéniségéből fakadóan. Kapitulárei (hivatalnokainak írt instrukciók, elképesztően sok tárgyban, pedánsan részletezve) nem közhelyekkel teli reformdekrétumok voltak. A nyugati birodalom talált végre egy rátermett barbár királyt, aki meg tudott felelni a birodalom urával szemben támasztott követelményeknek. Kérdéses maradt azonban, hogy a birodalom határain belül sokféle keresztény nép együtt tud-e élni, hiszen négy évszázadon át egészen más volt a tapasztalat.

A birodalom felosztása

Nagy Károly egyetlen életben maradt fia, Lajos meg akarta örizni a birodalom egységét, s erre jó iskola volt számára az az idő, amit Aquitania királyaként töltött el. Jó szándéka azonban kevésnek bizonyult a felmerülő nehézségek megoldásához; különösen, amikor kiderült,

Kopasz Károly ábrázolása abban a kéziratban, melyet Liuthard írt arany betűkkel Károlynak 842 és 869 között. A király színes kövekkel díszített trónon ül. Az ábrázolás – a kor szokásának megfelelően – az uralkodó tekintélyét volt hivatott növelni oly időszakban, amikor a Karoling Birodalomnak a bukásához vezető válságok már nyilvánvalóak voltak.

hogy első feleségétől való fiai nem követték a Nagy Károly-i példát, s nem hadakoztak folytonosan a külső ellenség ellen, hanem csak azokkal a területekkel törődtek, amelyeknek megkapták kormányzását, s csak a maguk jövője foglalkoztatta őket, kiváltképp, amikor Lajosnak Károly nevű fia második feleségétől 823-ban megszületett. A Karolingok viszályai, amelyek következményeként felosztották a birodalmat a család tagjai között, végül is politikai fikcióvá tették a birodalmat. A papságnak – melynek az lett volna a dolga, hogy tanácsadóként működjenek a keresztény alattvalók császára mellett, s olyan birodalmi programot támogasson, amely egy rég letűnt birodalomról vette a példát – független szellemű uralkodóra lett volna szüksége; a papok nem tudták jóténni az uralkodók hibáit, s arra kiváltképp alkalmatlanok voltak, hogy békét teremtsenek a dinasztia egymással versengő tagjai között. Ha eltekintünk is a fejedelmek fogyatékoságaitól, meg attól, hogy igen heterogén országok felett uralkodtak, a 9. században a kormányzat iránt szükségképpen csak helyi igények alakultak ki. A Karolingok elkergették az ellenséges szomszédokat, s ezzel kedvező feltételeket teremtettek a birodalom mezőgazdaságának fejlesztéséhez, de az ipar, a kereskedelem és a városi élet nem sokat fejlődött. Nem volt immár hadizsákmány, ami lendületet adott volna a birodalom gazdaságának. Ugyanakkor a fölvi-rágható mezőgazdaság, a gazdag és pompás templomok vonzani kezdték újra a kalandozókat, akik ezúttal nem a szárazföldről, hanem tenger felől támadtak, s az effajta hadviselésben a frankok járatlanok és fölkészületlenek voltak. 843-ban Lajos három fia fölosztotta egymás közt a birodalmat, ezzel ugyan torzsalkodásaik korántsem értek véget, de a frank földek egységének tudata mégis tovább élt. Mindhárom uralkodó indítatva érezte magát, hogy szövetségest keressen és katonai támogatást nyerjen országaik nem királyi eredetű tekintélyes csa-

ládjainál, s ezzel a lehetősége is elveszett az ország újra-egyesítésének.

Lotharnak, a legidősebb fivérnek a „középső királysága”, mely magában foglalta a birodalom kulcsfontosságú városait, Rómát, Paviát, Aachent és az austrasiai családi tartomány nagy részét, tovább osztódott három fia között 855-ben bekövetkezett halálakor. Tíz évvel később Német Lajos is fölosztotta három fia között a királyságát. Inkább a szerencsének, mint a józan számításnak köszönhető, hogy Németország újra egyesült 882-ben, amikor is Vastag Károly túlélte a többieket. Nyugaton Kopasz Károly csak ügyel-bajjal tudta jogait érvényesíteni Austrasiában; 852-ben jónak látta, hogy fiát, Károlyt az ország királyává tegye. Másik két fiából apát lett, hogy az országot ne kelljen felosztani. Neustria Hebegő Lajosnak jutott osztályrészül. Megint csak a véletlen játéka volt, hogy 877-ben II. Lajos megörökölte apja összes országát, ám 879-ben ő is meghalt. Néhány évvel később Párizst meg kellett védeni a normanok ellen, s az ebben jeleskedő grófok egyike, Odo minden frankok királyává koronáztathatta magát 888-ban. Nyugat-Frankonban ő volt a leghatalmasabb úr, s leszármazottai sok nemzedéken át ültek a francia trónon. 898-ban meghalt, és II. Lajos fia, Együgyű Károly követte a trónon. A Karoling-hegemónia mindenesetre megtört, és ettől kezdve egyetlen francia király sem tartott igényt a birodalom egészére. Gyakorlatilag így lett vége a Karoling Birodalomnak. A középső és a nyugati részek, melyeknek történelmi hagyományai messzebbre nyúltak vissza, kifejlesztették a maguk intézményeit. A keresztény birodalom eszménye csak Keleten élt tovább, mivel Németország uralkodói segítségével próbálták elkerülni, hogy egyenként áldozatul essenek keleti ellenségeiknek.

A kulturális megújulás, melyet még Nagy Károly indított el, túlélte alkotóját, és a 9. század derekán kapott igazán lendületet. Eredményeit nem söpörte el mindeztől a birodalom összeomlása sem, mert az újjáélesztett híres iskolák, például a rheimsi, tovább működtek sok nemzedéken át, és gazdagították a későbbi skolasztikus mozgalmakat. Nagy Károly a keresztény világ egész területéről hozatott tudósokat fényes udvarába, s összegezni próbálta tapasztalataikat; így aztán a későbbi nemzedékek szélesebb alapokon építhetnek tovább. A Karoling-uralmat szolgáló nem frank népek között kiemelkedő szerepet játszottak az angolok; figyelemre méltó az a gyors fejlődés, amit az angolok a kereszténnyé válásuk utáni száz év során elértek.

Barbár királyságok Angliában

Észak-Európában ez idő tájt keletkezett a másik nagy állam, Anglia, amely mindvégig jelentős tényező maradt a középkor történetében. A kialakulás kezdeti szakaszát nagyrészt homály fedi, de két korszakát viszonylag jól ismerjük: a 7. századot – ekkor vették fel az angolok a kereszténységet, és a 10. századot, amikor Wessex királyai alatt kialakult az egyesített monarchia. E két korszakot a dán invázió és megtelepedés választja el egymástól; kései ismétlődése annak a jelenségnek, amely magukat az angolokat hozta Britanniába négy évszázaddal korábban.

Ethelbert kenti király feleségül vette Bertha Meroving hercegnőt, s ezzel 597-ben megnyílt az út a római misszió számára, ez többek között azt bizonyítja, hogy a megtelepedett angolok és a kontinens között – másfél évszázados szünet után – újra megindult a politikai érintkezés. Hogy e sötét kor idején mi is történt Angliá-

Nagy Károly – eredetileg aranyozott – bronzszobra a 860 és 870 közötti évekből, Metz városából. Ez a róla készült legrégebbi szoborportré, de nem bizonyos, hogy alkotója élethűsége vagy hasonlóságra törekedett volna. A frank öltözék és a 9. századi divat szerint nyírt szakáll azonban hiteles. Képpünkön ugyan nem látható, de a király egyik kezében országalmát (s a másikkal minden bizonynyal jogarnak kellett lennie); ezeket a királyi attribútumokat először Nagy Károly unokája, Kopasz Károly korából ismerjük, aki talán éppen e szobor ihletője volt.

A Karoling reneszánsz

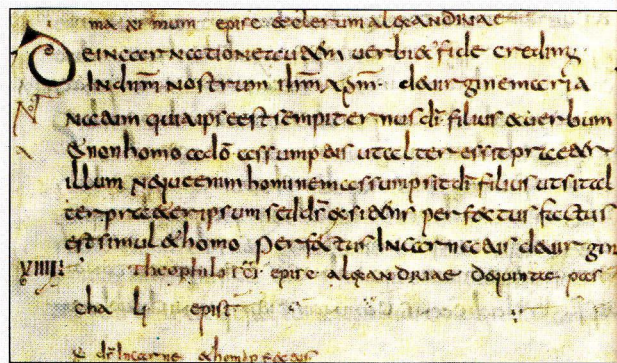
A „reneszánsz” kifejezés voltaképpen a művészetek és a művelődés 15. századi itáliai fellendülését jelenti; úgy hitték, ezzel kezdődött egy mozgalom, amely a középkori Európa kultúráját modern kultúrává alakította át. Az évek során a „reneszánsz” szó hangsúlyos használata meggyökerezett ezt a hagyományt, bár a középkorral foglalkozó történészek ugyanezt a kifejezést – tompítva eredeti jelentését – a 12. században lezajlott intellektuális változásokra alkalmazzák, s még pontosabban: a Karolingok megújult érdeklődésére az antik világ iránt. A frankok – miután uralkodó szerephez jutottak Nyugat-Európában, megvetették lábukat Itáliában is, és önbizalommal mérték össze magukat a Keletrómai Birodalommal – természetszerűen Róma örökségéből minél többet akartak magukénak mondani. Ezért aztán Aachenben Ravenna mintájára építkeztek; Ravennában ugyanis a császári udvar káprázatosabb nyomot hagyott, mint magában Rómában. Ennél is fontosabb azonban, hogy nagy lendülettel kezdődött meg a régi kéziratok lemásolása, melyet az a cél hajtott, hogy az egyháziak azonnal, a hívek pedig hosszabb távon részesülhessenek az ókori kultúrából. Tanulmányozták a „természettudományt” csakúgy, mint a világi irodalmat és az egyházatyákat, Szent Ágostont meg a többieket. Az ókori szövegeket másolás közben megreformálták, kalligráfijukat is, és hitelesen utánozták az ókori rajzokat. Az így lemásolt szövegek biztosították a latin irodalom fennmaradását; vannak olyan antik szerzők, akik-

nek művét csak 9. századi kéziratokból ismerjük. Hogy aztán ennek a könyvközéppontú reneszánsznak volt-e megfelelője az építészetben és a freskóművészetben, azt nem tudni pontosan, mert a vikingek csakhamar alapos rombolást végeztek, és ami megmaradt, azt azóta sokszor átépítették. A Karoling uralkodók azzal is bizonyították ambíciójukat, hogy birodalomszerte sok és hasznos kolostori és közigazgatási reformot léptettek életbe, de a legkönnyebben az írás és az oktatás reformját lehetett végrehajtani. A papságnak megvolt az oka arra, hogy következetesen hajtsa végre, és Itáliából, az Ibériai-félszigetről, valamint Angliából hathatós szellemi támogatást is kapott hozzá. A Karoling reneszánsz jelentősége abban áll, hogy a latin irodalmi múltból oly sokat mentett át az utókor számára.

Részlet az epheszoszi zsinat határozataiból. A Karoling kori minuszcula szép példája – ezt a tiszta, jól olvasható betűtípust Nagy Károly udvarában alakították ki.

A négy evangéliumot tartalmazó *Codex Aureus*. Ezt a pompás kéziratot Corbie-ban készítették 870 körül, és Arnulf, Karoling uralkodó nem sokkal később a regensburgi Szent Emmeram-kolostornak ajándékozta. Egy mandorlában a dicsőséges Krisztust láthatjuk; körülötte az evangélisták.

A Lindai Evangélium hátlapja valódi ötvösremek Nagy Károly korából. Noha egységes egészet képez, kivitelezői sokféle eljárást alkalmaztak: zománc, beágyazott zománc és rekeszzománc technikát. A keresztet négy aranyozott, állatábrázolásokkal áttört ezüstlemezre dolgozták rá. Erős rokonságot mutat ez a munka a 8. századi ír és angol disztóművészettel. A „kapaszkodó állatok” motívuma medallionokban valószínűleg régebbi, mint az osebergi hajón látható legkorábbi skandináv ábrázolások. A 9. század végén másolt evangéliumokat általában kevésbé művészi kötéssel látták el, némelyikük diszkötése későbbi.

Zómanckereszt a 9. század elejéről, a lateráni Capella Sanctorumból; jelenleg a Vatikánban. Jézus gyermekkorából vett jelenetek díszítik, arany filigránmunkába foglalva.

Ezt a jelentős szász kolostort 822-ben alapították Corvey-ben, a Weser mentén. A nyugati oldalon helyezkedik el a picardiai Saint Riquier-templom mintájára készült. Jóllehet a két torony közötti részre 1146 körül emeleteket építettek, a templom mégis a Karoling kori új stílus legszebb ránk maradt példája.

ban, arról csak egyetlen korabeli szerző, Gildas szerzetes (kb. 500–570) számol be, de műve, a *Britannia romlása és meghódítása* nem elég pontosan írja le az eseményeket, és amit leír, azok közül csak kevésnek határozható meg az időpontja. Mégis, amikor 597 után ismét készenlétre angol feljegyzések, kiderül belőlük, mennyi minden megváltozott azóta, hogy két századdal korábban megszűnt a római uralom.

Az 5. század első felében a római Britannia népei, melyek a római légioók visszavonulásával magukra maradtak, az észak felől érkező betolakodókkal viaskodtak, akik áttörték a Római Birodalom legerősebb határszakaszát, a Hadrianus-falat. A britek valószínűleg germán segédcsapatokat is alkalmaztak. Néhány germán bizonyára le is telepedett családostul, és enklávákat alkottak már a 4. század elején is, de sem ők, sem utódaik nem olvadtak össze az őslakossággal. Amit bizonyosan tudunk: az 5. század derekán a germánok a római-brit fennhatóságtól függetlenül akartak megtelepedni; nem lehetett elkerülni, hogy ki ne sajátítsák a sziget erősebben elrómaiásított keleti térségét. Néhány brit enklávában fennmaradt, ugyanakkor a hódítók a britek egy részét rabszolgájukká tették. De a germánok sem nyelvékben, sem vallásukban nem romanizálódtak, s így a római Britannia lett a Nyugatrómai Birodalom egyetlen olyan provinciája, amelyben az újonnan megtelepedő barbároknak nem kellett meghajolniuk a római civilizáció maradványai előtt. Nyugaton a római britek kelta nyelvet beszéltek, de továbbra is latinul írtak. És keresztények maradtak, jóllehet püspökeik, nem úgy, mint a galliaiak, Kelet-Angliában odahagyták a városokat, és nem tettek kísérletet a germánok megtérítésére, akik pedig nem is ariánusok voltak, hanem pogányok. Az 5. század vége felé a briteknek egy ideig sikerült feltartóztatniuk a nyugat felé törekvő germánokat, de annyira soha nem tudták összeszedni magukat, hogy eltávolítsák a szigetről hajdani segédcsapataikat. A 6. század közepén már számos germán királyság kezdett kialakulni, és ezek állandóan nyomást gyakoroltak a britekre, akiknek területei egyre csak zsugorodtak.

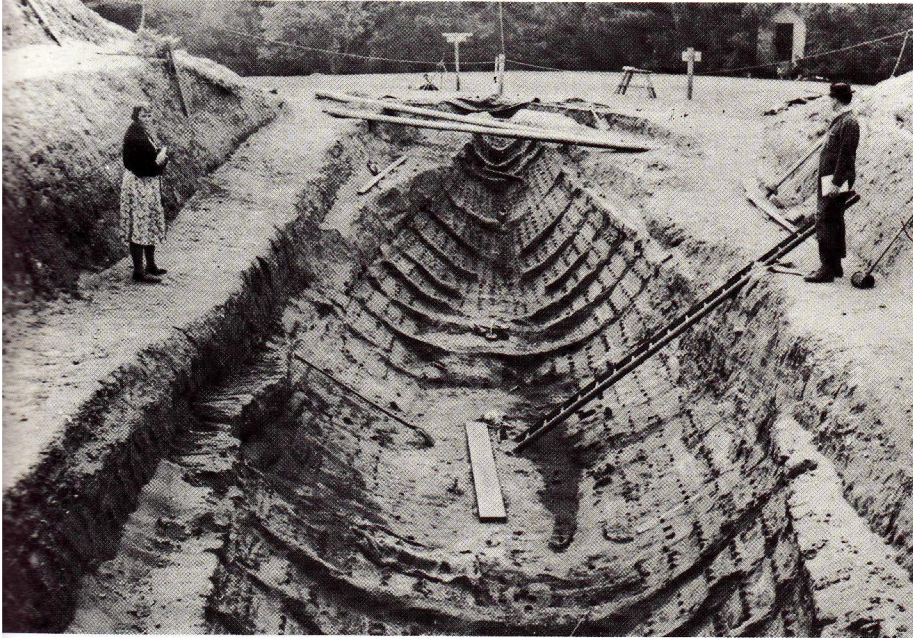
Ezek a germánok Európa északi partvidékéről jöttek, s valószínűleg többféle kultúrát hordoztak, mint az Beda hármas felosztásából kiderül: az angelek, a szászok és a jütök mellett más törzsek is képviseltették magukat. A jüt elemet a frank elemmel lehet azonosítani, amelynek Kentben és a Wight szigetén bukkantak nyomára. Az „angelek” Angliában ütöttek tanyát, Kelet- és Közép-Angliában, valamint Northumbriában különálló népcsoportot alkottak. A „szászok” nyugati, déli, középső és keleti ágakra különültek el. E csoportok külön királyságokat is alakítottak, s nem egy közülük fennállt még a 9. században is, bizonyítva, hogy 600 körül már sok koherens csoport szilárdan megvetette lábát. A királyságok részben annak köszönheték létrejöttüket, hogy a germánok Anglia különböző vidékeire hatoltak be, s más-más folyóvölgyekben haladva elkülönült csoportokat alkottak. A későbbi Wessex királyság azonban, melynek történetéről a legtöbbet tudunk, azoknak a szászoknak az egyesüléséből jött létre, akik a southamptoni öböl felől nyomultak északra, s az 580-as években eljutottak Wiltshire-be. Egy másik szász csoport a Temze-völgyben telepedett meg, s miután megszerezte Bath-t, Cirencestert és Gloucestert 600 körül a britektől, 680-ra magába olvasztotta a hampshire-i és a wiltshire-i szászokat. Az erős wessexi királyság kialakulása több mint száz évig tartott: létrejöttét az angliai történelmi körülményeknek köszönhette: nem egy homogén nép kelt át

a kontinensről és hódított, és egyáltalán nem az 5. században. Minden bizonnyal a többi királyság is ilyen módon, hosszú idő alatt alakult ki, ám minderről alig tudunk valamit.

E kis királyságok egymással épp annyiszor csaptak össze, mint a nyugatra szorított britekkel. A britek elleni egyetlen harc csak akkor vette kezdetét, amikor a három legerősebb angol királyság, Northumbria, Mercia és Wessex a térség egészére kiterjesztette az angol katonai és gyarmatosító törekvéseket. Ekkor a nyugati idegen népek szükségképpen kiszorultak a sziget legtávolabbi csücskeibe. A három nagy királyság között nem szűnt a hegemoniáért való versengés, bár Northumbria, amely észak felé szabadabban terjeszkedhetett, viszonylag elkülönült a másik két királyságtól. A középső királyság, Mercia már a 7. században egyeduradalomra tört; még a wessexi királyság sem tudott ellenállni a merciai Ethelbald és Offa uralkodási vágyának a 8. században, pedig Wessex parttól partig nyújtózott az ország déli részén, és terjeszkedési lehetősége is volt Devon és Cornwall felé. A wessexi Egbert csak rövid időre terjeszthette ki hatalmát a Humber folyóig. A vezető szerepért vívott harc politikailag később is fontos szerepet játszott, és a minden angolok fölött való uralom, a *bretwalda* (Britannia uralkodója) cím nem szállt át a rokonokra, mint a királyság, hanem azért mindenkinek külön kellett megküzdnie. A *bretwalda* méltóságát – az angolok ezt az egyetlen emlékét voltak hajlandók átvenni a római Britanniának – a 6. század végén viselte először angol király, és figyelemre méltó tény, hogy az idő tájt közös tulajdonságaikra még nem találtak közös szót – amilyen később az „angol” megnevezés lett.

Az angolok a 7. század első felében vették föl a kereszténységet, s Beda, az események krónikása szerint ez volt az egységes néppé válás első állomása. A kortársak azonban nyilván sokkal inkább el voltak merülve harcaikban, mint azt a monasztikus történetíró vélte. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy az egymással hadakozó angol királyok sem fékeztek a keresztény hittérítők munkáját. Mivel sok királyt kellett népestül megszerezni a keresztény hit számára, a hittérítés itt bonyolultabb feladat volt, mint Galliában vagy az Ibériai-félszigeten; bár azt sem szabad említetlen hagyni, hogy a sok missziós bázis bizonyos előnyt is jelentett. A fontosabb királyságok viszonylag rövid idő alatt tértek meg: Kent az eredeti római misszió által (597-tel kezdődően); Northumbria lakosságát két szakaszban, előbb 626-ban Paulinus római püspök, majd 635-ben az ionai szerzetesek térítették meg. Kelet-Anglia saját püspököt kapott ez idő tájt, a Temze-völgyi szászoknak is jutott püspök Dorchesterben a 630-as években. 664 előtt történt, hogy Winchester is püspöki székhelyé vált, és végül ez lett a wessexi püspök állandó székhelye. A northumbriai illetőségű Beda szerint a kereszténységnek legkeményebben a merciai Penda király állt ellen (uralkodott: kb. 632–655), de még élt, amikor fiát, Peadát keresztvíz alá tartották, és alkirálysága, a Közép-Angolok országa megnyílt a northumbriai keresztények számára. Az ekkor érkezett misszió azt is fölvállalta, hogy a keleti szászok között jóval korábban létrehozott, s azóta igen ingataggyá vált keresztény gyülekezetet is megerősíti. A 664-ben tartott whitbyi zsinat után Canterbury új érseke, Tarsusi Theodórusz (669–690) létrehozta az angol egyház szervezetét. Püspökségek akkoriban az alábbi helyeken voltak: Whithorn, Abercorn, Lindisfarne, Hexham, Ripon, York, Lichfield, Leicester, Dunwich, North Elmham, Winchester, Worcester, Hereford és

Századunk leglátványosabb középkori lelete 1939-ben került napvilágra a suffolki Sutton Hoo-ban. Egy huszonhat méter hosszú, zsindeyes palánkolású evezős hajó maradványaira vezettek rá a homokban talált szegecses és egyéb veretek; maga a faanyag széjjelkorhadott. Emberi csontvázaknak nem akadtak nyomára, de igen gazdag leletegyüttesre találtak. Pogány főembert temethettek el a hajóban, mellé tengerentúlról való zsákmányokat és pénzerméket helyeztek. Ezek segítségével a hajó a 625 és 630 közötti évekre datálható. Minden bizonnyal egy kelet-angliai királyi temetkezésről van szó, de a személy egyelőre nem azonosítható.

Arany rekeszománc csat a Sutton Hoo-i leletből. A díszítésül szolgáló vékony gránátkő lemezeket pontosan a rekeszek méretére vágták. A tű feje állatfejet formáz. Az ívelt lemezek végén két, egymásnak hátat fordító vadkan látható. A valószínűleg angol műhelyből származó csat a legszebb 7. századi kézműves termék.

London. Ezek közül néhány rövid életűnek bizonyult; mindet arra alapították, hogy más-más „törzset” szolgáljon, s egész más volt a struktúra, mint például az egyházkerületekre osztott Galliában vagy az Ibériai-félszigeten. Az idő tájt a déli szászok még pogányok voltak. Csak 681 és 685 között sikerült Wilfridnek egyházmegyét létesítenie a számukra Selsey-ben. De még így is úgy alakult, hogy Szent Ágoston (az angolok apostola) missziója után száz évvel minden angol királyság fölvetette a keresztiséget. A pogányság, ha meg nem is szűnt, képtelen volt ellenállni a keresztény nyomásnak.

A 7. és 8. századi Angliában, követve az ír, a római és a frank példát, szintén megszorodtak a kolostorok. Mint az egykorú Meroving uralkodók, az angol királyok is versengve alapították a rendházakat. Nem egy híres rendházat nők alapítottak, Whitbyt például Hild apátnő, Elyt pedig Ethelthryth hercegnő. Más kolostorok szerény keretek között kezdtek, például Crowland a mocsárvidéken, vagy akár Lindisfarne, melyet az ionai misszionáriusok alapítottak, Bamburgh királyi várával szemben. Beda művei bizonyítják, hogy mennyi jót tett Biscop Benedek apát a northumbriai Jarrow-ban és Monkwearmouthban tett alapítványával, különösen a pompás könyvtárakkal, amelyeknek könyveit római útjai során szerezte be. Élete vége felé, 735-ben maga Beda viszont azt írta, hogy nem egy monostort csak azért ala-

pítottak, hogy elkerüljék a földterületre kivetett összeg megfizetését. A 747-ben tartott zsinat utasította a püspököket, hogy szigorúbban ellenőrizzék kolostoraikat, és szilárdítsák meg a szerzetesi fegyelmet. A kolostorok jól beágyazódtak a társadalom szövetébe: gazdagok és befolyásosak lettek. Akárcsak Galliában, Angliában is ellenállhatatlan vonzást gyakorolt a templomrablókra az Isten nagyobb dicsőségére fölhalmozott kincs, többek között az ékkövekkel kirakott arany és ezüst ereklyetartók.

A 8. századi Anglia fontosnak tartotta a kontinenssel való kapcsolatát. Jámor és iskolázott fők aggódtak a csatornán túli germán testvéreik lelki üdvéért, akik pogány eszmék közt tévelyegtek; e derék angolok úgy érezték, hogy részei ama egyetemes egyháznak, amelynek feje a Rómában élő pápa. A Karoling Birodalom sokat köszönhetett a frízöldi és türingiai missziókat fenntartó angoloknak. Nem túlozható el Bonifác közreműködésének a jelentősége: ő szerzett szövetséget a pápaság és az új frank uralkodó dinasztia között. Alkuin (735–804) munkássága révén a yorki iskola tevékenysége a Karoling kulturális megújulás egyik sarokpillére lett. Nyugaton Anglia volt a keresztény Európa egyetlen olyan országa, amelyet nem olvasztott magába a Karoling Birodalom; kulturális szempontból viszont így is ahhoz tartozott.

A 8. századra tudomásul vették a merciai uralkodók kiváltságos helyzetét. Offa merciai király (uralkodott 758-tól 796-ig) már 744-ben használta a *Rex Anglorum* (az angolok királya) címet. Nagy Károllyal egyenrangúnak tekintette magát. Mindkét uralkodó a maga népének kereskedelmi érdekeit védte a másikkal szemben, gazdaságilag valóban sok múlott e két ország közötti kereskedelmen. A 775 után Dél-Angliában vert ezüstdénárnak a 775 körül megreformált frank ércpénz szolgált mintául, akárcsak a 7. század végén, amikor az angolok a Merovingok érméit használták, illetve később másolták. Anglia, jóllehet megtartotta politikai függetlenségét, de szervesen beilleszkedett Észak-Európa gazdasági, kulturális és vallási életébe. A 7. és a 8. század folyamán az angolok fontos szerepet játszottak az európai ügyekben, noha politikai egységük sokkal ingatagabb volt, mint a frankoké. Ha Merciaról jobb információink lennének, valószínűleg azt mutatnák, hogy ott is állandó, lassú fejlődés ment végbe Anglia egyesítésének irányába, noha igen valószínű, hogy valójában az ország politikai megosztottsága sokkal erősebb volt, mint a 9. századi Galliában, amikor mind a két országot lerohanták a normannok. Ezekben az inváziókban az a meglepő, hogy míg Galliában gyorsították a politikai szétesés folyamatát, Angliában éppen hogy elősegítették az egész országra kiterjedő egységes állam kialakulását.

Anglia, a Karoling Birodalom és az északiak támadása

Angliába először 793-ban törtek be föltehetőleg viking kalandozók s támadták meg Lindisfarne kolostorát és Northumbria más helységeit. A dánok Beorhtrik (786–802) és Egbert (802–839) uralkodása idején jelentek meg Wessexben, de szárazon és vizen egyaránt vereséget szenvedtek. Ez azonban nem szegte kedvüket: 855-ben angol földön, Sheppey szigetén töltötték a teltet. Az angol királyok nem figyeltek fel a veszélyre, nem tettek előkészületeket a dánok ellen, akik okulva korábbi tapasztalataikból, s megmozgatva minden erőforrásukat, nagy támadást készítettek elő Anglia ellen. 865-re készek voltak a döntő ütközetre. Nagy erővel szálltak partra Kelet-Angliában, győzelmük után északnak for-

dultak, elfoglalták Yorkot, s ott megalapították királyságukat. A northumbriai királyság függő viszonyba került. 869-ben a dánok megölték Edmundot, Kelet-Anglia királyát, 874-ben elkergették Mercia királyát. Az angol királyságok közül egyedül Wessex tartott ki a betolakodókkal szemben.

De Wessex helyzete sem volt könnyű, mert a dánok betörési kísérleteit csak Nagy Alfréd (uralkodott 871–899) tudta megállítani, sőt tárgyalásra kényszeríteni őket. Megengedte nekik és követőiknek, hogy letelepedjenek a Danelaw néven ismert vidéken, azzal a feltétellel, hogy fölveszik a keresztséget, amivel voltaképp az angol befolyást szentesítették jó előre. Az új telepések asszimilációs folyamata meggyorsult, amikor Alfréd fia, Idősebb Edward (uralkodott 899–924), és unokája, Athelstan (uralkodott 924–939) katonasággal visszafoglalta a Danelaw-t. A letelepült dánok száma nagy lehetett, különben nem tett volna olyan nagy hatást az angol nyelvre. Hogy mégis beolvadtak a 10. század folyamán az angol királyságba, az csak az államhatalmi tevékenység páratlan mértékű kiterjesztésének volt köszönhető, s erre csak a valóban rendkívüli körülmények szolgálhattak mentségül.

A 10. században az angol királyság sorsa azon múlt, hogy a király képes-e maga vezetni seregét a csatában, s ott győzni is; ezért igen gondosan válogatták ki és szerelték föl a királyi csapatokat (*thegneket*), amelyek tagjai jutalmul – többek között – társadalmi megkülönböztetést is élvezhettek. Idővel megtanulták az angol királyok, hogy nemzeti stratégiát alkalmazzanak az ellenséggel szemben. Alfred védelmi erődtípusokat épített; ezek lajstroma ránk maradt, és bizonyítja, hogy valóban katonai célokra szolgáltak. Az erőd-, híd- és útépitéshez ki-ki földje nagyságának arányában tartozott munkaerőt biztosítani, s ez új terheket rótt a nem harcoló egyszerű emberek vállára. Bizonyos, hogy a 10. században már rendszeres volt az adóztatás is; a királyok így teremtették elő az újra be-betörő dánok lekenyerezésére szolgáló nem csekély összegeket. Ezek a későbbi kalandozások azt bizonyítják, hogy újra érdemes lett fosztogatni Angliát. Ezúttal azonban a dánokat nem a kolostorok érdekelték, noha ezek, hála a királyi támogatásnak, megsokasodtak számban és vagyonban; nem, a dánok az egész állam feletti hatalmat kaparintották meg 1013-ban. Akkor már az angol monarchia volt a legerősebb önálló állam az Alpoktól északra.

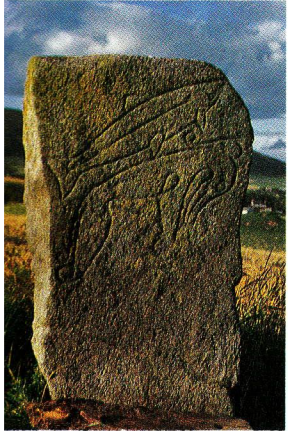
Királyi felügyelettel verték az ország pénzét, noha maguk a pénzverdék az ország különböző városaiban működtek. A közigazgatás alapegységeiül általában nem a régi törzsek vagy királyságok szolgáltak, hanem kisebb egységek, amelyeket először Wessexben vezettek be, s onnan terjesztették el módszeresen országszerte ezt a rendszert, amelyet Wessex királyai a dánoktól tanultak. A legnagyobb egységek, a *shire*-ek (grófságok, megyék), egy-egy fontosabb város vagy erődtípus körül alakultak ki, nevüket e városról vagy erődtípusról kapták. A *shire*-eket kisebb egységekre, *hundred*okra („századokra”, kerületekre) tagolták, amelyek bizonyos bírói, pénzügyi és (valószínűleg) katonai jelentőséggel bírtak. A királyok törvénykönyveiket köznyelven foglalták írásba; e törvénykönyvek eleinte több angol királyság törvényeiből álltak össze, később egyre érzékenyebben idomultak a megváltozott 10. századi körülményekhez. A királyok megkövetelték, hogy az embereknek legyenek olyan uraik, akik kezekednek értük jogi ügyekben, vagy hogy tíz szomszédból álló közösségekhez tartozzanak, amelynek tagjai kölcsönösen jótállnak egymásért.

A királyi hatalom, ha működőképes akart maradni, nem engedhette meg, hogy az ország a befolyásos helyi földesurak kezére kerüljön, vagy elkülönült körzetekre szíjjelaprózódjék. A még fönnálló kelta fejedelemségek is elfogadták a király fennhatóságát (Devon és Cornwall beolvadt Wessexbe); csak északon nem érvényesült maradéktalanul a királyi hatalom. Ez a monarchia olyan jól működő intézménynek bizonyult a 10. század folyamán, hogy noha egymást követő királyai közt sok gyöngye képességű is akadt, túlélte a 11. század megpróbáltatásait is, és alapja lett a még sokkal hatalmasabb normann monarchiának. Nem vitás, hogy e hatalmas monarchia számára a szilárd támaszt az a lassú és kevésbé látványos gyarmatosító folyamat biztosította, melyet sok egymást követő nemzedék végzett az első invázió óta, s amely a *Domesday Book* keletkezése idején (1086) már elérte az akkori lehetőségek és gazdasági adottságok határait, de tény az is, hogy a 9. századi dán invázió nélkül az egyesi-

Esdrás prófétának ez a portréja az *Codex Amiatinus*-ból való, melyet Monkwearmouth-ban készítettek – Ceolfrid apát (690–716) megrendelésére – ajándékol a pápának. Egy Cassiodorus készítette bibliaiszöveg szolgált alapjául, amelyet az apát hozott magával Rómából. Valószínűleg ebben a kéziratban volt egy portré az alkotóról, Cassiodorusról, amely őt Esdrásként, az írnokként ábrázolta, aki megújította a Törvényt. A polcokra helyezett kilenc könyv alighanem azt jelzi, hogy a Cassiodorus-féle kéziratban ennyi bibliai könyv kapott helyet. A 8. századi művész átértelmezte a klasszikus modellt, ám ihletet abból merített.

Az úgynevezett „Kells-i könyv” egy lapja. A boltív alatt ülő szakállas Krisztus feje mellett egy-egy páva, lejjebb két-két angyal látható. Jóllehet ezt a legpompásabban díszített író kódexet a 11. század eleje óta Kellsben őrzik, a kézirat valószínűleg Ionán készült 800 körül. A portrék egyazon művész munkái, s a díszítőmunkákat (amelyek félbemaradtak) is ő festette harmadmagával.

Pikt kő az aberdeenshire-i Rhy-nie-ből, valószínűleg a 7. századból. A hal és az „elefánt” szimbóluma talán egy házassági szerződésre vagy egy földterület adásvételére utal.

Ez a különös aranypénzlelet az „Offa Rex” fölíratot viseli, de egyébként az iszlám denárt utánozza, kúfi felíratral. Sajátos módon például, hogy Offa (Mercia királya) milyen kitüntetéssel érdeklődést tanúsított a pénzérmék iránt.

tés nem zajlott volna le ilyen gyorsan, s nem délről, hanem Mercia felől indult volna ki. Megjegyzendő továbbá, hogy Wessex királyait, akik a 9. században oly nagy figyelemmel kísérték a normannok tevékenységét a Karoling országokban, aggodalommal töltötte el Normandia politikai állásfoglalása, amikor megújultak a dán kalandozások. Anglia déli részén tudták, hogy a La Manche-csatorna határvidék lesz, és a királyi politikának századokon át sarkalatos pontja maradt, hogy a csatornán biztosítsa a szabad hajózást. Miként Beda „Egyháztörténet”-e, mely északon íródott, a megtérés korszakát taglalja, úgy a Wessexben megkezdett „Angolszász Krónika” a 10. századi monarchia aranykoráról szól. Mindkét forrás az angol népek alapvető egységét hangsúlyozza, de – mintegy szándékolatlanul – azt is megmutatják, milyen nehéz volt ennek az intézményes megvalósítása. A szerzetes írók a maguk módján az ország sokféle népét éppen erre az egységes nemzetté válásra készítették elő mind egyházi, mind világi szinten.

A dánok a 9. és a 11. század között igen jelentős szerepet játszottak az angol történelemben. Hatásuk a kontinensen túlnyomórészt negatív volt. Amikor a Karoling Birodalom kiterjedt az Északi-tenger partjaira, a dánok óhatatlanul fölfigyeltek a birodalomra, part menti kalandozásaik már Nagy Károlyt is megoldhatatlan feladatok elé állították. A frank harci kedv újraéledése meg a frank lovasság nagyszerűsége kevés volt ahhoz, hogy a birodalom elbánhasson e tengeri ellenséggel. Így esett, hogy a dánok több mint száz éven át fosztogatták a birodalmat, s méghozzá nem is annak távoli, gyöngén védett területeit, hanem éppenséggel a legerősebbeket: az Északi-tengerbe ömlő folyók völgyét és a Loire-völgyét. Itt voltak a legerősebbek a birodalom frank hagyományai, itt volt a legtöbb kolostor, melyeket két évszázadnyi királyi pártfogás hozott létre és virágoztatott föl. Nagy Károly halála után viszályok támadtak az uralkodó családon belül, és emiatt sem lehetett megfelelően összehangolni az ellenállást az új ellenséggel szemben. Még az energikus Kopasz Károly is legfeljebb azt tudta elérni, hogy ellenségeit egymásnak ugrassa. A kalandozók ügyesen közlekedtek a vízen, rajtaütésszerűen és kis létszámú csoportokban támadtak, ezért a frankok csak helyi harcokba bocsátkozhattak ellenük. És a birodalmi kormány épp ebben volt a leggyöngébb. A betolakodókkal szemben sikeresen csak a helyi fejedelmek tudtak föllépni, ami végül is a birodalom széthullásához vezetett. A sors különös fintoraként a normandiai hercegség úgy jött létre, hogy a Karoling király, Együgyű Károly Chartres-nál 911-ben megverte a Rollo vezette vegyes nemzetiségű csapatot; Rollo békekötésre kényszerült, fölvette a kereszténységet, és a frankok szolgálatában őrizte tovább a Szajna-völgyet az újabb betolakodóktól. Párizst meg is óvta egy újabb, a 885–886-oshoz hasonló dán dúlástól, de Normandia lett később a legerősebb északi hercegség, és nyirbálta meg leginkább a királyi hatalmat.

Megtelepedtek tehát Nyugaton ezek az északi népek, s ez véget vetett garázdálkodásuknak: megnőtt étvágyukat egy idő után nem elégítette ki a kalandozással, rablással és sarccal szerzett zsákmány. Gyarmataik általában nem voltak sem sikeresek, sem hosszú életűek. Sok korábbi „kolónia” már 911 előtt összeomlott. A Weser alsó folyásánál lévő nem egészen harminc évig állt fenn (826–852); Frízföldön, Walcheren körül egy másik 841-től 885-ig; egy nantes-i telep 919-től 937-ig tudott fennmaradni. Normandia korai történelme: gyors terjeszkedés, aztán egy súlyos válság, amely kis híján az

ország függetlenségébe került. Egyedül Angliában, a sűrűn lakott Danelaw-ban volt más a helyzet: itt a dánok meg tudták változtatni az egész ország történelmét, de még itt sem azért, mert önálló politikai egységként éltek tovább. Normandia végül kiheverte válságát, s a frank királyság egyik legjelentősebb „feudális” hercegségévé fejlődött.

A „viking” harapófogó

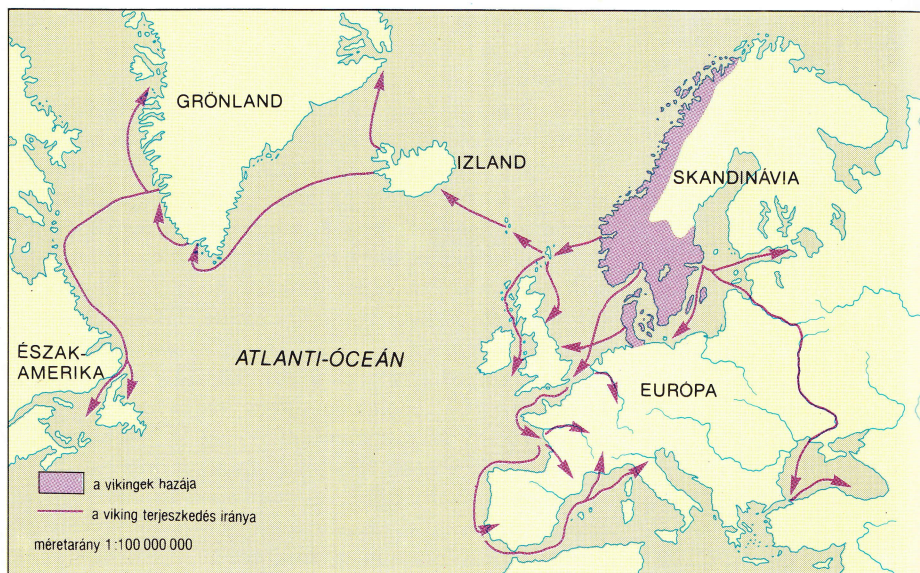
A dánok 9. századi tevékenységét semmiképp nem a saját királyaik ösztönözték. A Karoling Birodalomra és a hasonlóképpen étvágygerjesztő Angliára lecsapó kalózok kalandor bandákba tömörültek, valószínűleg egy helyi nagyúr szolgálatában és nem önként társult szabad emberekként. Indítékuk a zsákmányszerzés volt; az csak később vált szokássukká, hogy át is teleljenek a megszállt idegen területen. Ha eközben felmerült is bennük a megtelepedés gondolata, komolyan csak akkor kezdtek foglalkozni vele, mikor ellenfeleik sikeresen megvívott ütközetekben meggátolták őket a zsákmányszerzésben. A dánoknak edzettségükben és pompás hajóikban rejtett fő erősségük, s hogy nagy számban meg tudtak telepedni Angliában, az azt bizonyítja, hogy kalóz múltjukat föladvá, jó földművessé tudtak válni, illetve jó földművesek voltak képesek átcsábítani hazulról. Skandináviában tehát elég nagy földéhségnek kellett lennie, s talán a népességnövekedés is kivándorlásra serkentette az embereket.

Annyi mindenesetre bizonyosra vehető, hogy Norvégiából telepések rajzottak ki az Atlanti-óceánra, és a 8. század elején kikötöttek Britannia északi szigetein. Gyarmatosító mozgalmuk száz évvel később elérte a Feröer-szigeteket. A 9. század közepére a nyugat-norvégiai népeknek már jól szervezett birtokuk volt Orkney-n, s onnan újabb gyarmatosítók rajzottak ki, 860-ban északra Izland felé, délre pedig a Hebridákra át Man szigetére és Írországra, ahol 836-ban telepeket alapítottak Dublinban és Limerickben. Írországra azonban újfent olyan gazdag földre letek, amely ellenállt hódítá-

suknak. Rövid hódítási kísérlet után újat indítottak, s ezúttal beérték a part menti fontosabb városokkal, hogy onnan ellenőrzésük alatt tartsák a külkereskedelmet. Noha nekik odahaza, Norvégiában nem voltak sem városaik, sem számottevő kereskedelmük, gyarmatosítóként rugalmasan alkalmazkodtak a helyi körülményekhez, s a középkori ír kikötők megalapítói lettek. Ezekből a kikötőkből indultak újabb kalandokra. Kalózként eljutottak Lisszabon és Sevilla partjaihoz 844-ben, és további támadásokat intéztek az Ibériai-félsziget ellen 860 körül.

Írország norvég gyarmatosítása a 9. század második felében nem csupán a norvégok politikai realizmusának volt a következménye. A változó skandináviai körülményeknek köszönhetően – miután megindultak a dán kalandozások az Északi-tengeren és a Csatornán – maga a skandináv világ sem volt többé (gazdasági értelemben) városok és kereskedelem nélküli elzárt terület. A kalandozások sok zsákmányt hoztak Skandináviának, többek között rabszolgákat is, akiket a nagy vásárhelyeken, például a schleswigi Haithabuban vagy a Stockholmtól nyugatra fekvő Birkában más árukra lehetett cserélni. A svédek, ez a Mälaren-tó környékén egyesült népesség, már a Balti-tengeren át eljutottak Kurlandba, s a Finn-öblön át a Ladoga-tó partjára. A 9. század folyamán a szárazföld belseje ellen irányuló expedíciók kiterjedtek az orosz vízi utakra, és a varégek (a skandinávok gyűjtőneve) 839-ben az Azovi-tenger partjára, 860-ban pedig Konstantinápolyba is eljutottak. Ezek a kereskedő harcosok útjuk során a nagyvárosokban bizonyára magukhoz ragadták a politikai hatalmat, s így Novgorodtól Kijevig települések összefüggő kereskedelmi-politikai hálózata alakították ki. A Baltikum ily módon kiszabadult gazdasági elzártságából; sőt most már ez a térség mialatt Európa körül összezárult a „viking” harapófogó, döntő szerepet vívott ki a kereskedelemben. Az északi és déli tengeri útvonalak, valamint a varégek jelenléte a szláv országokban végre megnyitotta az iszlám világot is, amelyet még a 7. századi arab hódítás szinte teljesen elzárt a Nyugat elől.

A „ruszok” 860-ban nem kevésbé félelmetes benyomást tettek Konstantinápolyra, mint az északi barbárok a Karoling világból, de a Keletrómai Birodalom sikeresebben védekezett ellenük, mivel területileg több ország választotta el tőlük. De a támadók, ha a maguk szerette módon nem értek el eredményt, hát másként próbálkoztak: kereskedelmi koncessziókat csikartak ki 907-ben, mikor Oleg kijevi fejedelem nagy flottával Konstantinápoly előtt termelt, és szerződéskötéssel szoros kereskedelmi kapcsolatra lépett a keleti birodalommal. Többnyire az északi erdőségek prémjével és mézével fizettek, fő árucikkük azonban a rabszolga volt; a nagy viking hálózat ontotta a rabszolgákat, meg a tengerésznek és katonának alkalmas értékes segéderőt a birodalmi hadjáratokhoz. 941-ben aztán újra fellángolt az ellenségeskedés, s végül az oroszok húzták a rövidebbet, mert a birodalom hadereje időközben igencsak megnövekedett. 968-ban Niképhorosz császár viszont habozás nélkül az oroszok segítségét kérte a bolgárok ellen, közben ő maga Szíriában hadakozott; Szvjatoszlav, kijevi nagyfejedelem azonban, aki nemrég győzte le a kazárokat (akiket a görögök ütközőül használtak az oroszok ellen), jó alkalmat látott arra, hogy befolyását kiterjessze a Balkánra is, s kikerülje a Dnyeper alsó folyásánál élő legveszélyesebb ellenségeit, a besenyőket. Tzimiszkész császár (I. Ioannesz, 969–976) azonban nem örült volna az oroszok közvetlen szomszédságának: visszafordu-

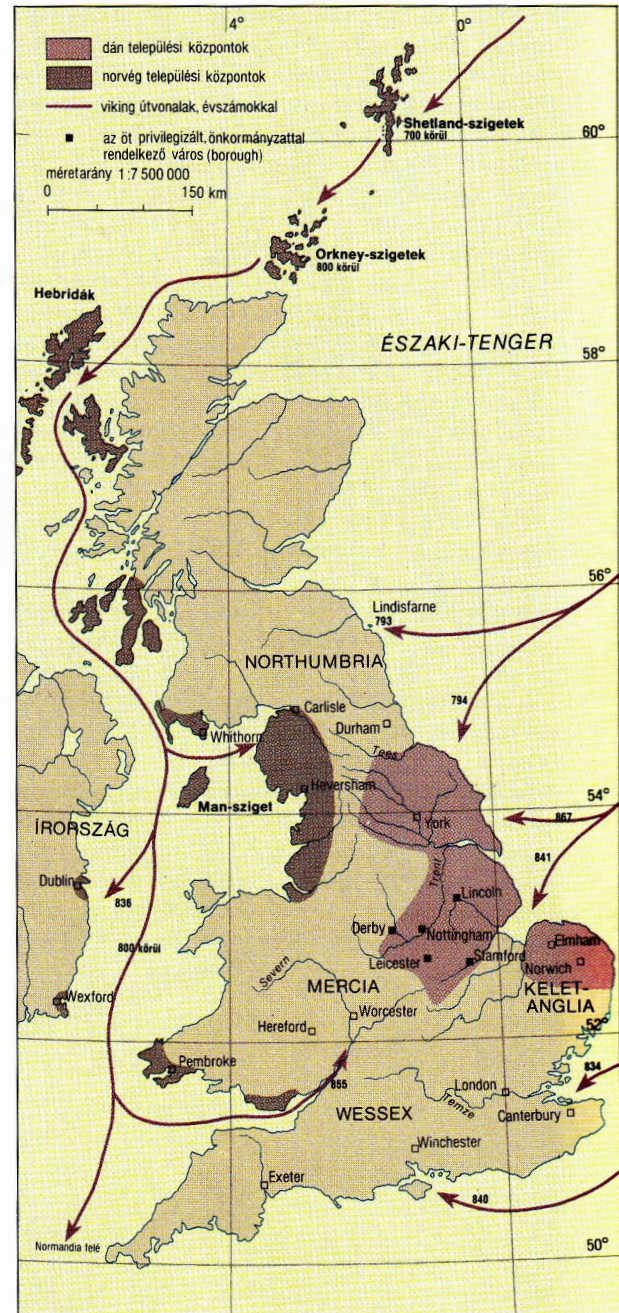
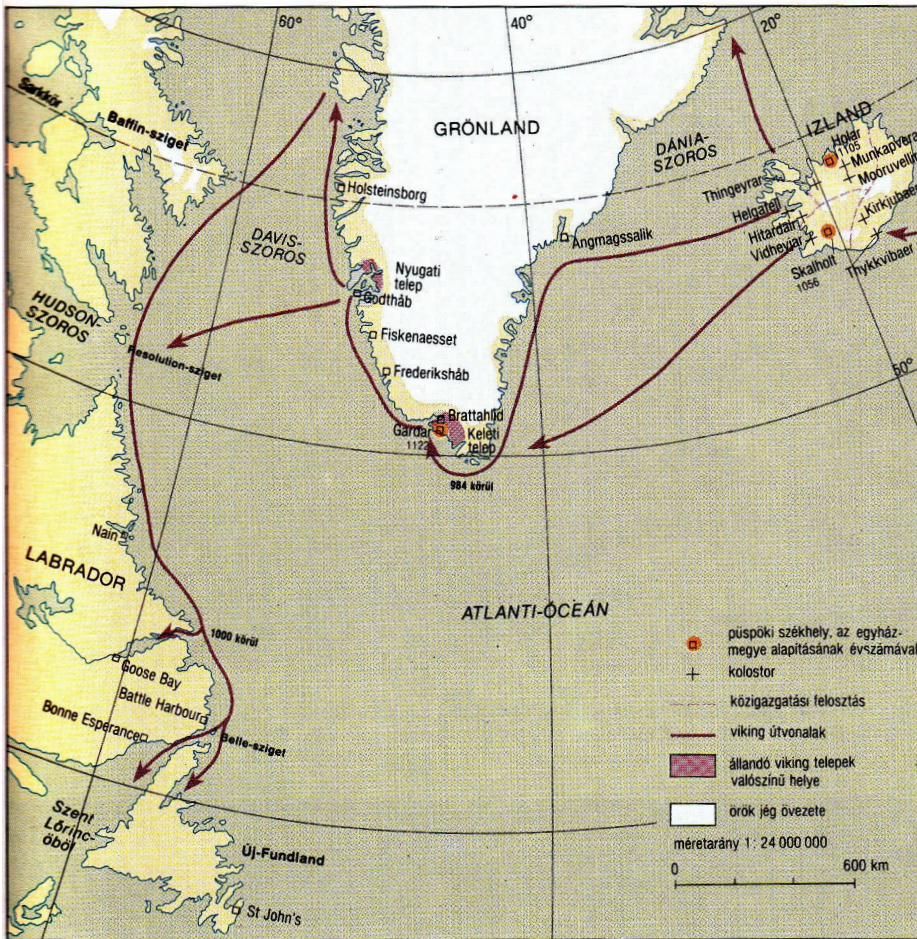
lásra kényszerítette őket, majd 971-ben ellenük fordította a besenyőket. Fegyelmezett segéderőként azonban továbbra is nélkülözhetetlenek voltak az oroszok, és II. Baszileiosz kétségbeesett helyzetében 988-ban segítséget fordult hozzájuk; és ettől kezdve a skandinávok közül rendszeres időközökben toborzott varég katonák szolgáltak és szereztek jó nevet maguknak a császári ezredekben. Vlagyimir kijevi nagyfejedelem, szövetsége jutalmául, elnyerte II. Baszileiosz hűgának kezét, azzal a feltétellel, hogy népével együtt fölveszi a keresztiséget. A birodalom így alig több mint száz év alatt beillesztette kultúrszférájába az oroszokat, s értékes szolgáltatásokat kapott tőlük, nem éppen incidensek nélkül ugyan, de tény, hogy a birodalom nem szenvedett olyan súlyos megrázkódtatásokat, mint a nyugati népek.

A birodalom ellenállása gátat szabott az orosz nagyfejedelmek terjeszkedési vágyának, belátták, hogy nem kalandozhatnak tovább szabadon, és hozzáláttak, hogy rendet teremtsenek a fennhatóságuk alatt álló óriási területen. Bizonyos, hogy amikor a svédek betörték az északi folyóhálózat vizeire, és kapcsolatot létesítettek a Baltikummal, voltak már folyami kereskedelmi kapcsolatok a déli vidékekkel, különösen a Volgán, át a kazárok területén, keresztül a Kaszpi-tengeren, egészen Bagdadig; valamint a Dnyeperen végig, egészen a Fekete-tengerig. A vízi járművekkel jól felszerelt balti népek igen gyorsan képessé váltak a már meglévő hálózat használatára. A mohamedán kereskedők elvitték az északi erdők prémjét, viaszát, mézét, innen jutottak rabszolgákhoz; kereskedelmi raktárak létesültek mind az erdőlakó szlávoknál, mind a kazárok földjén. Ez utóbbiak államot alapítottak az Alsó-Volgánál 700 körül, s száz évvel később zsidó hitre tértek. A Dnyeper menti szlávok bizonyára kevésbé szervezett közösséget alkottak a skandinávok érkezésekor. Még alig foglalkoztak földműveléssel, városaik inkább csak megerősített kereskedőállomások voltak. Az északiak valószínűleg igen hamar magukhoz ragadták a vezetést, vagy azok kérésére, akiknek szükségük volt az északi katonai segítségre, vagy egyszerűen erővel. Amikor a kijeviek 860-ban megtámadták Konstantinápolyt, az akció vezérei már skandinávok voltak. Néhány év múlva a novgorodi Oleg lett Kijev ura, aki a Volhov–Lovaty–Dnyeper folyórendszer városait egyesítette uralma alatt. A vikingek tehát legmaradandóbb politikai közösségüket Skandinávián kívül hozták létre. Oleg leszármazottai, a Rurik

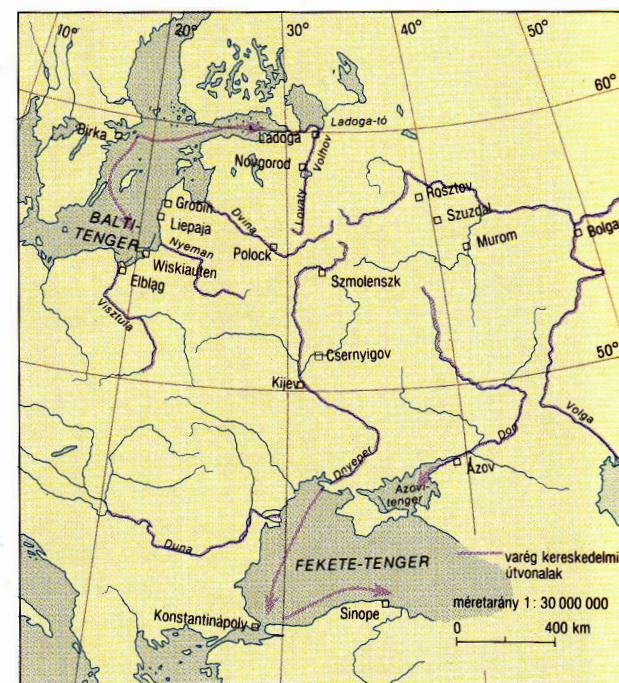
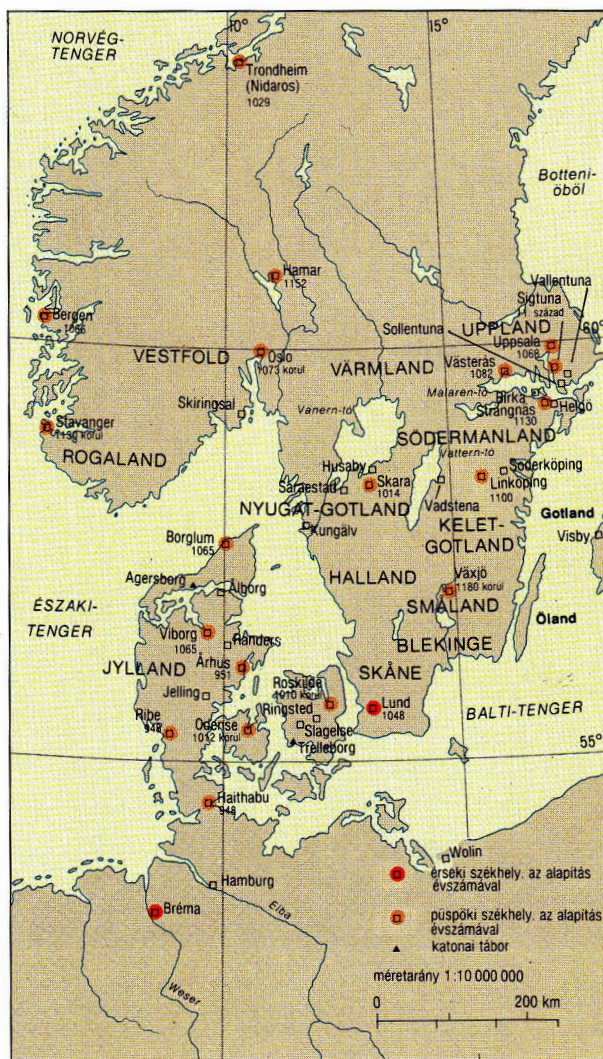
A viking terjeszkedés

A vikingek nagy vállalkozásának ábrázolása ideális térképrajzoló feladatnak tűnhet. Valójában több, nagy léptékű, általános térképen lehetne csak feltüntetni, hogy a különböző időpontokban mely helyeken jelentek meg, s ahhoz is sok térképre volna szükség, hogy megmutassuk, hány helyről származnak és merrefelé telepedtek meg. Angliában intenzív helységnév tanulmányok derítették fényt arra, hogy merre voltak az ország területén dán és norvég települések. Aki egy kalap alá veszi a vikingeket, az történetük nagy részét szükségképpen félreérti. Azok a vikingek, akik Norvégiát elhagyva, megtelepedtek Shetlandon vagy Izlandon, nyilván nem zsákmányra vagy jól művelhető földekre vágytak, mint például Rollo és társai, akik 911 után Normandiában telepedtek meg. A 9. századi skandináviai állapotok, amelyek sokakat emigrációra készítettek, még többeket arra indítottak, hogy megtelepedett életet éljenek szülőföldjükön. És mindezeknek a skandináv eredetű népeknek nem volt több közös vonásuk, mint a 18. századi Angliában született kalózkodnak, gyarmatosítóknak, kelet-indiai kereskedőknek, nemeseeknek. Amikor a vikingek világát próbáljuk felidézni, nemcsak otthoni körülményeiket, de a külföldi lehetőségeiket is figyelembe kell vennünk.

A vikingek valódi ereje abban rejlett, hogy megtanultak a tengeren magabiztosan közlekedni. Az archeológusok nyomon követhetik hajóik fejlődését, tökéletesedését. Eleinte sokat kellett másoktól tanulniuk; kezdetben csak a fjordok vizén evezgettek. Aztán vitorlát használnak, kimerészkedtek a nyílt vizekre. Útjaikról értékes rakománnyal tértek meg, s a zsákmány mellett jó híreket is hoztak olyan földekről, ahol érdemes volna megtelepedni, kereskedni vagy fosztogatni. Magabiztos hajózó tudományuk azt is lehetővé tette, hogy a nagyobb folyókony mélyen benyomuljanak az európai szárazföld belsejébe; így lettek olyan jelentős folyami kikötő-

tők urai, mint Rouen, Nantes, Dublin, Limerick, Novgorod és Kijev. Állítólag jó lovasnak is bizonyultak, ha erre átmenetileg szükség volt, mielőtt megtelepedtek egy körzetben. Mindazonáltal ez is jól illusztrálja rugalmasságukat és kalandos vállalkozó kedvüket. Vakmerőek voltak, ha elhagyták otthonukat, legfeljebb az életüket veszíthették. A térképekről leolvasható, mely területek vonzották őket leginkább. Előnyben részesítették az északi vidékeket, ahol birkákat lehetett tenyészteni, de zsákmányhoz aligha jutottak. Izlandon pompás irodalmat teremtetek, amelyből, bár csak a 12. század végén jegyezték le, megismerhetjük főbb tulajdonságaikat: a vikingek kemény, vad, erőszakos, szenvedélyes, ármánykodó, bosszúálló, harcias emberek voltak. A kolostorbéli krónikákban oly retteget emlegetett fosztogató bandák szellemükben nem sokban különböztek tehát az egyszerű juhtenyésztőktől.

dinasztia évszázadokon át uralkodott Oroszországban. A 10. században már szláv nevük volt, asszimilálódtak a többségben levő helyi lakosokhoz. A kazárokat, déli kereskedelmi vetélytársaikat már az előtt megtámadták és tönkretették, mielőtt megszállták Bulgáriát és felvették a keresztiséget. Megbízható feljegyzések tevékenységükről csak a görög kultúrával való kapcsolatteremtés időszakától kezdve vannak. Amikor merészebb tetteik már óhatatlanul a múlté voltak. Megtelepedett, szervezett néppé váltak. Kijevben, az oroszok fővárosában 1037-től saját metropolitájuk volt, de még le kellett számolniuk valahogy a folytonos veszélyt jelentő besenyőkkel, akik a kereskedelmi útvonalakat fosztogatták. Végül 1091-ben a keletrómai császár döntő csapást mért rájuk. 1055 után azonban a kijevi fejedelemség városai sokat szenvedtek mind a külső ellenségtől, mind a belviszályoktól, s ez hátráltatta felvirágzásukat abban az időben, amikor Nyugat-Európában a Földközi-tenger medencéjében kialakult hagyományok ismét fontossá váltak.

A balti világban visszatért az élet abba a mederbe, amely a keresztény királyságnak megfelelt, lelohadt a vikingek pogány vállalkozó kedve, megszűntek kalandozásaik, amelyek annyi rabszolgát indítottak útnak az orosz folyóvizeken a keleti piacok felé. Vége lett a korlátlan skandináv fölény napjainak. A történelem sebességet váltott. Európa barbár népei vagy fölverték a kereszténységet, vagy széjjelszóródtak, s a keresztény Európa új vállalkozásokba kezdett. Magukat az oroszokat nem kímélte meg a népvándorlás utolsó ázsiai hulláma, a mongol veszedelem, de Európában a hat évszázadon át oly sok gondot okozó népvándorlás befejeződött.

Ezt a 800 táján épült viking vitorláshajót az Oslo-fjord mellett találták. Két asszony temetkezési helyéül szolgált, a tetemek mellett csak használati tárgyakra bukkantak, az értékes ékszereket nyilvánvalóan elrabolták. A hajó 15 pár evezővel volt felszerelve; orrát és tatját mives faragványok díszítik.

Ez a 9. századi kő dombormű (Gotland-sziget, Tjängvide, Alskog) talán a Valhallát ábrázolja. Egy halott harcos Odin nyolclábú lován érkezik a túlvilágra, ahol egy asszony ivókürtöt nyújt neki üdvözlésül. A kő alsó részét – ez képünkön nem látható – egy hajó és harcosok alakjai díszítik.

MÁSODIK RÉSZ

JÁRATLAN ÚTON

FORMÁLÓDÓ ÚJ ERŐK

A Keletrómai Birodalom felvirágzása

A Karoling Birodalom felbomlását követő korszak – a 9. század derekával kezdődően – különösen nyomasztó kornak tűnhet a megfigyelő szemében, mivel oly gyorsan és oly tökéletesen rácsafolt a Karoling-ház nagy tehetségű tagjai keltette reményekre. Európa végül nem is valamely birodalmi hatalmi rendszer ösztönzésére állt talpra, hanem sok kis helyi hatalom azon képessége révén, hogy meg tudták szilárdítani a maguk gazdaságát és társadalmát, s eljutottak egy olyan szintre, ahonnan már védekezni is tudtak a fosztogatók ellen. Ha ebből a szempontból nézzük, a korszakban jelentős eredmények születtek. A 11. század kezdetére Európa meglehetősen szilárd közösségek hazájává lett, nem fenyegette egyensúlyát sem külső ellenség, sem belviszály. Az északi népek megtérésük után beolvadtak a keresztény világba; a magyarokat a periferián nyersebb eszközökkel vetették vissza, akik ennek hatására feladták nomád életmódjukat, és művelni kezdték Magyarország földjeit. Még a szaracénok is visszahúzódtak nyugaton: kalózfészkük-ből kifüstölték őket Provence-ban; az Ibériai-félszigeten és Szicíliában meg voltak számlálva az iszlám uralom napjai.

Mindez végül közvetlenül nem a keresztény erőknél volt köszönhető, de tény, hogy készen álltak az előnyösen alakuló helyzet kihasználására. Az európaiak többé nem voltak kiszolgáltatva az idegen hódítók kénye-kedvének. Rájöttek a módjára, hogyan védjék meg területeiket Nyugat-Európában császár nélkül is; bár Nagy Károly volt az, aki ehhez utat mutatott, és – a mondák szerint – példát adott az utána következő nemzedékeknek is.

Keleten más volt a helyzet: ott a birodalom még mint védelmező működött, s éppen ez idő tájt lépett története legdicsőbb szakaszába. 111. Leó (717–741) és utóda, v. Konstantin (741–775) megvédték népeiket a mohamedánok kitartó támadásaitól; Konstantin még a bolgárokkal is rátámadt, és 774-ben békét csikart ki tőlük. Dinasztiajuk, az Izaauriai ház azonban felelőssé tehető a képrombolás okozta zavargásokért, melyek a szentképek tisztelete miatt törtek ki 726-ban, és sok ellenségeskedésnek lett forrása mind a szerzetesi, mind a világi életben, de ellentétbe kerültek a pápasággal is, olyannyira, hogy ez idő tájt a frankok „bitorolták” Itáliában a császári hatalmat. 842-re, amikor visszaállították a képek kultuszát, a nyugati birodalom újra tekintélyre tett szert, noha messze elmaradt hajdani kilátásaitól. I. Baszileioszal (867–886) a keleti Birodalom a sikeres Makedón dinasztia kezére került, ez az uralkodóház csaknem kétszáz évig gyakorolta a hatalmat (867–1056). II. Baszileiosz (uralkodott 976-tól 1025-ig) nevéhez fűződik a nyugaton elért legnagyobb siker: meghódoltak előtte a bolgárok, akiknek már a 7. század óta nagyra-törő terveik voltak a Balkánon. 811-re már előnyomultak eredeti letelepedési helyükről, az Al-Duna vidékéről, és betörve a birodalmi Thrákiába, eljutottak egészen Konstantinápolyig, ahol csatában megölték a császárt, I. Niképhoroszt is. Birodalmuk a 9. század folyamán

már kiterjedt Makedóniára, ahol új szláv alattvalókra tettek szert. Ősi nyelvüket feladva, fokozatosan ők maguk is szlávul kezdtek beszélni. Ez idő tájt a görögkeleti egyház, Phótiosz pátriárka alatt kötelességének érezte, hogy hittérítőket küldjön a balkáni pogányok megtérítésére, a birodalom határain túlra is; és amikor a kereszténység terjedni kezdett a szlávok körében, a bolgárok megijedtek, hogy elveszítik a fölöttük gyakorolt hatalmat, hacsak ők maguk is meg nem térnek. Nyugati rítus szerint vették volna föl a keresztiséget, de erről letettek, miután a görög császár kemény leckét adott nekik a birodalom hadiflottájának erejéből, s így történt, hogy a bolgárok végül is 864-ben a keleti egyház kebelére tértek meg, de a császárnak és a pátriárkának mégsem voltak hajlandók alázasatosan főt hajtani. Uralkodójuk, Borisz 870-ben kierőszakolta Konstantinápolytól (amelyet aggasztottak tárgyalásai Rómával), hogy országát tekintse félautonóm egyházmegyének; és a bolgárok, noha földjükön egyre nagyobb befolyásra tett szert a görög kultúra, továbbra is meg tudták védeni érdekeiket. Borisz kisebbik fia, Simeon (uralkodott 893–927) jogosnak érezte, hogy 894-ben fegyverrel törjön be a birodalom területére. A görögök a magyarokat hívták segítségül, mire Simeon a besenyőkkel szövetekezett, s ezek a magyarokat nyugatabbra szorították a Duna-medencébe, és ezáltal elvágták a déli szlávokat a morvaországiaktól. Simeon aztán megverte a görögöket, és éves adó fejében 896-ban békét kötött velük. Később, kihasználva a birodalom válságát (Konstantinápolyban gyermek ült a császári trónon), 913-ban Simeon maga akart császárrá lenni, s annyit végül elért, hogy a pátriárka megkoronázta mint Bulgária „baszileuszát” (császárat, cáriját), és megkapta azt az ígéretet is, hogy ő lesz a gyermek császár apósa. Mégis csalódottnak érezte magát, amiért nem lett Konstantinápoly ura, és sem újabb balkáni térhódításai, sem az általa létrehozott független patriarkátus nem győngítette meg Bizánc ellenállását. Halála után utódai nem tudták összetartani a bolgár államot; magát az egyházat is széthúzás győngítette, amely végül a bogumil eretnokség kialakulásához vezetett. Eközben erőre kaptak a görögök, különösen keleten. Niképhorosz császár 968-ban az oroszokhoz fordult, amikor már túl terhesek lettek a bolgárok. Ám ennek az lett a következménye, hogy utódának, Tzimiszkész Ióánnesznak már több bajt okoztak az oroszok, mint a bolgárok. Miközben kiszorította az oroszokat országából, egyazon lendülettel anektálta Bulgáriát, és 971-ben megszüntette annak patriarkátusát. Ióánnesz halála 976-ban érthető módon nem maradt következmények nélkül. Makedóniában egy új „bolgár” birodalom kezdett körvonalazódni Sámuel cár alatt, aki újra jogaiba iktatta a patriarkátust és Ochridában berendezte a maga politikai és egyházi fővárosát. II. Baszileiosz először vereséget szenvedett Sámuel-től, mikor az a birodalom rovására kezdett terjeszkedni, s így ekkoriban Sámuel birodalma az Adriától egészen a Fekete-tengerig terjedt. II. Baszileiosz Konstantinápolyban és a keleti határon egyaránt nehézségekkel küszködött, de még 1001 után is, amikor rendszere-sen hadakozott a Balkánon, hiába rendelkezett oly hatal-

A Keletrómai Birodalom megújodása a Makedon császárok alatt

A görögöknek sikerült a Római Birodalomból rájuk eső részt megmenteniük a mohamedánoktól az iszlám hódítás első századában, de amíg 867-ben el nem jött a Makedon császárok ideje, ellentámadásra komolyan nem gondolhattak. Az elkövetkező 150 év jelentette a bizánci birodalom, vagyis Konstantinápoly fénykorát. A mohamedánokat visszazsorították Szíriába, és Örményország is görög fennhatóság alá került. Ami missziós tevékenységüket illeti, maradandóan sikerült a balkáni és a Balkánon túli bolgárokat és szlávokat a keresztény hitre téríteni. Az ortodox kereszténység elfogadása annyit jelentett, hogy a Makedon-dinasztia vonzáskörébe kerültek olyan népek is, amelyek addig ellenálltak a birodalmi törekvéseknek. E területeket végül „themákra”, azaz katonai sorozóközre osztották. A bolgárok végleges leigázásával II. Baszileiosz a Dunáig tolta ki a birodalom határát. A bizánciak bíztak abban, hogy szerencsecsillaguk sokáig fönt marad, s ezért későbbi kormányaik erősen lecsökkentették a hadsereg létszámát, és ráhagyták a civilekre az uralmat. Ennek következtében amikor a szeldzsuk-törökök megérkeztek Kis-Ázsiába, a bizánci sereg megsemmisítő vereséget szenvedett tőlük 1071-ben Manzikertnél. Ezt a csapást a birodalom soha nem heverte ki.

A nagy Makedon császár, II. Baszileiosz látható itt páncélban, földre boruló bolgárokkal az előtérben. Felséges kép az elagott uralkodóról, aki fölébe magasodik az összes többi figurának: Krisztus áldását adja rá, és hivatali jelvényeit az angyaloktól veszi át. Az ábrázolás a császár számára készített görög szoltárszövegben maradt fenn.

Ez a gazdagon illusztrált kézirat 1066-ban készült egy kis-ázsiai kolostorban. Ez a jelenet a képmások körül kavargó vitára utal, amely három évszázaddal korábban alaposan megbolygatta a bizánci társadalmat. Valójában nem tudjuk, hogy mi volt a képrombolás kiváltó oka. Talán az iszlámnak a kereszténységre gyakorolt hatása is közrejátszott benne, bár valószínűbb, hogy az egyház nem nézte jó szemmel a monaszticizmus erősödését. Hogy Theodorosz Sztuditész szerzetes olyan fontos alak e képeken, az a püspökök felelősségét hangsúlyozza a Krisztusképmások rombolásában, egy-szersmind a másoló, Kaiszareiái Theodorosz személyes lelkesedését is kifejezi.

mas erőforrásokkal a görög állam, sok évbe telt, mire 1014-ben legyőzte Sámuel és 1018-ban elfoglalta birodalmát. A bolgár birodalom bukása elkerülhetetlen volt, mégis igen lassan következett be, de végül is megbukott az az egyetlen balkáni állam, amelyik szembe mert fordulni Konstantinápolyval.

A bolgár birodalomban fontos szerepe volt a vallási szervezeteknek, s ez azt bizonyítja, hogy a kereszténység rövid idő alatt nagy befolyásra tett szert a Balkánon, hiszen ott csak a 9. század második felében indult meg a missziós tevékenység. A görög egyház, amelyet az arab hódítások a birodalomnak viszonylag szűk területére szorítottak vissza, ez idő tájt kezdett híveket nyerni a határokon túl is – a római egyház ezt már a 8. században megkezdte. Valószínűleg a római–karoling csapdát akarta elkerülni Rasztiszláv morva fejedelem, amikor 860-ban Konstantinápolytól kért hittérítőket. A görög egyház két fivért küldött, Cirillt és Metódot Thesszalonikiből – így lett a szláv nyelvek írásos formája a cirill, és így fordították a Bibliát makedón szláv nyelvre. Ezzel kezdődött a szlávok megtérítését célzó missziós mozgalom, bár a morvák végül mégis a római rítushoz csatlakoztak. A Morvaországból elkergetett görög hittérítők visszatértek a Balkánra, és Szerbiában, Makedóniában dolgoztak tovább a déli szlávok között. A birodalom tekintélye oltalmazta őket, sőt ki tudta terjeszteni hatalmát, és visszafoglalta Dalmáciát, meg a „rómainak” tartott Croatiát (Horvátországot), sőt Itáliába is hadjáratot indított. A birodalom az ortodoxiával életerejét is viszszerverte.

A dalmát városok és a belföldön a szerb fejedelmek kiszolgálták a birodalom katonai igényeit; létrehozták a dalmáciai *themát*, ezzel téve teljessé a birodalom katonai szervezetét. A *themák* nagy katonai zónák voltak, még Herakleiosz római császár vezette be, a diocletianusi provinciák helyett. A *themák* területén állomásozó kato-

nák fölött a *sztrategosz* (kormányzó) gyakorolta a legfőbb polgári és katonai hatalmat. A rendszer Kis-Ázsiából terjedt el birodalomszerte: a gyarmatosító telepések, köztük szlávok művelésre alkalmas földet kaptak, cserébe viszont katonai szolgálattal tartoztak. A birodalom, így módon gondoskodva munkaerőről és javítva gazdaságát, szépen gyarapodott, és kiheverte veszteségeit, melyeket a 7. században az arabok és a 6. századtól kezdve a beszivárgó szlávok okoztak. A 8. században megnövelték a balkáni *themák* számát Thrákiával (a bolgárok ellen) és Hellással – megszervezték a makedón és a peloponnészoszi *themát*; a 9. században a nyugattal szembeni görög fölényt bizonyította, hogy *themák*at hoztak létre az ión szigeteken, Thesszalonikében, Dyrachionban és Epiruszban, s így érték el végül Dalmáciát.

Am a birodalom megerősödése nyugaton csak másodlagos fontosságú volt az iszlám okozta gondokhoz képest, mert noha 717 óta a mohamedánok közvetlen támadást nem intéztek Konstantinápoly ellen, Kis-Ázsiát földülő évenkénti fosztogatásaiknak csak 740-ben tudott véget vetni III. Leó, megvervén őket Akroinonnál. Utódja, v. Konstantin (uralkodott 741–775) 746-ban betört Észak-Szíriába és elfoglalta Theodosziopolisz (Erzerum) és Melitene (Malatya) erődeit. Itt húzódott az új határ egészen addig, amíg 781-ben az ifjú Hárún ar-Rasíd, apjának, al-Mahdi Abbászida kalifának seregeit vezetve, mélyen be nem nyomult Kis-Ázsiába, ahol aztán csak adó ellenében volt hajlandó békét kötni. Amikor a görögök ki akarták köszörülni e megszegyenítő csorbát, Hárún, aki akkor már kalifa volt, azzal büntette őket, hogy 806-ban visszafoglalta tőlük Hérakleiat és Tüanát, mind a két város a Toroson túl, Kappadokiában volt. De a bagdadi Abbászida kalifátus persze sokkal kevesebb gondot okozott a birodalmi határokon, mint a korábbi damaszkuszi Omajjád kalifátus. A 9. század derekán ezek a határügyek már csak jelentéktelen, évenként megújuló csatározások voltak; mintegy ébren tartották a csapatokat, és jutalmul némi hadi zsákmányhoz juthattak. A görög flotta viszont 843-ban kis időre visszafoglalta Krétát és (853-ban) feldúlta Damiettát, de azt nem tudta megakadályozni, hogy az észak-afrikai mohamedánok meg ne hódítsák Szicília egy részét. A keleti fronton ugyanakkor a görögök támadásba lendültek Szamoszataból (Samsat), és 856-ban egészen Amidáig (Diyarbakir) eljutottak. A fellángolt háború bizonyítja, hogy a görögök készen álltak a komoly ellen-támadásra. I. Baszileiosz nem tudta ugyan visszafoglalni Melitenét, de támadásokat intézett a határok mentén, s a görögök így lassacskán hátrébb szorították a mohamedánokat, és Örményországban létrehoztak egy félig önálló ütközőállamot.

Amíg a bolgár Simeon oly sok figyelmet követelt magának, a birodalom elég tehetetlen volt a mohamedánokkal szemben, akik, tengeri fölényük tudatában, 902-ben egész Sziciliát meghódították és portyáztak az Égei-tenger térségében, 902-ben kifosztva Démétriaszt, majd 904-ben Thesszalonikét. Amikor aztán a birodalom végzett Simeonnal, Romanosz Lakapénosz, az új császár megerősítette a hadiflottát, és Melitene visszafoglalásával újra megnyitotta a keleti frontot. A mohamedán Hamdanida uralkodók ellentámadással válaszoltak e provokációra; benyomultak Észak-Szíriába, és Aleppóban megvetve lábukat, harcoltak a görögökkel. A birodalom azonban a 943. évi hadjáratában így is vissza tudta venni Marturopolisz, Amidát, Darát, Nisibist (Niszajbin) és Edessát (Urfa). A határ folytonosan

változott a hadiszerencse forgandóságával, és csak Niképhorosz Phokasz és Tzimiszkész Ioánnesz alatt kezdődött meg nagyobb mértékben az elvesztett területek visszahódítása. Krétát 961-ben foglalták vissza; Niképhorosz Észak-Szíriában 962-ben egészen Aleppóig nyomult előre. Visszatolta a határt a Toros-hegységen túlra, és 965-ben bevette Ciprust. De mindez csak előkészület volt Antiochia hosszadalmas ostrom utáni látványos bevételéhez és a Hamdanida főváros, Aleppo esetehez. Tzimiszkész a Szíriát előzőlő Fátimidák ellen vonult, és a Szentföldet egészen a délen fekvő Caesareáig elfoglalta; ott azonban úgy döntött, hogy Jeruzsálem visszaszerzése az idő szerint (975–976) már meghaladná erőit. Halála után visszatértek a Fátimidák, de II. Baszileiosz békét kötött, s ennek értelmében az övé maradt Antiochia és Raphanea, és az Aleppó fölötti protektorátus. Az örmény királyság egy részét ugyancsak protektorátusa alá helyezte, a többi részét pedig egyszerűen annektálta. A teljes új keleti határzónát körzetekre osztotta, Antiochiában és Mezopotámiában *duxot*, Edessában, Vaspurkanban, Ibériában és Theodosziopoliszban *katepanokat*, Telukhban, Melitenében és Tarónban pedig *sztrategoszokat* nevezve ki a kormányzásukra. A Keletrómai Birodalom így 1025-ben, II. Baszileiosz halálakor középkori hatalma teljében állt: senki nem számított rá, hogy szárazföldi, valamint tengeri nagyhatalom lesz újra belőle a mindenünnen fenyegető ellenség gyűrűjében.

Az arab kalifátus politikai egységének megszűnése

Bizánc sikere keleten azt példázza, hogy az iszlám erői immár nem voltak legyőzhetetlenek. Az iszlám, a nyugati területek kivételével sehol nem érte el korábbi határait, s az Abbászida kalifátus létrehozásával (750) sem tudta megoldani a távol eső területeken élő, más vallású népek kormányzását. A spanyolok például kezdettől fogva az Abbászida kalifákkal szemben egy Omajjád-dinasztiából származó uralkodót részesítettek előnyben, és még a század vége előtt független uralkodója lett Marokkónak és a Maghribnak is. Az iszlám fővárost Damaszkuszba költöztették át, de hiába volt az Abbászida uralkodók minden pom-

Az iszlám felbomlása a 14. században

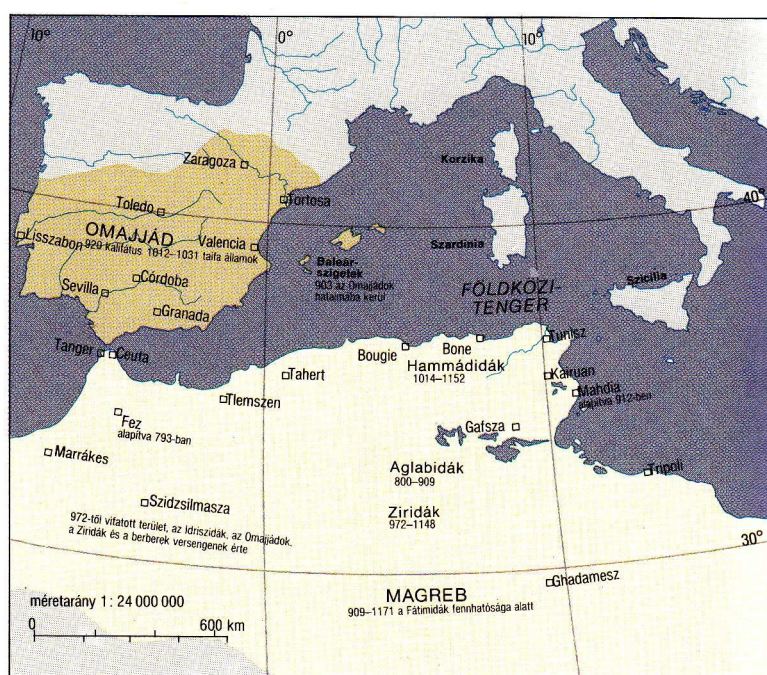
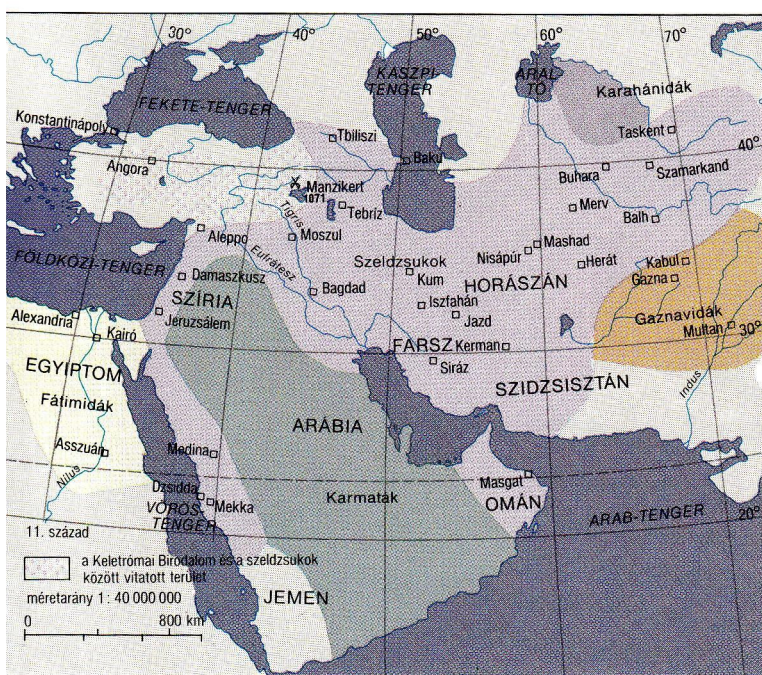
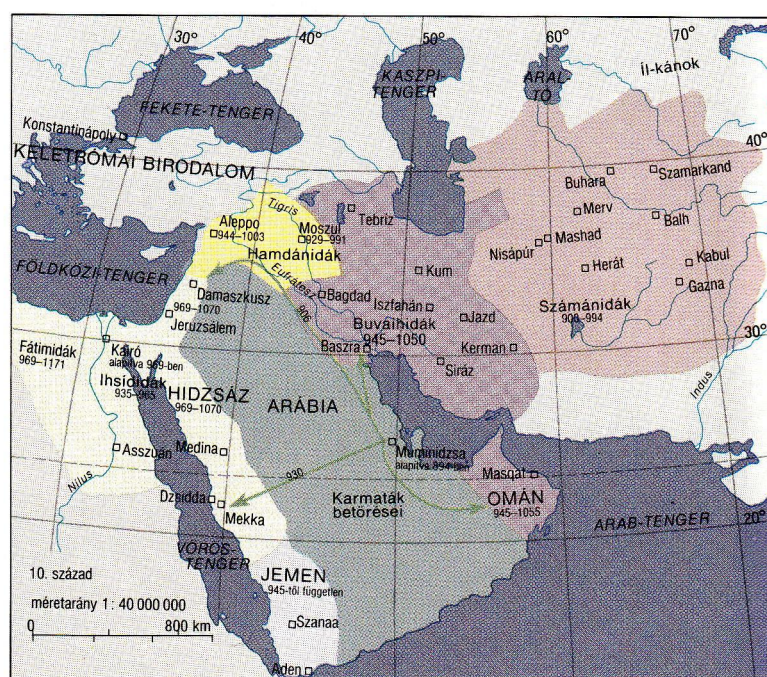
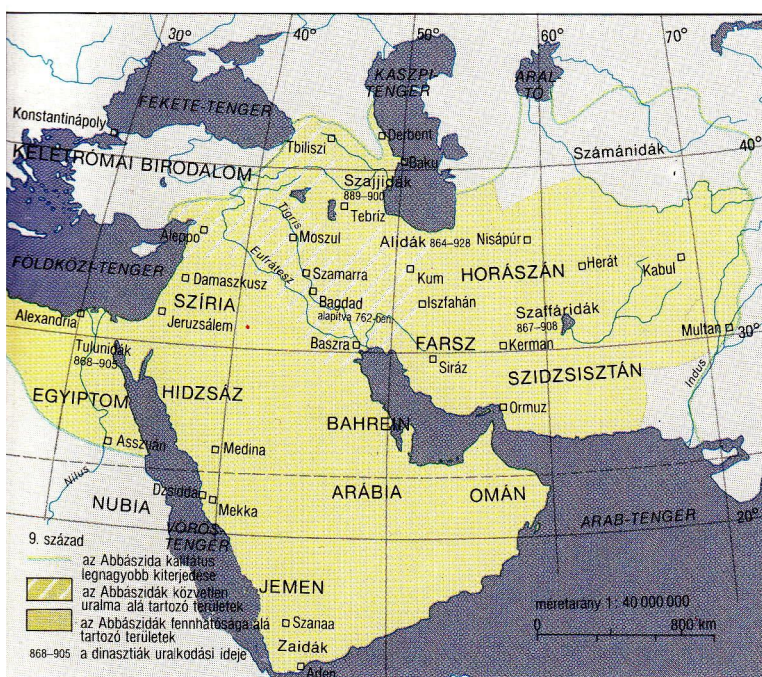
Az Omajjád kalifátus politikai viszályok után jött létre, és még Mekkában is csak bizonyos huzavona után fogadták el autoritását. Utódjának, az Abbászida kalifátusnak a kezdet kezdetétől számolnia kellett a spanyolországi Omajjád állam különválásával. Ha az iszlám politikai megosztásának nem is voltak vallási következményei, az ortodox szunniták és más szektához tartozók, pl. a siiták közötti ellentétek egyéb problémákat vetettek fel. Az iszlám integritását először az Észak-Afrikában 909-ben megalapított kalifátus veszélyeztette komolyabban, amelyet Kairuán siita uralkodója hozott létre. Amikor 969-ben ez a kalifátus áttette székhelyét Kairóba, félelmetes ellenséggé vált az ortodox iszlámnak. Akkor azonban már maga a bagdadi kalifa is ki volt szolgáltatva siita védelmezőinek, a Bújidáknak. Az Abbászida kalifák képtelenek voltak megőrizni az iszlám formális egységét: vallás és politika különvált. A hatalom a katonai vezetők kezébe került, s ezek a vezetők rendszerint a maguk törzsére vagy népére támaszkodtak, különösen a törökökre.

Az aleppói ősi fellegvárat Núr ad-Din állította helyre. A nagykaput és a hozzá vezető hidat az Ajjubida uralkodók alatt építették a 13. század elején. A kapubejárat a leg szebb ilyen keleti építmény. Többször helyreállították, így Tímúr vagy Tamerlán 1400-ban bekövetkezett támadása után is.

pája és kulturális fölénye, innen sem tudták könnyebben irányítani a távoli iszlám provinciákat. A kalifátus politikai hatékonyságát valószínűleg az is csökkentette, hogy az iszlám a 9. századtól kezdte asszimilálni a nem arab műveltséget, s ez az iszlám tudósok intellektuális ébredését vonta maga után. A folyamat különösen al-Ma'mún kalifa idejében (813–833) volt erős. Hárún ar-Rasíd (786–809) halálakor két fia között osztotta fel a birodalmát, és amikor a kisebbik, a már említett al-Ma'mún bitorlóként megszerezte a kalifa rangját bátyja helyett, saját khorászani fejedelemségét 820-ban győztes hadvezérének, Táhirnak adta át. Táhir és utódai névleg a kalifa vazallusai voltak, valójában függetlenül tevékenykedtek. Az iszlám politikai egységének felbomlása keleten lényegében velük kezdődött. Bagdadban al-Ma'mún bátyja, al-Mu'taszim követte kalifaként (833–842), aki török testőrséggel védte magát a tulajdon hadserege ellen. Khorászán Táhirida uralkodóit 872-ben a Szaffaridák követték a trónon; ez a dinasztia Szisztánból eredt, de uralmukat egész Perzsiára

kiterjesztették, sőt vakmerően már magát Bagdadot is veszélyeztették, amikor azonban legyűrték őket a Szászánidák, egy perzsa nemestől származó másik dinasztia uralkodói. Perzsák lévén, a Szászánidák nem csupán az arab, hanem a perzsa irodalmat és tudományt is ápolták; Avicenna (980–1037), a filozófus-természettudós maga is sok hasznát látta a dinasztia buharai könyvtárának.

Ezek a dinasztiák azt bizonyítják, hogy az iszlám világ megosztottsága nem gátolta meg a mohamedánokat az abbászida kultúra gyümölcseinek élvezetében, ám a kalifátus erőtlenedése megfosztotta őket minden legitim kormányzattól. Az iszlám birodalma a 10. század elején láthatólag is kettéhasadt, amikor két új kalifátust hoztak létre. Az elsőt, a Fátimida „kalifátust” al-Mahdi síita imám alapította az észak-afrikai Kairuánban 909-ben, kiszorítva onnan az Aghlabida-dinasztiát. A Fátimidák uralma gyorsan terjedt Észak-Afrikában, és amikor 969-ben Egyiptomot is meghódították, a Fátimida „kalifátus” székhelyét az általuk alapított Kairóba tették át.

Két évszázadon át az eretnek Fátimidáké volt a leg-erősebb mohamedán állam. Még Aghlabida elődeiktől örökölték erős haditengerészetüket, de hatalmuk magva a 969-ben Egyiptomban alapított önálló állam volt, amely kerekén két évszázadon át maradt fenn. Egyiptom egyébként már a Fátimidákat megelőző évszázadban is önálló ország volt, a Túlúnidák és az Ikhsididák idején. A Túlúnida dinasztia alapítóját, egy Ahmed ibn-Túlún nevű törököt maga a bagdadi kalifa küldte Egyiptomba, de ő az adóterhek miatt régóta lázongók élére állt, és csakhamar független állammá tette Egyiptomot. Ahmed hatalmát a hadserege biztosította, s 877-ben Szíriára is kiterjesztette fennhatóságát. A Túlúnidák bukását követően az ország

rövid időre visszakerült az Abbászidák uralma alá (905–935), de aztán martaléka lett egy másik töröknek, Mohamed al-Ikhsidnek, aki a szíriai kapcsolatot is föllevenítette, s elfoglalta a Vörös-tengeren túli szent városokat, Mekkát és Medinát. Rövid életű dinasztiája, az Ikhsididák azonban alulmaradtak a Fátimidákkal szemben, akik saját központjukká tették Egyiptomot. A Fátimidák föllendítették az ország gazdaságát, és nagy építkezésbe kezdtek, melynek a mai napig látható emlékei az új rendszer önbizalmát és pompakedvelését bizonyítják. A Fátimidák, akárcsak az Abbászidák, hadseregükre támaszkodtak, melynek soraiban törökök és négerrek is szolgáltak, és zsoldosokat is alkalmaztak.

Az Ibériai-félsziget a vizigótok és az Omajjádák idején

Ebben az időszakban vált először szervezett intézménnyé a spanyol egyház, jutottak fontos szerephez az északi területek. Délen Andalúziát a mohamedánok az iszlám virágoskertjévé fejlesztették. Északon fennmaradt a kereszténység, és ez, a Pireneusokon túli kapcsolataival együtt, új jelentőséget adott e régióknak, amely az ókorban jobban ki volt téve a földközi-tengeri hatásoknak.

A legnagyobb középkori mecsetet (Mekkát nem számítva) 785-ben kezdték el építeni Córdoba-ban, I. Abd ar-Rahmán kalifa uralkodása alatt. Mikor II. Abd ar-Rahmán (833–848) tovább építtette, a *mihrab* délebbre került, arra a helyre, ahol most az ún. Villaviciosa-kápolna van (lásd képünkön). A 10. század végén kibővítették a mecsetet, s újra elmozdították a *mihrab*-ot. A 9. századi belső díszítés alatt a vizigót és arab uralom időszakából származó sírtáblák láthatók.

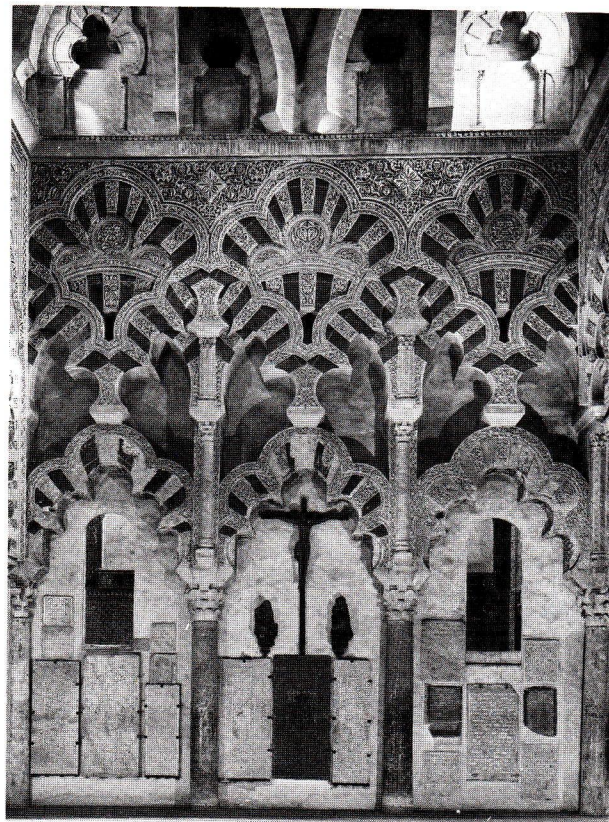

962-ben Alptigin, Khorászán egykori Számánida kormányzója elfoglalta az afganisztáni Ghaznát, s ez lett a központja annak az új birodalomnak, amely hatalmát Pandzsábra is kiterjesztette (az utóbbit 1001 és 1024 között hódította meg), és magában foglalta a Számánidák uralma alatt álló területek legnagyobb részét. Az így létrejött új dinasztia, a Ghaznavidák azonban összeütközésbe kerültek egy még hatalmasabb családdal, a Bújidákkal, akik kezdeti sikereiket szintén a Szászánidák pártfogásának köszönhették. A Bújidák is síiták voltak, és megszerezték az uralmat Perzsia fölött, mielőtt 945-ben Bagdad ellen vonultak. A kalifa török testőrsége elmenekült, és Ahmed ibn-Buvajh lett a kalifátus tényleges ura, aki az őt követő Bújidákkal együtt – Bagdad helyett a perzsiai Sirázt tekintette fővárosának. Hatalmuk tetőpontján, száz éven át a Bújidák tetszésük szerint jelölték ki a kalifákat, akiknek ekkor már semmilyen hatalmuk sem volt. A Bújidák – az ortodox iszlám vallással való szembeszállásuk és családi viszályaik miatt – csupán a saját uralmuk alatt álló területek támogatására számíthattak, ennek ellenére uralmukat nem az ortodox muzulmánok, hanem a szeldzsuk törökök döntötték meg a későbbi időkben.

Nem sokkal az után, hogy a Bújidák elfoglalták Bagdadot, majdani trónfosztóik, a szeldzsukok az iszlám világ peremére érkeztek, s Buhara körzetében telepedtek le, ahol lelkes szunniták lettek. Buharából a turkesztáni eredetű Íl-kánok úsztak el a Számánidákat; a szeldzsukok pedig, akikre lelkesítőleg hatott a példa, az Íl-kánoktól maguknak követelték Buharát, és a Számánidák, majd a Ghaznavidák területeit is bekebelezték. A dinasztiaalapító Szeldzsuk unokája, Tughril bég 1037-ben Khorászánban elfoglalta Nisápuirt és Mervet. A következő húsz évben a Bújidák állandó szeldzsuk támadásoknak voltak kitéve, és miután elesett Perzsia is, Tughril és turkománjai sietve megszabadították a bagdadi kalifát istentelen uraitól. Ezek a buzgó mohamedánok élesztették föl újra az iszlám politikai hatalmát, a síita Fátimidáktól visszaszerezték Szíriát és az arabiai szent városokat, majd beözönlöttek Kis-Ázsiába, ahol Manzikertnél 1071-ben megverték a bizánci hadsereget, és ezzel övék lett az anatóliai fennsík.

Vallási versengés az Ibériai-félszigeten

A 10. század elején létrehozott második kalifátus nem gyakorolt olyan tartós hatást az iszlámra, mint a Fátimidáké, bár Nyugaton ez az ismertebb. 929-ben Spanyolország Omajjád uralkodója, III. Abd ar-Rahmán (912–961) fölvette a kalifa címet, majd miután visszaszerezte az uralmat a félsziget egész mohamedán lakta területe felett, tekintélyét megerősítette a keresztény spanyol uralkodókkal szemben, és Marokkóval is elismertette fennhatóságát. Hadiflottájával ekkor egyedül ő volt képes eredményesen szembeszegülni a tengeren a Fátimidákkal; nem lehet vitás, hogy a kalifa címet is azért vette föl, hogy ortodox kihívását érzékeltesse velük. Fővárosa, Córdoba ez idő tájt a világ egyik legpompásabb városa lett; Nyugat-Európában bizonyosan nem volt párja gazdaságának, kultúrájának, nagyságának. A város hírnevét tovább növelték Abd ar-Rahmán utódai, és al-Manszúr *vezír*, aki, észak-afrikai haditettei és a spanyol keresztény államokkal szemben elért diadalai révén, még az első córdobai kalifa hírnevét is felülmúlta. 985-ben kirabolta Barcelonát, majd 997-ben lerombolta Compostelában az új zarándoktemplomot. Halálakor, 1002-ben mégis

ismét széthullott az iszlám Spanyolország, és soha többé nem tért magához egészen. Mint a többi keleti iszlám ország, amely katonai vezetői alatt kulturális és gazdasági jólétre tett szert, az iszlám spanyol földön nem tudott működőképes politikai egységet kialakítani; mesés hírneve egy évszázadnál is rövidebb ideig tartó tündöklésen alapszik.

A 10. században a keresztény spanyol uralkodók, noha al-Andalúz (Andalúzia az iszlám kézen levő spanyol terület neve) rettegésben tartotta őket, joggal remélték, hogy a félsziget jövője az ő országaiktól függ. A córdobai kalifák fénykora csillogása sokszor feledteti azt, hogy a spanyolországi mohamedánok is többször álltak egymással szemben, mint éltek egyetértésben. Az egész félszigetre kiterjedő politikai pluralizmus a földrajzi adottságokból is fakadt. A vizigót uralkodók fővárosukból, Toledóból kifejezésre juttatták egységtörekvésüket, de uralmukat csak ritkán tekintették elfogadottnak az ország egész területén. A mohamedán hódítás sem járt együtt nyomban 711 után Spanyolország egészére kiterjedő sikeres kormányzással. A mohamedánok, akárcsak az előttük járt vizigótok, kormányzatukat Dél-Galliára is kiterjesztették. Névlegesen azonban a hispaniai uralkodó csak Észak-Afrikából vagy Damaszkuszból kinevezett emír volt. Csak azután, hogy az Omajjád I. Abd ar-Rahmán 750-ben elfoglalta Córdoba-t, alapítottak dinasztia-t Spanyolországban, és addigra egy keresztény királyságnak, Asztúriának sikerült megerősítenie függetlenségét. Noha állandóan fosztogatták és pusztították, kivonta magát a mohamedán uralom alól; ellenállását fővárosából, Oviedóból irányították. E keresztény maradványterület mellett megemlíthető a Nagy Károly által létrehozott spanyol őrgrofság; ebből lett később a katalán grofság és egy királyság, Pamplona székhellyel. Ezek a kis államok több mint két évszázadon át vártak a kedvező alkalomra az észak-spanyol hegyek között, és a mohamedánok még a 10. században sem tudták őket megfélemlíteni.

A Karoling Birodalom hanyatlása után ezek az államok csak a saját erejükre támaszkodhattak. Szegények voltak, és elszigetelten éltek. A 10. század elején aztán Asztúria királya délre, Leónba tette át székhelyét, és az újonnan létrehozott kastíliai grófság is független lett. Az új földeken szabad földművesek telepedtek meg: odavonzotta őket a király csábító, telepéseket toborzó ajánlata. León királyságát nem afféle merész kereszties államnak szánták a mohamedánok ellen. Léte bizonytalan volt a hatalmas kalifátus peremén, és tulajdon belviszályai is gyakran adtak alkalmat a mohamedánok beavatkozására. Észak-keleten II. Abd ar-Rahmán hívei betörttek a pamplonai keresztény király földjére, de csak átmenetileg vetették vissza a Pireneusokból elszántan előnyomulókat, akik elfoglalták Nájérát és La Rioja nagy részét, s mindenütt erődöket építve, arra készültek, hogy a félsziget leghatalmasabb keresztény államát hozzáuk létre, megszabadulva attól a függő viszonytól, amely őket korábban a Karolingokhoz és Tudela mohamedán uralkodóihoz fűzte. Jó viszonyt alakítottak ki al-Manszúrral, a 10. század végi Spanyolország legbefolyásosabb mohamedán vezetőjével, ami megővta a királyságot a vele való ellenségeskedéstől. Nagy Sancho alatt a királyság bekebelezte Aragon, Sobrarbe és Ribagorza grófságokat; befolyása egészen Barcelonáig és

Gascogne-ig terjedt; 1029-ben aztán beolvasztotta Kasztíliát és 1034-ben Leónt is. Nagy Sancho 1035-ben halt meg; 711 óta nála nagyobb keresztény uralkodót nem látott az Ibériai-félsziget. Halála után fiai, ahogy akkor szokás volt, egymás közt négyfelé osztották birodalmát, ám a négyből hamarosan három lett: Kasztília, Aragónia és Navarra; 1076-ban csak kettő maradt, mert „Navarrán” megosztottak. 1134-ben azonban visszaállították, s ettől kezdve viselte csak a Navarra nevet.

Ekkorra már a spanyol kalifátus is sok utódállamra (*táifára*, vagyis részre) esett szét. Gyöngeségük különleges lehetőséget adott Kasztília és Aragónia keresztény királyainak, hogy beavatkozzanak délen, és hasznot húzzanak a mohamedánok mesés gazdagságából azáltal, hogy eladják katonai „segítségüket”. A keresztény Spanyolország újonnan szerzett gazdagsága persze felkeltette a keresztény világ érdeklődését, és nem csupán a szomszédos Gascogne-ban, de még a messzi Burgundiában is, ahol Cluny, a Jámbor Vilmos, aquitaniai herceg alapította nagy rendház (911) jelentős vallási megújulási mozgalom központjává lett. Szabályszerű visszahódítási láz ütött ki, amely, fölszabadítván Szicíliát a mohamedán uralom alól, francia vitézeket hozott a spanyol seregekbe, amelyek León határait 1085-ben egészen Toledoig tolták ki. Sevilla, Badajoz és Granada mohamedán

Loarre természetes erődje (sziklédomb) a 10. és 11. században a határvidéken állt a pireneusi keresztények és Huesca mohamedán uralkodói között. 1070-ben a keresztények kaparintották meg és ezután Sancho Ramirez király kedvenc tartózkodási helye lett. A királyi kápolnát is alapított itt. Amikor aztán a keresztények elfoglalták Huescát is, a hely elvesztette stratégiai jelentőségét.

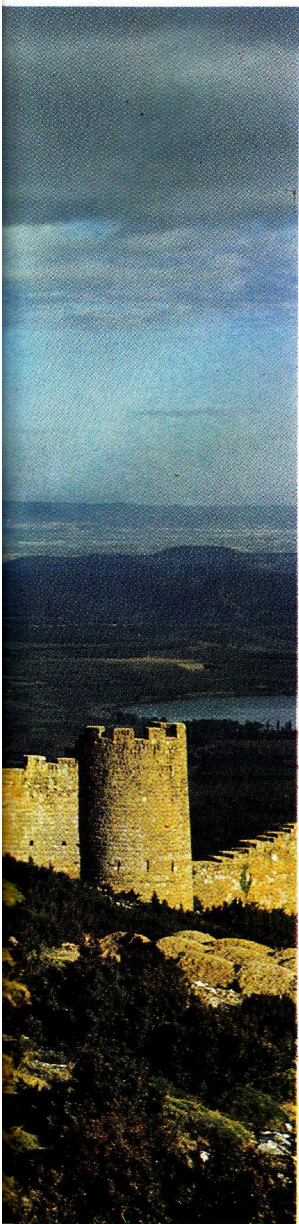

A Karoling Birodalom hanyatlása után ezek az államok csak a saját erejükre támaszkodhattak. Szegények voltak, és elszigetelten éltek. A 10. század elején aztán Asztúria királya délre, Leónba tette át székhelyét, és az újonnan létrehozott kastíliai grófság is független lett. Az új földeken szabad földművesek telepedtek meg: odavonzotta őket a király csábító, telepeseket toborzó ajánlata. León királyságát nem afféle merész kereszties államnak szánták a mohamedánok ellen. Léte bizonytalan volt a hatalmas kalifátus peremén, és tulajdon belviszályai is gyakran adtak alkalmat a mohamedánok beavatkozására. Észak-keleten II. Abd ar-Rahmán hívei betörték a pamplonai keresztény király földjére, de csak átmenetileg vetették vissza a Pireneusokból elszántan előnyomulókat, akik elfoglalták Nájerát és La Rioja nagy részét, s mindenütt erődöket építve, arra készültek, hogy a félsziget leghatalmasabb keresztény államát hozzák létre, megszabadulva attól a függő viszonytól, amely őket korábban a Karolingokhoz és Tudela mohamedán uralkodóihoz fűzte. Jó viszonyt alakítottak ki al-Mansúrral, a 10. század végi Spanyolország legbefolyásosabb mohamedán vezetőjével, ami megővta a királyságot a vele való ellenségeskedéstől. Nagy Sancho alatt a királyság bekebelezte Aragon, Sobrarbe és Ribagorza grófságokat; befolyása egészen Barcelonáig és

Gascogne-ig terjedt; 1029-ben aztán beolvasztotta Kasztíliát és 1034-ben Leónt is. Nagy Sancho 1035-ben halt meg; 711 óta nála nagyobb keresztény uralkodót nem látott az Ibériai-félsziget. Halála után fiai, ahogy akkor szokás volt, egymás közt négyfelé osztották birodalmát, ám a négyből hamarosan három lett: Kasztília, Aragónia és Navarra; 1076-ban csak kettő maradt, mert „Navarrán” megosztották. 1134-ben azonban visszaállították, s ettől kezdve viselte csak a Navarra nevet.

Ekkorra már a spanyol kalifátus is sok utódállamra (*táifára*, vagyis részre) esett szét. Gyöngeségük különleges lehetőséget adott Kasztília és Aragónia keresztény királyainak, hogy beavatkozzanak délen, és hasznot húzzanak a mohamedánok mesés gazdagságából azáltal, hogy eladják katonai „segítségüket”. A keresztény Spanyolország újonnan szerzett gazdagsága persze felkeltette a keresztény világ érdeklődését, és nem csupán a szomszédos Gascogne-ban, de még a messzi Burgundiában is, ahol Cluny, a Jámbor Vilmos, aquitaniai herceg alapította nagy rendház (911) jelentős vallási megújulási mozgalom központjává lett. Szabályszerű visszahódítási láz ütött ki, amely, főlzabadítván Szcíliát a mohamedán uralom alól, francia vitézeket hozott a spanyol seregekbe, amelyek León határait 1085-ben egészen Tole-dóig tolták ki. Sevilla, Badajoz és Granada mohamedán

Loarre természetes erődje (sziklás domb) a 10. és 11. században a határvidéken állt a pireneusi keresztények és Huesca mohamedán uralkodói között. 1070-ben a keresztények kaparintották meg és ezután Sancho Ramirez király kedvenc tartózkodási helye lett; királyi kápolnát is alapított itt. Amikor aztán a keresztények elfoglalták Huescát is, a hely elvesztette stratégiai jelentőségét.

urai e veszélyes helyzetben Marokkó segítségét kérték, ahol egy harcias mohamedán mozgalom: az Almorávidáké – Marrákes központtal – 1062-ben államot alapított. A marokkóiak 1086-ban meg is verték Kasztíliát, de Toledót nem tudták visszafoglalni; vezetőjük, Júsuf ibn-Tásfin szembe fordult szövetségeseivel, a spanyolországi mohamedánokkal, s maga alapított egy hatalomra törő mohamedán államot délen. Fia, Ali (kalifa 1106-tól 1143-ig) végül is egyesítette a *táifákat*. A segítség, amit az észak-afrikai mohamedánok spanyol társaiknak nyújtottak, ahhoz a támogatáshoz volt hasonló, amit a keresztények kaptak a franciáktól. Az Ibériai-félsziget egymással versengő hitek csatamezejévé vált.

Az ibériai keresztények oly régóta huzakodtak az ugyanott élő mohamedánokkal, s a határ közöttük annyiszor változott, hogy a konfliktusból rég kiveszett az a valódi méreg, amit a spanyolok hitsorsosai próbáltak belécsöpögtetni. A 12. századi Spanyolország tulajdonképpen lehetőséget adott a keresztény tudományos életnek, hogy utolérje a fejlettebb mohamedán tudományt, amelyet olyan személyiségek is igen nagyra tartottak, mint Rajmund toledói érsek (1125–1151), valamint Peter Venerabilis clunyi apát; ők ketten sokat tettek arab művek latinra fordíttatásáért. Sok kétnyelvű spanyol élt akkor, és a spanyol zsidók is jó közvetítőként szolgáltak. A szellemi erjedésnek köszönhetően bontakozott ki a mohamedán Ibn-Rusd (azaz Averroës; 1126–1198) és a zsidó Maimonidesz (1135–1204) filozófiája.

A korszak kulturális eredményeinek megszületését nyilván kedvezően befolyásolta az, hogy sem a keresztény, sem a mohamedán vezetők nem tudták összehangolt, egyesített katonai akcióra bírni népeiket. Kasztília királysága VII. Alfonz halála (1157) után két részre szakadt, és kénytelenek voltak elfogadni az új, független portugál királyság megjelenését. Észak-nyugaton Navarra 1134-ben függetlenné vált Aragóniától, amely viszont Barcelona grófsággal egyesült. A katalánoknak, akiket ezen a néven először 1100 körül említenek, olyan dinasztiaiból való uralkodójuk volt, amely már két évszázada létezett Nagy Károly spanyol örögrófságában, s noha ez idő tájt az aragóniaiak igáját nyögték, érdekeltségeik a Földközi-tenger partján északon Provence-ig, délen pedig – 1148-ra – egészen Tortosáig terjedtek. Katalónia is megmaradhatott volna a francia királyságban, miként szomszédja, Gothia, amelytől csak 875-ben választották el. Ámde a 11. századra Dél-Galliából rég eltűnt már a tényleges frank fennhatóság, s az sem látszott lehetetlennel, hogy magát Galliát is fölsoztja egymás közt több „király”, hiszen a provinciák uralkodóinak olyan nagy volt a hatalmuk.

Új államok

a Karoling országokban

Nagy Károly előre látta, hogy birodalmát halála után föl fogják osztani; úgy rendelkezett, hogy északi országait és Burgundiát a legidősebb fia, Károly kapja, Itália és Bajorország Pippinnek jusson, és a legkisebbnek, Lajosnak Franciaországnak az Alpoktól nyugatra és a Loire-től délre eső része legyen a jussa. Amikor a birodalmat 843-ban csakugyan fölsoztották, de nem Nagy Károly, hanem Lajos fiai között, egészen más elvet követtek. Megteremtették „Franciaországot” és „Németországot”, s a kettő közötti „középső királyságot” Lothar császár kapta; ez foglalta magában az összes fontosabb birodalmi várost. Franciaország keleti határa ily módon a királyság tényleges határával maradt azonos az egész középkor folyamán. Franciaország Karoling uralkodói

nem feledkeztek meg dinasztiajuk múltjáról és törekvéseiről, de a 888-ban kialakult vész helyzetben távol tudta tartani őket a tróntól Odo, ez az egykori gróf, aki még Párizsban a dánok elleni védelmével szerzett katonai hírnevet magának (885–886): ő lett a király 888-ban, és 898-ig uralkodott. Halála után a Karoling Együgyű Károly szerezte meg Franciaország koronáját, de hét évvel a halála előtt el is vesztette 929-ben. Noha fia, Tengerentúli Lajos végül is trónra került 936-ban, ez az újjáéledt Karoling ág folyton attól tartott, hogy megfosztják trónjától, és hasztalan volt tagjainak állhatatossága, nem tudtak meggyökerezni a hatalomban.

A Capeting-házi frank herceg, az északi országrész katonai vezetője, hatalmát tekintve nem maradt el a királyok mögött. Amikor V. Lajos 987-ben fiatalon meghalt, a királyság előkelői inkább egy Capeting herceget tettek meg királynak, mintsem hogy „idegen” Karoling uralkodót hívjanak a trónra (Németországból). A Capeting-dinasztia a monarchia végéig, 1792-ig ült a francia trónon. Capet Hugó volt a legrátermettebb a francia uralkodók közül; nagy birtokai voltak, jó egyházi és családi kapcsolatai; olyan neves férfiak támogatták, mint a reimsi érsek (ő koronázta meg) és vazallusa, a normandiai herceg. A burgund hercegséget öccse, Henrik szerezte meg, de a régi burgund királyság többi része nem hódolt be a Capeting uralomnak.

A Capeting-ház a következő két évszázad folyamán szilárdságát egyrészt családi birtokainak, másrészt az észak-francia grófok lojalitásának köszönhette. Ez utóbbiak közül legfontosabb a normannok uralkodója volt, aki II. Richárd óta (996–1025) hercegnek címezte magát. Normandiát, ezt a hajdan jelentéktelen grófságot, amelynek Rouen volt a központja, 911-ben Rollo kapta meg, aki aztán terjeszkedni kezdett, bekebelezte Bayeux-t, és 933-ban nyugat felé egészen a Mont St Michelig fekvő területeket. A 10. század végéig a normannok nem mind tértek át a keresztény hitre, illetve nem fogadták el az egyházi fennhatóságot, de II. Richárdtól kezdve a hercegek a Karolingokéhoz hasonló hatalmat gyakoroltak a hercegségükben élő harcosok és egyházi emberek fölött. E hercegség életerejének további bonyolítását szolgáltatták az Itáliába érkező zarándokok és száműzöttek, akik ott hírt és vagyont szereztek; nyelvük francia volt, jellemük normann. Normandia akkor már jó ideje érdekelt az angol ügyek iránt, de már jóval az előtt, hogy II. Richárd unokája, Fattyú Vilmos került az angol trónra, francia királyi hűbérura már csak névleges szerepet játszott az ügyeiben.

Normandiához hasonló helyzetben volt Flandria is, csak ott a normannokat sikerrel visszaverték a Karoling grófok. Fennhatóságukat a régi brüggei *pagusról* (kerület) és az Yser torkolatvidékéről kiterjesztették Courtraisre, Boulonnaisra, Tournaisisra, valamint Ghent és Waas grófságra. Arnulf (918 és 965 között Flandria grófja), kihasználva az utolsó Karoling királyok és a Capeting hercegek viszályát, megerősítette a flandriai fejedelemséget, amely a franciául és a helyi nyelven beszélőket egyaránt magába foglalta.

A 10. századi életkörülmények annyira ingatagok voltak, hogy méltán került valódi hatalom a grófok kezébe; a helyi problémákat, amelyekkel a távoli király nem tudott foglalkozni, csak ők oldhatták meg. A trónutódlás körüli zavarok (egy évszázadon belül, 888-tól 987-ig hat dinasztiaaváltás történt), a magyarok kalandozásai, a Lotaringiában támadt feszültség és a német királyokkal való viszály – mindezek lehetetlenné tették a hathatós királyi felügyeletet. Az uralkodói funkciók, amelyek

feltételezték az uralt terület egységét, szükségszerűen módosultak. A grófok nem hagyták figyelmen kívül a király szavát, és – 987 után – trónját sem akarták bitorolni. De a gyakorlatban megerősítették a helyi hatalmat, mely azon alapult, hogy képesek voltak helyi haderőt létrehozni, vonzóvá tenni és megfizetni a katonai szolgálatot, várakat építettek és anyagi eszközöket teremtettek: pénzt vertek, vámokat szedtek, sőt pénzért árulták védelmüket az egyházaknak. Vazallusaik lojalitását megukénak tudták, és ez lett politikai befolyásuk alapja; de vallásos szentesítést nem keresték hatalmuknak, megelégedtek az erkölcsi erővel. Sokan közülük kegyes jóindulattal pártfogolták a kolostorokat, de csak kevesen voltak oly nagy hatalmúak, hogy püspöki kinevezéseket osztogathassanak: ezt egyedül Normandia hercege tehetette meg. Másutt nem volt hatásköri átfedés a világi hatalom és a püspökségek között. Az egyháziak nem örültek ennek az új rendnek, mert kiszolgáltatottabbá tette őket a helyi zsarnokoknak. Mégis el kellett fogadniuk a körülményeket, de elevenen tartva Nagy Károly emlékét, igyekeztek megőrizni az eszményi királyságba vetett hitet.

A Capeting kori Franciaország nem sokat jelentett a Loire-on túl vagy Burgundia egyes részeiben, ahol a Karoling kormányzat összeomlása régi római hagyományokat támasztott föl. Ezek a vidékeken nem annyira a szokásjog, mint inkább az írott törvény uralkodott, s az északon olyannyira tiszteletben tartott hűbéresküt itt szolgálalkúságnak tekintették. Aquitaniában a Kopasz Károly által odaállított herceg meg sem kísérelte, hogy mint „Franciában” (Párizs környékének neve, franciául Ile-de-France), vagy mint Burgundiában, „feudális” függőséget erőltessen grófjaira. Serege sem vazallusokból állt, hanem jól fizetett hűséges emberekből. A baszkok délről kiterjesztették hatalmukat a Garonne-ig, s ezzel megghiúsították a poitiers-i grófok reményeit. Noha 984 után ezek a grófok aquitaniai hercegnek nevezték magukat, a Garonne-on túl nem tudták hatalmukat érvényre juttatni mindaddig, amíg Gascogne és Aquitania hercegségek 1052-ben nem egyesültek. A toulouse-i grófság, amelyet 817-ben alapítottak, független lett, s még gyarapodott is Albigeois és Quercy megszerzésével, ami Gothiát Rodez és Narbonne vidékére szűkítette. Aquitania sokat szenvedett a 760–768-as Karoling hódítástól; a birodalom összeomlása után boldogan tért vissza régi hagyományaihoz, és felújította a Pireneusokon túli kapcsolatait. A 11. században figyelemre méltó kulturális föllendülést ért meg ez a vidék a költészetben és az építészetben. Vezetői jelentős szerepet játszottak a clunyí kolostori rend támogatásában és a Szentföldre irányuló keresztes hadjáratok szervezésében.

Az a királyság, amelyet 843-ban Lothar császár alapított, Aquitaniával ellentétben sem földrajzilag, sem nyelvi, sem kulturális tekintetben nem volt egységes. Röpke tizenkét évi fönállása után három részre osztották Lothar fiai között. A legidősebb, II. Lajos kapta az itáliai királyságot és a császári méltóságot; a másodszülött, II. Lothar az északi területeket, amelyek uralkodása 14 esztendeje alatt tőle örökölték a Lotharingia nevet. A legifjabbnak, Károlynak, aki 863-ban halt meg, a régi burgundi királyság déli része jutott. Károly halálakor s később, amikor II. Lothar 869-ben meghalt, a kapzsi rokonság tovább darabolta az országot. Említésre méltó, hogy mindezen változások és Lothar rövid ideig tartó uralkodása ellenére, Lotharingia fennmaradt, 888-ban hercegséggé lett, sőt később királysággá a bajor Arnulf fia, Zwentibold (895–900) alatt. 911-ben visszakерült

Karoling fennhatóság alá, elismerve III. Károly francia királyt, amikor Frankföldi Konrád német király lett, de 925-ben a szász Henrik király szerezte meg az uralmat a hercegség fölött. I. Ottó alatt öccse, Brunó kölni érsek uralma alá került, aki két részre osztotta a tartományt: Felső-Lotaringia lett a Mosel-vidék neve, és Alsó-Lotaringia a Luxemburgtól északra lévő rész (959). A hercegi fennhatóság felfüggesztése következményeként sok egyházi és világi fejedelemség keletkezett, s a Lotaringia nevet egy kis hercegség örökölte, mely a nagy burgundi grófsággal volt határos.

Hogy mennyire változékony volt a középső királyság tartományainak neve, az jól példázható Burgundiával, amely 924-re már olyan királyság volt, mely északkeleten Bázelig, délnyugaton Arles-ig terjedt. Nagy részét a Károlynak (Burgundia hercege 855–863) juttatott földek tették ki, amelyek többségét aztán Boso vienne-i gróf ismét egyesítette saját uralma alatt (880–887). Fiát, Lajost, II. Lajos császár unokáját innen vonzotta magához Itália, ahol megkoronázták, de 905-ben vakon küldtek vissza. Ez a provençe-i királyság II. Rudolf burgundi király (912–937) birtoka lett, jutalmul, amiért lemondott területi igényeiről Itáliában. Az eredeti burgundi királyságot, melynek St. Maurice d'Agaune lett a központja, s a Rhône, valamint a Langres-ből a Szent Bernát-hágón át Itáliába vezető út határolt, I. Rudolf alapította (888–912). Eleinte azt remélte, hogy király lehet Lotaringiában, II. Lothar hajdani földjein, mielőtt szétesztették volna őket Itália, Franciaország és Németország királyai között, hogy újra egyesüljenek Kopasz Károly (megh. 877-ben) és később Kövér Károly alatt. Rudolf megragadta az alkalmat, amely Boso és Kövér Károly halálával adódott, és 888-ban királynak kiáltotta ki magát, de néhány hónap múlva le kellett mondania Elzászról és Lotaringiáról, s csak a Jura-hegységen túli és kelet-svájci területekkel vigasztalódott. Fia, II. Rudolf tovább terjeszkedett, először északkelet felé, és megszerezte Aargau és Zürich grófságot. 922 után Itáliára vetett szemet, de 923-ban hajlandó volt lemondani ottani területi igényéről, mivel Provençe-i Hugó átengedte neki a Provençe királyság déli részét. Közel száz éven át ilyen ingatag sorsa volt a burgundiai királyság tartományainak, története még esen-

San Millán de la Cogolla (Logroño) spanyol szerzetes (megh. 574-ben) volt Santiago után a legnépszerűbb spanyol szent. Életrajzát Zaragozai Braulco (635–640) írta meg, s az életéből vett jelenetek díszítik a szent maradványait tartalmazó elefántcsont ereklyetartót, amelybe 1067-ben helyezték el őket. Itt az a próféciája válik éppen valóra, hogy a kantabriaiakat le fogja győzni Leuvigild vizigót király. Az ereklyetartó készítőjére, Redolfus mesterre hatással voltak a germán hagyományok. A király harci páncélja hasonlít a bayeux-i falikárpiton láthatókra.

Feudális államok Franciaország területén a korai Capeting-dinasztia idejében

A térkép szükségképpen alkalmatlan arra, hogy a feudális urak és vazallusaik személyes viszonyait ábrázolja. Még egy ilyen térkép is, amely a földesúri érdekszférákat ábrázolja és leolvasható róla az öröklődés folyamatossága, a püspöki és kolostori székhelyek állandósága, valójában csak sejtetni tudja az egykori bonyolult helyzetet. Az olyan főúri birtokok, mint Blois vagy Champagne, valóságos történelmi metamorfózisokra voltak képesek. Megtalálhatjuk rajta azokat a várakat, amelyek hosszú ideig jelentősek voltak stratégiai szempontból. A térképen a határok azt mutatják, meddig terjedt a Capeting királyok franciaországi hatalma a 987 utáni két évszázadban. Ebben a periódusban a keleti Karoling földek a német királyság részét képezték. A nyugati vidékek, amelyeket később a Plantagenet dominiumban egyesítettek, nem kerültek Capeting-uralom alá. A déli városoknak helyi-közzel adományozott királyi szabadságlevelek sem leplezhették el a tényt, hogy ez idő tájt Gallia legjobban elrómaiított területei újra örökségük szerint éltek, s szakítva az északi feudális gyakorlattal, írott törvényekben is Rómához tértek vissza. A feudális Franciaország azokat a hűbértartókat ölelte fel, amelyek számoltak a királyok létével, ha fennhatóságukat nem is ismerték el. A királyi földek kezdetben nem voltak olyan nagy kiterjedésűek, sem annyira alárendeltek uraiknak, mint bizonyos feudális államok, pl. Normandia. Ezek a birtokokon azonban Franciaország eszménye megtartotta vonzerejét, olyannyira, hogy új népnyelvi irodalmat is kialakított. Ezek az érzések sokat jelentettek a Capeting-uralkodóknak, akik új politikai realitást próbáltak kovácsolni királyságukban.

döbb, mint az utolsó Karolingok és az első Capetingek franciaországi uralkodása. Ám a királyság mégiscsak egyben öröklődött át Rudolf fiára, Konrádra, aki sógora, II. Ottó német császár támogatását élvezte, majd pedig III. Rudolfra (uralkodott 993–1032). Unokahúgának férje, II. Konrád német király végül a királyságot 1037-ben a maga országához csatolta.

A burgundiai királyság megszerzése volt a németek utolsó erőfeszítése arra, hogy visszafordítsák a Karoling Birodalom felbomlási folyamatát, amely 843-ban vette kezdetét. Az utolsó előtti lépés az volt, hogy I. Ottó felvette az Itália királya címet, s ezzel véget vetett az ottani trónviszályoknak, melyek II. Lajos 875-ben történt halála óta kiújultak. Itáliának attól kezdve más uralkodója, mint a német király vagy császár nem is volt egészen a 19. századig. Trónkövetelők persze voltak, többnyire északról; Karolingok, többek között I. Berengár (888), Arnulf (896) és Provence-i Lajos (900); aztán a többiek: Burgundi Rudolf, Provence-i Hugó, Ivreai Berengár (950), mind Ottó előtt. Ottó Adelaidnak, Lothar király (946–950) özvegyének, II. Rudolf leányának kérésére ment Itáliába; amikor nőül vette Ottó, ugyanolyan ígérekkel léphetett fel, mint a provençe-i és burgundi királyok. Itália számára azzal az előnnyel járt, hogy Svábföld és Bajorország felől nem kellett többé inváziótól tartania, mivel e két hercegségben a fia, illetve a fivére volt az úr.

Az Észak-Itália feletti uralom nem jelentett hatalmat az egész olasz félszigeten, és eleinte Ottó észak-itáliai jelenléte sem volt szilárdabb vagy szívesebben tűrt, mint tűnékeny elődeié. Róma ura, Alberik patrícius nem volt hajlandó Ottót fogadni székvárosában; halála után azonban a fia, XII. János pápa (955–964) oly súlyos fenyegetést látott Ivreai Berengár és szövetségesei személyében, hogy visszahívta Itáliába Ottót. Ottó meg is érkezett Rómába, s ott 962 februárjában császárrá koronázták. Ottót akkor már mint a magyarok dicsőséges legyőzőjét tisztelte a világ. XII. János azonban szövetségest akart, és nem kényurát a nyakán, és csak túl későn jött rá, hogy Ottó nem elégzik meg a pápaság megsegítésével: Itália ura akar lenni, s hat évet töltött ott, ezt bizonyítandó (966–972).

A pápák, akik annak idején elsőként hívták Itáliába a Karolingokat, amikor Konstantinápoly birodalmi támogatása megszűnt, északi segítséget kerestek a félsziget helyi hatalmai ellen. Ám Nagy Károly halála után hajba kaptak a Karolingok, és Róma az ő támogatásukról is lemondhatott. Csak II. Lajos teljesítette császári kötelességét: felvette a harcot a mohamedánokkal, akik a 9. század eleje óta zaklatták a félszigetet. 871-ben még Bari görög városát is visszafoglalta tőlük. II. Lajosnak minden gondja itáliai királysága volt; utódai, akár királynak, akár császárnak hívták magukat, meg sem közelítették az ő áldozatos kötelességtudását. Provence-i Hugó, aki 926-ban Itália királya lett, Róma felé szándékozott terjeszkedni. El is jutott a városba, s ott 932-ben feleségül vette I. Alberik özvegyét, Maróziát, de csakhamar elűzték. Bár Ravennát és a Pentapoliszt 938-ban elfoglalta, itáliai nehézségeivel voltaképp a magyarok dolgát könnyítette meg, akik 899 óta kalandozásaikkal megkeserítették az egész félsziget életét. Friaulnál törtek be az országba, s három ízben is Apuliáig jutottak délen; Lombardiát még többször dúlták föl, s egy ízben Közép-Itáliában teleltek át (937/938). Zsákmányra és rabszolgára vadásztak; ott csaptak le, ahol győnge ellenállásra lehetett számítani, s kerülték a hegységeket és városokat, ahol lovasságuk hátrányos helyzetbe került volna. Kiszámíthatatlan támadásaik ellen csak védett

övezetek kiépítésével lehetett védekezni, s a szétszórtan élő lakosságot rávenni, hogy az erődök köré csoportosulva telepedjenek le, ott műveljék a földet. 50 éven át a helyi földesuraké volt a kezdeményező szerep: „vár”-építő programjuk (*incastellamento*) sok nemzedéknyi időre megszabta az itáliai társadalom fejlődését.

Zűrzavar Dél-Itáliában

A szaracénok a 9. század folyamán Észak-Afrikából lassacskán egész Szicíliát meghódították, s a konstantinápolyi császárnak csak Calabria meg a csizma sarka maradt; innen remélhették a Makedón császárok egy nap visszafoglalhatni egész Itáliát. II. Lajos halála után 876-ban a görögök birtokukba vették Barit, és 873-ban protektorátus alá helyezték a beneventói herceget. Dél-Itália ügyeit azonban nem lehetett tovább császári hatalommal rendben tartani. Niképhorosz Phokasz görög hadvezért hamarosan hazahívták a bolgár és kilikiai határon kialakult szorongató helyzet miatt. A görögök helyzetét Itáliában a 9. század végére sikerült ugyan megerősíteni, de a mohamedánokat ez sem zavarta abban, hogy 902-ben meghódítsák Taorminát, az utolsó szicíliai végvárat. A sziget történelme a mohamedánok alatt is igencsak változatos volt, részben a szakadár Fátimida kalifátus fölemelkedése miatt, amely, Észak-Afrikát birtokolván, Szicíliát is magáénak tudhatta. Amikor a Fátimidák Kairóba tették át székhelyüket, Szicília önálló lett. Ám egy rövid, dicső időszak után a szigeten belviszály robbant ki, ami aztán megkönnyítette a görögök és később a normannok intervencióját. A 10. század közepéig azonban a Fátimida tengeri erők az itáliai parti városokat minden biztonságérzetüktől megfosztották. A mohamedánok a politikai huzavonát arra használták ki, hogy Nápolyban beavatkozzanak 837-ben; még velencei vizeken is megjelentek a velencei önkormányzat korai éveiben. 846-ban kifosztották Róma falakon kívüli városrészeit, VIII. János még 30 évvel később is sarcot fizetett nekik. 934–935-ben földúlták Genovát, és a provençe-i Fraxinetumban kiépített támaszpontjukat csak 975-ben sikerült lerombolni.

Dél-Itália középső részén, a langobard királyság és a Keletrómai Birodalom közötti területen a beneventói hercegség uralkodott, amelyet még 570–571-ben alapítottak. Nem esett szét, sőt terjeszkedni kezdett a görög földek rovására, és – nem úgy, mint a másik déli langobard hercegség, Spoleto – kibújt az utolsó langobard királyok mohó keze közül. Nagy Károly alatt birodalmi védelmet élvezett, és fejedelemségnek nevezette magát, 849-ben kettéoszlott Beneventóra és Salernóra. Ötven évvel később Salerno elvesztette Capuát, amely önálló fejedelemséggé lett. Gaeta, Nápoly és Amalfi, ahol soha el nem fogadták Benevento uralmát, tengeri köztársaságok voltak, és politikailag bölcsnek vélték, hogy – Velence mintájára – a konstantinápolyi császárt ismerjék el, mivel a Karolingok délen nem érvényesítették igényeiket.

Rómában, ahol 800 óta a pápától függött, kiből lett császár, e zűrzavaros időkben szintén a helyi erők kerültek előtérbe. A Karoling birodalmi misszió összeomlásával a pápák is elvesztették egyetemes jelentőségüket. Ez abban is tükröződik, hogy 872-ig egész sor pápáról készült életrajz; ettől kezdve azonban a római hivatalos történelem kétszáz éven át csak a pusztá nevét jegyzi föl a pápáknak. VIII. János pápa (872–882) volt az utolsó főpapa az idő tájt, aki kötelességének érezte, hogy politikai megoldást találjon a mohamedánok okozta problémákra. A következő két évszázadban egy pápa akadt

A St. Angelo-templomot a Monte Cassinóhoz tartozó Formisban Desiderius apát építtette újjá (1057–1087), kinek munkái Cassinóban elpusztultak. Ez az alkotás mutatja legjobban, milyen nagyvonalú művekkel díszítette templomait; egyben a legszebb festmény, amely ránk maradt a 11. századi Campagnában. A festő valószínűleg görög volt. Antik hatásra utal, hogy az utolsó vacsora résztvevői félig fekvő testhelyzetben veszik körül az asztalt.

csupán, aki kilenc évnél tovább uralkodott. Harminc pápa jutott erre az időszakra, s ez annyit jelent, hogy a trónuson töltött átlagos idő oly rövid volt, hogy hathatós kormányzásról szó sem lehetett. A legtöbb pápát Róma adta, és Rómában Theophülaktosz arisztokrata családja uralkodott, maga is három pápát adván a világnak, köztük XII. Jánost. Ebben a Karolingok utáni világban a pápaság is csak ügyel-bajjal kerülte el a közös sorsot; különösen, mivel a pápaságra nézve a Karoling uralom legfőbb következménye „Szent Péter földjeinek” megszerzése volt. A pápaság tehát jogilag legalábbis kárpótolta magát azokért az egyházi birtokokért, amelyeket északon a langobárdok, délen a képromboló császárok vettek el, de ez az egyházi állam éppolyan valóságos kormányzást igényelt, mint a királyi birtokok. A kalandor természetű I. Alberik (megh. 925), aki sikerrel harcolt a mohamedánok ellen, valamint fia, II. Alberik gyakorolták azt a hatalmat, amit a pápák nem voltak képesek. 962-ben, amikor I. Ottó uralkodni kezdett Itáliában, a császárra sok munka várt.

A nyugati császár hatalmára rég volt akkora szükség, mint 963-ban, amikor is Niképhorosz Phokasz, az új bizánci császár kijelentette, hogy igényt tart Dél-Itáliára. Ottó ezért szövetségre lépett beneventói Pandulfal, és megtámadta Bari városát. Itáliai helyzete megerősítését azonban magától a konstantinápolyi uralkodótól várta, ezért tárgyalásokba bocsátkozott vele. Végül házasságot kötöttek nyélbe; fia, II. Ottó 972-ben elvette Theophanát, Tzimiszkész Ioannesznak, az új császárnak az unokahúgát. Ottó, elégedetten e legutóbbi sikerével, visszatért német földre, és ott halt meg 973-ban.

A szász birodalom

A német királyságot, csakúgy, mint a középső királyságot és mint Franciaországot, 865-ben három részre osztották, meghozza első királya, Német Lajos tette ezt, jóval a halála előtt. De az új délkeleti, délnyugati és északi területeknek nem sok idejük maradt stabilizálódni. 887-ben Vastag Károlyt megfosztották trónjától, s ak-

kor Bajor Arnulf újraegyesítette a királyságot, amelyhez 870 óta Lotharingia is hozzátartozott; Lajos ugyanis elvette a középső királyságtól. 899-ben meghalt Arnulf, s egy gyermeket hagyott az ország trónján (Gyermek Lajos, uralkodott 899–911), s attól kezdve a királyság csak eszmeként élt tovább: a tényleges hatalom valójában a bajor, a sváb, a frank, a szász és a lotharingiai hercegek kezében volt.

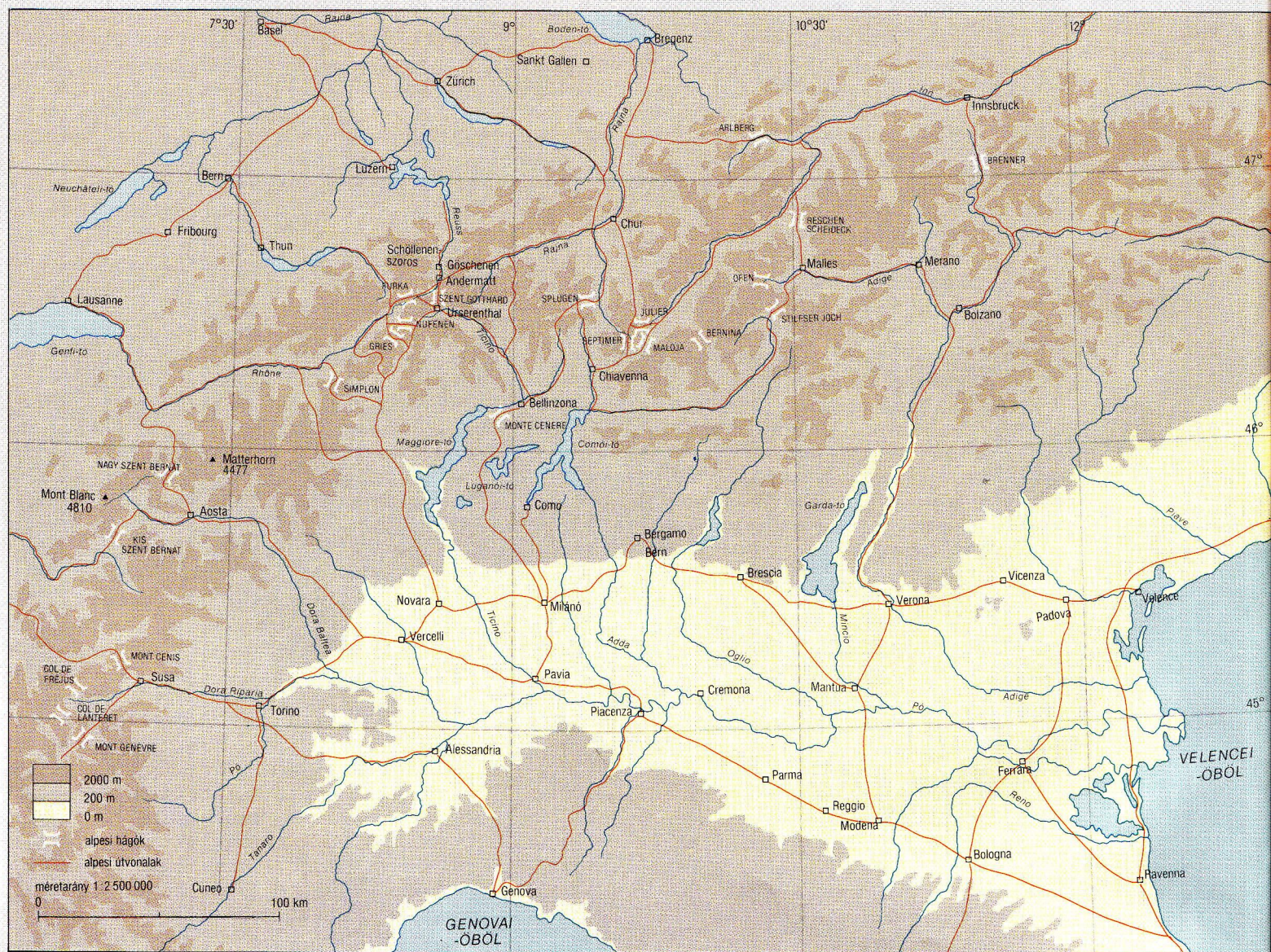
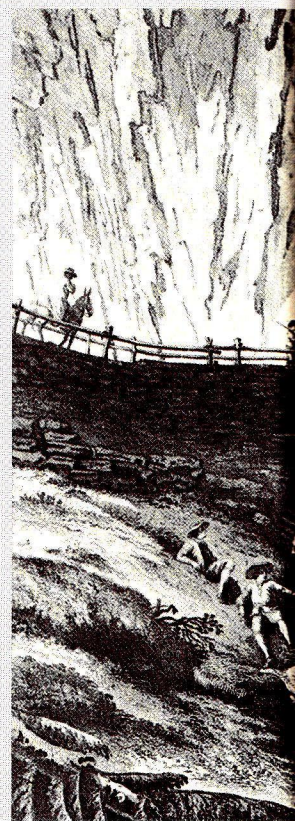
Bajorország kivételével e hercegségek rövid életűek voltak. 911-ben nem uralkodott királyi vérből való herceg. Bajor Arnulfnak azonban sikerült Frankföld hercegévé tételnie egy rokonát, Konrádot, s Konrád herceget 911-ben német királlyá választották (uralkodott 911–918). Bajorországban egy újabb Arnulf herceg próbálta megőrizni a bajorok elsőbbségét, még Konrád utódával, Szász Henrikkel szemben is, de a szászok királyságra törekvése erősebb volt, mint a hercegek ambíciója. A hajdani Karoling Birodalom területén keletkezett királyságok közül a német bizonyult a legéletképesebbnek, s méltán érdemelte ki a császári koronát. És ezért elsősorban a szászoké a dicsőség, a szász királyoké pontosabban, akik ellenálltak a kísértésnek és a nyomásnak, és nem aprózták fel fiaik között az országot. A monarchia eszméje így fölébe kerekedett az öröklés nemes és megszentelt szabályainak. A király fivéreit és fiait a hercegségek kormányzásával kárpótolták, amelyek jelentős egységekként megmaradtak a királyságban is, de a király felügyeletet gyakorolt fölöttük. E hercegségek korántsem voltak egységesek, sem törvényeikben, sem szokásaikban, de még a vezető családok összetartásában sem. A hercegeket már maguk a földrajzi körülmények is többfelé húzták, s gyakran versengtek is egymással; például Itália birtoklásáért Svábföld és Bajorország viaskodott. Szászországban a legkésőbb megtért germán nép herceget királyi, később császári rangra emelték, s erre oly büszkék lettek a szászok, hogy még a 11. századba is átmentették az Ottó családjából való uralkodókat. A szászok, frank elődeiktől eltérően, nem széledtek szét a birodalomban uralkodók nyomdokait követ-

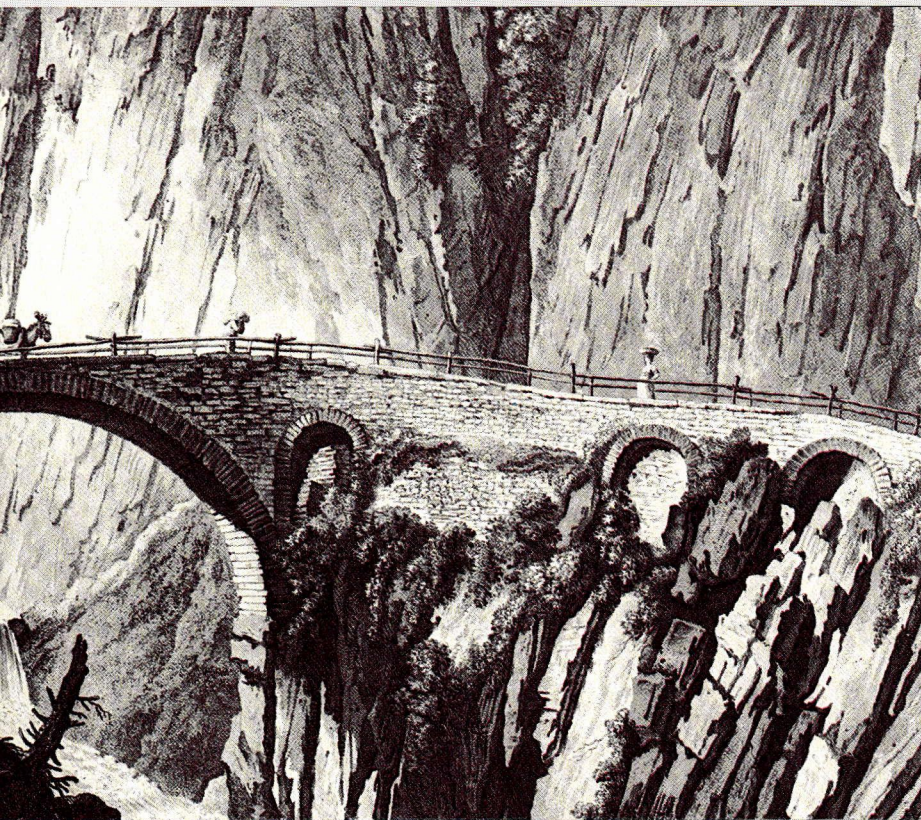
Alpesi hágók

Az Augustus utáni Római Birodalom az Alpokon túlra terjeszkedett, és a római utakon a birodalom katonaságát küldhetett a hegyeken át az északi provinciákba. Mégis, éppen a birodalom léte hátráltatta még több hágó föltárását és kiépítését. Ezért aztán inkább a középkorban, s nem az ókorban lettek jelentősek az alpesi hágók. Gergely missziójának köszönhetően az angolok voltak az első barbárok, akik rendszeres kapcsolatot tartottak fönn Rómával, s a lehető legrövidebb úton közlekedtek. A 8. századdal kezdődően az angol hittérítők németalföldi utazásai fokozták az Itáliába vezető jó utak iránti igényt. Maga a pápaság is akkortájt kezdte felismerni, mennyi támogatást kaphat északról. Diplomáciai és politikai szálak szövődtek, s végül a frankok is megjelentek Itáliában, mint a pápa szövetségesei, s a Római Birodalom gondolata újjáéledt. Az északi barbár erőkre alapozott középkori birodalom több évszázadon át jelentős szerepet játszott Róma és Itália ügyeiben. Gyakran át kellett kelni az Alpokon, nemegyszer szá-

mottevő katonai erőkkel. A hegyvidék lakói és uralkodói nem térhettek ki a rájuk nehezedő felelősség és nyomás alól. Az utazók ellátására és kiszolgálására, akik jöttek elegenden hivatalos, de magánügyekben is, az utakat és a hágókat föl kellett szerelni és ellátni vezetőikkel, menedékházakkal, de még mulattatókkal is; szükség lett kézművesekre, kereskedőkre, továbbá hasznos árucikkre. Amennyiben a magas hegyek az ember számára soha nem jelentettek leküzdhetetlen akadályt, el lehet képzelni, mennyire megnőtt a forgalom az Itáliát az északi országokkal összekapcsoló hágókon, amikor a Karolingok által bevezetett új politikai-gazdasági-egyházi rendszer valóban föllendült.

E korszak kezdetén, amikor a német királyság még nem terjedt nagyon messzire kelet felé, a túlnyomórészt Burgundia területén levő hágók váltak a legfontosabbakká. Biztonságukat a 10. században sokáig veszélyeztették a szaracénok, akik La Garde Frenet-i bázisukból bekalandozták az Alpokat, de miután 972-ben elkerget-

Noha a középkori írók olykor beszámolnak az utazás fáradalmairól, csak a 18. századból maradtak fenn olyan rajzok, amelyek, mint ez az Ördöghídrol készült metszet, sejtetik a veszedelmeket, érzékeltetik a táj zordságát. Még ezek a drámaiságot hangsúlyozó rajzok sem képesek azonban híven érzékeltetni az utazók nehézségeit.

A Pó-völgy gazdagsága sokakat vonzott át az alpesi hágókon, azon a nagy hegységiven keresztül, amely Ausztriától Dauphinéig húzódik. A kulcsfontosságú hágók a középső szektorban voltak, Itália összes német uralkodója ezeket használta egészen a 14. századig. Milánó mágnesként vonzotta a Bázeltől vagy Bregenzből útra kelőket, s hogy melyik hágót választották, az függött az évszaktól, az időjárástól, de az üzlet sűrűségétől és az utazó csoport nagyságától is.

ték őket, a kereskedők és zarándokok szabadabban közlekedhettek. A német király szívesen beleszólt volna Burgundia ügyeibe, de a 13. századig egyszerűen nem volt olyan út, amely a Rajna-völgyet, pontosabban Bázelt közvetlenül összekötötte volna Milánóval, s így a délre utazóknak kelet felé nagyot kellett kerülniük; Churt elhagyva választhattak, hogy Chiavennán át a Como-tó érintésével mennek Milánóba, vagy Bellinzonát érintve, a Ticino folyón. Chiavennába vagy a Julier-hágón (2287 m) lehetett eljutni 'viszonylag sok felfelé kapaszkodással, vagy a Septimer-hágón (2311 m); ez utóbbi volt a rövidebb út, de nehezebben járható és sokszor havasabb.

Itáliába azonban a legjobb út kétségtelenül a Szent Gotthard-hágón vezetett. Amikor a hágót megnyitották a 13. század elején, közvetlen összeköttetés teremtdött Bázelt és Milánó között. A nehézséget korábban a Schöllenen-szakadék okozta Andermatt és Göschenen között. Csak akkor lett járható, amikor utat vágtak a sziklafalba, és megépítették az ún. Ördöghidat a Reuss fölött, és ezen az úton az észak felé haladók, miután átkeltek a hágón, úgy hagyhatták el az Urseren-völgyet és juthattak Göschenenbe, hogy nem kellett egy újabb meredek hegygerinccel megbirkózniuk.

Kelet felé persze a Brenner volt a legkedveltebb hágó (1370 m), de jelentősége akkor nőtt meg igazán, amikor fejlődésnek indult Ausztria, és a velencei áruk Közép-Európán át közvetlenül juthattak el Dél-Németországba. Nyugatra a legegyszerűbb út a Mont Cenis-n át vezetett (2100 m), amely Itáliát Franciaország szívével kötötte össze. Híresebb volt azonban már akkor is a Szent Bernát-hágó (2472 m), melynek menedékházát (2113 m) minden európai utazó szívesen kereste föl.

ve, s nem alakítottak ki egy új birodalmi arisztokráciát sem, mivel királyukkal együtt hosszan elhúzódó helyi háborút viseltek a keleti határokon a szlávok ellen.

I. Henrik és fia, I. Ottó végül is vitathatatlan tekintélyt szerzett magának azzal, hogy határozottan és sikerrel vette fel a harcot a magyarok ellen. I. Henrik szerényebben kezdte: angolszász kortársát, Idősebb Edwardot utánozva várakat épített, például Quedlinburgot és Merseburgot. Arra is rá tudta venni magyar ellenségeit, hogy kössenek kilencéves fegyverszünetet, s ezalatt fölkészült a védelemre. Amikor folytatódott a háború, 933-ban Henrik győzött, s amikor a magyarok visszamerészkedtek, már fia, Ottó szállt hadba ellenük 937-ben. Az országból kalandozásra induló magyarok először mindig Bajorországra zúdultak rá; Ottó fivére, Henrik herceg idején a németek – először hadakozásaik történetében – magyar területre is követték őket. A magyar ellen-támadás Dél-Németország ellen ugyan jól volt időzítve, mert éppen egybeesett az ottani politikai zűrzavarral, Ottó ennek ellenére emlékezetes diadalt aratott fölöttük a Lech mezőn, Augsburgnál 955-ben. A portyázó magyar csapatok vezetőit elfogták és kivégezték.

A szlávokkal már nehezebb volt elbánni. Megtelepedtek, földet műveltek az Elbán túl, de pogányok voltak. Ezen az igen hosszú határszakaszon a 10. században mindvégig, s még később is harcok folytak. A szász királyok olyan családból származtak, amely nagy birtokok tulajdonosa volt Ostphaliában, és el voltak tökéltve, hogy kelet felé kiterjesztik a német befolyást. A szász nyomás az Elbán túl, Holsteinben is mutatkozott, s onnan tovább észak felé Schleswigen át a dánok felé, illetve az Elbán fölfelé haladva a különféle szláv törzsek, az obodritok, a ljuticsok és a luzsiciaiak ellen irányult. A délebbi szlávok, a szorbok és csehek összetűztek Frankóniával és Bajorországgal. I. Henrik megszerezte Brandenburgot, ezt a jelentős szláv központot; délebbre, Meissenben bázist épített ki. Ottó uralkodása kezdetétől következetesen hódított és térített a szláv vidékeken; két új őrgrofságot hozott létre, egyet az Elba alsó folyásánál, egyet pedig az Elba és a Saale közötti vidéken. 947-ben úgy látta, biztonságosan alapíthat hat új püspökséget, hármát Holsteintől északra, a hamburgi érsek alá rendelve, másik hármát Oldenburgban, Havelbergben és Brandenburgban, Mainz fennhatósága alatt. Ottó csak Lech-mezei diadala után tervezett új egyházmegyét Ostphaliában, magdeburgi központtal. Ostphalia régóta kedves tartózkodási helye volt, még első felesége hozományából való. 937-ben új kolostort alapított a területén, Szent Móric tiszteletére, aki mint harcos szent nagy közmegbecsülésnek örvendett. Ez a terv, melyet I. Ottó gondolt ki és dédelgetett, s amely csak 13 évvel később, pápai támogatással valósulhatott meg, legyőzve a halberstadti egyházmegye püspökének és a mainzi érseknek ellenállását, új tartományt teremtett volna, ahonnan hittérítőket küldhettek volna keletre a szlávok közé. Magdeburg fényes székhellyé alakult volna, bíborosokkal, diakonusokkal és szubdiakonusokkal: Ottó „új Rómája” lett volna keleten, riválisa Aachennek vagy magának Konstantinápolynak is. De mire a tervből valóság lett, Mieszko, a még keletebbre fekvő „Lengyelország” ura, már szívélyes kapcsolatban állt Ottóval. Ennek következtében ott egy egészen másfajta politikai közösség alakult ki, s így világosan láthatóvá váltak a német terjeszkedés keleti határai. Délebbre Csehország uralkodója, I. Vencel is fölvette a kereszténységet. Mivel akkor a magyarok megtérése még valószínűtlen volt, I. Ottó 955-ös győzelme után, megelőzendő az újabb

magyar kalandozásokat, őrgrofságokat alakított ki Ausztriában és Karintiában. Így aztán, noha szíve szerint tovább nyomult volna keletre, végül is éppen ő jelölte ki a német birodalom keleti határait.

Nagy Károlyhoz hasonlóan I. Ottó jóval császárrá koronázása előtt, kora legkiemelkedőbb uralkodója lett, s valóban méltóvá vált a császári tisztre. Követeket küldött Córdoba hatalmas urához, III. Abd ar-Rahmánhoz, és fogadta az ő követeit. Beutazta birodalmát, még a távoli Calabriában is megmutatta magát alattvalóinak. De a birodalom tulajdonképpen kormányzása – jobban, mint a Nagy Károlyé – a püspöki karra hárult, mert Ottónak és utódainak nem volt olyan frank típusú arisztokráciája, mint hajdan Nagy Károlynak. Ottó birodalmának tehát nagyobb szüksége volt arra, hogy elkápráztassa a kortársakat, hogy hangsúlyozza a király Istentől fölkent voltát, és hogy az újdonsült szász dinasztiát így a hercegek fölé emelje. E tekintetben a Konstantinápolyal kötött szövetség kibővítette a királyi ceremóniák kellékárát. A papság felnőtt a tőle elvárt szerephez, és a monarchia szempontjából ez idő tájt értékesebb szere-

Krisztus átveszi a magdeburgi katedrális modelljét. Ottó kori elefantsont faragvány a 950 és 1000 közötti időből. Ez az oltárdísz valószínűleg Milánóban vagy Reichenauban készült, és jellemző a korra. A háttérül szolgáló áttört ékítmény a megjelenítés mesterkéltségét hangsúlyozza. Az erősen stilizált figurák és az egyszerű drapériák egyfajta sajátos klasszicizmusra utalnak, merőben más stílus ez, mint a Karoling reneszánsz.

A német királyság a 10. században

Miután 843-ban a Karoling Birodalom több részre szakadt, kialakult egy önálló német királyság, de először csak a szász királyoknak sikerült 919 után valóban össze-fogniuk a királyságot alkotó hercegségeket. Legnehezebben megoldható problémájuk a keleti szláv földek felé való terjeszkedési vágyukból következett: ezáltal évszázadokra meghatározhatatlan és lezáratlan volt a német keleti határ. Ugyanakkor Itália is vonzást gyakorolt a bajor és a sváb hercegségre; ez délre vonta magukat a német királyokat is, akiknek vállalniuk kellett mind Itália, mind a birodalom kormányzásának terheit. A német királyság igen eltérő történelmi hagyományú tartományokat fogott össze, és királyai képességeit dicséri, hogy az egységet fenn tudták tartani egészen a 13. századig. Az ország püspökei a Római Birodalom késői időszakának legjobb hagyományai szellemében éltek hatalmukkal. A hercegségek fontossága általában csökkent, amikor a királyi kormányzás magabiztossá vált. Ennek is köszönhető, hogy Németország kapcsolatokat teremtett Konstantinápolyal és Córdoba-val, s a történelem folyamán először számottevő hatalommá lett.

pet tölthetett be, mint a francia klérus, amelyet háttérbe szorítottak a helyi uralkodók.

I. Ottó tudatosan utánozta Nagy Károlyt, de soha eszébe nem jutott, hogy meghódítsa a francia királyságot, s ezzel visszaállítsa a nyugati birodalom egységét. Ottó földjén nem éltek újlatin nyelvű népek (Itália meghódítása előtt), és a dinasztia csak lassan fedezte fel a római címével járó kötelezettségeket. Ottó birodalmi földeket próbált szerezni Dél-Itáliában (967–970); fia, II. Ottó 982-ben az ottani szaracénokkal harcolt. III. Ottó lett végül az, aki kormányzatát *renovatio imperii Romanini* (a Római Birodalom megújításának) tekintette. Az ihletet egyrészt görög anyjától, másrészt tudós nevelőjétől, Gerberttől vette, akit később a pápai trónushoz segített (II. Szilveszter, 999–1003). Ottó fiatalon halt meg, s ezért sok álma megvalósítatlan maradt, de idealizmusának egy tekintetben messzeható gyakorlati következménye lett. Egy cseh herceg, Vojtech, aki a kereszttségben az Adalbert nevet vette föl 982-ben, Prága második püspöke lett. Ő tartotta keresztvíz alá Istvánt, a magyar trónörökös, és végül vértanúhalált szenvedett porosz földön 997-ben. III. Ottó, aki még Rómából ismerte őt, fölkarolta Adalbert kultuszát, és 1000-ben elzarándokolt Gnieznóba, a sírjához. Itt új érsekséget alapított három hozzá tartozó püspökséggel Kolbergben, Krakkóban és Boroszlóban. Ezzel oda lettek nagyapjának Magdeburggal kapcsolatos álmai, s az eset jól példázza a helyzetet, amely különösen a 983-as szláv fölkeléssel nagyot változott. III. Ottó nem akarta megfordítani az események menetét, inkább készséggel elismerte az alakulófélben lévő lengyel állam függetlenségét, s így két keresztény hatalom közé szorította a még pogány szlávokat. Ezáltal saját birodalma is nyert: szövetségest, s valamelyest tőle függő királyságokat. Ugyanezen idő tájt III. Ottó pápája koronát küldött a magyar uralkodónak és hozzájárult a magyar érsekség megalapításához. Így esett, hogy a két új állam, Lengyel- és Magyarország húzta meg – pápai jóváhagyással – a német terjeszkedés határvonalát.

A magyarok 895-ben érkeztek a Kárpát-medencébe, és a Lech-mezőn elszenvetett vereségig nem mutattak hajlandóságot a végleges letelepedésre, a földművelő életmódra. Még a 10. században is inkább a jövedelmező kalandozást választották, s virágzó gazdaságú szomszédait fosztogatták, elsősorban ott, ahol nagyobb ellenállásra nem számítottak. Felhagyva végül a kalandozással, végérvényesen letelepedtek a Kárpát-medencében; új államuk központjai a Duna mentén és Pannóniában alakultak ki.

A magyarokhoz négy irányból érkeztek a kereszténység tanai. Konstantinápolyban 950 körül két fejedelmük vette fel a keresztiséget; nyugatról a magyar térítőket vallási téren Pilgrim passauai püspök támogatta; északnyugatról, Csehországból érkeztek hittérítők; a 10. század végén pedig Itáliából jöttek. A pápa koronát adott a magyar uralkodónak, aki a keresztységben az István nevet kapta, és feleségül vette Bajor Henrik (a későbbi császár) húgát. István király alatt (1000–1038) Karoling mintára szerveződött meg az állam és az egyház. Vallási központja: Esztergom. Világi fővárosa, Székesfehérvár királyi koronázó város lett az új, Jeruzsálembé vezető zarándokút mentén. A püspökségek főként a Duna mentén és Pannóniában jöttek létre. Lassabban illeszkedett bele az új politikai struktúrába keleten Erdély, de a 11. század végére a királysághoz tartozott a Dráván és a Száván túli Horvátország is.

A magyarok megtérése egy csapásra keresztény országtáttá tette a Dunát és 1018-ban a bizánciak, befejezve „Bulgária” meghódítását, északi határukat kitölték egészen Belgrádig. Most először vált lehetségessé, hogy a zarándokok keresztény országokon át jussanak a Rajna-vidékről Konstantinápolyba. S tették is ezt sokan, látogatták a jeruzsálemi szent helyeket. A Szent Sír templomát, amelyet 1009-ben leromboltak a Fátimida kalifa parancsára, 1038-ban újjáépíttette a bizánci császár. A magyarok megkeresztelkedése egyfelől stabilizálta a kereszténységet, másfelől soha nem látott mértékben kitágította a keresztények mozgásterét.

A középkori egyház

A 12. századig a nyugati egyház nem tudott egységes központi elveket érvényre juttatni. De akkorra olyan nagy igény támadt az egyházjog tisztázására és érvényesítésére, hogy a római püspök szerepe felértékelődött. Szükségessé vált az is, hogy magasabb szinten szerveződjék a kolostori élet; legyen egységesebb a vezetés, szigorúbb az ellenőrzés és ez különféle új szerzetes szervezeteket hozott létre; pl. Clunyt és Citeaux-t. E reformok a centralizáció általános megerősödését segítették elő. Ettől az időtől kezdve a pápaság az egyházjog, a dogmák, a tanítás, a szervezet, sőt a lelki épülés egységességét szorgalmazta. Ehhez nagy befolyást kellett érvényesítenie minden rendházban; és a pápaság lett sok új szerzetnek, például a ferenceseknek a gyámolítója és alapítója. Zsinatokat hívott össze, meghatározta, mi számít eretnekségnek és mi nem, keresztes hadjáratokat hirdetett meg, püspököket nevezett ki és fegyelmezett meg. Szabványt és mércét akart állítani a teljes latin egyház számára. És valóban, háromszáz esztendőre páratlan egységet teremtett a hitélet elméletében és gyakorlatában az az erőfeszítés, amit az oktatás és a fegyelmezés segítségével kifejtett.

A rendszer nem működött tökéletesen, s a hiányosságokért a pápaságot tartották felelősnek; sok kritika is elhangzott, és korántsem mind volt jó szándékú. Az elégedetlenség részben magából a rendszer jellegéből eredt, más részét azonban az okozta, hogy nem lehetett egységes feltételeket kényszeríteni minden nyugati egyházra, amelyek a maguk módján alakultak és fejlődtek évszázadokkal azelőtt, hogy bárki álmodni mert volna a reformmozgalomról. Továbbá az új kor eszményei inkább az iskolázottakhoz és az egyháziakhoz szóltak, mint a hívők nagy táborához. Amikor az új vallás terjedni kezdett a barbárok között, saját lakóhelyükön kívántak templomot emelni, s ez csökkentette a nagy monasztikus központok jelentőségét. Minden településnek lassacskán így saját papja lett, s az szolgálta ki a közösséget a szentségekkel; plébániák keletkeztek a helyi igények szerint, a helybeliek anyagi támogatásával. És ez nem csupán sokféleséget hozott magával; a későbbi időkben nem mindig feleltek meg az előírásoknak. E plébániák ellenőrzése mindenféle nehézségekbe ütközött. Egyes püspökök bizony nem sokat számítottak a tulajdon egyházmegyéjükben sem. Az uniformitást szorgalmazó pápaság nem engedhette át a püspököknek a különleges védelme alatt álló templomokat. Azok a püspökök, akiknek sikerült jól működő egyházmegyei szervezetet kialakítaniuk oly módon, hogy segítő papságot, főespereseket neveztek ki az egyházmegyénél kisebb, jobban kézben tartható egységek élére, rájöhettek, hogy minden erő összefog törekvéseik megíúsítására, s nem is csak a bűnösök, de a szerzetesek, a papok, a kegyurak, a hívek – s mind olyan jogok és igények alapján, amelyeket nem lehetett sommásan elutasítani. Róma hatalma soha nem volt olyan nagy, hogy maradéktalanul új rendet érvényesíthetett volna. Nem is erőltette a radikális megoldásokat, inkább fölkarolta az új vallásos mozgalmakat, ha úgy látta, hogy elég ortodoxok; a régebbi mozgalmakat sorsukra hagyta. A Róma irányította középkori egy-

ház valójában igen sokrétű volt, és sokféle visszaélésnek volt a melegágya. Történetét inkább alulról, s nem fentről kezdve érdemes ismertetni.

Az egyszerű plébánián az ott lakó pap sokszor csak káplán volt, helyettesítette a jog szerinti plébánost, akit a püspök, a római kúria, a király vagy valamely főnemes szolgálata távol tartott nyájától. A plébánia által begyűjtött dézsma egy része sokszor távoli kolostoroké lett; a templom kegyura sokszor nem is azon a vidéken élt. Az egyházkerület püspökét, akit közérdekű teendői és „világi” ügyei távol tartottak, többnyire a helyettese vagy egy főesperes képviselte. Látható, hogy az egyházi vezetés még a legalsó szinten sem volt egyszerű. A középkori századok vallásos lelkesedése csak növelte az egyházkormányzat teendőit, s ez lehet a magyarázata annak, hogy a pápaság nem tehetett csodát, hogy a különféle eretnek mozgalmak oly sokáig burjánzhattak, és hogy a nem keresztényeket, például a zsidókat a hivatalos tiltás ellenére is gyakran üldözték. A nyugat-európai keresztény hitet nem kizárólag a hierarchikus felépítésű egyház táplálta, történeti tévedés volna azt állítani, hogy az egyházi szervezet azonos lett volna a keresztények összességével. A történészek a múltban hajlottak arra, hogy minden további nélkül hitelt adjanak a klerikális vagy a művelt körök kifogásainak. Az egyház – minden hibája ellenére – a középkori keresztényeknek megadta a lelki élet gyakorlásához és elmélyítéséhez szükséges lehetőséget és ösztönzést, a keresztény világ legeldegőbb helyén is, és az élet minden vonatkozásában. Amikor beköszöntött a protestáns reformáció, nem egy hitetlen és közönyös nemzedékhez kellett szólnia, hanem olyanokhoz, akik megtanulták vallásukat komolyan venni.

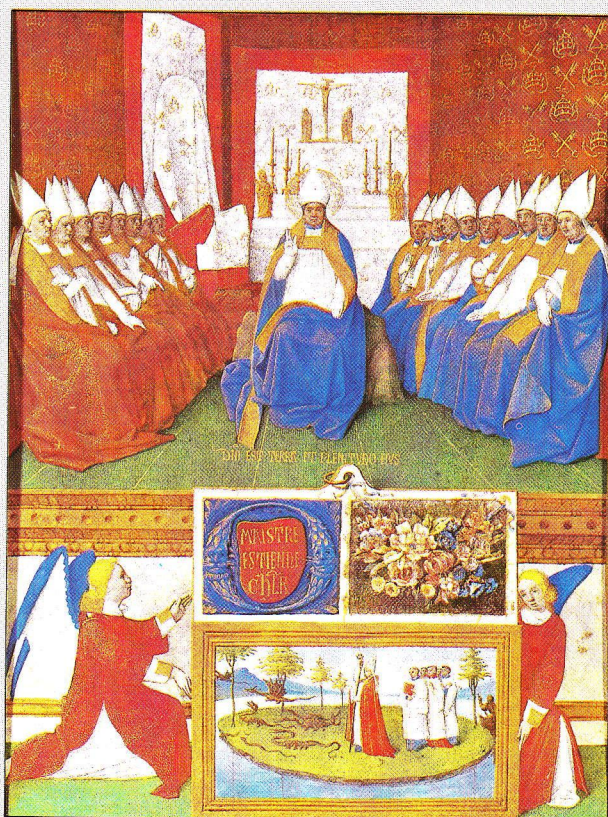
A késői középkorban a világiak ájtatos buzgóságának intézményes formában és a magánéletben egyaránt számos emléke maradt fenn. Közéjük tartoznak például az imádságoskönyvek. Szokatlan té-

ma egy 15. századi délnémet falikárpiton: jelenetek egy hitbuzgó nő életéből, aki itt egy lilium mellett térdel, amely a tisztaság jelképe, és áhítattal magához veszi a szent otyát.

Szent Domonkos prédikál Recanatiban. A jelenet annak az oltárképnek a részlete, amelyet Lorenzo Lotto készített 1508-ban a St. Domonkos-templom számára, a szent háromszáz évvel korábban ott elmondott szentbeszédének emlékére. Domonkos a templomba vezető lépcső mellett elhelyezett, fából ácsolt szószékről beszélt. A templomot a művész az 1508. évi állapotnak megfelelően festette meg.

vi. Orbán (1378–1389) átveszi Szent Péter kezéből a kulcsokat. A dombormű a pápa vatikáni sír-emlékét díszíti. A térdeplő pápa szinte ugyanolyan magas, mint a szent, a jelenet hangsúlyozza, hogy Orbán Pétertől kapta a kulcsokat.

Jean Fouquet így látta az első nagy francia teológust, Poitiers-i Szent Hiláriust, amint egy 4. századi püspöki zsinaton elnököl (1460 körül).

A canterburyi Christ Church víz-ellátó rendszerét ábrázolja ez a 12. századi „műszaki rajz”, méghozzá olyan részletesen és szemléletesen, hogy nem nehéz elképzelni, milyen is lehetett a katedrális és a

kolostor Becket Tamás idejében. Minden épület meg van nevezve, és noha körbe is forgathatjuk a rajzot, valószínű, hogy a rajzoló eredeti szándéka szerint a déli oldalnak kell felül lennie.

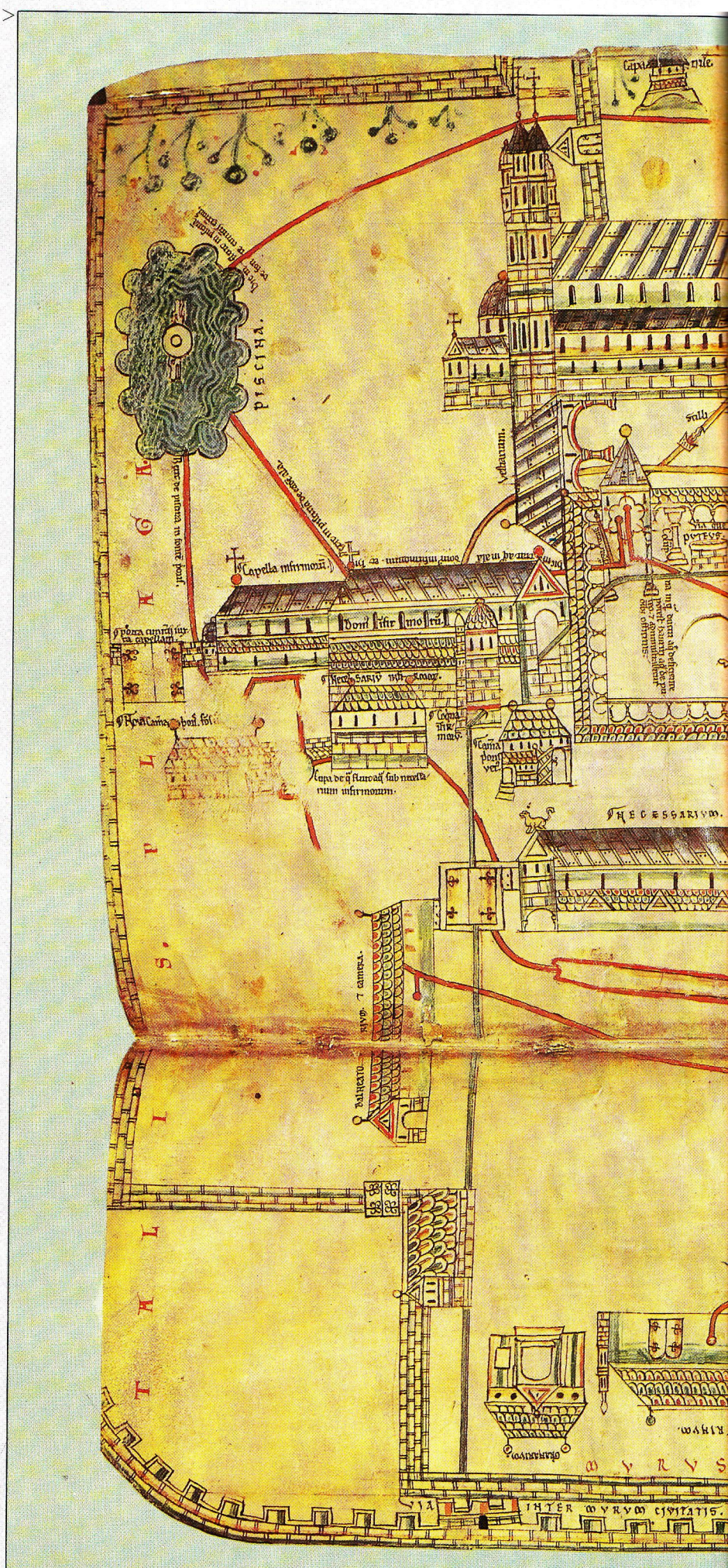

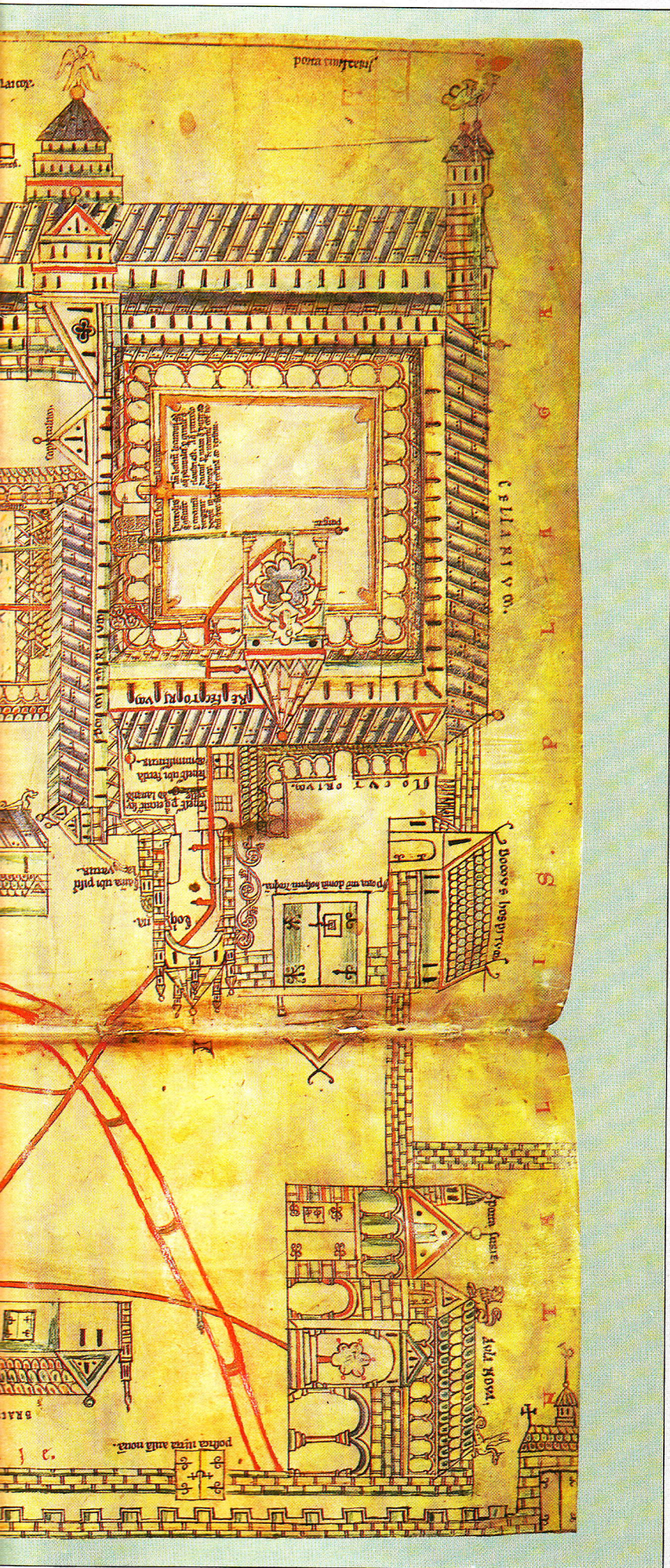
^ Az utrechti zsoltároskönyv e második, 1147-ben készült canterburyi másolatát a kódexmásoló nem csupán a szokásos öndicsérettel fejezte be, hanem ezzel az önarcképpel, amely példa nélkül való a 12. századi kézirattirodalomban. Egész oldalas kép, s a másoló evangélistaként örökítette meg önmagát. Hasonlóságra nem törekedett, mégis a festői ábrázolás szép példája: az erőteljes férfialak kitölti a kerettel díszített teret. Ez idő tájt élte fénykorát az angliai román stílus.

Guthlac (667–714) a crowlandi szent remete életéből ábrázolnak jeleneteket ezek a kör alakú rajzok, amelyek valószínűleg színes üveglablakhoz készült tervek. Tussal rajzolták őket 1200 körül. A műszaki rajzok stílusa azt bizonyítja, hogy a vonalas rajzok készítésében a normann hódítás előtt megmutatkozó angol szakértelem tartósan bizonyult. Három fontos epizódot láthatunk – Guthlac belép a szerzetbe; halálakor angyalok fogadják száján kiröppető lelkét; a kolostor jövevői adománylevelüket lobogtatják, miközben jobb oldalt, a szent sírjánál egy megszállottból eltávozik az ördög. A kör alakú üveglablak tervei a 85. oldalon láthatók.

^ Ez az iniciálé, mely egy cisztercita kéziratból való, sokat elárul készítőjéről. Arató szerzetest ábrázol, s némi gúnyval örökíti meg a mozdulat sutaságát. Ez a felfogás tükrözheti a teljes jogú rendtagok és a dolgozó szerzetesek közötti ellentéteket, ám oly visszafogott az ironia, hogy az ábrázolás inkább a ciszterciek emberségét sugallja, amelyet a rend szigora miatt gyakran észre sem vettek.

A KERESZTÉNYSÉG MOZGÁSBA LENDÜL

Ez az egyszerű Rajna-vidéki bronzfigura újfajta tiszteletet fejez ki a megfeszített Krisztus iránt: méltóság teljesnek és egyben emberibbnek mutatja a 12. századi vallási törekvéseket.

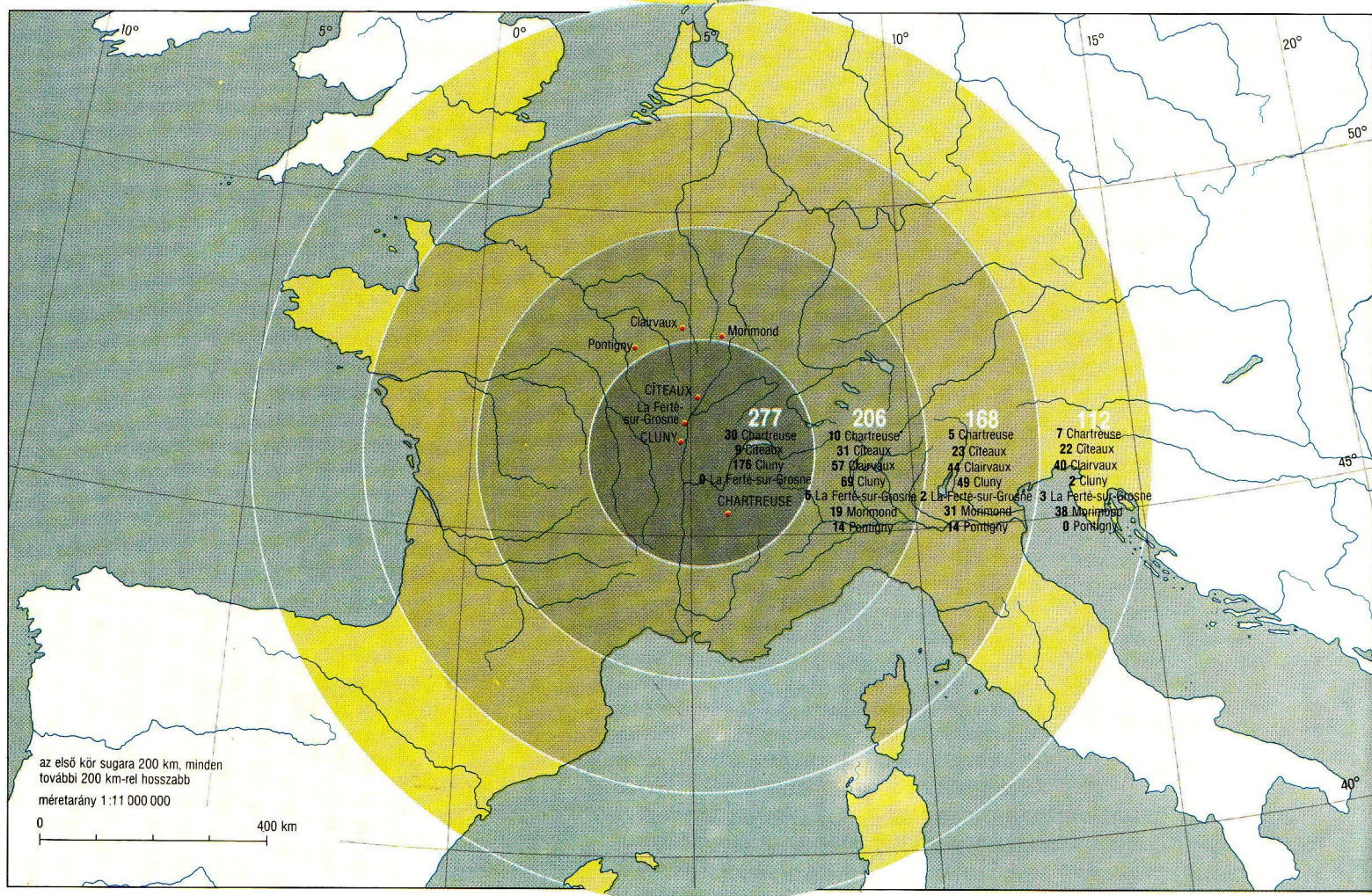
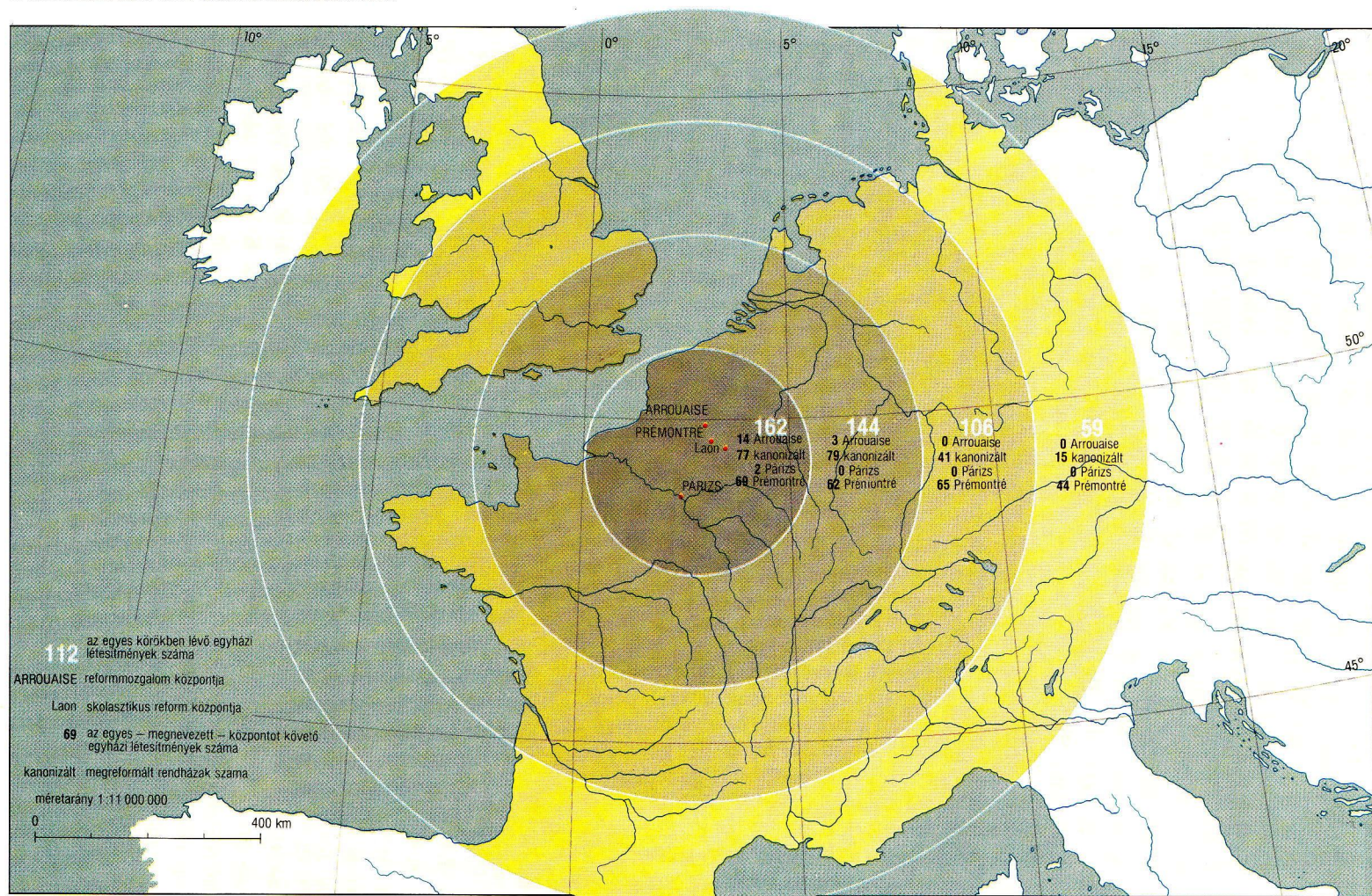
Új szenvedélyek a keresztény Európában

Európa keresztény közösségei a 11. századból mély vallásos elkötelezettséggel és egyfajta harcias tetterekészséggel léptek át az új évszázadba. A következő évszázadok során e tulajdonságokat ápolták és fejlesztették tovább, s így esett, hogy Európa – története során először – határain messze túlra is kiterjesztette befolyását. A középkor alkotóerejének teljében mutatkozott meg a kereszties háborúban, az iskolák intellektuális reneszánszában s a gótikus építészeti törekvésekben. Ebben az időszakban kezdett a népesség gyors ütemben növekedni, melyet legmarkánsabban a városi élet megújódása jelzett. Az energiáknak ezt a megújulását sokkal könnyebb példákkal illusztrálni, mint megmagyarázni, s ha túlzottan lelkesedünk eredményeiért, könnyen megfedelkezünk a szóban forgó téma sokrétűségéről. Nyilvánvaló például, hogy a szervezett és intellektuális vallás sikerei a nem ortodox elégedetlenkedőkkel, például a kathárokkal szemben arra csábítja az olvasót, hogy az egyház saját elemzését fogadja el hitelesnek gondjairól. Ha magunk tudnánk leásni az egykorú elégedetlenségek gyökeréig, akkor kevesebb illúziót dédelgetnénk arról, hogyan is éltek az emberek a „hit korában”. És hasonlóképpen, ha azt akarjuk megérteni, hogy miért vonult annyiféle nép – Isten nevével az ajkán – keletnek, nem sokra megyünk a történeszek kitalálta „kereszties hadjárat” kifejezéssel, de azzal a magyarázatukkal sem, mely szerint a kereszties háborúk katonai hadjáratok voltak, pontosan meghatározható katonai célkitűzésekkel. Az akkori katonák lelkesedése mai szemmel tettetésnek vagy barbárnak tűnik, mivel ma vallás és háború ellentétes fogalmak. Modern világunk kategóriákat állít fel, s ez a 12. századi törekvésekből fakad, amikor is próbálták megérteni az ókori filozófiát, de évszázadokba tellett, mire a leckét megtanulták. A témák gondos megkülönböztetése, amit nélkülözhetetlennek tartunk a múlt megértéséhez, válaszfallá magasodhat, ha különválasztjuk egymástól azt, amit az akkoriak együvé tartozóként éltek meg. Mi civil társadalmat tudunk csak elképzelni, hivatásos hadsereggel, amely csak védelmi feladatokat lát el, és ez bizony szöges ellentéte a középkori gyakorlatnak és életérzésnek. Még az emigráció és a gyarmatosítás újabb tapasztalatai a Föld tengerentúli részein is egészen mások, és keveset mondhatnak azokról az időről, amikor Európa földjei megnyitáltak, és paraszti közösségek több száz éven át törték a szűzföldet, alkalmazkodva a mindenkori lehetőségekhez, és említetlenül maradva a krónikákban.

Az idő tájt lehetett azonosítani azt a legfőbb politikai tényezőt, amely az események mozgatója volt. A Karoling Birodalom széthullott a barbár ellenséggel folytatott huzavonában, és vele tűnt el annak utolsó lehetősége, hogy Európa történetét római elődje történetének mintájára lehessen leírni. Az új Európában több hatalmi centrum alakult ki. A német királyoknak volt valamiféle elismert előnyük, hiszen övék lett a császári cím, de nem tudták rányomni bélyegüket Franciaország vagy Anglia másfajta monarchikus stílusára, s nem akadályozhatták meg, hogy új monarchia keletkezzék Dél-Itáliában.

A kereszténység monarchiákra oszlott, és csak vallási szinten volt egységes, de még itt, a vallás gyakorlatában is számottevő különbségek fordultak elő. Miután Észak- és Kelet-Európa népei a barbár királyságok tevékenysége révén megtértek, a káosz korszaka, mely oly bizonytalanná tette a polgári létet, egyszer s mindenkorra lezárult. Új lendületet vehettek tehát ezek a társadalmak; többek között megújíhatták a vallásos életet, megszabadítandó azt a „visszaélésektől”. Ezek nem mindegyike volt a zavaros idők számlájára írható, de minden reformterv egyértelműen azon a feltevésen alapult, hogy az idők megérték a kereszténység általános megújítására. A papság nagy önbizalommal ontotta a monasztikus megújódás terveit, a monaszticizmus ugyanis nemcsak azért szerepelt első programpontként, mert ennek kellett visszaállítania a római katolikus egyház tekintélyét, hanem mivel az akkori keresztény világ tőle várta a reformtervek megvalósítását. Több mint száz éven át tartott a kísérletezés időszaka, amely fölött csak a római pápának volt valami csekélyke hatalma, s az is csupán a szigorúbban vett vallási vonatkozásokra szűkölt. És a 12. század végéig még ez a szabályozó hatalom is sokkal inkább elméleti volt, mint intézményes. Ha ezeknek az esztendőeknek eseményeiben felfedezhető bizonyos következetesség, az nyilván valamely megbúvó energiaforrásból és idealizmusból táplálkozott, amely erőre kapott, mihelyt megszűnt a pogányság közvetlen fenyegetése. Ez az idealizmus korántsem elégedett meg a helyi érvényű, provinciális ügyek jobbá tételével. Egyetemes igénnyel lépett fel, a teljes kereszténység megújítását vette célba, és harcot hirdetett a fő ellenség, a mohamedánok ellen.

A megújulásnak csak néhány vonatkozását emeljük ki. A vallás terén a legfontosabb a szerzetesi élet páratlan fellendülése volt; ugyanis megszűnt az olyan régóta fennálló Benedek-rendi monopólium; már nem ez volt az egyetlen szerzetesrend, amely vallásosságra ösztönzött. Soha nem látott a keresztény világ ennyi különböző életprogramot, amelyeket egytől egyig vallási szabályok vezéreltek, Európában eddig soha ennyi rendházat nem építettek. A mélyebb és tisztább vallásosságért folyó harcot számunkra ez bizonyítja a legmarkánsabban. Mivel az egyházi hatóságok ez idő tájt újra erőltetni kezdték az alsó papságra kötelező cölibátust, ezekre tehető a magát istennek ajánló házasságtalan férfiak és nők száma, noha ugyanakkor jó okkal hihetjük, hogy az idő tájt a népesség állandóan gyarapodott. A rendházak iránti lelkesedés az aszkétikus életforma fensőbbiségét sugallhatta, s ez befolyásolta a szolgálatról és különösen a lovagi erkölcsről vallott nézeteket, de a hangsúly a belső lelki harcon volt, s nem a kereszténység hús-vér ellenségeivel vívott küzdelmen. Clairvaux-i Szent Bernát, az új ciszterci rend legnagyobb szószólója maga győzött meg egy Jeruzsálem felé tartó zarándokot, csatlakozzon az ő rendházához, mert ott találhat rá az „igazi” Jeruzsálemre, hiszen – hangoztatta Bernát – Jeruzsálem lelki eszménye csak a kolostori élet során sajátítható el. De ne gondoljuk, hogy az effajta érvelés akadályozta volna a Szentföldnek nyújtott támogatást, valószínűbb, hogy

Szent Ferenc szabályainak szentesítése. A jelenettel Assisi felső templomát díszítette a Szent Ferenc-ciklus mestere 1290 körül. A 12. században a szerzetesrendek számos új szabályt alkottak, ezeket tetőzte be a ferencesek regulája. Ezt még a pápa hagyta jóvá, de az 1216-os lateráni dekrétum minden további újítást megtiltott. A ferencesek népszerűségükkel felkeltették a 13. századi itáliai festők figyelmét. Ez a kép, amely a pápai jóváhagyást ábrázolja, magába sűríti az összes többi, ortodoxként elfogadott reformtörékvést is.

Egyházi alapítványok a 12. és 13. században

Az egyházi reformok nagy mozgalmának korszaka volt a 12. század. A mozgalom forrásait sok történész kutatta, de valószínűleg fontosabbak ezeknél azok a körülmények, amelyek lehetővé tették, hogy az idealista újitók magukra irányítsák a figyelmet és támogatást kapjanak. A mozgalomnak mindazonáltal három vonulata jól megkülönböztethető és feltérképezhető. A keresztes háború, amelyet Clermont-ban 1095-ben és Vézelay-ben 1145-ben hirdettek meg, magától értetődően arra ösztönözte az embereket, hogy mindenfelé felvesyék a keresztet. A monasztikus reformmozgalomnak, másrészt, elegendő támogatást kellett szereznie egy-egy vidéken, mielőtt új rendház jöhetett létre. A clunyi, a cisztercita és a karthauzi mozgalmak sikere Kelet-Franciaországban, e terület-sáv fontosságát igazolja a reformmozgalomban. Áttételesebb volt az észak-franciaországi székes-egyházi iskolák munkálkodásának, a filozófia, a jog és a nyelvtan tanulmányozásának, az új kánonrendeknek, pl. a Szent Viktor-nak hatása. Együtt a nagy jelentőségű bolognai jogi iskolával, ezek voltak azok a központok, amelyekből szerteszugáztak az egyházat továbblévítő eszmék. Azok a lelkes mozgalmak, amelyeket az egyházi hatóságok nem hagytak jóvá és eretnekségnek minősítettek, azt bizonyítják, hogy más vidékeken is megindult a szellemi erjedés.

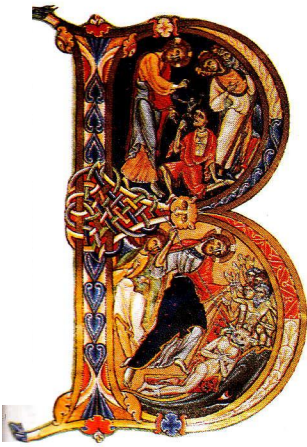
akiket Isten nem hívott Keletre, a kolostorokban másféle elhivatásban teljesedhettek ki. Bizonyos, hogy még a földműveseket is vonzotta a vallásos élet, és megkísértette őket a gondolat, hogy fölveszik a papi rendet. 1153-ban, Szent Bernát halálakor már olyan óriásira duzzadt a ciszterci rend, hogy megpróbálták fékezni további növekedését, mégis rendületlenül terjedt; Kelet-Európában a 13. században érte el fénykorát. Akkorra már Nyugat-Európában a kolduló rendek, a dominikánusok és a ferencesek a vallási reform eszméjét eljuttatták azokra a zord tájakra is, ahol eretnekség és nyomor uralkodott. Tanítók és prédikátorok lévén, nem annyira a kolostori közösségek lelki fejlődésével törődtek; inkább azoknak vitték el a vallást, akik maguk nem keresték. A 11. század végétől, a 13. század elejéig semmit nem apadt a vallásos reform áradása. Nem mindegyik reform vált be, s nem mind volt hosszú életű, de még csak ortodox sem, ám a változtatás láza, az új szabályokba mint viselkedésmintákba vetett hit, meg a keresztényeknek ama képessége, hogy feltétlen odaadással szolgálták e terveket, szemlátomást nem ismert határokat. Csak a pápai dekrétum fogta vissza valamelyest ezt az áradó lendületet: kimondta, hogy több rend alapítását nem engedélyezi, és minden új tervnek valamely már létező szabályzathoz kell igazodnia.

Ha egyenként szemügyre vesszük e reformokat, bizonyos elégedetlenséget figyelhetünk meg a tökéletesedési modellekkel, sőt a korábbi idők egyszerűbb hitének mintaképeivel szemben is, amelyeket megrontott az idő és a sok visszaélés. De ez sem világít rá az inspiráció valódi gyökereire. Följegyezték ugyanis Lyoni Valdóról, az ortodoxiával szemben álló világi prédikátorról, csakúgy, mint Assisi Szent Ferencről, hogy vallásos ihletésüket valamely lovagi erényt hirdető népi mondából merítették. Ez idáig a világiaknak való prédikálás minden valószínűség szerint eléggé szörványos jelenség

volt. A keresztes hadjáratokra való toborzás mutatta meg első ízben, hogy micsoda tömegmozgató ereje lehet a prédikátoroknak. Másutt, bizonyos nagyvárosokban sikerrel lázíthatták fel közönségüket erkölcstelen papok vagy vélelmezett eretnekek ellen, de a vallásos megújódást áhító általános lelkesedés mégsem tulajdonítható nekik. Az egyházi hatóságok elég későn jöttek rá, hogy az eretnekekkel az érvekkel alátámasztott magyarázatok segítségével vehető fel a harc a leghatásosabban. Az első prédikációk, amelyek gyakran az erkölcstelen papok vagy a keresztény erkölcskódex más megsértői ellen irányultak, gyakran tévelygő, eretnek színezetű nézeteket tartalmaztak. Nem meglepő, ha a hivatalos klérus fölépített azok ellen a prédikátorok és világiak ellen, akik a maguk módján próbálták hirdetni a vallást és az erkölcsöt. Ez azt bizonyítja, hogy a vallásos ügybuzgalom sokszor a legváratlanabb helyeken tört elő.

Talán többet jelent számunkra az a szintén új törekvés, hogy fiatal emberek ezrei akartak tanulni híres nagy tanítóktól (valószínűleg fiatal nők is voltak köztük szép számmal). Abaelardus, a legnevesebb párizsi tanár a 12. század elején, Párizs, Lyon és egyéb városok iskoláit járta fiatalabb éveiben. A fontosabb hivatalra vágyók rendszeres tanítása és vizsgáztatása ezekből a 12. századi tevékenységekből nőtt ki, de az egyetemek a megújult tanulási kedvnek a termékei voltak, s nem a kiváltói; középkori funkciójuk leginkább az összegyűlt tudásanyag megőrzése és védelmezése volt, és nem új tudományos területek feltárása.

A jog terén könnyű belátni, hogy jogorvoslást igénylő gyakorlati problémák voltak azok, amik a római jog tanulmányozására és az egyházjogban való elmélyedésre készítettek a 11. század végén. De ez az okfejtés semmiképp nem magyarázza meg a logika és a teológia tanulmányozóinak lelkesedését, bár a teológia bizonyosan sokat köszönhetett a logika hozta változásoknak. Abban az

A Winchesteri Biblia, melyet Blois-i Henrik püspök számára készítettek, a legpompásabb a ránk maradt három 12. századi illusztrált angol Biblia közül. Sok művész dolgozott rajta. Ezt az iniciálét (az 1. zsoltárhoz), amelyet a „Szökellő alakok mestere” rajzolt meg és aranyozott saját kezűleg, a Genézis-iniciálé mestere fejezte be. A felső képen Jézus ördögöt űz, alul Krisztus alászállása a pokolra.

időben, amikor magukat a kolostorokat is alapjaiban rázta meg a lelki tökéletesedés új útjainak keresése, nyilván különféle nézeteket vallottak arról, hogy milyen műveltségre tehetnek szert a kolostori közösségek a hagyományos módon, a könyvek tanulmányozása révén, és Észak-Franciaország püspöki iskolái talán ezért kezdtek olyan tanulókat is vonzani, akiknek semmi közüik nem volt a szerzetesi megújodáshoz. Nem tudjuk azonban, hogy hol és hogyan támadt fel eredetileg ez a művelődési szomj. Azt nem nehéz kimutatni, hogy az új intellektuális tárgyak, amelyek megkövetelték a szigorúbb szóhasználatot és a pontos megkülönböztetéseket, gyakorlati hasznát is hajtották az ügyeik intézéséhez rátermett embereket kereső püspököknek, de ami magát a tanulást illeti, megint csak semmi sincsen, ami arra utalna, hogy a gyakorlati megfontolások eredetileg fontos szerepet játszottak volna.

Még világiasabb vállalkozásnak tűnhetnek a Szentföldön vívott háborúk, melyeknek hősei, a „keresztes vitézek” világiak voltak, akik katonamesterségüket az egyház szolgálatába állították, cserébe a várható lelki javakért; azoknak, akik készek voltak kimenteni Jeruzsálemet a hitetlenek kezéből, a pápák elengedték a vétkeikért járó penitenciát. Ám a pápai kezdeményezésre 1095-ben, 1145-ben és 1189-ben megszervezett nagy expedíciókat történelmileg tágabb összefüggésbe kell helyoznunk: látnunk kell mögöttük a keresztényekben az idő tájt a hitetlenek, tehát mind a mohamedánok, mind a pogányok ellen újólag feltámadt erőszakos indulatot. Az egykorú normann támadások az itáliai mohamedán uralom ellen éppúgy részei voltak ennek a keresztes hadjáratokat előkészítő mozgalomnak, mint a spanyol keresztény királyságok harcai a roskadozó córdobai kalifátus ellen. Más részről, a keresztes mozgalmat el kell különítenünk annak idealiztikus, sőt Don Quijote-i melléklöngéitől. A hadjáratoknak mind az Ibériai-félszigeten, mind Itáliában nyilvánvalóan területszerző jellegük volt, és gondosan számított politikai megfontolásból vívták őket. A kereszteseknek természetesen szükségük volt valamilyen politikai ürügyre, hogy a Szentföldön harcoljanak, de lehetetlen helyzetben voltak, hiszen ottlétüknek nem volt politikai realitása. Az első keresztes hadjáratot II. Orbán hirdette meg 1095-ben, teljesítve ezzel I. Alexiosz Komnénosznak, az új konstantinápolyi dinasztia első császáranak katonai segítség iránti kérését. Orbán azonban lelkesítő programot adott: vegyék vissza Jeruzsálemet a hitlenektől. A kelet felé haladó keresztesek négy latin államot alapítottak, és jól ráijesztettek a bizánci császárra. Nehéz helyzetben voltak ezek a keresztes alapítású államok – száz meg száz kilométerre valódi barátaiktól, hadilábon levantei szomszédaikkal, s gyakran még egymással is; nem annyira politikai, mint inkább vallásos eszméktől vezérelve, s mégis rákényszerülve, hogy tekintetbe vegyék a helyi realitásokat; függőségben Nyugat-Európa rokonszenvétől, amely azonnal megszűnt, amikor csökkenni látszott az idealista lelkesedés. Ezeket az államokat nem olyan emberek teremtették és védtek, mint az itáliai normannok, akik kivárták a kedvező alkalmat. A keresztes államokat katonai erővel hozták létre a fanatikusok, akik betörték a mit sem sejtő Szentföldre, s akiket esetenként csak az egymással jó kapcsolatot tartó nyugat-európai uralkodók által küldött felmentő seregek tudtak megmenteni. Végül aztán a helyszínen újjászervezett mohamedán erők rendre megghiúsították ezeket az ábrándkergető vállalkozásokat.

A keresztes hadjáratoknak éppen a nem evilági jellegük adta különleges vonzásukat, s erről semmilyen elemzés nem feledkezhet meg. De vannak a kérdésnek más oldalai is. I. Alexiosz, aki visszaállította Konstantinápoly katonai tekintélyét, kénytelen-kelletlen rájött, hogy a hitetlenek ellen vívott háborúiban nem nélkülözheti Nyugat-Európa katonai erejét, és a pápa, aki közvetítette a császár segélykérését, nem is sejtette, hogy ennyi lovag és harcos hagyja majd oda otthonát, s teszi meg e képtelen utazást végig Európán, hogy elfoglalhassa Jeruzsálemet. A négy szentföldi keresztes állam természetesen földbirtokszerzési lehetőséget jelentett a nyugatiaknak a Közép-Keleten, és érdekeltségeiket készek is voltak megvédeni; ezt példázza III. Jenő felhívásának sikere, aki a zengidák által 1143-ban elfoglalt Edessa grófságot akarta visszaszerezni, vagy III. Orbán még kétségbeesettebb sürgetése Jeruzsálem visszafoglalására, amelyet 1187-ben Szaladin szállt meg. A 13. századra már kialakult szabályai voltak a keresztes hadjáratnak: a pápai felhívás lelki jutalmat ígért a katonai szolgálatért, és jogi előnyöket azoknak, akik keresztes fogadalmat tettek. Az eszméktől vezérelt katonák egészen a 15. századig össze-összeálltak, s el is értek ideig-óráig tartó sikereket, bár az elvesztett keresztes államok végleg mohamedán kézen maradtak; a keresztény kormányzat utolsó bástyája, Akkon csak 1291-ben esett el. Az európai katonák idealizmusa, vágyuk, hogy keresztény uralom alá hajtásuk azokat a földeket, ahol valaha Jézus élt és működött, végül is túlélte a csalódássorozatot és a keresztes hadjáratok törvényesítésére tett erőfeszítéseket. Feledtette még a hírnevének olyan sokat ártó pápai értelmezést is, miszerint a hitetlenek ellen viselt háborút tulajdonképpen az egyház valamennyi aktív ellensége ellen kell vívni; eretnekek, szakadárok és politikai szembenállók ellen éppúgy, mint mohamedánok és pogányok ellen. Ez az álláspont azzal fenyegetett, hogy az idealista elképzeléseket kiszorítja egy másik, mely szerint a keresztes hadjáratok meghirdetése csak eszköz egy pápai hadsereg verbuválására, és – mivel megengedték, hogy az esküt pénzen megválthassák – e hadsereg fenntartásához szükséges pénz előteremtésére.

E korszakban mindvégig valami összetett, titokzatos, makacs vonzása volt a keresztes hadjáratnak. Alexiosz Komnénosz valószínűleg fegyelmezett katonai alakulatok segítségét várta, amelyek császári segédcsoportokként, az ő vezetése alatt tevékenykednek majd. Ám a nagy létszámú keresztes hadak, valahányszor csak megérkeztek, mindig olyanokat hoztak magukkal, akik semmit sem tudtak a Kelet politikai viszonyairól, és eszük ágában sem volt alávetni magukat a bizánci császár akaratának. Parancsnokaik, még ha visszafogottabbak voltak is, szerették többnek tudni magukat, mint a császár szövetségeseinek. A latin államok megteremtése a Szentföldön, ami azt bizonyította, hogy a keresztesek össze tudták kovácsolni a maguk frontját az iszlám ellen, végül is nem az a fajta katonai erősség volt, amelynek segítségével újra bizánci fennhatóság alá kerülhetett volna Anatólia. A görög és a katolikus keresztények közötti ellenségeskedés, no meg a latin államok egymás közötti torzszalkodása lehetőséget adott a helyi mohamedánoknak a politikai mesterkedésekre, végül is az, hogy távoli földekről jött keresztények ékelték be magukat a Közép-Kelet megosztott mohamedán világába, sikeresen támasztotta fel a mohamedánokban szunnyadó harci szellemet, s ez nem a bagdadi kalifának volt az érdeme, hanem a nagy hadvezéreké, Núr ad-Diné és Szaláh ad-Diné (Szaladiné). A mohamedán katonai szellem ke-

resztes hadjáratok gerjesztette megújulása visszanyerte Egyiptomot a szunnita ortodoxiának. Csak idő kérdése volt, mikor űzik el a latinokat a szárazföldről, és hogy a valódi nyugati segítséget hiába váró Konstantinápoly mikor jut egy másik mohamedán erő, az oszmánok kezére. Katonai mércével mérve, a keresztres hadjáratok nem voltak sem eredményesek, sem dicsőségesek.

Ami a lelkieket illeti, meg nem mondható, hány keresztres vitéznek volt áldás, hogy felvette a keresztet; minden bizonnyal azok közül, akik felemelték, csak kevesen mérlegelték, mekkora árat fognak fizetni az így szerzendő lelki javakért; valószínű, hogy nem sokáig fontolgatták az elhatározást. Az első három nagy hadjárat mindent elsőprő lelkesedéssel indult; a kevesek önzetlen nemessége magával ragadta a tétovázókat, a többiek pedig megszegyenítette és a példa követésére ösztönözte. Aki elindult a haddal, az mind vállalta az ismeretlennel való szembenézést. Senki számára sem olyan kaland volt ez, ami földi javakkal kecsegtetett volna, még azok számára sem, akik később a közép-keleti keresztres államok uralkodói lettek. A nagy uralkodók kö-

zül, akik a keresztres jegyében hadba indultak, senki nem követelhetette alattvalóitól, hogy hasonlóképpen cselekedjenek, hiszen iszonyú felelősség nehezedett az otthonmaradók vállára is. Aki csatlakozott a keresztres hadakhoz, az mind önként és szabadon döntött.

Pápai igények és a birodalom eszménye

A 12. századi keresztres uralkodók pártolták ugyan a vallási mozgalmakat, de nem kezdeményezték, hiszen őket ez idő tájt meglehetősen háttérbe szorították a vallásos idealisták. Méltó azonban figyelmünkre néhány változás, mely akkortájt ment végbe az európai királyságokban. Vitathatatlanul a német királyok voltak a kontinens leghatalmasabbjai; Rómát tekintették példának, Bizáncot tartották szövetségesnek, és a mindennapi gondoknak valóban mesterien kerekedtek fölébe. Európa története ebben a században mégis nagyot fordult, ugyanis intézményes szintre emelték a vallásos idealizmust. III. Henrik császár, aki igyekezett eleget tenni vallásos kötelezettségének, német és itáliai birtokain püspökeit a keresztresység megtisztítására szólította föl,

Antiochia ostroma. Türoszi Vilmos fordítása Acrében (Akkó, Akkon) a 13. század végén készült. Az 1096 és 1099 közötti első keresztes hadjárat egyik jelenetének ez az eleven ábrázolása nem sokkal a keresztényeknek a Szentföldről történt kiűzése előtt született. Korai példája annak, hogy miként próbálták meg a hadműveleteket ábrázolni. A festő jól ismerte a szíriai harcmodort. A heraldikai részletek és a páncélok azonban nem az első keresztes hadjárat idejéből, hanem későbbi korból származnak.

persze azt remélte, hogy ebben Róma alapvető szerepet játszik majd. A pápaság azonban az itáliai nemesi családoktól függött, s nem volt felkészülve ekkora feladatra. Ezért aztán 1046 után egymást követték Rómában a pápai trónon a német és itáliai püspökök, akik azon igyekeztek, hogy köztiszteletnek örvendő reformáló erővé tegyék Rómát.

Sok különféle ösztönzőerő hatott együttesen abba az irányba, hogy Róma visszanyerje vezető szerepét. A birodalmi megújulás számára igen fontos volt Róma. Magában a városban, érthetően, át akarták venni a kezdeményezést a német vezetés kezéből, s a figyelmet áttelelni a birodalomról az Örök Városra. A reformokat pártoló püspökök Észak-Itáliában és másutt is örömmel üdvözölték Róma föltámadását, és Róma püspökétől várták a keresztény rend megszilárdítását. Nem egy kolostor is Róma védelmét kérte az önállóságát fenyegető helyi nemesek és püspökök ellen. A nagy szerzetesrendek, mint például a clunyi, természetesen rokonszenveztek a mozgalommal, amely meg akarta szilárdítani az egyházi fegyelmet, hiszen maguk is hasonló erőfeszíté-

seket tettek. Többfelől áramlott tehát Rómába a rokon-szeny, és áramlottak az áldozatos, tetterre kész emberek is, akik Nyugat-Európa legszélesebb látókörű papságából verbuválódtak a megújítás nagy munkájára. Az ő segítségével a pápaság intézménye gyökeresen átforgult a 11. század második felében.

A megreformált pápaság persze végül úgy érezte, hogy túrhetetlen a német királyok gyámkodása. III. Henriknek 1056-ban bekövetkezett halála után kevésbé idealista fia, IV. Henrik összetűzött VII. Gergely pápával (1073–1085), és a birodalmi püspökök kényelmetlen helyzetbe kerültek; dönteniük kellett, ki iránt maradjanak lojálisak. A helyzet bonyolult volt és zavaros, és a kortársak, akik ellentétes érvekkel igyekeztek meggyőzni a szembenállókat, csak még rosszabb kuszálták a dolgokat, és elmélyítették az ellentéteket, ahelyett, hogy a megbékélés útjait keresték volna. A pápa és a királycsászár valós gondjait belefojtották a lelki és világi hatalom jellegét és különbségeit boncolgató vitákba, s így a vita kiterjedt a kereszténység addig érintetlen területeire is, noha persze már más következményekkel. Az egyik vitatott kérdést a pápa és a császár lezárta 1122-ben, de a valódi béke feltétele az volt, hogy a német király ezután csak névleges szerepet játsszék Itáliában. 1159-ben, amikor a bíborosi testület, utódot keresve IV. Adorján (Hadrján) pápának, nem értett egyet, újabb keserves nézeteltérés támadt a pápa és a császár között, s el is tartott egészen 1177-ig. A Római Birodalom és a római pápaság így tehát több mint egy évszázadon át – ha állandóan nem is, de gyakran – szembenállt egymással, s ez elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy semmi se maradjon a kereszténység régi, Karoling szellemű felfogásából. Mindkét fél elméleteket gyártott a maga igazolására, mindketten kialakították a maguk kormányzati szokásait, a maguk módján gyanakodtak egymásra, híveket toboroztak, s hagyománytá merevítették a gondjaik megoldásában használt módszereket – következésképpen külön intézményeket fejlesztettek ki. A német királyok római birodalma, melyet a pápai követelések megakadályoztak egyházügyi törekvései megvalósításában, elvesztette erkölcsi felsőbbségét a keresztény hívek körében, és az itáliai püspökök lojalitását. Ezzel szemben a pápaság, amely kénytelen volt általános érvénnyel megszövegezni lelki eszményeit, egy csapásra elnyerte a keresztény világ megbecsülését, mint az egyetemes egyház legfőbb letéteményese. Az egyetemesség római eszménye nagy erőt mozgatót meg és állított a pápa mellé; ugyanakkor az egyetemes államként működő Római Birodalom egykori koncepciója elvesztette minden hitelét.

A német királyok és a pápák viszonya a kereszténységnek talán csak egy részét érintette, de fontosságát nem szabad alábecsülni. Ez a viszony okozta a birodalmi eszme bukását, és – egészen korai időszaktól kezdve – kialakította azt a tudatos pápai programot, amely a kereszténység egészének lelki vezetésére törekedett; ez a viszony teremtett heves és váratlan vitát a hatalom természetéről a keresztény társadalomban, ez ösztönözte a keresztény jog alapjainak mélyreható kutatását. A pápaság sok férfit és nőt arra buzdított, hogy szakítsanak a birodalmi eszménytől való függőségükkkel, és biztosított, hogy a középkori Európa többé ne hajtson fejet egyetemességre törekvő uralkodóknak. Ebben a küzdelemben vált nyilvánvalóvá, hogy a Karolingok álma, vagyis hogy a megújult Római Birodalom legyen a keresztény Európa alapja – egyszer s mindenkorra halott.

Egyetlen másik középkori uralkodó, II. Frigyes tudott csak hatalmával félelmet kelteni a pápaságban.

A német birodalom a Száli és a Hohenstauf-dinasztia korában

A német és az itáliai királyságot 951-ben egyesítették; Burgundiát 1037-ben csatolták a birodalomhoz. Az első Hohenstauf császár, I. Frigyes trónra léptéig,

1152-ig azonban nem sok történt; ekkor a császárt személyes érdekei arra késztették, hogy – az investitúraharc végeztével – új lendületet adjon a birodalom fejlődésének. A császár legádázabb ellenfelei a lombard kommunák voltak, s ezek ellen nem sok támog

atást tudott szerezni, ami annyit jelentett, hogy a császár hatalma végül is a hazai, német erőforrásaitól függött. Itt családja megmutatta már, milyen hatása lehet a személyes érdeknek. Rivalisaik, a Welfek alig voltak gyöngébbek náluk. Ez idő tájt kezdett formát

ölni a nemesi családok és fejedelemségek hatalma. A németországi uralkodó hercegeket II. Frigyes megerősítette szerzett privilégiumaikkal. Még mielőtt a választott császár lett volna az ország feje, a birodalom, ha csak formálisan is, már egységes volt.

Valódi struktúrája, amelyet térképünk igen szemléletesen mutat be, akkor kezdett kiütközni a császári pompa alól, amikor 1165-ben I. Frigyes ellenpápája szentté avatta Nagy Károlyt, s ezzel a birodalom megkapta elismerését.

Jelenetek VII. Gergely életéből, Ottó freisingi püspök *Világkrónikájából*; 12. századi másolata az eredeti illusztrációknak, abból a kéziratból, amelyet a szerző uno-köccsenék, I. Frigyesnek ajándékozott 1157-ben. A szerző a lehető leggyorsabban átsiklik VII. Gergely pápa és IV. Henrik császár összetűzésén, nehogy fölkavarja a régi szenvedélyeket, de ez a négy kép rokonszenvvel ábrázolja a pápa helyzetét, s bizonyára a szerző saját nézetét közvetíti. Korai példa arra is, hogy ez idő tájt már igen beszédesen tudtak történelmi eseményeket megörökíteni.

Csakhogy ő nem Németországban, hanem szicíliai királyságában talált rá arra az erőre, amellyel kihívhatta maga ellen Rómát. Ottani pozícióját pedig nagyjából, I. Frigyes ármánykodásainak köszönhette. Frigyes, aki császárként vereséget szenvedett III. Sándor papától, úgy remélte megszerezni a szicíliai királyság további erőforrásait a császárság számára, hogy fiát, VI. Henriket összeházasította Konstanciával, Szicília örökösnejével. A birodalmi-pápai csatározások során Szicília mindvégig irigvelt zsákmánynak számított.

Normann világ Szicíliában

Kevesebb mint száz évvel korábban történt, hogy Sziciliát kinkeservesen meghódította Konstanca nagyapja, Roger gróf, különböző mohamedán uralkodókkal csatázva, akik egymásra is örökké irigykedtek, s tulajdonképpen ez adott lehetőséget Roger-nak 1060-ban a partaszállásra. Mialatt Roger már vagy harminc éve szorgoskodott a szigeten, fivére, Róbert, Apulia hercege abban mesterkedett, hogy megkaparintsa egész Dél-Itáliát. E két testvér és rokonaik csak töredékét jelentették annak a népes normann kalandor társaságnak, amely a 11. század elején indult útnak Normandiából. A normann telepesek a feljegyzések szerint eredetileg zarándokként érkeztek Itáliába, de aztán ott ragadtak, és katonaként szolgáltak. Lassacskán tekintélyre és bizonyos hatalomra tettek szert Dél-Itáliában azáltal, hogy szolgálataikat hivatásos katonákként árulták az egymással hadakozó helyi uralkodóknak. A langobard lakosság elégedetlen volt mind saját uralkodóival, mind pedig a bizánci császár Bariból gyakorolt névleges uralmával. A 11. század első felében Itáliába látogató német királyok tovább dédelgették elődeik álmait arról, hogy egy nap Dél-Itáliára is kiterjesztik hatalmukat, és felszabadítják a bizánciak elnyomása alól, s egyúttal elkergetik a

mohamedánokat is. A langobardok igyekeztek hasznot húzni ezekből a látogatásokból, szövetségeseiket, a normannokat elismerték és segítették a királyok. iv. Henrik kiskorúsága idején (1056–1065) azonban a normannokról hirtelen kiderült, hogy a maguk urai kívánnak lenni, és a német pápák hiába próbálták megnyirbálni hatalmukat. II. Miklós pápa úgy döntött, megalkuszik velük; Aversai Richárdot elismerte mint Capua urát, Guiscard Róbertet pedig mint Apulia hercegét, s viszonzásul biztosította a normannok támogatását (1059). Az évek során ez a normann támogatás csakugyan megmentette a pápákat ellenségeiktől, de a pápai elismerés a gyakorlatban annyit jelentett, hogy a normann vezérek összehangolhatták működésüket, és fölébe nőhettek a langobard fejedelemségeknek, hiszen a pápákat elfoglalta a német királyokkal való torzsalkodás, nem bocsátkozhattak harcba délen is, s még kevésbé lettek volna képesek megfékezni a normann terjeszkedést. Bizonyos mértékig még kijátszhatták egymás ellen Capuát és Apuliát is, de mikor Róbert megkaparintotta a salernói fejedelemséget, és 1077-ben Apuliát, vége lett az erőegyensúlynak. A pápák leleményesnek bizonyultak korlátozott erőforrásaik kihasználásában, és soha nem békéltek meg az erős normann államokkal, de végül nem akadályozhatták meg II. Rogeriust, Szicília fejedelmét abban, hogy úrrá legyen egész Dél-Itálián s hogy megalapítsa királyságát 1130-ban. A következő pápának is kénytelen-kelletlen meg kellett hajolniuk Rogerius akarata előtt. A királyság nem hullott darabokra, de mivel kiterjedt földjein sokféle hagyomány élt, és ahány nép, annyiféle vallást gyakorolt, összetartó erőt csak egy végletesen világias kormányzás jelenthetett. A szicíliai királyság valóban rendkívüli alkotása volt II. Rogeriusnak, még hozzá olyan fajta, amely új értelmezést adott Dél-Itália földrajzának, s ebből számottevő helyzeti energiára tett szert.

A szicíliai normann királyság akkor született meg, amikor a pápa és a német király (no meg a bizánci császár) saját problémáikkal voltak elfoglalva, de a normann királyság már kialakulása közben is nagy hatással volt a többi államra. A normannok Dél-Itáliát és Szicíliát kulcsfontosságúvá tették a kereszténység szempontjából, és ezek a vidékek immár nem a latin befolyás periferiáján helyezkedtek el. A normann uralkodók így visszaállították földjeiken a katolikus egyházat és közigazgatást, új kolostorokat építettek, de védelmük alá vették a régi bizánci rendházakat is. A Sziciliában maradt mohamedánok voltak az elsők, akik keresztény uralom alá kerültek, bár vallásukért üldöztetést nem szenvedtek. A normannok nem rejtették véka alá, hogy nem akarnak itt megállni. A bizánciakkal tovább háborúztak, az Adrián túlra, a Balkánra is utánuk mentek, és ahhoz is volt merszük, hogy konstantinápolyi trónkövetelőt állítsanak a „bitorló” Alexiosz Komnénossal szemben. És hasonlóképpen, ingerelték a szicíliai szorosan túl, Észak-Afrikában letelepedett mohamedánokat is. A déli normann kihívás eléggé kalandor jellegű volt; arra voltak fölkészülve, hogy vakmerően előrenyomulnak ameddig lehet, és nem elégszenek meg a „természetes határokkal”. Hadseregük egyáltalán nem volt egységes, a különféle seregtesteket csak saját uralkodóik tudták megfegyelmezni. Mégis készek voltak bárkivel megverekedni; következetes támogatójuk, barátjuk nem is akadt egy sem. Harcoltak a bizánciak, a mohamedánok, a langobardok, a németek, de még a pápa ellen is, ha kellett. Tudatos stratégiát nehéz ebben fölfedezni, s nem kevésbé nehéz meglátni a belső logikát. Természet-

fölöttinek tűnt a normannok sikere, első történetírójuk, Amatus, Monte Cassinó-i barát *A normannok története* című könyvében gondviselésszerűnek nevezi hadi sikereiket.

A részletesebb elemzés kimutatja, hogy a normann csoda azért ingatag lábakon állt és a sikereket kudarcok is tarkították, csak ez az, amit a hőstisztelő hajlandóságuk nem vesznek észre. Mindazonáltal elmondható, hogy a normannoknak sikerült megváltoztatniuk a térség arculatát, miközben a maguk javát keresték zavaros és család vizeken. Vezéreiknek nem volt gyakorlatuk, hagyományaik sem voltak, amelyekre támaszkodhattak

volna, mégis pápákat győztek le, császárokat és uralkodó hercegeket törtek meg. Nem csoda, ha természeti erőlt láttak bennük, amely elsöpör mindent, ami útjába kerül, és olyan helyzetet teremtettek, amely csak a későbbiekben teljesedett ki. Háborúik a mohamedánokkal például a keresztes háborúk árnyékát vetítették előre; a bizánciakkal megsejtették, mire is képes a nyugati katonai gépezet; a pápának bebizonyították, hogy hiába vannak szövetségeseik és vazallusai – ők a maguk diktálta feltételek alapján tudják kicsikarni a pápai elismertetést, és hiába tudja megszegyenyíteni a pápa a nyugati császárt, őket nem képes kiebrudalni. Bármennyire zavarba ejtő

A bayeux-i falikárpit 50 cm széles és több mint 70 méter hosszú, s lényegében az Anglia normann meghódításához vezető eseményeket beszéli el. Valószínűleg angol asszonyok készítették 1082 előtt a bayeux-i katedrális számára, melynek püspöke, Odo, I. Vilmos király féltestvére többször látható a falikárpiton.

Dél-Itália normann államai
Mielőtt a normannok Dél-Itáliába érkeztek volna, sok helyi hatalmasság küzdött egymással a térség birtoklásáért. Csaknem egy évszázadra volt szükség ahhoz, hogy a normannok által elfoglalt területekből egységes királyság alakuljon ki II. Roger Szicília uralkodója fennhatósága alatt. Halálát a független királyság alig negyven évvel élte túl, akkor ugyanis Roger veje, VI. Henrik beolvasztotta Dél-Itáliát a Német-római Birodalomba. Mindazonáltal a királyság, noha 1282-ben széjjelvált Szicília és Nápolyra, soha többé nem hullott szét. A normannok lefűntek, de alkotásuk fennmaradt. A korábban fél független városállamok, mint pl. Nápoly és Amalfi, később sem vettek részt a kommunális mozgalomban. Capua és Salerno régi hercegeit a normann királyok adminisztratív intézkedéssel saját tisztviselőikkel váltották fel. A sok kis püspökség és névleges érsekség nem okozott gondot a királynak; a számos régi alapítású kolostor – többnyire a városokban vagy azok közelében állt – örömmel üdvözölte a stabilnak ígérkező új rendszert. A nemrég kialakult feudális nemesség gyakran ellenszegült a királyi irányításnak, de egészen addig, míg a késő középkorban lehetőséget nem kapott a politikai cselekvésre, a kormányzásban nem játszott olyan kiemelkedő szerepet, mint a Palermóban székelő királyi tisztviselők. A 12. században Palermo a keresztény világ egyik legnagyobb és legtevékenyebb városa volt, s szoros kapcsolatot tartott fenn a mohamedánokkal, akik tisztelték II. Roger erejét.

^ Krisztus megkoronázza II. Roger szicíliai királyt: mozaik a palermói Santa Maria del' Ammiraglio-ból. Ezt a templomot 1143-ban Antiochiai György királyi tenger-nagy alapította a görögöknek, s görög művészek díszítették, akik akkor már II. Rogernak dolgoztak a városban. A „Rogerius Rex” felirat görög betűkkel készült, s a király, görög *baszileusz*nak van öltözve hosszú dalmatikájában és stólájában. Az ékszerfüggős koronát Krisztustól kapja.

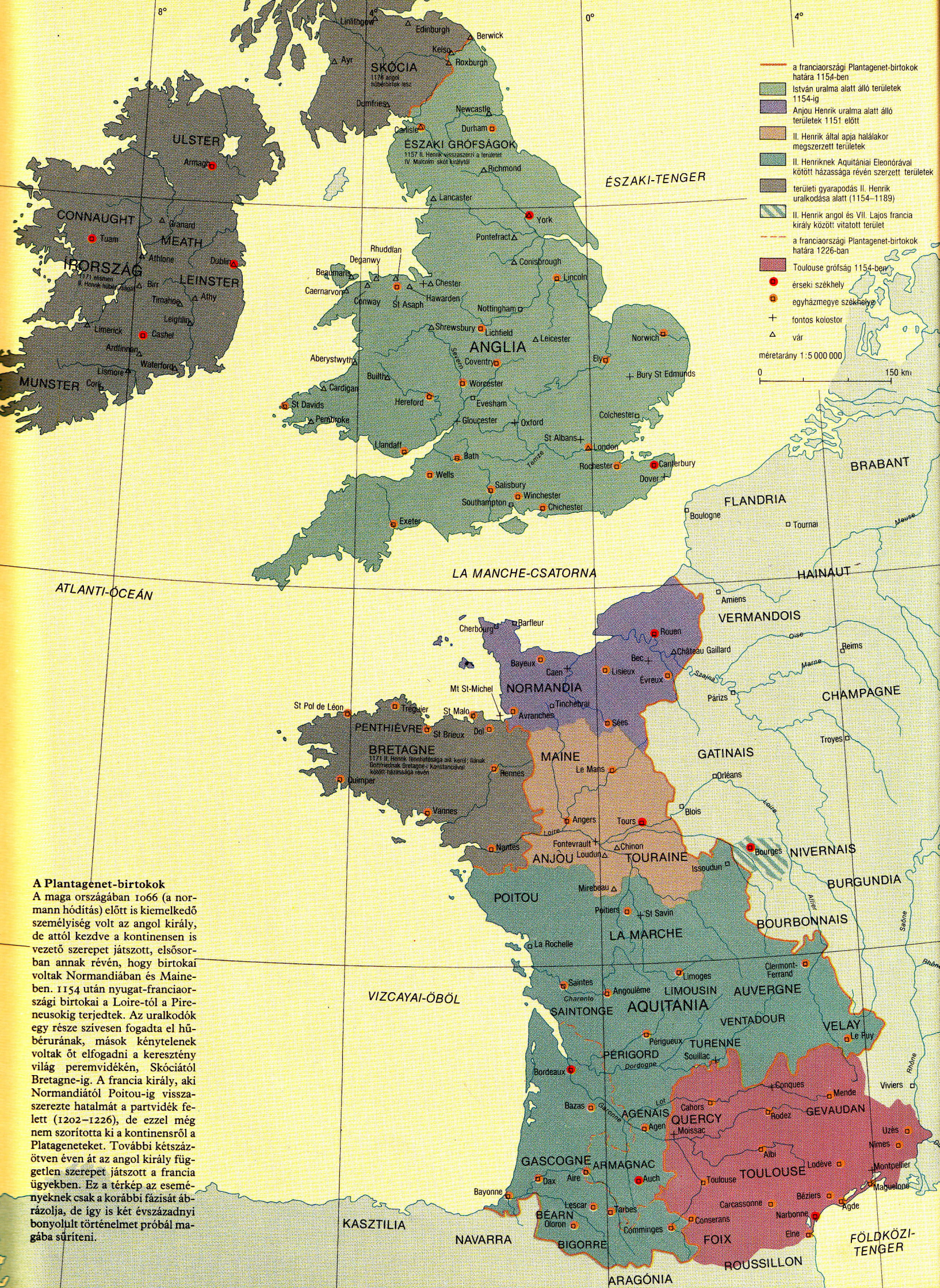
is a normann jelenség, mégis pozitív példa arra, hogy a kereszténységben bizonyos energiák, amelyek egy helyütt fölösnek bizonyultak, másutt nagyon is tevékenyek és hasznosak lehetnek.

A kereszténység egyik leghatalmasabb állama

A 11. századi Anglia történelmében jelentős szerep jutott Normandiának, egyrészt valódi függetlensége, másrészt „tiszteletbeli” skandináv mivolta miatt. Hitvalló Edward angol király (1042–1066) Vilmos herceget nevezte meg örököséül, és végül csak a Godwinson család heves ellenállásán múltott, hogy Vilmos nem léphetett békésen a trónra, és a normannok meghódították az országot. Így esett, hogy Anglia Normandia hercegének királyi birtokává vált csaknem százötven évre. Az angliai normann hódítás e tekintetben különbözött az itáliaiától, de a történészek, sőt a kortársak is előszeretettel mutatják ki a két vállalkozás közös alapját, a harcias lendületet és a ravasz politikát. Miként délen, Angliában is a kezdeti sikert gyorsan követte a normannoknak az a tettekre váltott szándéka, hogy egyre tovább terjesszék befolyásukat. Ahol a hadviselés nem bizonyult elegendőnek, ott házassággal, örökléssel vagy szövetségekötéssel próbálkoztak. Az angol monarchia nem minden kudarca nélkül, mégis folyamatosnak mondható lendülettel elérte a 12. század legvégére, hogy nagyobb birtokai voltak Franciaországban, mint magának a francia királynak, és kiépítette kapcsolatait a keresztény világ minden jelentősebb uralkodójával. 1066, vagyis a normann hódítás előtt az angol királyok kiemelkedő szerepet játszottak a kereszténység peremvidékén. 1066 után utódaik az európai kontinens jelentős uralkodói lettek. A francia király egészen az 1190-es évekig hiába próbálta megnyirbálni francia földön levő domíniumait, és csak 1203–1204-ben derült ki mintegy varázsütésre, hogy elkerülhetetlen az egész rendszer széthullása. Akkortól fogva könnyű volt úgy vélekedni, hogy természetellenes és szükségképpen ingatag volt az egész konstrukció. Ám

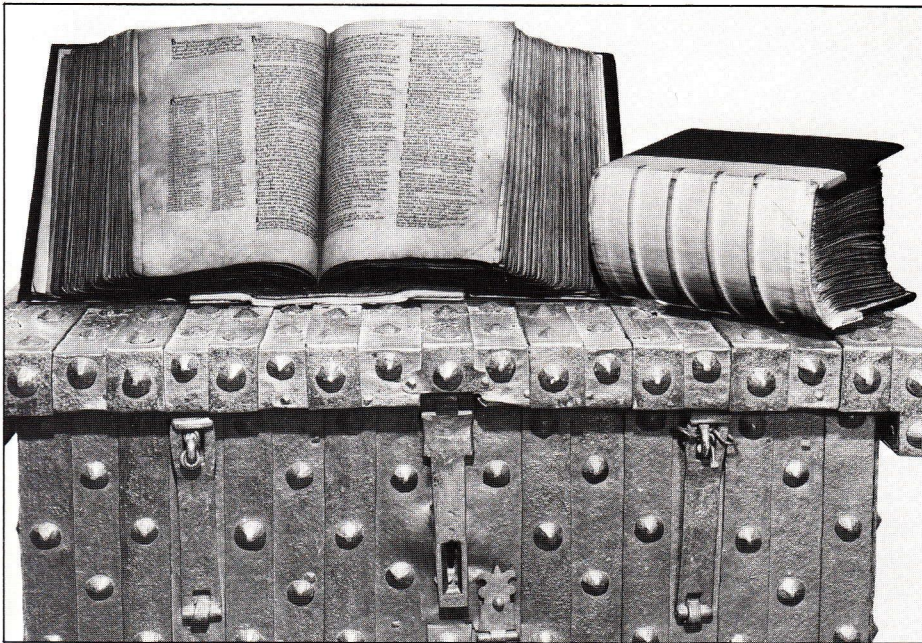
a normann fénykor szemtanúi-kortársai – és sokan megírták a kor krónikáját – soha nem kételkedtek a rendszer életképességében. Amíg működött, a keresztény világ egyik leghatalmasabb állama volt, és talán az is megkockáztatható, hogy az angolok azóta sem jutottak oly fontos szerephez Európa történetének alakításában. Nem lehet véletlen, hogy egyikük még pápa is lett, a világtörténelem eddigi egyetlen angol pápája, IV. Adorján (1154–1159). Hogy is működött ez a rendkívüli kormányzat?

Régebben szokásos volt a sikereket a normannoknak és a titokzatos normann „feudalizmusnak” tulajdonítani; intézményeikből, melyeket mindenki más összeegyeztethetetlennek tartott a jó kormányzással, ők erős államot tudtak kovácsolni. Kétségtelen mármost, hogy csakugyan túltengett bennük a tetterő, és a fantáziának sem voltak híjával, és amikor meghódították az angol hercegségeket, gyakorlatilag egy csapásra hozták létre államukat: a normann földesurak kiváltképp egységes és fegyelmezett csoportot alkottak, éles ellentétként az itáliai „normann” nagybirtokosoknak. Pedig maga Normandia soha nem tűndökölt különösebben az otthoni kormányzatával: napjainkban a történészek egyre inkább úgy vélik, hogy e különösképpen erős monarchia kezdetei még a normannok előtt Angliában gyökereznek. A normannok nyilván értettek hozzá, miképpen vegyék át és tökéletesítsék, amit találtak. Ennél is lényegesebb szempont, hogy nekik sürgősebb volt, mint az angoloknak, hogy működőképes rendszert teremtsenek a szigetországban, mert kötelezettségeik a kontinensen nem tették lehetővé számukra, hogy egész idejüket személyesen az angliai ügyeknek szenteljék: az angol intézményrendszert gyorsabb fejlődésre ösztönözték, hogy feleljen meg mielőbb a királyság szárazföldi igényeinek. A régi angol rendszer ereje helyi intézményeiben rejtett. A királyi felügyelet kiterjesztésével a monarchia politikailag koherens társadalmat teremtett a maga irányítása alatt, összekötötte a helyi közösségeket, a feudális urakat, az egyházat és a királyi közigazgatást. A 12. század-

- a franciaországi Plantagenet-birtokok határa 1154-ben
 - István uralma alatt álló területek 1154-ig
 - Anjou Henrik uralma alatt álló területek 1151 előtt
 - II. Henrik által apja halálakor megszerzett területek
 - II. Henriknek Aquitániai Eleonórával kötött házassága révén szerzett területek
 - területi gyarapodás II. Henrik uralkodása alatt (1154–1189)
 - II. Henrik angol és VII. Lajos francia király között vitatott terület
 - a franciaországi Plantagenet-birtokok határa 1226-ban
 - Toulouse grófság 1154-ben
 - érseki székhely
 - egyházmegye székhelye
 - fontos kolostor
 - vár
- méretarány 1:5 000 000
- 0 150 km

A Plantagenet-birtokok
A maga országában 1066 (a normann hódítás) előtt is kiemelkedő személyiség volt az angol király, de attól kezdve a kontinensen is vezető szerepet játszott, elsősorban annak révén, hogy birtokai voltak Normandiában és Maine-ben. 1154 után nyugat-franciaországi birtokai a Loire-től a Pireneusokig terjedtek. Az uralkodók egy része szívesen fogadta el hűbérurának, mások kénytelenek voltak őt elfogadni a keresztény világ peremvidékén, Skóciától Bretagne-ig. A francia király, aki Normandiától Poitou-ig visszaszerezte hatalmát a partvidék felett (1202–1226), de ezzel még nem szorította ki a kontinensről a Plantageneteket. További kétszázötven éven át az angol király független szerepet játszott a francia ügyekben. Ez a térkép az eseményeknek csak a korábbi fázisát ábrázolja, de így is két évszázadnyi bonyolult történelmet próbál magába sűríteni.

A *Domesday Book* első kötete, amely képünkön nyitva van, leírja az összes angliai földbirtokot a Tees-Ribble vonaltól délre, kivéve a három kelet-angliai grófságot. Az utóbbiakat később a 2. kötet sorolja fel (a képen becsukva) és más írások készítették, folytatva az 1086-ban kiadott, példa nélkül álló rendelkezésben elrendelt összeírást. A könyvet a 17. századtól kezdve ebben a ruháról ládában őrizték; valaha három lakója volt, mint a kincstári ládának, és lehet, hogy VI. Henrik regáliáit (királyi jelvényeit) tartották benne.

Orford vára az angliai Suffolokban, amelyet 1165-től 1173-ig építettek a II. Henrik kijelölté partszakaszon. A ránk maradt dokumentumokból kiderül, hogy nyolc-kilenc éven keresztül 1400 fontjába került a királynak – ez volt az akkori idők legköltségesebb erődépítkezése. Az épületfát Scarborough-ból hozatták, a köveket Caenből. Formája is szokatlan volt: nyolcszögletű épület, három támpillér-toronnyal és egy előépülettel. A védőfal mentén több, nagy gonddal épített négyszögletű sánctorony állt.

ban egyetlen uralkodó sem közelítette meg I. Henrik (uralkodott 1100–1135) vagy II. Henrik angol királyok teljesítményét (uralkodott 1154–1189), akik valóban urai tudtak lenni a földjükön élő összes népeknek. A királyi hatalomnak ezt az egyedülálló megvalósítását Anglia az angol és a frank társadalomból egyaránt kölcsönzött elemeknek köszönhetette.

Anglia valódi erőit tekintve elképzelhetetlen, hogy francia uralkodók nélkül létrejöhetett volna ilyen szervezettség. A francia társadalom nem helyi intézményeinek köszönhetette erejét, hanem bizonyos francia fejedelmek ama képességének, hogy katonaságuk ragaszkodását és lojalitását hosszú időkre biztosítani tudják. Az ilyen uralkodók sikere mindenekelőtt attól függött, hogy ki tudják-e aknázni a kínálókozó lehetőségeket. Legnagyobbjuknak, II. Henrik angol királynak normann és Anjou vér keveredett ereiben, s ez nagy tettekre ösztönözte; mégis, alapvető opportunizmusát bizonyítja az, hogy az óriási aquitaniai hercegségre azáltal terjesztette ki hatalmát, hogy feleségül vette az ottani királynőt, Aquitániai Eleonórát. Ottani kormányának

működése nem oly jól ismert, mint az angliai, de bizonyosan az is sikerebb és tartósabb volt, mint elődjéé, VII. Lajosé, aki Eleonóra első férje volt. II. Henrik hamarosan a kontinensen is gyümölcsöztetni tudta angol királyi tapasztalatait, és Aquitania, vagy legalábbis Gasconne, úgy tűnt, szorosabban kötődött az angol királysághoz, mint Normandia bármikor is. A politikai kapcsolat különféle formában, három évszázadon át fennmaradt. II. Henrik szükség esetén foglalkozott az angol ügyekkel, jóllehet az ottani olajozottan működő közigazgatásnak köszönhetően kevesebb dolga akadt, mint a többi tartományban. Az engedelmesség, amelyet Anglia a király iránt tanúsított, egyértelműen erőtartálékainak forrásává tette ezt az országot. Aligha lehet bizonyítani, hogy angol pénz özönlött a kontinensre, azt azonban könnyű felismerni, hogy a királyi szolgálatban álló angolokat hogyan használta fel Henrik mindenütt, ahol csak szükség volt rájuk; szolgálták a kormányt és az egyházat szerte a „birodalomban”, és rendszeresen jártak követként Spanyolországban, Szicíliában, Rómában és Németországban, arról nem is beszélve, hogy Skóciával és Írországgal is ápolták a kapcsolatokat. Nem csoda, hogy a kor angol krónikásainak tágabb a horizontjuk, mint a többi kortársé.

Történelmi feljegyzések bizonyítják, hogy a királyi udvarban szívesen látták az írástudókat és az írnokokat, s ebből az következik, hogy az angol uralkodó, nem nélkülözhetvén az iskolázottakat, elkötelezte magát a keresztény vallásos közösségek mellett. A 12. században különösen Észak-Franciaországban fejlődött az iskolázás, s ez sok angol diákot vonzott oda, ahol azután fölkészítették őket, hogy szolgálják az angol társadalmat, amely örökös hiányt szenvedett módszeres, áldozatos és jó közösségi szellemű tisztviselőkből. Bizonyos, hogy az angol püspökök jól képzett papokkal vették körül magukat, annál is inkább, mert sok angliai püspök kolostori képtalanja nem tudott megbirkózni a püspöki munka különleges követelményeivel. Ezekben az egyházmegegyékben a püspök személyes szolgálatában állók önállóan tevékenykedtek. A világi urak is értékelték az iskolázott emberek szolgálatait. A tanulás nem a papság monopóliuma volt. Elsősorban a király szorult rá az iskolázottak szakértelmére. II. Henrik első kancellárja, Thomas Becket Bolognában tanult, és Canterbury főespereseként az egyházkerület érsekének jogi ügyeit kellett intéznie. Szolgálatai nélkülözhetetlenné tették a királyt, II. Henrik számára. Két olyan királyi tisztviselőről tudunk, akik, bárhol végeztek is iskolai tanulmányaikat, voltak annyira műveltek, hogy egyedülálló írásos dokumentumot szerkesszenek a királyi kincstár, illetve a királyi bíróságok működéséről. (Az előbbivel foglalkozó művet Richard Fitznigel írta, az utóbbi szerzőjeként Ranulf Glanvill *justitiariust* tartották számon.) E két mű azt bizonyítja, hogy az egykorú Angliában a művelődés vívmányait hamar gyakorlati célok szolgálatába tudták állítani. A papság fontos szerepet játszott a királyi közigazgatásban, de annak alapjában világi jellegét nem változtatta meg. Nem lenne igazságos, ha gúnyolódnánk rajtuk, amiért magasabb célt kívántak szolgálni, és nem csupán a király érdekeit. Hűségesekek voltak az egyházi előírásokhoz, de úgy vélték, hogy Isten céljait a király is szolgálja, s ezért a királyi érdekeket támogatták.

II. Henrik kortársai közül I. Frigyes német, VII. Lajos francia és II. Roger szicíliai királyok iskolázott és előkelő embereket vonzottak udvarukba. Élveztek a szellemes társalgást, az a szolgálat azonban, amit II. Henrik kapott udvaroncaitól, a kormányzat és a közigazgatás

szempontjából volt fontos. A német királyságnak kiterjedtebb tartományai voltak, mint Henriknek, de az angol királytól alattvalói többet követeltek, mint I. Frigyesztől az övéi, és az adminisztratív ügyintézés a legtovábbi vidékek alattvalóira is kiterjed – a dokumentumokból legalábbis erre lehet következtetni. A király – ha tájékozottabb volt – aktívabban lépett közbe, ekkor viszont folyamatos tájékoztatásra, hivatalnoki gárdára, hírvivőkre és egyéb tisztségviselőkre volt szüksége. II. Henrik öröklésként volt, mindig éber és tetterre kész, még pihenésül is a vadászatot választotta. Gyakorlatias, nem pedig elmélgelő típus volt; az akkori mérce szerint tanultnak számított. Különleges uralkodói erényei elsősorban a jog területén domborodtak ki. Elismert döntőbíró volt nemzetközi ügyekben, és kedvvel oldott meg olyan jogi kérdéseket, amelyek – nyíltan legalábbis – nem ásták alá a meglévő intézményeket.

A normann és Anjou uralkodók – azáltal, hogy egyesítették a kontinensen is érdekelt, hagyományos angol monarchia rendszerét, és az akkoriban ismeretes valamennyi korszerű újítást – országaikat a 12. század leghatalmasabb államává tették. A temérdek írásos feljegyzést már a 12. század vége előtt az angol kormányzat lajstromba vette, azaz mai szóhasználatával iktatta és rendszerezte iratait. Az idő tájt kizárólag a pápaság ismerte fel ennek szükségességét. E két erősen különböző „állam” és programjaik abban hasonlítottak egymásra, hogy tudatosan kormányozták a rájuk bízott közösséget.

Róma csodái

A 12. században annyi látogató, zarándok és turista özönlött Rómába, hogy ellátásuk példátlan nehézségek elé állította a várost. Az idegenek gyakran csalódva távoztak, panaszkodtak a rómaiak kapzsiságára. Azonban nem rettentek el, és hasznát vették minden kapható segédeszköznek, így a Róma csodáiról 1140 körül írt útikalauznak is. Szerzője valószínűleg egy bizonyos Benedetto, a Szent Péter-bazilika kanonokja, aki nagy tiszteletet tanúsított az ősi város iránt. A messziről jöttek bizonyára megütköztek Róma különösségén; Benedeknek magyarázza el Róma csodáit. Művét azonban mi inkább annak bizonyítékául értékeljük, hogy Róma 12. századi polgárai újra megtanulták sokra becsülni városuk örökségét. Végre nincsen szégyenkezés vagy bánkódás a pogány múlt miatt; nem magasztalja különösebben a keresztény jelent sem, inkább azt emeli ki, hogy a dicső múlt az, amire a jelen épül, és a múlt a jelenben teljesedik ki. Tíz rövid bekezdéssel kezdődik a könyv, felsorolja a városfalak méreteit, a kapuk, diadalívek, dombok, fürdők, paloták, színházak, hidak és temetők számát, és a felsorolások után az első anekdota arról szól, hogy Augustus Caesarnak látomása volt. Amikor visszautasítva a szenátus följajánlotta isteni rangot, s jövődőt mondatott a tiburi Szibillával. A jósnő meglátatja vele a Szűzanyát, ölében a gyermek Jézussal. Ez a látomás, írja Benedetto, a császári palotában mutatkozott, ott, ahol most a Santa Maria in Capitol-templom áll, más nevén a Santa Maria Aracoeli. Ennél hatásosabb történetet el sem képzelhetni Róma különleges helyéről és rendeltetéséről a keresztény világban; a látogatókat bizonyára megrendítette, hogy a világ fölött uralkodó pogány császár fölismerete városa szükségszerű keresztény végzetét. Benedeknek a legendát a különféle római feliratokkal tártja bizonyíthatónak, s ennek megfelelően arra inti olvasóit, hogy fordítsanak illő figyelmet a később részletesebben taglalt épületek felirataira.

Nem csupán épületeket ismert: Benedetto a jelenléteken szobrokat is számba veszi, elbeszéli a hozzájuk fűződő kis történeteket, így többek között Castor és Pollux szobráról, valamint Marcus Aurelius nevezetes lovas szobráról. Akkoriban már bizonyosan számos legenda élt; Benedetto elbeszéli, hogy a Capitolium-dombot díszítő szobrokra akasztott csengők megszólaltak, valahányszor zendülés érlelődött Rómában. Az útikalauzból megtudhatjuk, hogyan kapta augusztus hónap a nevét, és miként ünneplik augusztusban a San Pietro in Vincoli-templomban Szent Péter és Pál láncait. Jóllehet a neveket gyakran összekeveri, mégis érezzük igyekezetét – elsősorban annak köszönhetően, hogy megpróbálja bemutatni, miként váltak a pogány szokások keresztény gyakorlattá –, hogy történelembe ágyazva magyarázza a változásokat. Ezt példázza az a történet is, amelyben IV. Bonifác pápa átveszi a Pantheont Phókasz császártól, és újraszentelve, a Szent Szűznek és minden vértanúknak ajánlja.

Róma múltjának és jelenének összecsengése miatt nehéz eldönteni, hogy a szerzőt vajon az érdekelte-e jobban, hogy mivé lettek az antik Róma maradványai, vagy az, hogy elmagyarázza, honnan származnak a templo-

Paolo di Venezia 1323-ban készített Róma-térképe

A *Magna Chronologia* című művéhez rajzolt térképeiből kitűnik, hogy Paolónak átfogó, mindenre kiterjedő ismeretei voltak a különböző országok földrajzi alakjáról. Ez a munkája talán egy 13. század végi térkép nyomán készült, és világosan feltünteti az utazók számára a nevezetes helyeket: a falakat, a kapukat, a Tiberist, a dombokat, az ókori emlékeket és a templomokat. A térkép szerint a városfalakon belül nagy térségek beépítetlenek, s a házsorok aligha voltak ilyen rendezettek. Az épületek cioszlásában tetten érhető mûgond azonban jelentős fejlődést mutat a korábbi térképrajzoló technikákhoz képest.

15. századi rajz Marcus Aurelius i. sz. 164-ben készült lovas szobráról, amely az ókorban készült hasonló alkotások közül kétértelműen a legpompásabb. A középkorban a Laterán előtt állt, ahol sokan megcsodálták, s a 15. századtól kezdve újabb alkotásokat ihletett. A rajz arról tanúskodik, hogy a 15. századi művészek megújuló érdeklődéssel fordultak az antikvitás felé, pedig ez még a klasszikus formák és arányok tiszteltének hajnala előtt volt.

mok díszítményei. Amikor például Hadrianusnak az Angyalvárban levő sírjáról ír, azt állítja, hogy az eredeti porfir síremlék az ő idejében a Lateránban volt *ante fol-loniam*, és a *coopterium* a Szent Péter-bazilika paradísóját díszítette, Ginzio prefektus sírköve fölött. Kiderül azonban, hogy a szerzőt önmagában is érdekelte a birodalmi múlt; Augustus mauzóleumáról szólva, újfent idézi a feliratokat; Gnaeus Pompeius egyik templomáról pedig azt mondja, hogy méretre és szépségre egyaránt csodálatos volt; a múltat éppígy tisztelte intézményeiért is, például Mars templomát ismertelve elmondja, hogy július 1-jén ott választották a konzulokat, és ott is maradtak hat hónapig; ha a választott konzulok bűntől mentesnek bizonyultak, megerősítették őket hivatalukban. Itt, ebben a 12. század közepi Rómában történt, hogy Bresciai Arnold javasolta a szenátus intézményének helyreállítását. Nem csoda hát, ha Benedetto egy teljes fejezetet szentel a Capitolium-dombnak, amelynek pedig úgyszólván semmi köze a kereszténységhez.

Mai igényeink szerint talán nem volt éppen nagy tudós ez a Benedetto, de a múlt iránti érdeklődése, a fennmaradt épületek ókori környezetének leírása, továbbá adalékai a hajdani intézményekről és szokásokról (a játékokról és a könyvtárakról) igencsak alaposan iskolázott olvasóközönséget feltételeznek. Felszínes pletykával nem untatta az utazókat. Aki kézbe vette ezt a könyvet, jól átgondolt útiterv szerint járhatta be Rómát. A Vatikánnal kezdi a könyv, aztán elviszi olvasóját az Angyalvárba meg a Marsmezőre, mielőtt sort kerítene a Capitoliumra. Innen a Fórumra visz az út. A Palatinus után a Colosseum következik, a Circus Maximus, aztán a dombok, a Caelius, a Laterán, az Esquilinus, az Aventinus, majd vissza Trasteverébe. A szerző elmondja végszavában, hogy az utókor hasznára igyekezett a legpontosabban elmondani, mennyi szépség van itt ezüstben, aranyban, bronzban, elefántcsontban és drágakőben; hány császári, konzuli, szenátori és prefektusi palota és hány templom volt a pogány korban Rómában, amiként azt ő, a szerző olvasta régebbi annalesekben, látta tulajdon szemével, és hallotta másoktól. Maga Petrarca is, mint előtte már sokan, merített a könyvből a 14. században információt, ihletet egyaránt. Lapjait forgatva megérthetjük, hogyan történt, hogy Róma újfent vonzani kezdte a Nyugat-Európából érkezőket; nem birodalmi székhely volta, nem kormányzata, sőt nem is egyházi fegyelme miatt, hanem azért, mert pogány és keresztény elemek sehol másutt nem tapasztalhatóan keveredtek benne. A pogányság a 12. századi keresztények szemében már rég elvesztette fenyegető voltát; ezt bizonyítják a kor költői és tudósai is, akik immár nem tartottak attól, hogy vallásos tisztaságukat bemocskolja a pogány szerzők és a pogány hivatkozások.

Bajor Lajos pecsétje. Lajost 1328-ban koronázták császárrá. A pecsétet az 1328-ban kiadott aranybullák számára tervezték. A császári székhely nevezetesebb épületeit ábrázolja: ROMA CAPUT

MUNDI REGIT ORBIS FRENA ROTUNDI. A térképpel való összehasonlításból kitűnik, hogy az épületek olyan sorban követik egymást, ahogy a Porta Flaminian belépő látogató szemébe tűnnek.

Zarándoklat Compostelába

A szentek ereklyéit különböző helyeken őrizték, ám azok az egész keresztény világból vonzották a híveket. A zarándoklatok arról tanúskodnak, hogy a rájuk leselkedő veszedelmek ellenére a hívők útra mertek kelni, s az is nyilvánvaló, hogy a zarándokok nemcsak a közeli, hanem a távoli szent helyeket is felkeresték.

A 4. századi Római Birodalomban hatalmas volt a zarándokhelyek vonzóereje. Rómát elsősorban Szent Péter és Pál sírja miatt keresték fel, különösen miután Jeruzsálemet 638-ban elfoglalták a mohamedánok, és ez igen kockázatosra tette az odautazást. Ekkoriban már a gyóntatóatyák is kezdték penitencia gyanánt kiróni a zarándoklatokat. Az ír szerzetesek magát az emberéletert is zarándokútnak tekintették; a keresztény mintegy száműzetésben tölti egész életét. A szentek sírjához tett hosszú zarándokutak ezért az önmegtartóztatás enyhe formájának tekinthetők. A hosszú utazás előre nem látható veszedelmeket rejtgetett a labilis politikai viszonyok miatt, ezért a zarándokútra kelés mindig is rendkívüli elhatározásnak számított, amit illő ünnepélyességgel szoktak bejelenteni. A 11. századtól kezdve azonban egyre nyilvánvalóbb, hogy a csoportosan megszervezett zarándoklatok az utazás kockázatát és megpróbáltatásait akarták csökkenteni.

A legkorábbi szöveg, amely említi Jakab apostol működését spanyol földön, 700 körül kelt; s még jó kétszáz évnek kellett eltelnie, mire kultusza lett az íriai egyházkerületben, ahol 830 körül, a szájhagyomány szerint, megtalálták a sírját. A 9. század vége előtt kegytemplomot emeltek a helyszínen, Compostelában, de hogy kultusza kezd áttérjedni Hispanián túlra is, azt csak Aquitania grófjának, Vilmosnak (970–1029) a zarándoklata bizonyítja. A 11. század végén kultusza már annyira népszerű lett, hogy a pápa utasította Íria püspökét, helyezze át székhelyét Compostelába, ahol Jakab apostol tiszteletére új bazilikát kezdtek építeni 1076-ban. Ekkor Compostela már nemzetközi hírnévnek örvendett, s nem sokkal később a nyugati kereszténység egyik legfontosabb kegyhelye lett, hiszen apostolok földi maradványaival Compostelán kívül csak Róma, az „örök város” dicsekedhetett.

A kultusz támogatói részletesen kidolgozták a történetet, hogy hogyan került az apostol hispán földre; a beszámolókból ismert tények közötti hézagokat kitöltötték – így még hihetőbbé tették a szent életútját. Legfőbb forrásunk a *Liber Sancti Jacobi* (Szent Jakab könyve) című kompiláció, melyet Compostela számára készítettek, valószínűleg Diego Gelmírez érseksége idején (1101–1139). Az érsek aktív támogatója volt a Jakab-kultusznak. A könyv legismertebb darabja a Nagy Károlyról szóló legenda. Nem tudható, hogy mikor keletkezett, de arra utal, hogy Nagy Károly szülőföldjén fontosnak tartották a zarándokforgalmat. Ezt követi egy francia szerző zarándokok számára készített útikalauza, amely szakaszról szakaszra vezet a zarándokokat Puente la Reinától végig Észak-Spanyolországon. A szerző négy olyan franciaországi útvonalat említ, amelyek mind itt, Puente la Reinába futnak össze. Nyilvánvaló tehát, hogy a 12. század derekán számos zarándok indult

Compostelába a St. Gilles-en, Le Puy-n, Vézelay-n és Tours-on túli vidékekről, olyan messzi tájakról is, mint Itália, a birodalom, Németalföld és Normandia. Más zarándokok hajón érkeztek az északi keresztény országokból.

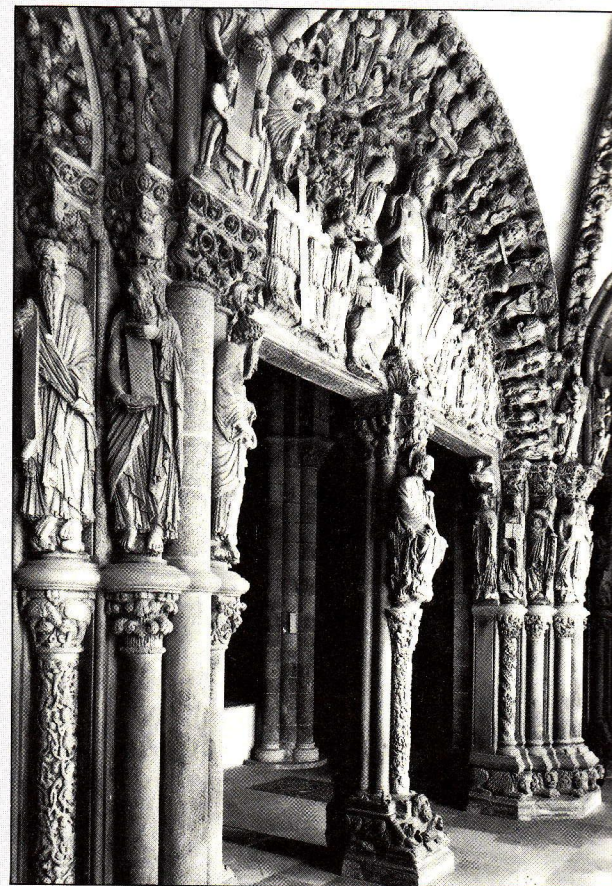
Noha valószínű, hogy a zarándokok nemzedékek óta használták ezeket az útvonalakat, minden jel arra mutat, hogy a kultusz a 11. század végén vált igazán népszerűvé, amikor Észak-Spanyolországban a legerősebb volt Cluny hatása. A navarrai Nagy Sancho (uralkodott 1010–1030) visszafoglalta a Nájera-Logroño körzetét, és ezzel ismét biztonságossá tette a régi zarándok útvonalakat, amelyeken sokat szenvedtek a 10. században a portyázó saracénoktól. A mohamedánok ellen viselt háborúk keresztény katonákat vonzottak az Ibériai-félszigetre csakúgy, mint Sziciliába, vagy mint később a Szentföldre, és példát a Nagy Károly-legendákból merítettek, aki hajdan szintén harcolt ebben a térségben. A győztes keresztény vitézek 1085-re Toledót is elérték, ezzel új reménységet adtak Észak-Spanyolország keresztény királyságainak, ahol közben új meg új templomok épültek. A zarándok útvonal minden állomása lassan új épületekkel gyarapodott, melyek stílusa a francia földről kölcsönzött elemeket vegyítette a mozarab-spanyol hagyománnyal. A francia földre átnyúló útvonalak így a zarándok utazóknak pompás állomások páratlan sorozatát biztosította vallásos nekibuzdulásuk ébren tartására.

Az útikalauz a zarándok csoportok szervezőinek és vezetőinek íródott. Mintegy harmadát teszi ki Compostela városának részletes leírása, szó van templomairól és bazilikájáról, de megemlíti azokat a szenteket is, akiknek ereklyéi a Pireneusok francia oldalán voltak. Hasznos tájékoztatást ad továbbá a zarándokok érintette különböző spanyol vidékekről is, beszél az ott élő emberekről, a pihenő- és szálláshelyekről, a vendégfogadókról, a folyók átkelőhelyeiről, az ivóvíz minőségéről. A szerző kifejezi reményét, hogy olvasói egyet fognak érteni vele azoknak a bárdolatlan embereknek a megítélésében, akikkel útközben találkozhatnak. A Bayonne környéki nagy folyók révészei különösen sokat kértek az átkelésért, s az útikalauz írója dühödt szavakkal kel ki ellenük. Azt állítja, hogy vámot csak kereskedőktől szabad szedni, zarándoktól nem; fölfedi, hogy a révészek ami pénzt beszednek, azt az aragóniai királynak vagy más uraknak adják át, és a helybéli papság nem állja szent oltárai elé eresztani ezeket a prédalesőket. A szerző nem csinál titkot belőle, hogy az egész vidék összeesküdött a zarándokok megkopasztására. Azon kesereg, hogy csak a nyilvános kiközösítés rettenthetné el a cinikus embereket, akiknek rendszeresen áldozatul esnek a Szt. Jakabért lelkesedő jámbor zarándokok. A spanyol hegyilakók nem tartották méltányosnak, hogy a zarándokforgalom minden hasznát a kagylóhéj emléktárgyakkal, borral, szandállal, bőriszákkal, erszénnyel, övvel, gyógyfűvekkel házáló vandorkereskedők söpörjék be, ezért olykor kifosztották a compostelai nagytemplom felé igyekvő híveket. Az a zarándok, aki a szent városban kapható emléktárgyakra vagy az árusok kínálta egyéb használati

A Szent Jakab körül megkésve támadt legendák – itt zarándoknak öltözve láthatjuk – bizonyára kevéssé hitelesek. Am erősen hinni akarták az akkoriak, hogy a nagy szentek földi maradványai a kereszténység legcsodálatosabb napjaiban is csodákat tesznek, s ez mindenütt átforgatta a népszerű vallásosság jellegét – igen szükségesnek tűnt vallásos támogatást adni a baráti és rokoni érzéseknek, egy szersmind megteremteni a szentek feudális-vallásos tiszteletének gyakorlatát.

A silosi Benedek-rendi kolostorban, noha távol esett a zarándokútvonalaktól, pezsgett az élet. Templomát újjáépítették a 11. század derekán. Nem sokkal később e dombormű készítője, az „első mester” zarándoknak ábrázolta Krisztust, amint eltökélten lépdel, de a két emmauszi tanítvány kérleli, forduljon meg, és vacsorázzék velük. Krisztus alakja az ájtatos zarándok ellentmondást nem tűrő eltökéltségét árasztja.

A Szent Jakab-templom nyugati kapuját, amely az „Útikalauz” szerint minden templomkapuk legszebbike volt, 1168 és 1188 között ezzel az új kapuval helyettesítette Mátyás mester, aki a nevét belefáragtatta az architrávba.

A tünpanonon Krisztus rendíthetetlen, a többiekénél nagyobb alakja diadalmasan emelkedik ki a fölötté látható szentek és az ajtókereten elhelyezett próféták és apostolok közül. Szent Jakab közvetlenül alatta áll.

tárgyakra akarta költeni a pénzét, nem szívesen fizette meg az utazás elkerülhetetlen költségeit.

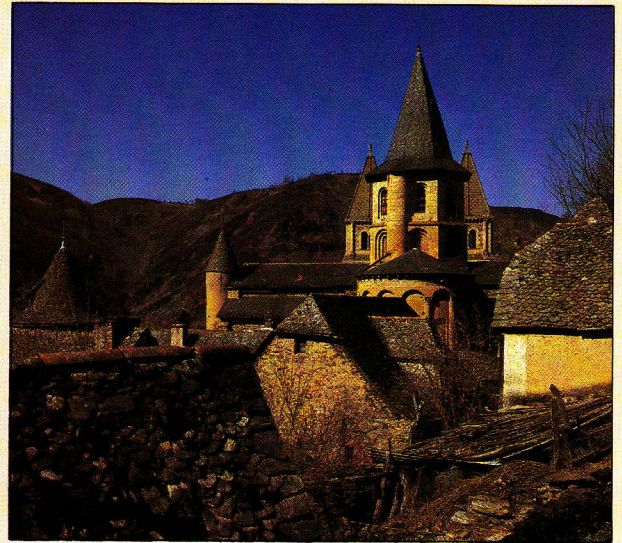
A szerző szerencsére biztosítja olvasóit, hogy Galeciába érve, már barátságosabb a vidék, bőven akad ivóvíz, és sok a gyümölcs, a rozskenyér, az almabor, a tej, a méz, a hal, a birka, a teherhordó állat, és van arany, ezüst, posztó, prém és a szaracénok minden kincse. A jámbor utas látni fogja, hogy a galeciaiak, noha heves és vitatkozik vérmérsékletűek, a maguk módján közelebb állnak „derék francia népünkhöz”, mint a spanyol föld többi, bárdolatlan lakói. Az útikalauz senkit sem kecsegtetett azzal, hogy ha útra kel Compostelába, jól fog szórakozni, és érdekes új tájakat ismerhet meg. Nem: ha az utasokat megragadta egyéb is, és nem csupán a szentek emlékei az út egyes állomásain, arról bizony egy sor sincs e könyvben. Az utazás annyira hosszú, fáradságos és veszedelmes volt, hogy aki vállalkozott rá, annak óhatatlanul vállálnia kellett a testi szenvedéseket cserébe lelki üdvé gyarapításáért. A zarándokok hányattatásairól ma már csak az utak mentén – részben az ő költségükön emelt épületek maradványai tanúskodnak. A Jakab apostolhoz vezető utat szó szerint az ő kedvükért kövezték ki, és a későbbi nemzedékek azért keresték fel ezt a távoli kis galeciai kegyhelyet a középkorban mindvégig, hogy hálájukat róják le azoknak az úttörőknek, akik előttük itt jártak a 11. században és a 12. század elején. De az elődöknek kijáró tiszteleten túl a zarándokokat az a hit is vezérelte, hogy a nagy szentek földi maradványai újabb csodákat tesznek.

A francia földön átvezető zarándokutak Ostabat-nál találkoztak. Ostabat ma csöndes falucska. A zarándokok, átkelve a Pireneusokon, Estellába jutottak, ahol a San Pedro de la Rua-templomban szép 11. századi oszlopfők maradtak fenn (*jobbra lent*). A vidék leg-szebb román kori emléke a társas-káptalani templom Santillanában (*balra lent*).

A zarándokútvonalak mentén sok helyi hatás figyelhető meg. Moissacban új templomot építettek, amikor apátságuk 1047-ben tagja lett a clunyi rendnek. A kolostorban dolgozó kőfaragók figuratív és geometrikus elemeket keverve díszítették az oszlopfeket; volt olyan motívum is, amelyet a keleti szövetekről és szőnyegekről kölcsönöztek (*fent*). Conques-ban a 11. század derekán épült templom (*jobbra fent*) bizonyítja a helyi gyermekszent, Szent Foy megújult népszerűségét. Arles (*jobbra*) kivrult a Compostelába irányuló zarándoklatok fénykorában, és megújult védőszentjének, Saint Trophime-nek kultusza is.

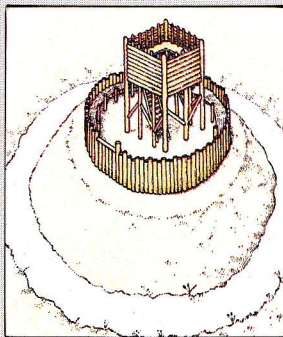

Várak

A nagyobb számú lakost magukba fogadó új központok csak a 9. században ismerték föl a városvédelem szükségességét. A Párizst ostromló vikingeket 886–888-ban már a városfalak tartották vissza; Angliában nagyjából ez idő tájt dolgozta ki terveit Alfréd a városok fallal való körülkerítésére, és toborzott védelmükre katonaságot a környékbeliekből. Az erődítmények felépítéséhez és védelméhez a fensőbbségnek rá kellett vennie az embereket, hogy fizessenek, munkaerőt adjanak, valamint embert a helyőrségbe. Amikor a fennhatóságot nem a király gyakorolta – és a 10. században, különösen Franciaországban ez sokszor előfordult –, akkor a hatalmat gyakorló magánembereknek megvolt hozzá az erejük és az indítékuk, hogy saját erődítményeket emeljenek.

Az állandóan őrzött erődítménynek szánt várakat kőből építették, s ehhez képzett kőfaragókra és tetemes időre volt szükség. Ha hirtelenjében kellett véderőművet emelni, sáncokból csinálták, erős palánkkal a sánc tetején, s ez jó védelmet nyújtott a kisebb létszámú katonaságnak. Az inváziós hadseregek valószínűleg magukkal vittek embereket, akik jártasak voltak ilyen építmények emelésében, de még valószínűbb, hogy a földmunkát inkább helybéliekkel végeztették. Schol, a legkisebb erődítményt sem emelhette olyan úr, akinek legalább átmenetileg számottevő hatalma ne lett volna a környék és egy csapatnyi katona fölött. A várakat, ha megépültek, a várnagy gondjaira bízta, és a várnagyok nemegyszer rájöttek, hogy az erődítmény birtokában, maguk is önálló politikai lépésekre szánhatják magukat. Ha vízzel és készletekkel jól el volt látva a vár, viszonylag jelentéktelen helyi váruraknak is valódi függetlenséget tudott biztosítani.

A nagy katonai erővel rendelkező és határozott politikai célokat maguk elé tűző királyok – mint például II. Henrik angol király – könnyen el tudtak bánni a biztonságukat fenyegető várurakkal: lerombolták a felesleges várakat, a többibe meg lojális várnagyot neveztek ki; de ilyen uralkodó viszonylag kevés volt, és gyakorlatilag sok vár továbbra is autonóm államcskák központja maradt. A vár alapvető funkciója mindig a védelem volt. Helyét úgy választották meg, hogy optimálisan védhető legyen: keskeny földnyelven, ahová csak egy irányból lehet bejutni, meredélyen, szirten, Európaszerte a legvalószínűtlenebb helyeken meredeznek inkább festőien, semmint fenyegetően effajta várromok. Puskapor pusztította el őket, de csak azután, hogy a politikai és gazdasági körülmények aláásták biztonságukat. A 13. századra ismét a városok jutottak fontosabb szerephez, a közélet színterévé váltak. A városokat eleve védfalakkal vették körül, s e falaknak ellenállónak és hosszú életűnek kellett lenniük. Az ilyen védőművek építési technikája visszahatott a városépítkezésre is. I. Edward angol király, aki a legtöbb várat építtette Walesben és Skóciában, egy szavojai építész, Jean de St. George szolgálatait vette igénybe, aki megmutatta Caernarvonban, hogyan kell a várost és a várat közös védőműbe foglalni. A középkori ellenség rohamainak csak az ilyen módon épült vár tudott hatékonyan ellenállni. És ettől kezdve csak a magányos és elszigetelt erődítmények urai

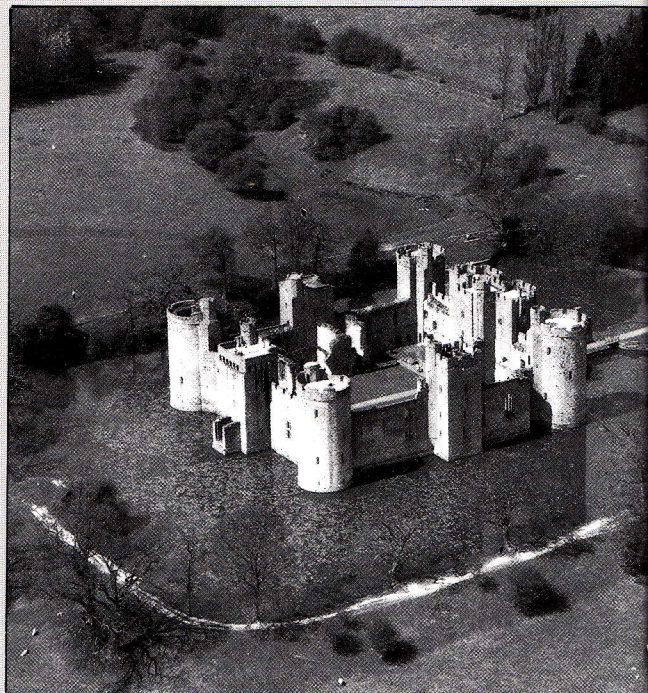

Az abingeri palánkvár Surreyben, a cölöplyukak alapján rekonstruálták. Egészen a 12. századig a legtöbb angliai normann várat fából építették; palánkkerítést építettek egy dombon vagy földhányáson, közepén toronnyal. Ilyen kis erődotket gyorsan föl lehetett építeni, helyi kényszermunkát véve igénybe.

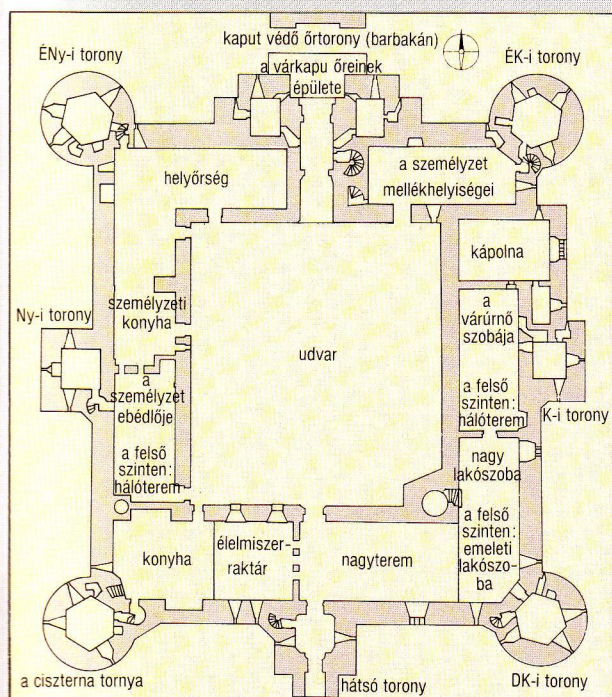
Bodiam vára, Sussexben. A tengertől 16 kilométernyire lévő vár megerősítésére 1385-ben adtak engedélyt. Ez az igen széles sáncárokkaal körülvev, négy szárnyból álló épület, amelybe csak az északi hídon át van bejárás, valóban biztonságosnak tűnik. Az erődít-

mény 13. századi stílusa, a kerek saroktoronyok és az ódivatú kápolnaablakok arra utalnak, hogy az épületegyüttes magva jócskán régebbi.

A vár alaprajza megmutatja, hogy a nyitott, négyzet alakú udvarról nyílnak a lakosztályok és

szobák; az építmény két-, a tornyok háromszintesek. A nagytérmet a délkeleti oldalon, a víztartály a délnyugati toronyban kapott helyet. A vár építésénél a védhetőség mellett a belső elrendezés célszerűségére is törekedtek.

Curemonte vára a corréze-i Briève-la-Gaillarde-ban. A két szomszéd várat, amelyeket a 16. században restauráltak, amikor még össze is voltak kötve, sok tártulajdonos birtokolta a késő középkorban. Az egyik tulajdonoscsaládról – Plas – kapta nevét a két négyze-

tes öregtorony közé épült vár. A kerek tornyokkal védett vár neve Saint Hilaire volt. A két vár kerek fiatornyos fallal van bekerítve. A 12. században a környék a Curemonte család birtoka volt, valószínűleg ők építették a jelenlegi erődtítmény korábbi változatát.

őrizhették meg függetlenségüket. Másutt a várak elvesztették jelentőségüket a helyi politikában.

A várak a maguk két-három évszázados virágkorában igen erősen hatottak a várurak, vazallusok, vitézek és környékbeli lakosok élet- és gondolkodásmódjára. Fő rendeltetésük az volt, hogy hosszabb ideig nyújtsanak védelmet az ostrom alá vett helyőrségnek, mint amennyit a támadók az ostromra rá tudtak szánni. Egyetlen várnagynak sem volt érdeke, hogy összekülönbözzön a helyi lakossággal, s így megfossza magát az élelmiszerkészletektől meg a környék szolgáltatta munkaerőtől. A vár a messze földről érkező támadók és nem a környékbeli lakosok ellen nyújtott védelmet. Amikor megjelent az ellenség, a vár befogadta jószágostul a környékbelieket, s ennek megfelelően volt ellátva készletekkel. Ha nem csak időlegesen, hanem tartósan kívánták használni és erődde alakították át, akkor a vidék megkülönböztetett, stratégiai fontosságú építménye lett. Legalább annyi katona mindig állomásozott benne, amennyi ostrom esetén a védelmet elláthatta, alkalmanként azonban nagy tömegeket fogadott be, s nem is mindig csak háborús körülmények között. Amikor kíséretével megérkezett a várúr, ott tartott udvart, szórakoztatta vazallusait és szomszédait a nagyteremben, s fitogtatta gazdagságát, bőkezűségét, s ha szükséges volt, igazságosságát. Magához hívatta tisztartóit, számoljanak be a

rájuk bízott javokról, ott fogadta új alattvalóit, új rendelkezéseket adott ki, és régi vitás kérdéseket rendezett. A vára volt a vidéki lakhelye, kincstára, palotája, átmeneti otthona, s hatalmának és méltóságának maradandó jelképe. A brit szigeteken elég sok várkastély maradt épen; van, amelyiket ma is lakják, Windsorban, Warwickben, Alnwickben. A későbbi tatározások a várak szerkezetét nem módosították, jóllehet a belső terek elrendezését ma már nehéz elképzelni. A 13. században épült várak átalakítása azt bizonyítja, hogy uraiknak viszonylag későn ébredt igényük meghittebb és kényelmesebb hajlékra a régi falak között. A vár legnagyobb részét középület volt, ahol egymásban megbízó emberek éltek, ettek, aludtak együtt, s csak az előkelő hölgyeknek jutott elkülönített lakrész. A várak, a kolostorokhoz hasonlóan meglehetősen rideg építmények voltak, szerkezetükből viszont arra következtethetünk, hogy megfeleltek bizonyos egészségügyi követelményeknek. A párnázott bútorokról, a faliszőnyegekről, kárpitokról, az ágyak és a női lakosztályok kényelméről csak a lovagregényekből alkothatunk fogalmat. A csipkézetes várfal félelmet és tiszteletet ébresztett a feléje közeledőkben, de aki egyszer bebocsátást nyert a várudvarra, az tagja lett a várúr tágabb családjának, és minden előnyt élvezhetett.

A Krak des Chevaliers Szíriában. Ez volt a kereszties vitézek legnagyobb erődítménye a Szentföldön. A johannita (isptályos) lovagok 1142-től védtek, de 1271-ben Bajbarsz Mameluk szultán el-

foglalta. Az erődítmény egy régebbi mohamedán erőd helyére épült; a keresztiesek két koncentrikus falgyűrűvel vették körül, tornyokkal és bástyákkal, a kettő között széles várarkot ástak.

AZ ÚJ REND MEGTEREMTÉSE

Tekintély, fegyelem, törvény, logika

A 12. század túlárado lendülete új gondokat okozott a kereszténységnek, s ezeket csak új módszerekkel lehetett megszüntetni. A szerzetesek befolyása rohamosan nőtt, de eközben a rendszabályok özöne kételyeket támasztott, hogy vajon kizárólag a szerzetesi életmód felel-e meg a keresztény eszménynek. Maguk a szerzetesek bizonyították be, hogy hivatásuk nagyon is sokféleképpen értelmezhető. A viták és a szerzetesrendek közötti versengések szükségessé tették, hogy felülről, hatalmi szóval teremtsenek rendet. III. Ince pápa (1198–1216) ezért úgy rendelkezett, hogy a Benedek-rendi házak tömörüljenek kongregációkba, és rendszeres időközökben tartsanak gyűlést. Ez az ötlet a cisztercieké volt. Ince azt is kimondta, hogy a vallásos életre újabb szabályokat kitalálni nem szabad. A jövő kolostori reformereinek úgy kell okoskodniuk, hogy elképzeléseik megférjenek a már létező rendi regulák valamelyikével. A tekintély, a fegyelem és a törvény szigorával vetettek véget a korábbi burjánzásnak, s igyekeztek rendezett kertté tenni a kereszténység dzsungelét.

Valami hasonló történt a kereszties mozgalommal is. Hódító korszakának leáldozott már jóval az előtt, hogy Szaladin 1187-ben visszahódította Jeruzsálemet; a keresztiesek akkor már egy ideje azt fontolgatták, hogy változtatni kellene a stratégián. A lelkesedés és a vitézség önmagában nem volt elegendő. A kereszties eszmény eleven maradt a 13. században mindvégig, és a kereszténység minden csalódás ellenére tovább dédelgette reményeit. Mindazonáltal úgy tetszett, hogy a Szentföldet nem szemből támadva, hanem oldalról kell megostromolni. A negyedik kereszties hadjárat erőit felőrlötte a bizánciakkal való hadakozás, s végül magát Konstantinápolyt vették be 1204-ben abban a hiú reményben, hogy ez hasznára fog válni a mozgalomnak; az ötödik hadjáratot a fő ellenség, Egyiptom ellen hirdették meg (1218–1221). IX. Lajos szintén Egyiptom (1248–1254), illetve Tunisz (1270) ellen indította a maga kereszties hadait. Egyedül II. Frigyes indult Jeruzsálem ellen, de elvesztette a kereszténység rokonszenvét, amiért tárgyalásokba bocsátkozott al-Kamil egyiptomi szultánnal, jöllehet éppen ennek köszönhetően került ismét keresztény kézre Jeruzsálem egy része 1228-ban. Sok király utazott keletre a 13. században, s mind a mozgalom sodrában, de a haderők gondos fölkészítése és a politikai realitások fölmérése szükségképpen kijózanítólag hatott a katonákra. A régi vakbuzgó lelkesedést immár veszedelmesnek ítélték.

A 12. századi újítások következménye ebből és egyéb okokból kifolyólag az lett, hogy a 13. század embere fölismerte: nem árt reálistan végiggondolni a problémákat, és az uralkodókra bízni, hogy felelősséggel cselekedjenek. Kezdték kikristályosodni az európai politikai egységek. A régi erők vállalták fel a kormányzás újszerű föladatát, békét és biztonságot teremtve a sok rivális között. Jól szimbolizálja a helyzetet a 13. század elején átszervezett párizsi egyetem a maga tanárcéhével és vizsgarendszerével, amely a 12. századi ösztönösebb tanításmódból fejlődött ki. Az ilyen újszerű intézmények

sikeres mozzatóinak világos elméjűnek kellett lenniük, biztosnak a céljaikban és önmagukban. Ezek a jellegzetességek jelentek meg az egykorú gótikus építészetben és festészetben is, ezekben az arányosság, a rendezettség és a világosság uralkodott.

A 13. század nagy egyéniségeinek az adott önbizalmat, hogy hittek Istenben és az egyházban. A század folyamán számos kiváló pápa tevékenykedett – legtöbbjük római családok sarja –, akik energikusan és rátermetten igyekeztek megvalósítani a kereszténység egységét. Nyugat-Európa soha nem vonta kétségbe a Szentszék primátusát, csakhogy a pápák, akik régebben Szent Péter helytartójának nevezték magukat, a 13. században „Krisztus helytartójaként” kívántak működni. Nem érték be a szellemi irányító szerepével, úgy vélték, a világi uralkodók engedelmisséggel tartoznak nekik. Mivel római nemesnek születtek, a helyi problémákkal könnyedén megbirkóztak, megfelelő személyzetet tudtak toborozni kiterjedt ügyvitelük és igazgatásuk végzésére, intézték az egész kereszténység ügyeit, és igazgatták Szent Péter földjeit Közép-Itáliában. Hittek a római eszmények egyetemességében, de reálpolitikusok voltak, s meggyőződéssel vallották, hogy az egyház csak akkor működhet eredményesen, ha megfelelő birtokokkal rendelkezik. E korszak pápai képesek voltak Itália és az egész kereszténység ügyeivel úgy foglalkozni, mintha azok érdekei összeegyeztethetők volnának. A Hohenstauf császárokkal vívott háborúikhoz más térségekből szereztek némi pénzt, jöllehet az ott élők nem támogatták a pápai akciót. Valamennyi adót azonban így is fizettek, és a Róma iránti hűség, ha el is hangzottak bírálatok, nem rendült meg. A pápák nem voltak mindig annyira bölcsek és türelmesek, mint amennyire pozíciójuk megkívánta volna, de minden botlásuk ellenére nem játszották el a keresztény világ bizalmát.

Ezek a pápák felismerték, hogy felkészült munkatársakra van szükségük ahhoz, hogy ne csupán bürokratikus intézkedésekkel érjenek célra. III. Ince könnyítette a római curia terhein: püspöktársaira a korábbinál nagyobb hatalmat és felelősséget ruházott. Az angol püspökök bőségben fennmaradt iratai szerint e szorgalmas és hivatástudattal rendelkező emberek felismerték a rendszer hibáit, de a visszaélésekkel szemben tehetetlenek voltak, mind több ügyben kényszerültek a pápai döntést kérni. A 13. században a pápa és a püspöki kar belátta már, hogy az egyházközségek papjai, ha iskolázottabbak lennének, ellensúlyozhatnák az alsó papság hiányosságait, a hívek tudatlanságát. A püspöki iskoláktól és az egyetemektől vártak segítséget. A 13. században azonban az egyetemek még inkább csak a főpapság és nem a plébánosok képzésére szolgáló intézmények voltak. Csak a század vége felé tett VIII. Bonifác lépéseket arra, hogy a plébániák papjai néhány éves képzésben részesülhessenek, s engedélyt adott nekik, hogy amíg távol vannak egyházközségüktől, addig is élvezhessék javadalmukat. Így tehát a 13. század folyamán a legtöbb egyetemi diák családja vagy kegyura támogatására szorult. Még mielőtt megkezdtek volna működésüket a jól képzett papok, a pápa és a püspökség tevékeny segítsé-

A pápai állam fejlődése

A római egyházat történelmének korai szakaszában nagylelkűen elátták alapítványi földbirtokokkal. Ezek nagy része elveszett a langobard hódításkor, délen pedig a képromboló császárok, később pedig a mohamedánok sajátították ki a pápai birtokokat. A pápák, hogy kárpótolják magukat, itáliai földadományokat kértek a frank uralkodóktól. A Nagy Károly utáni császárok gyakran megerősítették és szaporították ezeket az adományokat, ám könnyebb volt ezeket a földeket megszerezni, mint rendet tartani rajtuk. Ez áll azokra a területekre is, amelyeket a hitbuzgó Matild toszkán grófnő hagyott 1115-ben bekövetkezett halálakor a római egyházra. A leghosszabb ideig uralkodó pápa, III. Sándor sok időt töltött száműzetésben vagy a pápai Benevento-birtokon. A pápák a névleges uralmuk alatt álló területeket a 12. század végéig nem tudták egységbe forrasztani. A német császár jóindulata kellett ahhoz, hogy legalább ez az állapot fennmaradhasson. A pápát aggasztotta itáliai birtokainak valódi függetlensége, s végül is ezért szakított II. Frigyesel. A birodalom kettészakadt, a pápa megerősített itáliai birtokaiban, melyeket aztán hat további évszázadon át birtokolt.

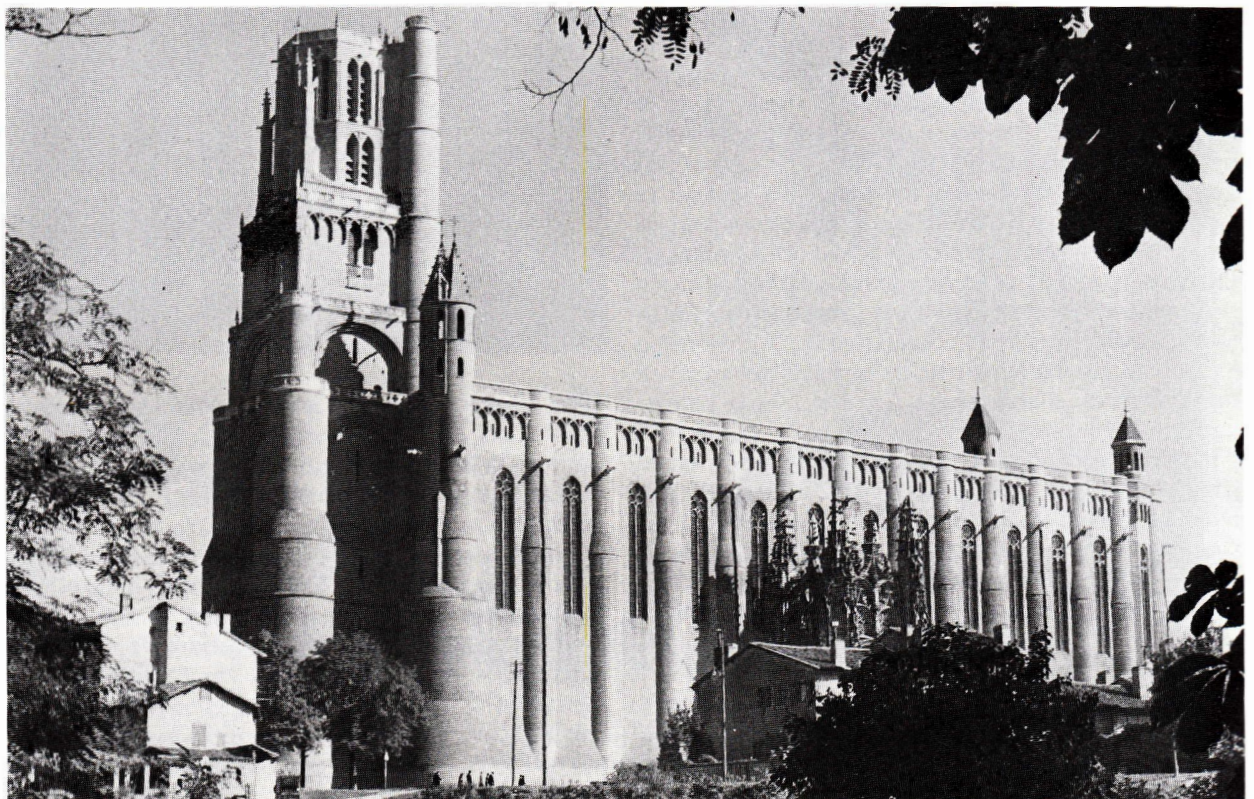

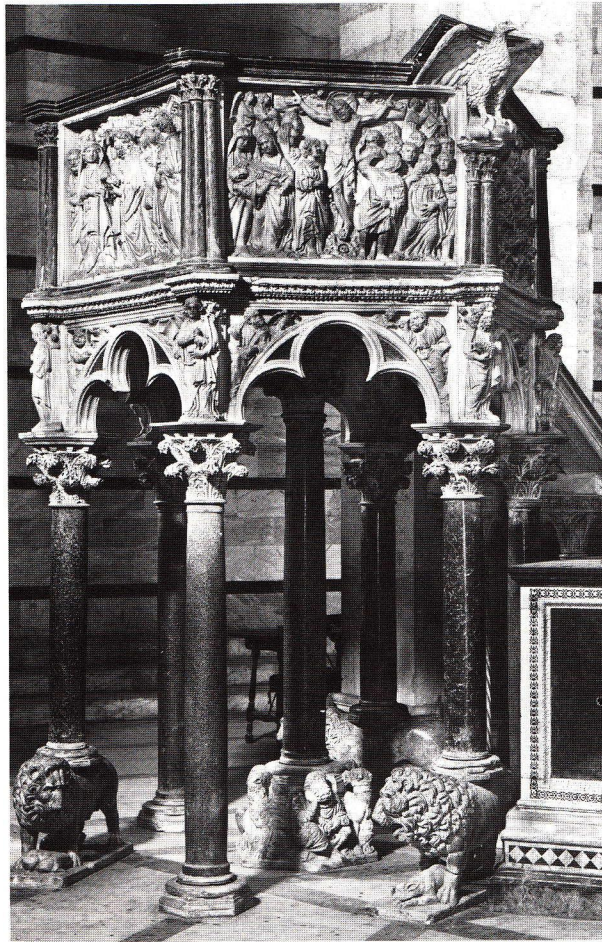
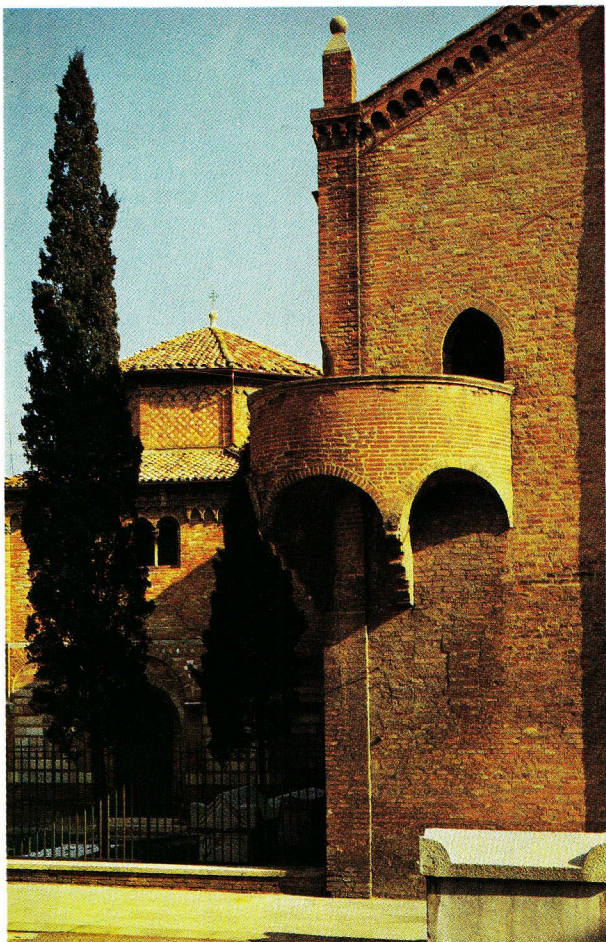
get kapott a laikusok oktatásában az új kolduló rendektől, a domonkosoktól és a ferencesektől. Mindkét rend közvetlen pápai védelem alatt állt. Tagjaik prédikáltak –korábban ez csak püspökök és apátok kiváltsága volt–, szegénységet fogadtak, azaz nem gyűjtöttek alapítványokat rendházuk számára, városi közösségekben éltek, s nap nap után összekoldulták, amire szükségük volt. Ez az önmegtartózkodás magában is mutatja, hogy a régi szerzetesi eljárás – javadalmak szerzése vallásos célokra – ellenségeskedést szított, és azt a gyanút keltette, hogy maguk a szerzetesek több hasznot látnak belőle, mint az Úristen. Az új szerzetesrendek azzal próbálták leszerelni a gyanakvókat, hogy mások irgalmára és jótékonykodására hagyatkozva éltek, megfordítva ezzel a korábbi századokban élt szerzetesek szerepét. E két szerzetesrend módifolött népszerűvé lett a 13. századi keresztény világ egészében, sőt még azon túl is, de mind a kettő elég korán elkötelezte magát az eretnekséggel való hadakozás mellett Dél-Franciaország egyes vidékein és Közép-Itáliában. A domonkosok a hittételekről való nyílt polemizálással próbálták meggyőzni az albigenes eretnekeket; a ferencesek pedig jámbor alázatukkal hatottak embertársaikra, s nem szították a vita szellemét. Gyakorlatilag mind a két rend hamarosan nagy gyülekezeteknek prédikált. Megtelepedett az egyetemi városokban, ott tanította tagjait és keresett utódokat a leghívőbb ifjak között.

Az eretnekek visszahódításában elért sikereik kétségkívül megerősítették a kereszténységbe vetett általános bizalmat. Az albigenesek azonban a 12. század folyamán következetesen ellenálltak. Makacsságuk végül arra készítette III. Incét, hogy keresztes hadjáratot hirdessen ellenük 1209-ben. És így végül katonasággal törték meg erejüket, s csökkentették a veszélyt az 1240-es években. Ekkor bízták meg a domonkosokat a prédikálással, s később azzal, hogy az inkvizíció révén az eretnesség írmagját is irtsák ki. Elképzelhető, hogyan reagáltak erre az albigenesek. Az eretnecséget korántsem a domonkosok szellemi felsőbbrendűsége szüntette meg, a kortársak mégis így hitték.

A Sainte Cécile-katedrális Albi-ban 1282-ben kezdték építeni, de csak a 14. században fejezték be. Hamvasvörös téglából készült ez a legszebb délfancia gótikus templom. A belül tágas épület kívülről szigorú méltóságot sugall. Tümpillérek tartják a boltozatot. A déli kapu későbbi toldalék. Hajdan ezen a vidéken virágzott az albigenes eretnecség.

III. Ince pápa mozaikportréja a régi Szent Péter-bazilika apszisából; jelenleg a Vatikánban. Amikor a Szent Péter-bazilika Konstantin kori mozaikjait felújították III. Ince (1198–1216) idejében, két új mozaikot is beiktattak; ezek egyike volt a fiatal, bajszos pápának ez a szép portréja. Az apró szemű tesszera és az orcák fényessége görög mester kezére enged következtetni. Figyelemre méltó a fejfedő stílusa. A pápaság fénykorát élte akkor, de a szuverenitását jelképező hármaskoronát még nem ismerte.

◁ Ezt a szószéket a pisai keresztelő-kápolnában 1259-ben faragta Nicola Pisano. A művész Apuliában született és nevelkedett, ahol erős hagyományai voltak a szobrászatnak már a 11. század óta. Pisano művészete, a formák, a nagyalakos reliefek, a drapériák esése, az emberalakok stílusa – mindez szöges ellentétben állt az akkori toszkán gótikus stílussal.

◁ San Stefano, a keresztre feszítés temploma, egyike a kilenc bolognai templomnak, amelyek a 11. és 12. században épültek és Krisztus földi életútjának egy-egy állomását jelképezik. A térre néző homlokzaton helyezték el a külső szószéket, ahonnan prédikálni lehetett az egybegyűlteknél. A kereszténység egyik legnagyobb intellektuális centrumában tehát idejekorán felismerték, hogy a tömegeknek kell hirdetni az igét, ezért a templomok előtti tereket is nagyméretű auditoriumnak képezték ki.

A barátok az egyetemeken is fontos szerepet játszottak: intellektuális bizalmat keltettek a hallgatókban a vallásos igazságok iránt. A skolasztikus teológia leghíresebb tanárai mind koldulóbarátok voltak – Nagy Albert (Albertus Magnus), Aquinói Tamás, Duns Scotus, William Occam. Amikor a 13. század elején átszervezték a párizsi egyetemet, az arisztotelészi tanokat élesítették fel. Logikai munkái már a 12. század folyamán népszerűek voltak, s a logika művelői között szerzett hírneve felkeltette az érdeklődést természettudományos munkái iránt is. Amikor azonban ez utóbbiak közismertté váltak a 13. század elején, néhány tanár kezdetben ellenezte e nem keresztényi tanokat, például a teremtés vagy az emberi természet arisztotelészi felfogását. Befogadását az is nehezítette, hogy Arisztotelész természettudományos munkáit nehéz volt megérteni a vonatkozó kommentárok ismerete nélkül, s e kommentárok a 13. század elején csak mohamedánok által lejegyzett, arab nyelvből fordított változatban voltak hozzáférhetők. Arisztotelész gyanús voltát tehát erősítette a propagálóival szemben megnyilvánuló ellenségesség. A görög mester keresztény csodálói azonban nem hátráltak meg. Látták, sok tanulnivalójuk van ezekből a nehéz könyvekből, s nem hagyták, hogy visszatántorítsák őket a kifogásolható mozzanatok. Egyes merészebb gondolkodók ennél is tovább mentek, és az arisztotelészi életmű újraértelmezésével azt próbálták bizonyítani, hogy doktrínái összeegyeztethetők a keresztény tanokkal. Mások, még merészebbek, már-már azt gondolták, hogy lehet kétféle igazság is, egy vallásos és egy tudományos. A 13. századi egyetemeken élénk vita folyt, fontos témákat vetettek fel, és szellemileg nagyot lendítettek a kereszténységen. És mindennekfölött: e korszak keresztény tanítómesterei szembenéztek azokkal a problémákkal, amelyeket az

Az *ambone*, azaz szószék, amelyről az igét és az evangéliumot hirdették a római San Lorenzo fuori le Mura-ban. A 12. és 13. században megreformálták és felújították a római templomokat, amelyeket egyúttal pompás stílusban készült, új berendezéssel láttak el. A „cosmata” díszítőstílus, amely márványlapokat vagy mozaikba foglalt porfírlapokat használt, különösen nagy becsben állt.

őkori pogány racionalizmus és az iszlám szellemóriások vetettek fel, és, felülkerekedvén eredendő félelmükön, otthonosak lettek az ő területükön is. Most első ízben lett szellemi téren is öntudatos Európa. E változást példázza Aquinói Tamás *Summa contra Gentiles* című munkája, amelyet a domonkos misszionáriusok kiképzésének elősegítésére írt, akik az újonnan meghódított Baleár-szigeteken terjesztették a hitet. E művet a keresztény teológia racionális kifejtésének tekintették, és feltételezték, hogy az egyistenhívő mohamedánokat logikai úton el lehet juttatni a kereszténységhez. Bármilyen közvetlen haszna mint hittérítő eszköznek, anynyi bizonyos, hogy lenyűgöző, az utókor hódolatát kiváltó szellemi teljesítmény

A mongol birodalom

A mongolok történelme valójában nem szerves része az európai középkori történelemnek, ám a mongol birodalom léte igen nagy hatással volt az egész kontinensre. Noha Kelet-Európában elképesztő méretű pusztítást vittek véghez (1237–1241), Európa azonnal meglátta bennük a potenciális szövetségest az ősi mohamedán ellenséggel szemben, éppen ezért IV. Ince pápa és IX. Lajos francia király követeket küldött hozzájuk. E rettenthetetlen követek eljutottak a kán karakórumi udvarába, s beszámolójuk ma is csodálatra készítik az embert, noha ők nem lettek annyira közismertek, mint az igen színes útibeszámolókat szerkesztő Marco Polo. Bizonyos, hogy kereskedők és hittérítők állandó kapcsolatot tartottak fenn az Ázsiában élő mongolokkal a 14. század közepén. Birodalmuk közvetlenebb és tartósabb hatással volt az oroszokra, megváltoztatta történelmük menetét, és sokáig föltartóztatta őket a fejlődésben. Az iszlám Közép-Keletet azonban annyira megrendítették a mongolok, hogy a keresztényeket békében hagyták. A bagdadi kalifátust mindörökké tönkretették; a kalifa az egyiptomi mameluk szultánoknál keresett menedéket. Timur Lenk alatt még a 15. század elején is zaklatták az erősödő oszmán államot. A keresztények tehát jó okkal láttak bennük potenciális barátot, noha – minden próbálkozásuk ellenére – megtéríteni végül is nem tudták őket.

Hittérítők a mongolok között

Az új szerzetesrendek, ellentétben a régiekkel, elindultak, hogy megtérítsék az egyház hatósugarán eddig kívül maradtakat. Leglátványosabb sikereiket a virágzó nagyvárosokban érték el, ahol prédikálásra kiválóan alkalmas, hatalmas templomokat építettek – ezek közül sok ma is áll. Nagyszabásúnak azonban kétségkívül a számos missziós telep létrehozása mondható, amelyet a kereszténység határain messze túl létesítettek. Magyar domonkosok 1239 előtt eljutottak a Volga középső szakaszától keletre fekvő területekre. Tíz évvel később Longjumeau-i András testvér elérte Tebrizt. A domonkosok jó száz évig jelen voltak Közép-Ázsiában, Indiában, Szamarkandban; ugyanezen idő tájt a ferencesek eljutottak egészen Pekingig, a mongol birodalom fővárosáig, ahol püspökséget alapítottak. E hittérítők, akik oly messzire merészkedtek hazájuktól, rendkívül erős hittel és bátorsággal voltak megáldva. Bizonyos azonban, hogy nem ők voltak az egyedüli keresztények, akik vállalták a veszélyt, és ilyen messzi keleti tájakra jutottak. Nesztóriánus keresztényekre bukkantak például Kínában, mongol uralkodók is, Európában kalandozván, temérdek keresztényt hurcoltak keletre. A két velencei kalmár, a két Polo fivér látogatása a nagykan udvarában 1275-ben azt bizonyítja, hogy voltak más bátor európaiak is, akik vállalkoztak a hosszú útra, és pedig nem a lelkek megmentéséért. Bármennyire bizonytalan idők jártak is, Európában kedvezőnek tartották, s ennek egyik oka éppen az ázsiai mongol jelenlét volt.

A mongolok 1237-ben törtek be a keresztény világba: a közép-ázsiai sztyeppen túlrá kalandozva, rátörtek a kijevi Oroszországra, és lerombolták a nagy kereskedővárosokat. Dzsingisz kán unokája, Batu alatt tovább

nyomultak nyugatnak, s 1241-ben nagy haddal találták szembe magukat a sziléziai Legnicánál, ám ezt a hadat is szétverték. Batu kán csak azért nem nyomult még tovább nyugatnak, mert Közép-Ázsiában meghalt Ögödej nagykan. Hazatért az utódlást rendezni, ám Európába soha nem jutott vissza. IV. Ince pápát annyira lenyűgözte ez a hatalmas erő, amely nem volt iszlám hívő, hogy elküldte Giovanni Carpinit a mongolokhoz, messze Ázsia szívébe, és szövetséget ajánlott (1245–1247). E kezdeményezést újította fel néhány évvel később IX. Lajos, aki, a Szentföldön időzván, szintén felfigyelt a mongolokra. Követe, Rubruk Vilmos – miként elődje, Carpini – végül épségben ért vissza, és jelentéseik a mongolokról többeket is arra buzdítottak, hogy vállalják a hosszú tengeri utat a genovai kereskedő kolónia krími kikötőig, s aztán a szárazföldöt, át a sztyeppen, egész Pekingig, ha szükséges. Több mint két emberöltőn át, amíg 1300-ban a perzsa kán fel nem vette az iszlám vallást, a közép-ázsiai mongol birodalom a keresztények szemében új reménységnek tűnt, különösen azután, hogy a mongolok 1258-ban földúlták a bagdadi kalifátust, és ezzel fölgerjesztették a mameluk uralkodó, Bajbarsz haragját, aki 1260-ban le is győzte őket Szíriában.

Ez a vereség meggyőzhette volna a keresztényeket, hogy a mongolok, mint potenciális szövetségesek, nem túl értékesek. Az évszázad végére a legnyugatabbra élő mongolok gyakorlatilag meg is békéltek az iszlámmal. Elfogadván ezt a vallást, megőrizhették vezető szerepüket Közép-Ázsiában, de birodalmuk Möngke nagykan 1259-ben bekövetkezett halála után szétesett. A kínai mongolok (a Jüan dinasztia) és a perzsák (az Il-kánok dinasztiaja) legalább támaszra letek a helyi kormányzat hagyományaiban. Csagataj és az Aranyhorda kánságai-

ban a mongolok megőrizték nomád életmódjukat, de a szomszéd népeket, például az oroszokat így is rettegésben tartották. Mivel nem akartak letelepedni, csak idő kérdése volt, mikor pártol el tőlük a szerencse. Amíg ugyanis ők ragaszkodtak hagyományos életmódjukhoz, szomszédaik, hogy megvédjék vagyonukat, kénytelenek voltak a fejlődés útjára lépni. A 14. század utolsó harmadában az Íl-kánok vezére, Timur kifosztotta és leigázta Nyugat-Ázsiát – még a törökök alapította oszmán birodalmat is –, s tette mindezt a másfél évszázaddal korábban élt ősök pusztító módján. De az ő birodalma halála, 1405 után egyetlen emberöltőig sem tudott már fennmaradni. Az oszmánok gyorsan erőre kaptak, s voltak oly bátrak, hogy 1422-ben megtámadják Konstantinápolyt. A mongolok történelmi jelentőségét pusztításaik sem homályosíthatják el: nyomukban újult erővel indult el a fejlődés.

Kereszténység és iszlám: veszteségek, nyereségek

Az orosz fejedelmek tiszteletteljes félelme az Aranyhordától, egészen a 15. századig, jól mutatja az iszlám tényleges hatalmát. A latin országokból érkezett kereszties vitézek iszlám földön vívták harcukat, s az iszlám lassacskán összeszedte magát, s hadrendbe sorakozván nekigyürkőzött, hogy kivesse szervezetéből ezt az idegen testet. Az ottani keresztények meglepően derűlátók maradtak, s továbbra is hitték, hogy alkalomadtán sikeres ellentámadással válaszolhatnak. Az Egyiptomban vereséget szenvedett Szent Lajost hite további négy évig Szíriában tartotta, hogy élessze az ottani ellenállás lángját. Ez nem csupán a hősi latin lelkületre példa, hanem arra is, hogy a hit másokban hasonló hitet tudott ébreszteni. Reménységeik csak a 13. század végére hunytak ki, amikor is az egyiptomi Mamelukok az utolsó keresztény erődöket is elfoglalták a Szentföldön 1291-ben, és, nagyjából ugyanakkor, a nyugat-ázsiai mongolok fölvetették az iszlám vallást. Az iszlám visszanyerte uralmát Ázsiában és Észak-Afrikában. A 14. század második felében aztán az oszmánok előnyomultak a Balkánon, s ezzel folytatódott a régen megszakadt kötelességszerű tevékenység, az iszlám hit terjesztése. Híres tudósai is voltak, köztük a filozófus történész Ibn-Khaldún (1332–1406). Ugyanez időben jutott oszmán kézre az iszlám régi nagy ellensége, a kereszténység fővárosa: Konstantinápoly (1453). Ibn-Battúta, az utazó, aki bejárta az egész ismert világot (ez számára az iszlám világot jelentette), érthető módon közömbös volt az ő civilizációja peremén élő, jelentéktelen nyugat-európai népek iránt, és ezért nem is fordított nagyobb figyelmet rájuk.

A kereszténységgel farkasszemet néző iszlám országok közül a 13. század végén kétségkívül Egyiptom volt a leghatalmasabb. Szaladin helyreállította az országban a szunnita ortodoxiát 1171-ben, és a 13. században Egyiptom lett annak a mozgalomnak a bázisa, amelyik a kereszties államok megszüntetését tűzte ki céljául. IX. Lajos hadjárata Egyiptom ellen vereséggel végződött, ennek következtében került uralomra a Mameluk dinasztia, amely megteremtette a török „rabszolga” hadsereget. Ettől az időtől kezdve Egyiptom ismét fontos szerephez jutott az iszlám világban. Gazdag gabonatermő vidék, népes ország volt, s kereskedett az Indiai-óceánon. Ezüstjét és rabszolgáit Afrika belső térségeiből szerezte be. Bajbarsz szultán (1260–1277) nemcsak Szíriára terjesztette ki hatalmát, de Numídiára és a berberekre is. Gazdasági felvirágzást és jólétet teremtett országában, s kegyes mohamedánként sok mecsetet és is-

kolát építtetett, pártolta az ortodoxiát. Utóda, Kalávún (1279–1290) az ő nyomában haladt, azzal szerzett nevet magának, hogy megépíttette Kairóban a ránk maradt legrégebb mohamedán kórházat. Al-Nászir szultán (1298–1340) szintén energikus uralkodó volt, bár az uralkodása vége felé jelentkező bajok már sejtették a rendszer eljövendő bukását. A második Mameluk dinasztia (1382–1517) története már szürkébb, de kitarított, amíg el nem söpörte az oszmán hódítás, s akkorra már a portugálok elérték a Vörös-tengert. Egyiptom hatalmát a 14. és 15. században nem becsülték alá a keresztények, és sok utazó tért meg kedvező jelentéssel. Az iszlám Európa-szerte méltán keltett tiszteletet maga iránt.

A nagy iszlám államok konszolidációja, amely véget vetett a 11. és 12. századbeli kis hercegségeknek, nem jelentette egyúttal az iszlám nyugati határainak visszaál-

Marco Polo elindul Velencéből Kinába. A nagy utazó „Li Livres du graunt Caam” (A Nagykán könyve) című, 1400 körül írott művének egyik illusztrációja.

Ezt a nagy épületkomplexumot 1284–1285-ben Kalávún szultán építtette Kairóban: kórház, medresz, mauzóleum a már akkor kiépült Kairó páratlanul fenséges együttese. A komplexum egységes terv szerint készült, bár az építész igen változatos elemekkel gazdagította a homlokzatot, áttört ablakokkal és falcsipkézettel, s ezzel megteremtette a kívülről is tetszerős mohamedán építészetet. Megfigyelhetők a keleti keresztény építészet hatásai is az épületen.

Egyiptom a Mamelukok alatt
A Mameluk Egyiptom volt a legnagyobb mohamedán hatalom a késő középkori keresztények szemében. Mindazok, akik beszámolót hagytak hátra arról, amit ott láttak, csodálattal és félelemmel emlékeztek meg róla. Kairó volt a birodalom legnagyobb „bazarja”, s bizonyára lenyűgözte az odalátogató zarándokokat és kereskedőket – s valóban, a világ egyik legnagyobb városa volt. Az iszlám egységének megbomlása után Egyiptom ismét jelentős politikai hatalommá lett, de a hagyományos vallással való szembenállása meggátolta abban, hogy az iszlám világ élére állhasson, hiába tette volna alkalmassá gazdagsága, lakosainak száma és kedvező stratégiai fekvése. 1171-ben hódította meg az országot az igazhitű Szaladin, és Kairó csakhamar az iszlám ügyek középpontjába került. Katonai elitje, a török rabszolgákból verbuvált Mameluk hadsereg olyan új rendszert hozott létre, amely több mint kétszázötven évig fennállt. A név talán a mi fülünknek rossz csengésű. Tény, hogy a Mamelukok távolították el Palesztinából az utolsó keresztény haderőket, ők tartották a tatárokat a szíriai határon túl, s kiterjesztették hatalmukat Arábia szent helyeire is. A Nílus-deltában és a Nílus mentén délebbre, Nubiában, sőt Etiópiában is jól működő helyi közigazgatást hoztak létre. Keresztény és mohamedán kereskedők gazdagodtak meg azon, hogy a Vörös-tenger partvidékén jelen voltak a mamelukok: így férhetett hozzá a mohamedán világ Afrika szarvához és Indiához. Építészeti emlékei és műtárgyai azt bizonyítják, hogy a Mameluk állam felülmúlta minden középkori elődjét Egyiptomban.

lítását. Az iszlám civilizáció e csúcspontja és a korábbiak között éppen az az egyik legfontosabb különbség, hogy most a Földközi-tenger nyugati medencéje nem került mohamedán kézre. A normannok megszerezték Szicíliát a kereszténység számára, és az iszlám még csak kísérletet sem tett a visszaszerzésére. Sőt ellenkezőleg: Szicília adta lépten-nyomon tanújelét ellenséges érzületének: időnként rajtaütött a szomszédos Tunison. A 13. század derekán a Baleár-szigeteket is visszavették a mohamedánoktól, mialatt az Ibériai-félszigeten az aragóniai és a kasztíliai királyok egyre délebbre nyomultak. 1300-ra már csak a megcsonkított granadai királyság maradt mohamedán kézen Spanyolországban, csaknem két évszázadon át Kasztília vazallus államaként, s kultúrája éppoly gazdag volt, mint az egykorú mohamedán udvaroké. Kegyetlen Pedro (I. Pedro, uralkodott 1350–1369) Kasztíliája sokat köszönhetett mohamedán vazallusainak a mindennapi élet kifinomultságában, építészében, díszítő-, fa- és textilművészetében. Kasztília nem akart ártani a mohamedánoknak és az iszlámnak. Az iszlám kulturális felsőbbrendűség kivívta a kereszténység kelletlen tiszteletét. Az északi kicsiny, szegény, ritkán lakott keresztény királyságokat csak még jobban belekeverte a délebbi mohamedán királyságok ügyeibe a cordobai kalifátus összeomlása 1031-ben, az utódállamok (a *tàifák*) versengése, meg az észak-afrikai újjászülött mohamedán erők mozgolódása (előbb az Almorávidák, később az Almohádok). A kezdeti nagy lendületet, amely 1085-ben Toledo keresztény visszafoglalásában érte el csúcspontját, a 12. században nagy vallásos kereszties hadjárat követte, amint az várható is volt. Ez a nagy párviald a kereszténység és az iszlám között egyik félnek sem hozott egyértelmű győzelmet, és egészen a 13. század elejéig nem a keresztények voltak a kezdeményezők. Az Almohádok kihívására szerveződtek újjá a keresztény haderők, és nyertek csatát Las Navas de Tolosánál 1212-ben. Egy emberöltő alatt hódították vissza a mohamedánok által elfoglalt területeket. Córdoba

1235-ben, Sevilla 1248-ban adta meg magát III. Ferdinánd (szentté avatták 1671-ben) kasztíliai seregeinek. A kasztíliai király így hirtelenjében hatalmas területek ura lett, melyek azonban a mohamedánok távozása után erősen elnéptelenedtek. Az új kasztíliai király, Bölcs Alfonsz (x. Alfonsz) északról csalogatott telepeseket Andalúziába. Nagy földbirtokokat kapott az egyház, a lovagrendek és a nemesség, s a lehető legtöbb kasztíliait próbálták rávenni, hogy telepedjen le az újonnan visszahódított földeken. Az öt évszázadon át mohamedánok lakta térség asszimilálása ki is merítette a kormány erejét. A visszahódítás teljessé tétele, azaz a granadai királyság visszafoglalása komolyan szóba sem került egészen 1492-ig. Az elkövetkezendő két évszázad során a spanyol királyságok nem mutattak ellenséges érzületet a mohamedánokkal szemben, sőt meglepő türelmet tanúsítottak irántuk, valamint a zsidó közösségek iránt egészen a 14. század végéig, amikor is az újszülött türelmetlenség nagy pogromban nyilvánult meg.

Szicília és az európai hatalmak

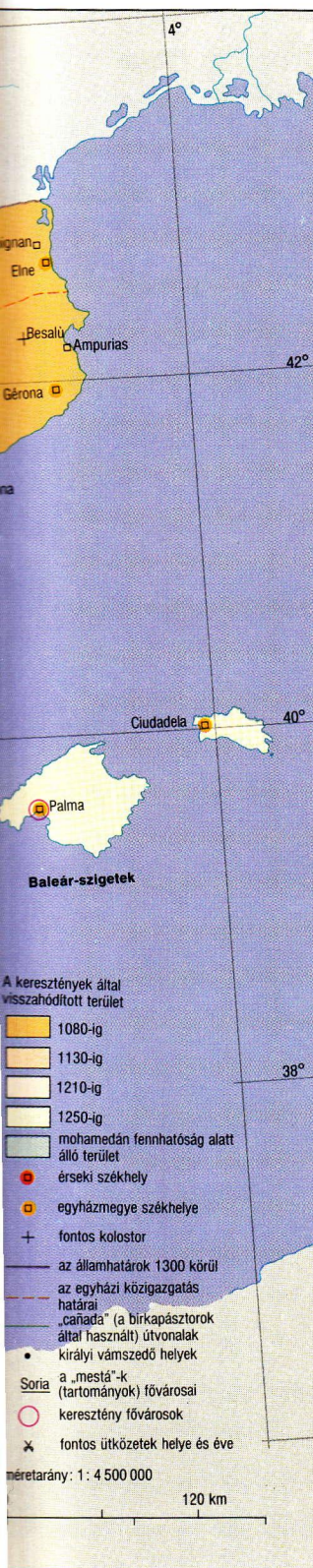
Miközben Kasztília lerohanta Dél-Spanyolországot, I. Jakab aragóniai király kereszties hadat támasztó buzgalma a keleti parton söpört végig, és a tengeren átcsapott a Baleár-szigetekre. Ennek következtében uralkodása végére Aragónia afféle tengeri birodalomná nőtt ki magát, Barcelonával a szívében, s jobban hasonlított a 13. századi Velencéhez, mint a Föld bármely más országa. Maga Aragónia lett a legkevésbé fontos királyi birtok. A király és utódai arccal a tenger felé fordultak, éppolyan eltökélten, ahogy Kasztília királyai fordítottak hátat dinasztiájuk asturiai eredetének. A 13. századi spanyol királyok, legyűrűn szorongató hazai gondjait, készek voltak vezető szerepet játszani a kereszténység nemzetközi színpadán. A múltban Aragónia királyának beleszólása volt a birodalom ügyeibe, provenç-i területei révén. A Hohenstaufok hatalmának megszűnése, különösen II. Frigyes halála a későbbi királyok

helyzetét is befolyásolta. Meglepőbb talán, hogy x. Alfonz, Kasztília királya is milyen készségesen vetette bele magát a birodalmi ügyekbe. Mint a nagy császár unokája, 1257-ben elfogadta a német trónt, és e címéről csak 1274-ben mondott le. Kasztília oly távol esett, hogy a kapcsolat tartása még három évszázaddal később is terhes volt I. Károly (v. Károly császár) számára. Az aragóniai király Sziciliára vetett szemet. II. Péter nőül vette II. Frigyes egyik unokáját, és 1282-ben elfogadta a szicíliaiak meghívását a szigetország trónjára, és segítséget nyújtott nekik a francia Anjou Károly király eltávolításához. Ettől kezdve egészen 1860-ig a spanyol királyi ház uralkodott Sziciliában.

A 12. században Szicília volt a normann királyság bázisa; a 13. század első felében II. Frigyes itt alapozta meg birodalmát. 1282-vel kezdődően a sziget vagy Aragónia provinciája volt, vagy afféle félig autonóm királyság, amely nem játszott szerepet az európai politikai életben. Uralkodói a 11. századtól kezdve több sikertelen kísérletet tettek Észak-Afrika, pontosabban Tunisz meghódítására, s e kudarcok következményeként Szicília afféle végállomás lett, s nem forgalmas csomópont. A nápolyi uralkodók nem tudták visszaszerezni a szigetet, de v. Alfonz (1416–1458) előtt egyetlen aragóniai király sem tudta Sziciliából kiindulva elfoglalni Nápolyt. Szicília tehát 1282 után több mint kétszáz éven át

A középkori Spanyolországról rajzolt térképeken feltüntethető legdrámaibb változások vagy a 11. század második vagy a 13. század első felében mentek végbe. Ezek eredményeképpen a spanyolországi mohamedán hatalom a granadai királyságra csökkent. De még Granadának is el kellett ismernie Kasztília fennhatóságát, így élhetett még több mint két évszázadot. Ez idő alatt a félszigeten öt királyság alakult ki: Portugália, Kasztília, Navarra, Aragónia és Granada – s ezek mind a maguk érdekeit keresték.

alárendelt szerepre kényszerült. Szépen fölvirágzott, amikor uralkodói Palermóba tudták összpontosítani a Földközi-tenger medencéje középső tájainak erőforrásait. Amikor Észak-Afrika már csak kereskedelmi szempontból volt érdekes a kereszténység számára, Szicília egyszerű tartozékává lett Itáliának vagy az aragóniai koronának. Még II. Frigyes alatt is elég elhanyagolt maradt, mert noha Frigyes háromszázötven éves korától 15 évet töltött a szigeten, utána mindössze ötször látogatta meg, s csak egyszer maradt ott két évig, 1233 után pedig nem tette lábát a szigetre. Amikor a birodalom helyett a királyságával törődhetett, Frigyes nyilvánvalóan jobban kedvelte a kontinenst.

A történészek, ha visszatekintettek a 13. századra, nem sok kecsketűt láttak a birodalom jövőjét illetően. A kortársak viszont korántsem voltak ennyire szkeptikusak. A pápaság például még a 14. században is igencsak bizalmatlanul figyelte a birodalom befolyását. Kasztília és Franciaország királyai voltak a birodalmi trón várományosai. Németország gyors ütemben terjeszkedett, népessége nőtt, kulturális kisugárzása fokozódott. A legnagyobb keresztény állam – történész szemmel – talán a hanyatlás végső stádiumában lévőknek tűnhetett, de például Dante, a költő számára VII. Henrik császár, amikor 1310-ben meglátogatta Itáliát, még az univerzális államot, a kereszténység monarchiáját testesítette meg.

A nyugati császárság

A történészek, akik Szent Lajosban a későbbi francia monarchia megteremtőjét tisztelik, nem tudják, mit kezdjenek Lajos ragyogó kortársával és szövetségével, II. Frigyesel. Frigyes egyedülálló jelenség. Nem örökölt semmilyen politikát, s az övét sem folytatták utódai. Eleinte hű vazallusa volt a pápának, később kiközösített ellensége lett. Hihetetlen történetek keringtek róla, s ezeket főként a pápapárti papság terjesztette. No de a rágalmak nem befolyásolták az áradozó életrajzírókat. A későbbi időkben olyan előzőkenyen bánt a mohamedán uralkodókkal, annyi-

ra pártfogolta a tudományokat és a kultúrát, és olyan okosan számolt be a saját ornitológiai megfigyeléseiről a madárvadászatról írt könyvében, hogy elismerést keltett, és az a vélemény alakult ki róla, hogy messze megelőzte korát. A róla írt könyvek mind a szerzők csodálatáról és zavaráról árulkodnak. Személye ma is talányos, izgalmas, érthetetlen.

VI. Henrik császár 1186-ban nőül vette Konstancát, Szicília örökösnoáját. Henrik időnap előtt meghalt; a két ország egyesülése még éppen csak hogy megkezdődött, s a német fejedelmek nem akartak főt hajtani fiának, Frigyesnek, aki akkor mindössze két éves volt. Anyja lemondott Németországról és a birodalomról, Frigyes megtette a szicíliai trón örökösévé, és neveltetését a pápára bízta. A tizenéves fiatalember azonban származása okán és a pápa ösztönzésére mégis belesodródott a birodalmi ügyekbe. Fia, Henrik már 1212-ben Szicília koronás királya volt, mielőtt Frigyes elismerték volna német királyként, de Frigyes nem akarta, hogy örökségét, az apja által egyesített két országot széjjelszakítsák, és III. Honorius pápa, Frigyes állhatatos sürgetésére, megengedte, hogy Henriket német királlyá válasszák, s hogy Frigyes tarthassa meg Sziciliát. Frigyes gyakran érte bírálattal, hogy elhanyagolta német érdekeltségeit. És valóban, noha fiatalemberként nyolc munkás évet töltött német földön, később csak két rövid látogatást tett 1235 és 1237 között.

Két nevezetes rendelkezésében megerősítette a fejedelmi kiváltságokat. 1220-ban német főpapok kaptak előjogokat, amiért Frigyes fiát, szicíliai Henriket a római királlyá tették. 1231–1232-ben aztán a világi fejedelmeket erősítette meg előjogaikban. Abból, hogy ezeket a privilégiumokat miképpen használták fel a későbbi fejedelmek olyan időkben, amikor erőskező császár nem trónolt fölöttük, nem lehet következtetni arra, mi volt a politikai jelentősége Frigyes idején. Szorosabban tartozik a tárgyhoz, hogy II. Frigyes igenis megtartotta uralmát Németország fölött, s onnan szerzett katonai támogatást az 1235-ös lombardiai hadjáratához, és amikor élete vége felé a pápaság ellenkirályt próbált állítani vele szemben, kezdeményezése ott nem talált nagy visszhangra. A Staufok németországi hatalma túlélte II. Frigyeset. Sikere, hogy örökösként tudta elismertetni fiait, előbb Henriket, aztán Konrádot, idővel kétségkívül örökösödési rend kialakulásához vezetett volna a birodalomban és Franciaországban is. Ami végül is a Staufok vesztét okozta, az nem a német földön elkövetett hibáknak tudható be, hanem egy sor pápa engesztelhetetlen ellenségességének, IX. Gergellyel kezdődően.

Frigyes tán nem volt olyan hitbuzgó, mint IX. Lajos vagy mint III. Henrik, de bizonyos, hogy nem szkeptikusként tartották számon, s a pápasággal mint olyannal szemben nem volt ellenséges érzületű. Tudta, olyan intézmény az, amellyel együtt kell élnie. Nézeteltérései a pápákkal egyrészt abból adódtak, hogy túl nagy befolyással volt a szicíliai püspökökre, másrészt nem támogatta a pápa területi igényét. Fiatalságában Frigyeset arra kényszerítette III. Ince, hogy erősítse meg ama engedményeket, amelyeket még IV. Ottó tett, de aztán, amikor felelős férfivá érett, Németország politikai helyzete, a pápa itáliai státusa és a kereszties hadjáratok programja mind abban az irányban hatott, hogy III. Ince utódai már ne csupán a pápa szicíliai vazallusát lássák a császárban. II. Frigyes miután békét kötött, és olajozottá tette Németország kormányzását, úgy érezte, immár Szicília fölvirágoztatásának szentelheti energiáit, és nem sokat törődött a kereszties hadjáratokkal. Először ezzel vont ma-

II. Frigyesnek a madarakról és a solymászatról írott értekezésének másolata, melyet fiának, Manfréd szicíliai királynak (1258–1266) készíttetett. Ez a példány őri a leghitelesebben Frigyes szövegét. Az eredeti kéziratot díszítő illusztrációkat – jóllehet a hat könyvből álló műnek csak az első két könyvéhez készültek el – bizonyára híven vette át a másoló.

gára ix. Gergely haragját, és végül kiközösítettként volt kénytelen a Szentföldre menni (1228–1229). Ott aztán békés tárgyalással szerezte meg Jeruzsálemet, s ezzel csak fokozta a pápa dühét, aki mindazonáltal visszatértek kénytelen volt feloldozni Frigyeset, de 1236 után ismét fellángolt közöttük az ellenségeskedés.

A pápapárti írástudók olyan heves és válogatott sértéseket vagdostak Frigyes fejéhez, hogy csak arra lehet gondolni: a tulajdon kétségeiket takargatták ezzel. ix. Lajost például soha nem tudták meggyőzni arról, hogy Frigyes a kereszténység ellensége volna. 1250-ben, halálakor ügye korántsem állt vesztésre a pápasággal szemben, s a későbbi pápák is még sokáig tartottak a Hohenstauf-utódoktól, még őket is félelmetes ellenfélnek ítélve. Ha végül is az egymást követő pápáknak sikerült a császári család ambícióit tönkretenni, ennek legfőbb oka az volt, hogy a pápa a kereszténység irányítójaként a 13. század derekán már nem hagyott semmilyen szerepet a római császárnak. Jobban kedvelték a pápák, hogy ha több királyhoz fordulhattak egyetlen császár helyett, amikor világi segítségre volt szükségük.

Könnyen meglehet, hogy II. Frigyes is jobban szeretete a szicíliai királyi trónust, amelynek mindig különös figyelmet szentelt: például 1231-ben kibocsátotta a melfi határozatokat (konstitúciókat), Nápolyban 1224-ben egyetemet alapított azzal a pontosan megfogalmazott céllal, hogy ott hivatalnokokat neveljenek a királyságnak. Ámde császárként, Hohenstaufként bizony korántsem hűbéresi alázattal viseltetett a pápa iránt. Már normann ősei is csak formális tiszteletet tanúsítottak a pápaság iránt. Annak a következményeit sem kerülhette el Frigyes, hogy egyesítette a normann királyság földjeit

az itáliai királyság északi birtokaival. Theoderik óta Frigyes volt az első, aki Itália túlnyomó részét egyesítette uralma alatt, és ez a pápát és az itáliai városokat egyaránt nyugtalanította. Az utóbbiak attól tartottak, hogy az új császár ott is újra érvényesíteni fogja azokat a birodalmi jogokat, melyeket nagyapja, Barbarossa vonakodva bár, de átengedett a városoknak még 1183-ban.

II. Frigyes minden valószínűség szerint igen konzervatív alapokon állt: családi jogait kívánta megőrizni. Intézményes újítások – mint például a francia király fellebbviteli bírósága – nem érdekelték. Lajos gondja, új alattvalók lojalitásának megszerzése, az ő vállát nem

Szobrok a naumburgi katedrális nyugati kórusáról. Naumburg hajdan fontos kereskedelmi központ volt Közép-Németországban. A 13. század végén megújult építésszerűleg, székesegyházát akkor építették át érett gót stílusban. A nyugati kóruson tizenkét alapító és adományozó szobra teszi teljessé az építész elgondolást. Az alakok egyedi arcvonásai és alakjuk megformálása arra utal, hogy a szobrázók nem csupán szolgálai voltak az építésznek, s az elhunyt alapítókat portrészzerűen jelenítették meg.

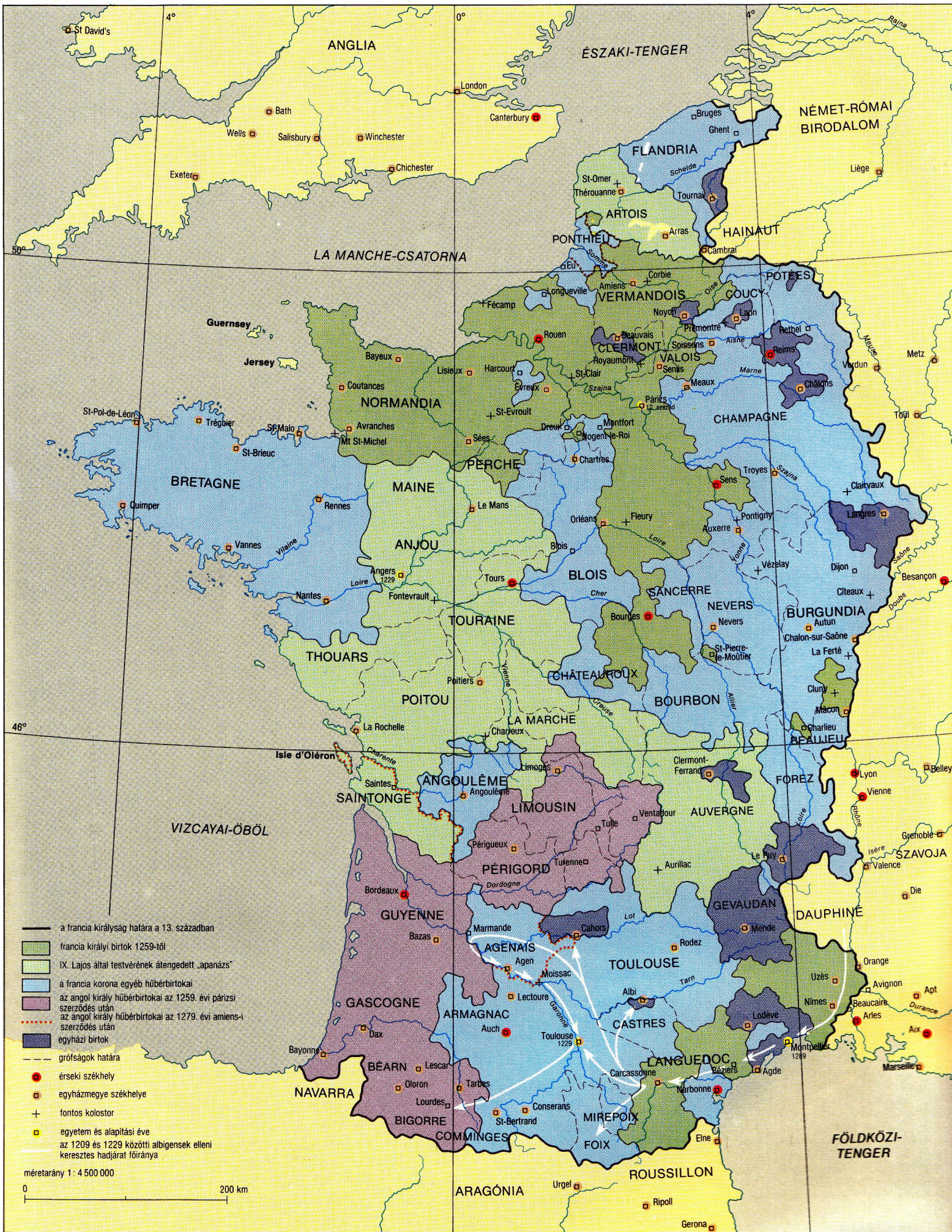
Lajos francia királyi fekvő szobra a Saint-Denis-apátságban, 1260 körül. Amikor fia és örököse 1260-ban meghalt, IX. Lajos francia király nagy síremléket rendelt, melynek fedőlapján helyezték el a királyi élethű szobrát. A talapzatot körben a gyászoló tömeg menetének ábrázolása díszítette (ez képünkön nem látható). Később a király vette kézbe a Saint-Denis királyi kriptájának sorsát, megrendelte elődeinek, a hajdanvolt francia királyoknak a szobrait, melyeket festéssel is megpróbálták élethűbbé tenni.

nyomta. Dinasztiájának hanyatlása azonban megfosztotta őt a posztumusz dicshimnuszoktól: alakját máig titokzatos légkör lengi körül.

Új, alkotmányos élet francia földön

A 13. században az iszlám ellen küzdő legnevesebb keresztény bajnok Frigyes szövetségese, IX. Lajos francia király (uralkodott 1226–1270) volt, aki Levantében hat éven át (1248–1254) szolgálta Krisztust, és visszatérve hazájába, sok időt töltött egy újabb expedíció szervezésével. Amikor 1270-ben nekiindult, Tuniszba térítették el, öccsének, Károlynak, Szicília királyának mohamedán

ellenzékei ellen, s nem is mellékes hadjáratként, hanem szerves részeként az észak-afrikai mohamedánok elleni nagy háborúnak. Lajos Egyiptom ellen vezette első hadjáratát. Fogságba esett, de váltságdíj fejében szabadon bocsátották, és további négy évet töltött a Szentföldön, saját nagy hitével erősítve az ottani ostromlott keresztényeket, és saját pénzén erősítve védelmi készültségüket. Az évszázad végére már elmondható volt, hogy a francia királynak és hűbéreseinek odahaza, Franciaországban sürgősebb keresztényi kötelezettségei vannak alattvalói iránt, mint a keleti keresztények megmentése vagy Krisztus szülőföldjének visszaszerzése.

Franciaország Szent Lajos idején

A 13. századi Franciaország körvonalán jelentős változások mentek végbe amiatt, hogy a Capeting-ház kétségbe vonta a Plantagenetek uralmának jogosságát nyugaton, és hogy az észak-franciák is beavatkoztak délen az albigens eretnekek elleni küzdelemben. IX. Lajos döntőbíráskodása a flandriai örökösödési vitában új lehetőséget biztosított a királynak, hogy megoldja a korona másik nagy hűbértartóival kapcsolatos problémáját is. Az apanázs-földek, amelyeket Lajos e szerzeményeiből juttatott fivéreinek, Lajos egész életére biztosították a Capetingek túlsúlyát a királyságban, s ez ellen senki sem mert fellépni szavát. III. Henrik angol király 1259-ben követte I. Jakab aragón uralkodó 1258-as példáját, és belátta, jobb, ha békét köt Lajossal. A közvetlen királyi hatalom gyakorlása Beaupré-ben és Carcassonne-ban tartós királyi jelenlétet teremtett Dél-Franciaországban, első ízben a történelem folyamán. Lajos vallásos buzgalma biztosította a békét az egyházzal. Az egyház a püspökségek és szerzetes rendházak mellett az egyetemek és a kolduló barátok intézménye felügyeletét is megszerezte. A dominikánusokat megbízták az inkvizíció megszerzésével, amely könyörtelen harcot folytatott az eretnekek ellen. A monarchia viszonylagosan stabil helyzete lehetővé tette IX. Lajos (1226–1270) számára, hogy sok időt és energiát szenteljen a keresztes hadjáratnak. Térképünk a szokásosnál kevésbé torzítja el a valóságot, amikor viszonylag statikus helyzetet ábrázol.

se. Lajost életében bizonyára nem bírálták a keresztes háborúkban való részvételéért. Tévedés volna azt állítani, hogy elhanyagolta kötelességét királyságában; végtére jelenlétére nem volt folytonosan szükség. Hosszú távolléte idején a legfőbb vezetés anyja, Kasztíliai Blanka kezében volt, aki már Lajos kiskorúsága idején is jól elkormányozta a királyságot. Lajost, akit 1295-ben szentté avattak, a dinasztia valamennyi későbbi tagja példaképének tekintette, és a későbbi francia királyság, ha nem is Lajos szellemétől ihletetten, de kétségkívül az általa meghonosított intézményekből nőtt ki.

Lajos gondjait a nagyapja uralkodásának váratlan következményei jócskán növelték. II. Fülöp (Fülöp Ágost, 1180–1223) átforgatta a Capeting-uralom jellegét. Két évszázadnyi bizonytalanság után a királyság egy csapásra Franciaország vezető erejévé vált. Fülöp először is visszahódította Vermandois-t (amiért is a krónikás Rigord az „Augustus” jelzővel illette), s ezután jelentős területeket ragadott el János angol királytól is. Ezek a gazdag és jól kormányzott provinciák, Anjou-tól egészen a La Manche-csatornáig nagy előnyt jelentettek a királynak: válogathatott a közigazgatáshoz jól értő emberekben, s szakértelműkre támaszkodva, megvalósíthatta újító elképzeléseit. Fülöp uralkodása idején történt meg az is, hogy az északfrancia bárók sikeresen terjesztették ki befolyásukat a déli területekre, amelyek a 9. század óta nem álltak közvetlen francia uralom alatt, s amelyeknek kultúrája, törvénye, nyelve, de még a vallásgyakorlata is sokban különbözött a hódítókétól. Ez utóbbi szolgáltatta az ürügyet az albigens elleni keresztes hadjáratához. Noha Fülöp királynak ehhez semmi köze nem volt, azzal, hogy Aragónia királya vereséget szenvedett Muret-nél 1213-ban, megnyílt az út a francia király számára dél felé, s miután VIII. Lajos eléggé udvariatlanul elfoglalta Poitou-t a fiatal angol királytól, III. Henrikől, a francia jelenlét attól kezdve óhatatlanul része lett e vidék mindennapjainak. IX. Lajos volt az első francia király, aki föl vállalta az új terheket, amelyeket a 13. század elején bekövetkezett változások raktak a vállára. Nem akarta ő területileg gyarapítani királyságát,

csupán az új alattvalókat akarta megbékíteni uralmával, s harmonikusabbá, igazságosabbá tenni a kapcsolatukat. Keresztes vitézi eszményei talán sokakat hozzásegítettek ahhoz, hogy elfogadják vezetését, bár az is bizonyos, hogy ő maga nem politikai számításból vitézkedett a Közel-Keleten. Igen határozott nézetei voltak a királyi kötelességről és a tulajdon jogairól. Habozás nélkül védte pozícióját a francia egyházzal szemben, de még a pápai beavatkozás ellen is, pedig korántsem volt harcias természet. Királyi feladatának a megbékélés elősegítését tartotta oly módon, hogy feltárta kormányzata visszaéléseit, s a vitás kérdések rendezésére újjászervezte a törvényszékeket. Mielőtt útra kelt első keresztes hadjáratára, elrendelte a királyi közigazgatás országos felülvizsgálatát, hogy legalább a legkirívóbb sérelmeket orvosolhassa. 1254-ben visszatért, és ekkor több intézkedést tett, amelyekkel a távollétében történt visszaéléseket igyekezett helyrehozni, s általánosabb reformokat szándékozott bevezetni a törvényszékeken. Akkorra hatalma nem volt, hogy megváltoztathatta volna az ország törvényeit, de saját királyi birtokain elérte, hogy a bíróságok istenítélet jellegű párvialokot többé ne rendeljenek el. Legfontosabb jogi reformja: a saját királyi bírósági tárgyalásain bevezette az *enquête*, vagyis a törvényszéki vizsgálat intézményét, melyet az egyházi bíróságoktól vett át. A király *parlamentje* Párizsban ez idő tájt lett nagy hatalmú, legmagasabb szintű ítélőszéke saját birtokainak és fellebbviteli bírósága vazallusainak. Lajos ez utóbbiak közé sorolta számos fivérét is, akiknek atyjuk nagy földbirtokokat osztott apanázs gyanánt, valamint III. Henrik angol királyt, aki az 1259-es párizsi egyezség értelmében Aquitania hercegségeért lett a vazallusa. Ezzel ért véget a két királyság ellenségeskedése, amely még akkor kezdődött, amikor II. Fülöp elkobozta János francia birtokait. A rendszer jó ideig Lajos kedve szerint működött, de idővel éppen az egyezségben megszövegezett feltételek lettek az újabb vita forrásai, amikor is mindkét király a saját szuverén uralkodó voltát kezdte hangsúlyozni, s szerettek volna megfélemlkezni az egymás iránt vállalt kötelezettségeikről.

A VÁROSOK NÖVEKEDÉSE

A városok jelentősége

Amiképpen a klasszikus filológusok szemében a latin tudományok megújulása jelzi a középkor végét és a művelődés reneszánszát, úgy a gazdaság- és társadalomtörténészek szerint az ismét fejlődésnek induló városi élet bizonyítja a feudális rend összeomlását. Napjainkban még nem marxista tudósok számára is nyilvánvaló, hogy a városok fejlődése, lakosságuk növekedése, iparuk és kereskedelmük gyarapodása a felvirágzás és a haladás elengedhetetlen feltétele. Sokan – ipari és városi közösségekbe születvén – természetesen felsőbbrendűnek tartják magukat a kevésbé dinamikus falusi környezetben élőknél. Ugyanilyen természetesen és ugyanezeket az előítéleteket vallhatták a középkori írók, akik le-

nézték a parasztot, jóllehet az akkori prosperitás szükségképp a paraszti munkától függött. Amíg a vidék meg nem termelt valamelyes piaci felesleget, addig a középkori gazdaság magasabb célt nem tűzhetett maga elé, mint az egyes helyi közösségek önellátását. Ami ritka luxuscikket megengedtek maguknak, azt a vásárokon szerezték be, s ha elérhetetlen volt, akkor elviselték hiányát. A római birodalmi kormány legnagyobb kiadása, a hadsereg fenntartásának terhe a birodalom összeomlása után nem nehezedett a gazdaságra: ekkor már minden táj vagy körzet maga gondoskodott a védelemről, fegyverforgató szabad polgárookra támaszkodva. A kormányterhektől megszabadult vidék csakhamar virágzásnak indult. Gyarapodott a lakosság, s új meg új földet

Ambrogio Lorenzettinek az 1338-ban festett *A Jó Kormányzat hatása a városra és a vidékre* című munkája a sienai városházát díszíti. A tanácssterem falain látható freskók a jó és a rossz kormányzatot mutatják be allegorikusan, következményeikkel együtt, a sienai városatyák okulására. A *Jó Kormányzat* freskója maradt meg jobb állapotban. Lorenzetti valóban vonzó tablót festett arról a boldogságról és virágzásról, amit a jó kormányzat adhat mind a város, mind a falu népének; vidám lovasok menete hagyja el a várost, hogy átvágjon a gondosan megművelt dombvidéken.

ket törtek föl. Az újonnan szerveződött közösségek felfedezték a specializálódás előnyeit. Az önellátásról áttértek a kereskedelemre. A helyi hatalmasságok kénytelenek voltak egyre nagyobb területeket védelmük alá venni. Tőlük kellett engedélyt kérni megerősített kereskedőállomások létesítésére, ahol zavartalanul nyélbe üthetők az üzletek, s ahová biztonságosan eljutnak a kereskedők. A városok így kezdtek szerepet játszani a gazdasági életben. Ahogy múlt az idő, a városi jellegű települések alkalmazkodtak a környező vidék adottságaihoz. Néhány város oly szerencsés fekvésű volt, hogy vízi úton messze földről szívhatta magába a javakat, de legtöbbjük nem nélkülözhetette a helybéli élelem-, munkaerő- és nyersanyagellátást. Itálián kívül kevés városnak

sikerült az, hogy politikai fennhatósága alá vonja a környező területeket. A Földközi-tenger medencéjének ókori gyarmatvárosai olyan kis települések voltak, amelynek biztonságot nyújtó falai közül jártak ki az emberek megművelni a környező földeket. A középkorban ezzel szemben a föld művelése volt az elsődleges, és ebben az értelemben a középkori város élőködőnek tekinthető. Nem a város volt az a mag, amelyből új civilizáció sarjadt: a város arról tanúskodott, hogy a környék társadalma már lehetővé teszi kereskedők és iparosok megélhetését.

Valószínűleg még a Nyugatrómai Birodalom fölbomlása előtt történt, hogy a város, mint új települések magja, elvesztette régi társadalmi és gazdasági funkcióját.

Amíg ugyanis a birodalom képes volt szavatolni polgárai háborítatlanságát, a kisebb egységeknek nem kellett védelmezniük magukat, sőt nem is nézték jó szemmel, ha mégis ezzel próbálkoztak. A tengerparti területeket, ahová a bevándorlók először megérkeztek, már rég gyarmatosították. Amint beljebb nyomultak a szárazföld belsejébe, különálló uradalmakat kellett létrehozni a parlagföldek feltörésére. A birodalom polgárai, talán csak a legvirágzóbb nagyvárosok lakóit kivéve, maguk is élvezni kezdték vidéki birtokuk társasági előnyeit, szemben a kisvárosok nyújtotta lehetőségekkel. Ha a birodalom városai „hanyatlásnak” indultak, az azért volt, mert a késő római társadalom nem látta igazán szükségüket. A nyugati barbár behatolók, akiket kezdetben tán lenyűgözött a római városok újszerűsége, szintén nem látták szükségességüket, s igazgatásának módjáról sem volt fogalmuk. Azok a római városok, amelyek mégis fennmaradtak a középkorra, a keresztény püspököknek köszönhatték létüket. Ők, a püspökök, a gondjaikra bízott terület adminisztratív központját látták a városokban, s e terület birodalmi neve volt a „diocesis”, azaz „közigazgatási terület”. A birodalomhoz hasonlóan az egyház is elfogadta a területi elvet. A püspöki székhelyek nagyjából egyenletesen voltak elosztva minden keresztények lakta területen; Itáliában lényegesen nagyobb volt a püspöki székhelyek sűrűsége, mint másutt, de elég egyenetlen eloszlásban. A későbbi időszakban csak kevés püspökség változtatott székhelyet. Britanniában, ahol a városi élet elenyészett az angol korszak idejére, valamint Németországban és még keletebbre, új településeken kellett székhelyeket alapítani. Így aztán a püspöki városok megoszlása egyenetlenebb lett, mint a birodalom napjaiban, mivel az új székhelyek inkább a már meglévő keresztény közösségek kiszolgálására létesültek, s nem új települések magjai lettek, mint a régebbi időkben. Ezek az új városok kezdetben módszeresen növekedtek, de a középkori város, ha életképesnek bizonyult, hamarosan túlcsoordult eredeti határain, és a maga sajátos törvényei szerint burjánzott tovább. A hajdani eltervezett építkezést elnyomták az új negyedek meg az átépítések. Nem volt már birodalmi kormány, amely irányította volna a növekedést, vagy megszabta volna a városeszményt.

A középkori püspöki városok Európában igen erősen hasonlítottak az ókori városokhoz, már ami az adminisztratív és a kulturális funkciót illeti. A régi birodalmi területeken a maguk szerény módján fenntartották a birodalmi idők folytonosságát, és később, amikor a püspökségek belefogtak a keresztény megújulási programjába, városaik még aktívabbak lettek. E városokban a katedrálisok újjáépültek, püspöki paloták, rendházak, kegyhelyek, templomok épültek a szentek és ereklyék számára, valamint szállások a zarándokoknak, lakóházak, boltok és műhelyek, amire a kereskedőknek volt szükségük. Ám a középkori Európa világi kormányzata – nem úgy, mint az egyházi – továbbra is független maradt a városoktól, mivel stílusa is merőben más volt, mint a Római Birodalomé.

Az északi népek közül az angolok és a franciák voltak az elsők, akik királyi székhelyet építettek. Mire fölvirradt a 13. század, az írnyi kar, a bírúk, a számvévők és egyéb hivatalnokok már a közigazgatási fővárosokban, Westminsterben és Párizsban tevékenykedtek. Amíg azonban a királyok birtokaikon utazgattak, és sorra látogatták uradalmait és személyesen buzdították a fontos feladatok megvalósítására, addig még az olyan nagy területeket is, mint a királyi „parlament”, gyakran a fővá-

rosokon kívül hívták egybe. Bizonyos kormányzati ügyek végezhetőek voltak helyhez kötött hivatalokban is, de a munka másik, nehezebb részét, ti. a hatalmas és potenciálisan független földesurak ügyeit csak személyesen s ide-oda utazgatva intézhette a király. És az ilyen utakon a király és kísérete gyakrabban szállt meg a nagy erődökben, mint a városokban. Itáliában a 13. századtól kezdve néhány városi vezető testület jogot szerzett a környező területek igazgatására, s néhány közülük olyan nagy hatalmú lett, hogy hercegeket és nagybirtokosokat is a városi tanács fennhatósága alá tudott kényszeríteni. Ám a legtöbb középkori városállamnak csak igen korlátozott területe és hatásköre volt. A középkori Európát sokkal inkább a hatalmas földbirtokkal rendelkező fejedelmek kormányozták, s ezek a kormányzásban nem egy terület igazgatását látták, hanem a különböző „társadalmi” szintű személyek közötti kapcsolatok rendszerét, a földesúr birtokához fűző függőségtől kezdve, a bérleteken és a vazallusi függőségeken át egészen a király vagy császár iránt való kötelességekig.

Azok az uralkodók, akik városaikat nem tekintették közigazgatási központnak, annyi hasznat mégis láthatnak bennük, hogy előmozdítják birtokaik fejlődését. A terület meghatározó urai lévén, kiváltságleveleik és jóindulatuk egyéb jelei nélkülözhetetlenek voltak a városok fejlődéséhez. Az északnémet síkság olyan körzet volt, melyet a középkor tett gyarapodásra éretté. A 10. században erődítményrendszerrel kellett megvédeni határait az északi és a keleti betolakodók ellen. Ez magát a határt is stabilizálta. Az erődítmények növelték ki magukat várossá és új püspöki központokká; különleges előjogok serkentették a letelepedési kedvet, s a kereskedők védelmére föllállított különleges bíróságok föllendítették a kereskedelmet; a városok mentességet kaptak az olyan gazdaságilag korlátozó kötelezettségek alól, mint például a vámmilleték. A nagy katonai és politikai hatalmak jóindulata nélkül ezeket a városokat egyszerűen lesöpörték volna a föld színéről a határokon túli, még mindig pogány népek.

Legkésőbb a 12. században újra megjelentek a viszonylag nagyszámú urbánus közösségek, s ez a barbárság századai után akár a „civilizáció” visszatértét is jelenthetné; csak hogy a középkori és az ókori városok hasonlóságából nem szabad messzemenő következtetéseket levonni, még akkor sem, ha egyes esetekben a „folyamatosság” valószínűnek látszik. Római szemmértékkel nézve a középkori város semmivel sem volt civilizáltabb, mint a vidék. A kor legjelentősebb emberei nem tekintették „polgárnak” magukat, nem vették igénybe a városi élet kínálta lehetőségeket, például a törvényszékeket, a színházakat vagy a fürdőket. Az egykorú kormányzat szempontjából sem volt lényeges a város. Előtérbe inkább úgy kerültek, mint a középkori gazdaság újszerű egységei, mint korlátozott kiterjedésű, sűrűn lakott települések (minél kisebb területűek, a könnyebb védhetőség végett), amelyek a kézműiparnak és az árucikkek cseréjének a színterei. A városok tehát újfajta munkamegosztást képviseltek a társadalomban. Egyrészt a szükségyszerű kiegészítői lettek a földművelés fejlődésének, amely immár fölösleget termelt a piacra, s a parasztok már el tudták tartani a nem mezőgazdasági népességet is, ugyanakkor bizonyos eszközökre és termékekre szükségük volt, pl. szövetre vagy olyasmikre, amiket ők egyáltalán nem, vagy csak rosszabb minőségben tudtak volna előállítani. Másfelől a városok lettek a csomópontjai annak a kereskedelmi hálózatnak, amely kinőtt a középkornak immár korántsem olyan homogén

világából, mint amilyen a rómaiaké volt. Európa ekkor már különböző, más és más adottságokkal rendelkező régiókból tevődött össze. A Karoling Birodalom elsőként teremtette meg azokat a gazdasági körülményeket, amelyek között tere nyílt a regionális specializálódásnak. Városok nőttek ki a földből a nagy kereskedelmi útvonalak mentén; ez utóbbiak közé értendők az Európát átszelő nagy folyamok is; rövid távon minden elképzelhető árut mozgattak, s bizonyos kitüntetett kereskedelmi cikkek nagy távolságokat tettek meg a mohamedán Spanyolországba és vissza, Konstantinápolyba vagy messze északra. A városok az akkori világ szerves részei maradtak: nem afféle civilizált szigetnek számítottak a barbárság tengerében. A várost lakhatták igen gazdag és hatalmas emberek, de amíg ki nem mozdultak a városból, befolyásuk hatókörét megsabták a város földrajzi méretei. A városlakók, ha mégoly pénzesek és fontosak voltak is, a fejedelmekkel ellentétben csak üzletemberek voltak, a maguk dolgaival törődtek, s nem arra születtek, hogy közügyekkel foglalkozzanak. A vidék a várostól nem irányítást várt, hanem gazdasági előnyöket; nem utolsósorban azt, hogy fiait oda küldje valamely kézműves mesterség kitanulására. Ebben a tekintetben a modern város nyilvánvalóan sokkal inkább a középkori, s nem az ókori városok örököse.

A városokat, a középkori világ e nélkülözhetetlen elemeit a helyi politikai körülmények döntően befolyásolták. Angliában például Alfréd-től kezdve minden uralkodó fontos szerepet játszott a *burh*ök, azaz védelmi pontok építésében, s ezeket később rendre piaci joggal is felruházták. A piacnak a tartós pénz iránti igényét a királyok úgy elégítették ki, hogy országos szabvány szerinti, megbízható pénzérméket verettek az országszerte föllállított pénzverdekben. Kiváltságleveleket bocsátottak ki, amelyek az egész országban biztosították egy-egy város szabadságjogait. Sokkal később, I. Edward alatt (angol király, 1272–1307) hasonló, megerősített városok épültek Walesben, megszilárdítandó a királyi hódítást. A királyi Angliában igen kevés terület maradt a városoknak független cselekvésre. Csak London tudta megszerezni a maga kiváltságait. Az aragóniai királyságban hasonló állapotok uralkodtak, mint Angliában; bár az is igaz, hogy Barcelona – hiába ellenkezett a király – egy ideig még Londonnál is nagyobb szabadságot élvezett. A városok sem magukban, sem ligába tömörülve nem állhattak soká ellen a király akaratának. A különböző királyságok egyes városainak története fontosabb volt, mint közös jellegzetességeik.

A városok és a birodalom

Külön figyelmet érdemelnek a (német) birodalmi állapotok, mivel a császárok, egyfajta „szövetségi” kormányban tevékenykedve, úgynevezett szabad birodalmi városokat hoztak létre, melyek közvetlenül a császárnak voltak alárendelve, s így mentesültek a helyi fejedelmek zsarnokságától. Amikor a császárok hatalma meggyöngült, ezek a városok harcoltak autonómiájuk megmaradásáért. Itáliában a császárok hatalma 1122 után tartósan meggyöngült, s ezért az ókori városokat névlegesen a püspökök uralmára hagyták. A városlakók számára így könnyebb lett az engedmények kicsikarása. Az urbánus függetlenségből fakadó előnyök nem feledteték el minden várossal, milyen előnyei vannak a nagyúri védelemnek, ugyanakkor nem minden törekvő városnak sikerült függetlenségét kivívnia.

A 11. századi Itáliában a legvirágzóbb városok között ott voltak a déli tengerparti köztársaságok, Amalfi pél-

dául, amely névleg Konstantinápoly fennhatósága alatt állt. Az 1130-as évekkel kezdődően minden független déli városnak egyezkednie kellett az új normann monarchiával. Ez idő tájt az északabbra fekvő városok már a növekedés nehézségeitől szenvedtek, hála a félsziget új helyzetének, mely a keresztes hadjáratok után rendszeresen északi népeket hozott a Földközi-tenger medencéjébe. Helyenként parázs ellenállás robbant ki Itália német királyai ellen, de ez még nem vált egységes mozgalmá, amely később gyakorlati autonómiát követelt a városok számára. Ez a következő nemzedékre maradt, amikor a lombard liga küzdött I. Frigyesel, kinek koncesszióit 1183-ban ratifikálták. De a régi déli tenger menti köztársaságokat ez sem élesztette újjá, ahol mint Angliában is, a királyi közigazgatás erőszakossága megfojtotta a valódi városi függetlenséget. Észak-Itáliának másféle fejlődés jutott osztályrészül, amely egyrészt a királyi kormányzat gyöngeségéből, másrészt bizonyos városoknak abból az eltökéltségéből fakadt, hogy a hiányosságokat a maguk városigazgatási intézményeinek segítségével teszik jóvá.

Maga I. Frigyes kezdeményezte a harcot a városokkal, amikor megpróbálta megfékezni Itáliában a császári hatalom hanyatlását. Jogaira hivatkozva próbált érvényt szerezni akaratának, mely törvényes jogait a kortárs római jogprofesszorok is bizonyították. A városok sikeresen ellenálltak, mert meg voltak győződve, hogy az ő újabb keletű szokásjogokra alapozott követeléseik előbbre valók. És itt inkább a császár szakított a hagyományokkal s nem a városok. Nem minden város volt engesztelhetetlenül ellenséges vele szemben. Az agresszív Milánótól való félelem vetélytársait a birodalmi táborba hajtotta. A fejedelmek és a kereskedők között nem volt osztályharc. Ha a német pozíció szilárdabb lett volna Itáliában, Frigyes több támogatást kaphatott volna, s ugyanolyan teljes körű védelmet biztosíthatott volna ő is, mint Anglia és Szicília királya saját országában. Noha a nézeteltérés alapvetően a törvény és a szokásjog ellentétéből fakadt, a városok győzelme arról tanúskodik, hogy elegendő katonai, diplomáciai és politikai támogatást tudtak szerezni, függetlenül gazdasági erőforrásaiktól. A városok jogot követeltek, hogy maguk nevezhessék ki előjáróikat. Nem volt politikai elgondolásuk Észak-Itália kormányzására, s abban sem bízhattak, hogy a háborúban kialakult szövetségek tartósan fennmaradnak. Amikor II. Frigyes császár a következő évszázadban egységesebb kormányzat ígéréssel állt elő Észak-Itáliában, kiújultak az ellentétek. Ezúttal, noha hosszabb távon nem járt sikerrel a császár, sok város az események sodrában behódolt a hadvezérek hatalmának, akik mint helyi despoták léptek föl. Az egyes városok így megőrizték függetlenségüket, de elvesztették köztársasági szabadságjogaikat. Despotáik foggal-körömmel gyarapítani akarták birtokaikat, s a fontos hivatalokba rokonaikat ültették. A kisebb önálló városokat egyre-másra magukba olvasztották a gyarapodó városállamok. Ezeknek az embereknek a hatalmát csak a legnagyobb városok tudták korlátozni. Így aztán néhány nemzedéknyi idő alatt az észak-itáliai városköztársaságok legtöbbször „fejedelmi” családok birtoka lett, mely családok készségesen házasodtak össze az észak-európai hasonlóképpen arisztokrata családok sarjaival. Ezek a városok megszűntek megkülönböztető városi életstílus bölcsőjének lenni. Reneszánsz kultúrájukat a 16. század folyamán könnyen magukévá tették a merőben más hagyományokon nevelődött, másfajta kulturális közegben élő észak-európaiak.

Új városok a Rajna térségében

A középkori városok megoszlása Európában – mivel nem egy központi kormányzat egybehangolt erőfeszítése révén jöttek létre – híven tükrözi azt a sok új, főként gazdasági tényezőt, ami ráakodott az egyházi szerkezetre. A hajdani középső királyság területén igen sok a város, s ez azt igazolja, hogy a Karolingok biztosítani tudták a Földközi-tengerhez vezető utak biztonságos forgalmát. A forgalom a Földközi-tenger felől a legrövidebb utat követte; Észak-Itáliából át az Alpokon, aztán le a Szajna-völgybe, vagy végig a Rajna-vidéken, amely

Nagy Károly óta immár nem határ volt, hanem inkább folyosó, mely keletre és nyugatra nyílt a keresztény németek és mások gazdag vidékeire. A Római Birodalomban – ezzel ellentétben – az északra vezető utak tengeri utazással kezdődtek Provence-ig, s aztán tovább föl a Rhône-on. Ezeknek az útvonalaknak az itáliai végén aligha kellett új városokat alapítani: volt ott elég, s mind meglehetősen épségben vészelte át az inváziókat. Az Ottó császárok a püspököket királyi hivatalnoknak tekintették, és a püspöki adminisztrációban számos polgár tevékenykedett, aki kicsikarta magának ezt a pozíciót. A ke-

Chartres ostroma 1568-ban. A felülnézetben megfestett városok, melyeket mintha egy kilátóhelyről vagy a levegőből néznénk, a 15. század végén jelentek meg az európai művészetben, s lettek a művészetnek jól bevált formái, de később jó hasznukat vették a politikusok és a katonák is. Ezek a látképek, melyeknek többségét rézmetszetekről sokszorosították, jól mutatják, hogy milyenek is voltak a városok és erősítési rendszerük a középkorban.

Carpaccio: *Az Igazi Kereszt ereklényének csodatételei* (1494–1495) A 126. oldalon látható festmény arról nevezetes, hogy több jelenet egyesítésével próbálja érzékelteni a 15. század végi Velence légkörét. Az elegáns és ünnepélyes város élénk forgalmú üzleti központ; a Rialto-híd még nem látványosság. Ez idő tájt Velence inkább félelmet ébresztett az itáliaiak szívében, mint gyöngéd érzelmeket.

leti császárok is megszerezték számos tengeremléki város fölött a kegyúri hatalmat, ezek között volt Velence is, mind középkori itáliai városok leghíresebbike. Elszigeteltsége a lagúnában, melynek korán kivívott függetlenségét köszönhetette, egyúttal jelképe volt annak a kivételes kereskedelmi tevékenységnek is, melyet a Földközi-tenger keleti medencéjével folytatott egy alapvetően földművelésre berendezkedett világban. Északra, a Rajna mentén a nagy városok püspöki székhelyek voltak, csupa régi római város. A Rajna-deltában azonban a régi római városszervezetre ráépültek az új fríz és frank tele-

pülések. Egészen a Karoling korig ez a terület nem vette fel a kereszténységet, s amikor ez megtörtént, nem annyira a püspökök rutinmunkájának, mint inkább a hittérítőknak volt köszönhető, az angol, ír és aquitaniai szerzeteseknek, akik a semmiből teremtették meg az ottani egyházat. A püspöki székhely eme nyugtalan körülmények között Tongernből előbb Maastrichtbe, majd a 8. század elején Liège-be települt át. A Rajnától északra Utrecht római alapítású város ennél valamivel korábban lett püspöki székhely, de a körzetben kevés egyéb város került régi római településre. A 9. századi viking hadjáratok is hatottak az itteni fejlődésre; a kisebb központokban kevesebb kárt tettek, s ezek hamarabb talpra álltak, hogy bizonyos idő után aztán vezető szerepet vívjának ki. A 11. században a Rajna-deltában gombamód nőtték a városok, s ezt sok tényező magyarázza. Liège-től nyugatra Németalföld a reimsi egyházkerülethez tartozott. Tournai római alapítású városát 406-ban földülták a barbárok, és így az ottani püspökséget a 6. századtól kezdve a 120 kilométernyire délre fekvő Noyonhoz csatolták. Ezt a két püspökséget csak 1146 után választották ismét külön egymástól. Ugyanígy az arrasi püspökség székhelyét áttették Cambraiba, és csak 1093-ban költöztették vissza, Boulogne püspöki székét Théroutanne-ba vitték. A római múlt így Németalföldnek még az egyházi szervezetén sem igen érezte hatását. A térség leghíresebb városai – Brügge, Gent, Ypern – nem római alapításúak. Kifejlődésük a 9. és 10. századra esik, amikorról kevés az írásos emlék. A Brügge helységnév skandináv eredetű. *Portus*, azaz kereskedelmi központ lett belőle 1000-re, s ez lett Flandria grófjának a székhelye.

Ameddig a Rajna volt a civilizáció határa, addig az egész térség visszamaradt a fejlődésben. Csak a Karolingok alatt telepedett le és tért meg Észak-Németország népe, ekkortól kezdve élvezhette a Rajna-delta földrajzi fekvésének előnyét, mint Nyugat-Európa legnagyobb vízi útjának végállomása. A városi központok megsokszorozódtak Brabantban, Hollandiában és Zutphenben, majd az Északi-tenger mentén s a Baltikumban is. A Hanza-szövetség megszervezése a 13. században azt bizonyította, hogy az északi kereskedővárosok, noha sokra tartották függetlenségüket, meglátták azért a társulásban rejlő előnyöket is. Az északi körzet sok városa közül Brügge lett a kereskedelem és a pénzügyek központja. A 14. század elejétől kezdve Velence és Genova, a Levantei kereskedelem e két kikötője rendszeres időközönként kereskedelmi hajórajokat indított Gibraltáron és Biscayán át, hogy Flandriában üzletet kössenek. Akkorra már az északi városok gazdag emberei felhagytak azzal, hogy maguk szálljanak tengerre. A külföldi kereskedőket saját városukban fogadták, és sokat ígérő kézműipari termékekkel, elsősorban posztóval kereskedtek. A középkori város jellegzetességei valószínűleg ezen a helyeken mutatkoztak meg a legerősebben.

A Hanza-szövetség és a Baltikum

Északabbra a vikingek a 10. századtól kezdve megerősített kereskedőállomásokat hoztak létre, és aktívan fejlesztették a kereskedelmet, de nehéz ebben a szakaszban nyomon követni a folyamatosságot, amely átvezetett a 13. századba. Akkorra, a 13. századra a kereskedelem már a német városok kezében volt. Kevés skandináv bázisnak volt már ekkor szerepe, legfeljebb átrakodó állomásokként jöhetek szóba. Wisby, amelynek valaha kulcsjelentősége volt a Novgoroddal folytatott kereskedelemben, hanyatlásnak indult. A kereskedelem peres ügyeit onnan Lübeck törvényszékeire vitték át. Lübeck

a 13. század második felében magához ragadta a vezetést a Hanza-városok között. A Hanza szó középelnémet nyelven közösséget, egyesületet jelent, céhek és egyéb társulások neveként használták, elsősorban kereskedők, idegen kikötőkben. 1300-ra már vagy 19 város tartotta magát Lübeck törvényeihez; egyébiránt autonómok voltak, egymással azonban ligát alkottak. Magát Lübecket 1143-ban alapították, és 1226-ban kapott császári privilégiumot. Politikailag nem akart fölébe kerekedni a többi városnak, de amikor 1232-ben az ősi Hamburg is elfogadta törvényeit, ezzel véglegessé vált vezető szerepe. Ez idő tájt nyert friss lendületet a németeknek Kelet-Európába való beszivárgása. Mazóviában letelepítették a német lovagrendet. A lübecki törvénykönyv 1254-ben ért el Livóniába és 1270-ben Rigába. A vezető balti városok és más központok kereskedői kezdtek együttműködni közös kereskedelmi jog megalkotásában, együttesen lépve fel a kalózkodás és a kereskedelem egyéb ellenségei ellen. E politikai együttműködést egyrészt az tette lehetővé, hogy a térségben nem működött egyetlen valószínű uralkodó sem, akinek nevében törvényeket lehetett volna hozni. II. Frigyes 1250-ben bekövetkezett halála után a császárt nem lehetett segítségül hívni. Fejlődött az ipar és a kereskedelem, mert Kelet-Európa országai gyarmatosíthatók vagy kizsákmányolhatók lettek. A keresztény lengyel fejedelmek még egyre harcoltak a pogány poroszokkal, s örültek a nyugatról jövő segítségnek. A hátszágból a keleti folyók vízi útján ömlött a termény a Baltikum kikötőibe, s a kereskedők útjuk során többféle politikai hatalom kenyének kedvének voltak kiszolgáltatói. Északon a tengerpart szintén sok kisebb uralkodó felségterülete volt. Hamburg, Lübeck és a hozzájuk hasonló nagy városok szövetségüknek köszönhetően megálltak a maguk lábán.

A Hanza-szövetség fő ellenzője a dán király volt, mivel jogot formált a térség kormányzására. Dánia a viking idők óta továbbra is elsődlegesen tengeri ország maradt. Fennhatósága alatt tartotta Scaniát (a mai Svédország déli részét), s így lehetősége volt a Baltikum lezárására, vagy arra, hogy kedve szerint lefölközze az északi tengeri kereskedelmet. A Baltikum kereskedővárosainak, így Lübecknek is létérdeke volt, hogy szabad bejárása legyen Flandria kikötőibe. Ám a dán királyok hiába élvezték a hosszú uralmú dinasztiák adta politikai folytonosságot, nemigen tudták megőrizni a büszke Hanza-városok hegemoniáját. VI. Erik (uralkodott 1286–1319) ura lett az összes vend városoknak, csak Stralsundnak nem; IV. Valdemár (uralkodott 1340–1375) elfoglalta Scaniát és kifosztotta Wisbyt. Agressziója arra ösztönözte a Hanzát, hogy szövetségre lépjen a svédekkel. Így esett, hogy Valdemár kénytelen volt 1367-ben megkötni a megszegyenítő stralsundi békét, amely a Hanza kezébe juttatta a scaniai heringipar monopóliumát, szabadságjogokat adott a kölni kereskedők konföderációjának, sőt politikai beavatkozásra is alkalmas hatalmat Dánia fölött. A dánoknak, hogy sikerrel küzdhessenek a Hanza-városok ellen, meg kellett nyerniük a svédek támogatását. Valdemár leánya, Margit dolgozta ki azt a tervet, hogy egyesítsék a skandináv királyságokat, s így méltó ellenfélként lépjenek föl a Hanza-szövetséggel szemben.

A 13. században a skandináv népek nem alkottak egységes csoportosulást. Svédországban például az ország fölött uralkodó főnemeseket helyi érdekeltségeik kötötték le. Legerősebb vonzást rájuk az a lehetőség gyakorolta, hogy Nyugat-Finnország rovására próbáljanak terjeszkedni. A svéd–orosz határ csak 1323-után alakult

ki. Ekkoriban a svédek és a norvégok fölött egyetlen király, Magnus Eriksson uralkodott (1319–1355), mivel a norvégoknak főként Skandináviában voltak érdekeltségeik, miután 1266-ban Man szigetét és a Hebridákat átengedték a skótoknak. Hajdan oly kiterjedt tengeri birodalmukból csak Grönlandot tartották meg. Magnus egyesített monarchiája elég jól működött ahhoz, hogy utat mutasson, de csak 1397-ben Pomerániai Erik alatt került egy jogar alá a három skandináv királyság. Mind megtartotta saját törvényeit, s az egység tulajdonképp elég ingatag volt, s még ingatagabb lett Margit királynő halála után, 1412-ben. Az egyesülés mindazonáltal megriasztotta a Hanza-városokat, olyannyira, hogy át is alakították szövetségüket, erőt gyűjtöttek, és összehangolták politikai lépéseiket. Az 1418-as új szabályzat pontosabban megfogalmazta Lübeck szerepét. A legfelső tanács, az ún. *Hansetage*, amelyet szükség esetén összehívtak Lübeckben, a szövetségnek csaknem 100 tagját képviselte. Hála az új szervezetnek, a városok 1426-ban blokádot tudtak vonni Erik Dániája körül. A blokádnak különösen érzékenyen sújtotta a svéd bányavidekeket, s ez indította meg a svéd függetlenségi mozgalmat. Noha Dánia blokádjára sikeres volt, a Hanza-városok soha többé nem nyerték vissza régi pozíciójukat. Időközben a lengyel király visszaszerezte a német lovagoktól, városaikkal együtt, a lengyel partvidéket, Burgundia hercege pedig Németalföldön olyannyira föllendítette a holland tengeri vállalkozásokat, hogy a hollandok merész elhatározással megtámadták a baltikumi Hanza-városokat, s ehhez jó szövetségesre lettek a dánokban. A Hanza-szövetség napja leáldozott.

Városi befolyás a késő középkorban

A Hanza-városok politikai erjesztő szerepe is arra engedett következtetni, hogy előbb-utóbb a törvényes autonómiával rendelkező gazdasági és társadalmi egységeknek meg kellett fizetniük függetlenségük katonai költségeit. Egy uralkodóan mezőgazdasági jellegű társadalomban, ahol a városok megélhetés szempontjából alárendelődtek a vidéknek és számbeli kisebbségben voltak, függetlenségüket csak úgy őrizhették meg, ha kis államokká szerveződtek, saját területtel és vidéki lakossággal. A városi kormányzat jellegének is meg kellett változnia, hogy megbirkózhasson új, „birodalmi” föladataival. Német földön sok császári szabad város kis földterülettel is fönn tudott maradni, mivel a birodalomban létező kis grófságok késleltették a néhány nagy hatalmú állam kialakulását. Németalföldön hiába pályáztak városállam státusra Brügge vagy Gent, törekvéseiket kudarcra kárhóztatta a kisebb szomszédok féltékenysége, a vidék erősen urbanizálódott jellege (ami miatt nem maradt potenciális háterszág), továbbá a flandriai grófok és a burgundi hercegek eltökéltsége, hogy visszaszerzik politikai uralmukat a városlakók fölött. Városmagból életképes államot csíráztatni – ez csak néhány itáliai városnak sikerült, többek között Milánónak, Velencének, Firenzének. Északabbra Bern épített ki hasonló szervezettségű államot, de például Zürichnek már nem sikerült ugyanez. A milánói hercegség sok kisebb várost magához csatolt, s ezek háttérbe szorultak Milánó mellett, jóllehet csak polgárbüszkeségükön esett csorba. Az új politikai forma vetette vissza a városok fejlődését, de jellegüket meg kellett változtatniuk, hogy alkalmazkodjanak az új, 15. századi körülményekhez. A dolgok új rendjét változtatlanul az állandó székhelyeken, tehát a fővárosokban működő kormányzat képviselte. Ezek a fővárosok azokból a városokból alakultak

ki, amelyek sokat megőriztek legjellemzőbb sajátosságaikból: az irányítás és a művelődés területi jellegét, valamint a szertartások díszes kellékeinek és a vallási vitáknak kialakult formáit. Ettől az időtől kezdve a város diktálta az európai értékek átalakulásának ütemét. Pszichológiailag immár nem zárkózott el a város a vidék elől. Városi polgárok vidéki birtokot vásároltak, s gyümölcsöst, kertet, parkot alakítottak ki belőle.

A középkori városi életnek effajta átalakulásában tükröződött az a sok különféle változás, ami a századok folyamán végbement a kontinens különböző térségeiben. A városok eleinte gyorsan gyarapodtak, mivel elszívták a falvakból a vállalkozó szelleműeket. A 13. század végére lelassult az expanziós folyamat, ennek okait azonban már nehezebb meghatározni. Európa valószínűleg telítődött abban az értelemben, hogy gazdasági szempontból nem volt szükség további városok létrejöttére. A reményteljes, de indokolatlan városalapítási kísérletek rendre megghiúsultak. Ahol nem volt igény manufaktúrákra és nyersanyagokra (amit a kereskedők szállítottak), ott megindult a városok versengése, s egyre elkésredettebb verseny folyt a piacok megtartásáért. Ezeket a nehézségeket növelték a pestisjárványok következményei, amelyek a városokban különösen súlyosak voltak, mivel ott gyorsabban pusztított a ragály. Erősen megcsappant a városlakók száma, de aztán gyorsan vissza is állt az egyensúly, amint gyarapodott a vidéki lakosság: a város minden erejével szívta-vonzotta a vidékről érkezőket, különösen a valamilyen szakmához értőket. Még

az sincs kizárva, hogy e megrázkódtatások után szilárdabb gazdasági rend állt elő, s a városok további előnyökhöz jutottak a vidékkel szemben. A pestis persze nem hasonlítható az ezer évvel korábbi barbár inváziókhoz, amelyek a városok megújódását lehetetlenné tették. E tekintetben néhány mai történész erősen eltúlozza a pestis pusztításának méreteit.

A középkori városok arculatát nehezebb leírni, mint sokan gondolnák. A 13. századinál régebbi épület nem sok maradt fenn; leginkább csak templomok, s ezeket időről időre kibővítették, átépítették, s most gyakran mint „történelmi műemléket” őrzik őket, elszigetelve, s gonddal megóva a modern vandalizmustól. Az embernek emlékeztetnie kell magát arra, hogy a középkorban még ezek a templomok sem tűntek volna ki „gótikus” elemeikkel a később épült házak közül. Egy-egy városban kétségtelenül ezek voltak a leggondosabban kidolgozott épületek, de a városi környezet, amelyet uraltak, építészeti jellegét tekintve meglehetősen egységes volt. A 15. század vége előtti időkben a művészek nemigen készítettek olyan városábrázolást, amely megmutatná, milyen volt a városkép. Csak képzelőerővel lehet az egykorú városi életmódot rekonstruálni, és ne feledjük, hogy ezek a városok fénykorukban is folytonosan változtak. A 12. század viszonylatai sokban különböztek a 15. századéitól, Firenzében csakúgy, mint Angliában. A pontról, amely a térképeken „várost” jelöl, a történelem mikroszkópja alatt kiderül, hogy változó egyedekből álló, eleven, érző tömeg.

Északi vizeken

Észak-Európa itt látható térképe nagy területet ábrázol, bár java része tenger, s a szárazföld sem volt sűrűn lakott. A tengerparti vagy folyók menti települések tudtak csupán kapcsolatba kerülni a fő kereskedelmi útvonalakkal, márpedig ezek az útvonalak nélkülözhetetlenek voltak egy vidék felvirágzásához. Nem létezett olyan politikai hatalom, amely uralmát ki tudta terjeszteni ezekre a területekre; ám a tenger fontossága minden északi lakos számára lehetővé tette, hogy a Hanza-városok mindenütt különleges elbánásban részesüljenek. Kereskedelmi kirendeltségeik Novgorodtól Londonig és Dortmundtól Bergenig nélkülözhetetlen közvetítővé tették őket, s még a királyok sem bántak durván velük. A körzet szívében székelő dán királyok, kiknek számára legszerelmesebb volt a liga, egyesíteni akarták a skandináv királyságokat, s ezt 1397-ben végre is hajtották. De az egyesítés legalább annyi új problémát szült, mint amennyit megoldott. Ám a Hanza-szövetség lassan hanyatlásnak indult, s ennek oka inkább a Hanza vizein halászgató németalföldi kereskedők tevékenységében, és nem Skandinávia népeiben keresendő. Az idő tájt a Balti-tengeren élénk volt a hajózás.

HARMADIK RÉSZ

A CIVILIZÁCIÓ
ÁLDÁSAI

A VÁROSOK TÁRSADALMA

A virágzó városok, még ha alapításuk időpontja pontosan meg is állapítható, nagyon hamar alkalmazkodni kezdtek a való élet követelményeihez, s akkor már bizony a városi tanács sem igen tudja érvényesíteni város-tervező szempontjait. A város körülhatárolt területén minden kis telekdarab nagy potenciális értéket képviselt, annál nagyobb, minél közelebb volt a piactérhez. A városfalakat lebontani persze nem lehetett; inkább a rendelkezésre álló terület maximális kihasználására törekedtek. Ha egy város új falak építését fontolgatta, az azt jelentette, hogy már minden más lehetőséget kimerített, és hogy a kapukon kívül, a főutak mentén már külvárosai épültek. Ekkor és csak ekkor döntöttek úgy a városatyák, hogy védelmüket nagyobb területre terjesztik ki, s akkora körzetet jelöltek ki, amelyről feltételezték, hogy a várható további gyarapodást is lehetővé teszi. Az új falak határolta területen aztán jutott hely szabad tereknek, új zárdáknak, kolostoroknak, piactereknek, zöldséges- és gyümölcsöskerteknek, ami azt a törekvést mutatta, hogy igyekeztek kellemessé tenni a városi életet. A legismertebb városok egyike-másika még ennél is nagyobbra nőtt, és egy második falgyűrűt volt kénytelen maga köré vonni a 13. században. Firenze 1290 körül kezdte építeni új falait, s csak 1334-re lett készen velük. Nem sokkal ezután bizonyos balszerencsés események folytán nagymértékben csökkent a népessége, vagy legalábbis nem növekedett olyan mértékben, mint azt az új fal helyét kijelölők kiszámították. És így Firenze csak a 19. század közepén nötte ki e falakat. A reneszánsz kori Firenze tehát sokkal tágasabb és szelölősebb város volt, mint mai képe alapján gondolnánk. A ma történetinek számító épületei – az impozáns új városháza és az új dóm, mérnöki leleménnyel megépített kupolájával – akkoriban fantasztikus újdonságok voltak. Minden új utcaterv megkövetelte a korábbi alkotások egy részének elpusztítását és szakítást a régebbi elképzeléssel.

A városok fontos világi és egyházi épületei egyaránt a város dacos individualitását sugallták; ám a városlakóknak nem is ez, hanem a város szellemi hagyományai adták meg igazán a tartásukat. Éppen ezért a városatyák mindenütt igyekeztek kézben tartani az ügyeket, a kívülállónak nem engedtek beleszólást: az effajta magatartásban fejeződött ki a polgár büszkesége. Természetesen ennek az öntudatnak voltak korlátai, hiszen egyetlen egykorú város sem állhatott volna meg teljesen magában, hiába tette önálló közösséggé a városi autonómia és az oltalmazó városfal. A városfalakon belül élt a polgárság és kívül a parasztság, de valójában a falak nem zárták el egymástól a két külön világot.

A város lakosai folyamatosan magukba olvasztották a vidékről beköltözőket, de nem tudtak számukra gondoskodni a korábban megszokott társadalmi kötelékről: a feudális függésről, rokonságról-komaságról, együttműködésről a mezői munkákban az évszakok rendje szerint. A városokban kereskedők és iparosok laktak, gazdagok és szegények, egymás szoros közelségében, potenciális versenytársakként, sőt olykor ellenfelekként. Megtartandó a társadalom békéjét, a papság erőfeszíté-

sei – közvetlenül a plébániák és a rendházak, közvetve a céhek és testvérületek révén – jelentették az egyedüli reményt a polgári harmóniára. A város, nem úgy mint a falu, nem tudta megrendszabályozni az idegeneket. A városi ipar és kereskedelem vonzotta az utazó kereskedőket, vásárlókat és iparosokat. A városi lakosság, természetéből adódóan, sokrétű volt és nehezen kormányozható.

Ha a városok fő gondja társadalmi és gazdasági jellegű volt, ezek ez idő tájt inkább vallásos és nem filozófiai köntösben jelentek meg. Voltak városok, ahol a rezidens püspökre zúdultak az egyház tevékenységét általában bíráló kritikák. A 12. századdal kezdődően a szegény szövőmunkásokat a nem ortodox vallási nézetek potenciális hordozóinak és terjesztőinek tekintették. A 13. században a Domonkos-rendi prédikátorok, a ferencesek és más barátok szinte ellepték Európa nagyobb városait, küzdve az eretnek nézetek ellen, maguk oldalára állítva a szegényeket tulajdon szegénységük példájával. Akkor már a legtöbb város több egyházkerületre vagy plébániára volt osztva. A városok összetettebb vallási élete megváltoztatta az egyháznak a vidéken folytatott tevékenységét is. A szentségek kiszolgáltatását ki kellett egészíteni hitoktatással, lelki gondozással, imaösszejövetelekkel, a közösségi vallásos gyakorlatokkal, valamint az elmondott és leírt szövegek sokszorosításával. A város melegágya volt a vallási nyugalanságnak, amely könnyen zavargásokba csaphatott át. A legemlékezetesebb zavargás a reneszánsz kori Firenzében tört ki Savonarola napjaiban (kivégezték 1498-ban). Az efféle erjedést igen valószínűen társadalmi okok váltották ki: a korlátozott térre szűkülő városi élet, különböző státusú, vagyonú, tartózkodási idejű, mesterségű és életvitelű emberek és a folyton változó számú munkanélküliek, munkaképtelenek és paraziták szoros együttléte. A társadalomelméletekben leírt burzsoáziához olyannyira nem hasonló városlakók nyughatatlan szenvedélyeiről már a legkorábbi krónikások is szóltak. Ezek a szerzők, kívülről szemlélvén az eseményeket, nem sok rokonszenvet tanúsítottak a városlakók nyomorúsága iránt, a krónikák és a jogszokásgyűjtemények egészen a 13. századig nem sok fényt vetettek a városfejlődés belső mozgatóerőire. Ezek az írók a városlakók korlátozott látóköréről tanúskodnak.

A falakon túl olyan problémákkal küszködött a város, amelyekbe természetesen kevesebb beleszólása volt, s amelyek következményeitől még a városfalak sem védhették meg polgáraikat. Eleinte a városok népességyarapodásának forrását a kisebb városokból és főként a termékeny földekről való betelepülők jelentették. Amikor megállt a városok növekedése, a népesség stabilitása megkövetelte, hogy rendszeresen máshonnan töltsék föl. De azok a városok, amelyek elérték egy bizonyos optimális méretet, sokkal érzékenyebben reagáltak az esetleges élelmiszer- és nyersanyaghiányokra, mert ezek nélkül a viszonylag nagy népesség egyszerűen működésképtelenné vált. Ezért a falak között székelő városi kormányzatnak ápolnia kellett kinti kapcsolatait. A város megpróbálhatta falai közé csábítani a kintieket, ked-

vező letelepedési feltételek ígérével, különösen a hűbéri szolgáltatások alól való mentesülés reményével. A vidék, melynek produktivitása éppen hogy a hűbéri szolgáltatásoktól függött, így sokszor károsodott a lakosság városba költözése miatt. Maguk a földesurak is dilemma előtt álltak: egyrészt elegendő munkaerőt akartak megtartani termőföldjeiken, másrészt a várost is pártolniuk kellett, mint terményeik felvevő piacait. A hűbéri terhek elől menekülő falusiakat biztosítani kellett, hogy a kiváltságokat, melyekkel a város kecsegtette bevándorlóit, tiszteletben fogják tartani a helyi uralkodók is. Így az uralkodókat meg kellett győzni, hogy a városnak joga van befogadni az odateleplőket, még ha jobbágyok is. A városok és a földesurak érdekei valójában mégsem voltak alapvetően ellentétesek. A városok piacán cseréltek gazdát a fejedelmi uradalmak terményfölöslegei, s a földesurak az eladott termények árát a városban kapható kereskedelmi cikkekre költötték. Ők, a nagyurak és az uralkodók voltak a város legjobb fogyasztói, egyszersmind nélkülözhetetlen rendfenntartói is a vidéknek, amelyen át a kereskedők utaztak a városok piacára.

Hírközlés, szállítás, kereskedelem

Az egymástól megfelelő térközökben telepített városok nagyjából előre kiszámítható erőforrásokból merítettek. Némalföld középkori városai egymáshoz az átlagosnál jócskán közelebb települtek, főként azért, mert földrajzi helyzetükből adódóan távolabbról érkező szállítmányok fogyasztására és feldolgozására rendezkedtek be. Minél jobban felvirágoztak a városok, annál messzebből kellett beszerezni szállítmányait. S minél távolabb volt azok ellátmányforrása, annál kevesebb a város hatalma, mellyel garantálhatta az áruk épségben való megérkezését. Nem uralkodott egységes politikai rend, mint haddan a Római Birodalom napjaiban, s így a szállított árucikkek védelme is ingatagabb volt. Maguk a város kereskedői voltak kénytelenek messze földön beszerezni, s hazáig szállítani árucikkeiket. Így a szűkre szabott területen sok város kifejlődésének jól működő kereskedelmi hálózat volt az előfeltétele, továbbá bizonyos területű tartalék termőföld, amelyet a városok érdekében fel lehetett használni. Itáliában csak a Pó-síkságot lehetett úgy megművelni, hogy nagy lélekszámú városokat ellásson. Északon, például Flandriában a nagyvárosok léte a keleti búzatermelő vidékek hozamától függött.

A középkori kereskedelemnek a földközi-tengeri forgalom volt a hajtóereje, s ebből a legnagyobb hasznot Itália városai húzták. A keresztény háborúk idején a keresztények megtámadták a muzulmánokat, s jókora hányadot harcoltak ki a térség kereskedelméből. A levantei kereskedelmet két itáliai város, Velence és Genova irányította, s mindkettő nagy hasznot húzott abból, hogy a nyugatiak 1204-ben Konstantinápolyban elfoglalták a birodalmi trónt. A birodalom egynegyed részét azonnal Velence kapta meg. A szigetek kikötőkkel, tengerészekkel és terményekkel évszázadokra ellátták a városállamot. A nagy kiterjedésű Kréta egészen 1669-ig velencei „gyarmat” maradt. Genova ennyit ugyan nem kapott, s nem is ilyen gyorsan, de azzal, hogy hajózó szolgáltatást följánlotta a görögöknek, megvetette lábát az Égei-tengeren. A 14. század során sorozatos háborúkba bonyolódott Velencével, és félelmetes ellenfélnek bizonyult. Mindkét város számára a jólét és a nyugat-európai kereskedelemben megszerzett vezető szerep megtartásának alapvető kérdése volt, hogy ők irányíthassák a Konstantinápolyon áthaladó áruforgalmat és szabadon juthassanak át a Fekete-tengerhez. A fekete-tengeri

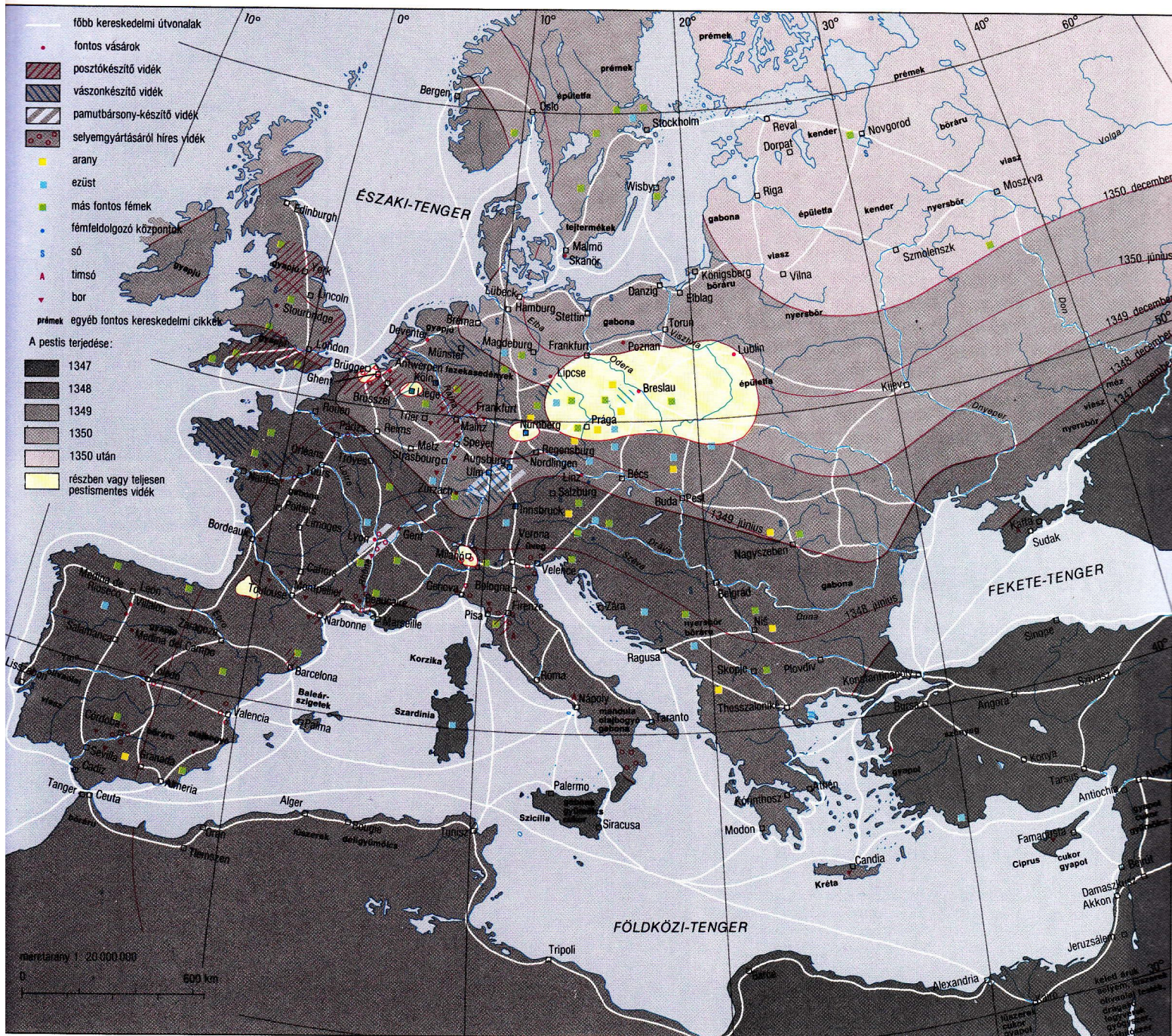
kereskedelem 13. századbeli fontosságát fokozta az a tény, hogy a mongol birodalom szavatolta a kereskedés biztonságát. Ez tette lehetővé, hogy kereskedők, sőt utazók és hittérítők keljenek útra a Krimből, s eljussanak egészen Kínáig; sokan és sokszor megtették ezt az utat a 14. század közepéig, amikor is a mongol dinasztiát a Mingek váltották fel 1368-ban.

A 13. század végéig Nyugat-Európa nemzetközi kereskedelme mintha Champagne nagy vásáraitra összpontosított volna: Champagne-ban az Alpokon átkelt olasz kereskedők adtak találkozót északi kollégáiknak. Eltekintve az útonállóktól, az Alpokban használatos málhás állat-karavánok korlátozták a vásárra küldhető áru mennyiségét. Amikor az északi tengerpart városai szövetségbe kezdtek tömörülni hajózásuk védelmében, akkor került az érdeklődés homlokterébe a földközi-tengeri és az északi kereskedelem közötti kapcsolat megteremtése. Még Velence sem habozott, pedig földrajzilag ez a város feküdt a legkedvezőbb helyen ahhoz, hogy a keleti Alpokon át, valamint a Rajna és a Duna menti országokkal kereskedjen: vállalta a hajóutat, amely pedig sokkal hosszabb volt számára, mint a genovaiaknak. A hosszú vízi út legkritikusabb szakasza a La Manche-csatornán túli nyílt tenger volt. Ezeken a vizeken a kalózkodást a 13. századtól kezdve megfékezte az angol király, kinek érdeke lett, hogy a biscayai partszakasz francia kikötőivel háborítatlan hajóösszeköttetést teremtsen. A gascogne-i herceg és a kasztíliai király szövetségre lépése is stabilizálta a körzet békéjét, s ennek jó hasznát vették az itáliai kereskedők.

Amikor a málhás állatok jelentették az árumozgatás fő lehetőségét, a kereskedők természetszerűleg kicsiny és értékes holmik adásvételére összpontosítottak. A 14. századra azonban a hajózó kereskedelem jóvoltából már olyan nagy tömegű cikkeket, mint búza vagy gyapjú is érdemes lett nagy távolságokra szállítani. A városi lakosság számítani is kezdett a rendszeresen érkező rakományokra. Az 1315–16-os éhínség idején Flandria, kivételesen, még Szicíliától is vett búzát, hála néhány firenzei kereskedő vállalkozókedvének. Bort is szállítottak hajón, például Bordelais-ból Angliába vagy Flandriába. Az angolok végképp fölhagytak a bortermeléssel, amint rendszeres szállítmányokra számíthattak a Rajna-völgyből vagy Gascogne-ból. Nagy távolságokat utazott egy másik árucikk: a só is, a Biscayai-öbölből, a sózott hal pedig az Északi-tengerről. Ami a kézműipari termékeket illeti, a növekvő városoknak nyersanyagimportra volt szükségük, s vevőt, illetőleg piacot kellett találniuk késztermékeik értékesítésére. A zsugorodó piacok megszerzéséért folyó verseny bizonyos központokat specializálódásra serkentett, mivel a jobb minőségű termékek ára nem ingadozott. A gyapjúszővetipar igen korán gyökeret vert Flandriában. A 12. századra már angol gyapjút hoztak be, hogy teljes kapacitással működhessenek. A 14. században nagy mennyiségű gyapjút szereztek be Kasztíliaból is. Nem minden szövületet adták el késztermékként. Az itáliai kereskedők például jó minőségű szövetet vásároltak, hogy hazai műhelyeikben aztán még tovább finomítsák. Genova flamand posztót adott el Levantében. A hajózási útvonalak megnyújtása nélkül a középkori ipar ilyen mértékben soha nem fejlődhetett volna ki. Az iparra serkentően hatott az igények állandó növekedése. Az ipar nem megrendelésre, hanem piacra termelt, amely meglepően sokrétű igényeket képviselt. Sok tényezője bizonytalan lévén, az üzlet mindig kockázatos maradt. Voltak vállalkozók, akik mesésen meggazdagodtak, de a legmegbízhatóbb kereskedőtár-

Kereskedelem a 14. században
A térképek nagy kereskedelmi útvonalai, akárcsak a főbb folyók, a számtalan kisebb út forgalmából táplálkoznak, s ebbe a hálózatba a 14. században már szinte minden település bekapcsolódott, felhagyva az önellátással. A kis eresskék bekapcsolása a nemzetközi kereskedelem áramába sok nemzedéknyi munka lehetett. A kapcsolatteremtés egész Európára kiterjedt, tanúsítja ezt, hogy a velencei és a genovai kormány a 14. században rendszeres hajóárakat indított a Földközi-tenger és Brügge között. Így került szabályos kapcsolatba egymással az északi tengeri kereskedelem, ahol a Hanzáé volt a vezető szerep és a Földközi-tenger medencéjének áruforgalma. Sok nyugat-európai nemzet nem csupán egymással kereskedett, hanem Észak-Afrikával, Egyiptommal, a Fekete-tenger vidékével is. A közel-keleti keresztény államok katolikus kézre kerülése meglehetősen biztonságérzettel ruházta föl a kereskedőket, amit csak az oszmán seregek 15. századbeli előnyomulása ingatott meg újra. A vízi utak lehetővé tették, hogy Európa két végéből, ellentétes irányban is mozoghasanak az áruk, kielégítve a sóvár vevőket egy olyan időszakban, amikor senki sem járt az Oroszországon átvezető régi kereskedőutakon. A tengeri utakat viszonylag könnyű térképre rajzolni, az összes szárazföldi útvonalat annál nehezebb. Az egykori kereskedőknek fontosak voltak a vásárok, de talán ennél is fontosabb, hogy melyik terület milyen árucikkre volt specializálva – sóra, borra, nemesfémre stb. Sok ember megélhetése a messi tájakkal való kereskedelemről függött. Ennél is figyelemre méltóbb azonban az ipari szakosodás, különösen a posztógyártásban; itt ugyanis a piacot nem a természeti adottságokkal, hanem a vállalkozó szellemek csatájában minél jobb minőség előállításával lehetett megnyerni.

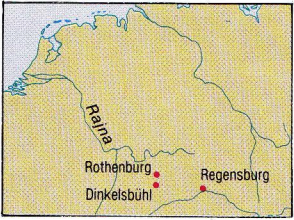
Cordes városát 1222-ben alapította Rajmond, Toulouse grófia, hogy serkenesse az albigen háborúkban elnéptelenedett vidék újrabeépítését. A város dombtetőn épült, kettős falrendszer védelmi gyűrűjébe fogva. A lakosság annyira meggazdagodott és megsokszorozódott hála a kereskedelemnek és az iparnak, hogy a 14. század elején kissé lejjebb új falat kellett építeni, melyet barbakánnal erősítettek meg a leginkább keleti oldalon. Csakhamar ezen a falon túl is keletkezett egy külváros. A későbbi bővítések még kijebb tolták a védelmi rendszert, a város sebezhetőségét vált, és el is esett. Am a 13. és 14. században Cordes még pompásan megfelelt lakói várakozásának, akik tudták, hogyan használják ki a város fekvésének és mesterséges erődítményeinek előnyeit. (Lásd 130. old.)

saság is tönkremehetett egy csődsorozat miatt. A kereskedők megpróbálták elkerülni a veszélyes kockázatokat, példa erre a Hanza-szövetség. Az itáliai kereskedők inkább egyéni társulásokat hoztak létre, beleértve a csendtársak tőkebefektetéseit is. Kialakult a hitelrendszer. Megjelentek a biztosítás első formái. Bölcs elővigyázatosságból például sokféle üzletben vettek részt, de a számos alvállalkozó szigorú ellenőrzést tett szükségessé. A sikeres kereskedők gyakran visszavonultak, s leszármazottaik vidéki birtokot vásároltak, ahol magasabb társadalmi körökbe emelkedhettek. Helyüket újabb vállalkozók vették át. A városi arisztokrácia gyorsabban változott, mint a vidéki. Nem a sajátos családi érdekekhez való ragaszkodás, hanem sokkal inkább egy bizonyos állandó aktivitás alakította ki Európa kereskedelmét.

Soha még ilyen élénk és általános a kereskedelem nem volt (a római korban aztán végképp nem); ez a fajta kereskedelem serkentőleg hatott a mezőgazdasági és ipari termelés szakosodására, s a nemzetközi piac egyre ma-

gasabbra állította a minőségi követelmények mércéjét. A 14. századra már nem maradt a keresztény világnak olyan csücske, amely valami módon bele ne kapcsolódott volna a nemzetközi kereskedelem vérkeringésébe. És ebben az értelemben minden térség szenvedte vagy élvezte a mégoly távoli események következményeit. A messzi Keletről Nyugatra érkező árucikkek sok-sok kereskedő összehangolt munkájának eredményeképpen találtak vevőre, s e bonyolult láncolatrendszer csak ők ismerték, noha politikailag persze ők sem tudták megvédelmezni. S hogy egy ilyen rendszer fenn tudott maradni, az a kortársakat dicséri, akik méltányolták a kereskedők erőfeszítéseit. És a városlakók gyakran szolgáltak mintával a legjellemzőbb „középkori” szemlélethez: kardjukat fenve, odaadásukat hangoztatva, nem kisebb lelkesedéssel és leleménnyel élesztették elméjüket, mint a városfalakon túli embertársaik, akik segítsége nélkül az ő vállalkozásaik is kudarcba fulltak volna. Egyre nyilvánvalóbb lett város és vidék egymásra utaltsága.

ROTHENBURG

Rothenburgnak egy részét romba döntötte az 1356-os földrengés. 14. századbeli virágzása tette lehetővé teljes újjáépítését, s az így nyert egységes és harmonikus városkép máig megőrződött. A Hohenstaufok várkastélyának romjai bizonyítják, hogy korábban is méltányolták a település fekvését. A város a 10. században keletkezett a Tauber folyó mély völgye fölött húzódó teraszon – a légifelvételen (jobbra) jól látható, hogy a városfalak milyen szorosan követik a szintvonalakat –, a környező gazdag mezőgazdasági területeknek piacközpontja volt. A 14. századi falakat és tornyokat új kapukkal tették ékeesebbé a 17. században.

REGENSBURG

Ez a nagy város jelentőségét annak köszönheti, hogy a Dunának ama legészakibb pontjánál fekszik, amelyik híddal könnyen átvihető. Püspökségét Szent Bonifác alapította 739-ben. Kedvelt tartózkodási helye volt a bajor uralkodóknak egészen a 13. századig. Amikor birodalmi városi státusra emelkedett, polgárai ellen kezdtek állni a püspöki és nemesi nyomásnak. Kereskedői kapcsolatokat építettek ki egész Európával. Híres templomai és kolostorai hozzájárulnak a város kivételes hangulatához. A 14. században Regensburgot, mivel régi falai szűknek bizonyultak, új fallal vették körül.

A több mint 300 méter hosszú regensburgi kőhidat 1135 és 1146 között építették a korábbi hajóhid helyén. A Duna itteni áthidalhatósága magyarázza meg, hogy miért vált ama korai években is oly fontos város Regensburg. A katedrális a bajor gótika szép példája.

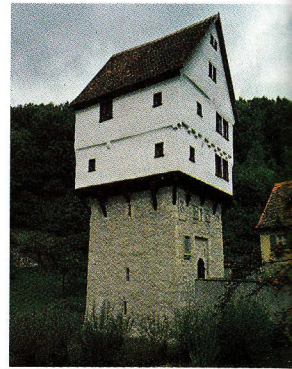

Rothenburg a templomtoronyból. Az előtérben látható tekintélyes polgárházak, egyszerű vagy

csipkézett oromzatukkal, jól példázzák a késő középkori Németország gazdaságát és ízlését.

DINKELSBÜHL

A Wörnitz folyó partján épült várost kezdetben a Hohenstauf uralkodók patronálták; ők is alapították 1180 körül. 1273-ban lett birodalmi város, s a következő évszázadban folyamatosan terjeszkedett, akkor kezdték falait is újjáépíteni. Földrajzi fekvése akkortájt kedvező volt a kereskedés szempontjából, elsősorban helyi piacvárosként. Iparát a posztószövés és a sarló-, kaszakészítés jelentette. A kézműveseket azonban egészen 1387-ig nem vették be a város kormányzótestületébe.

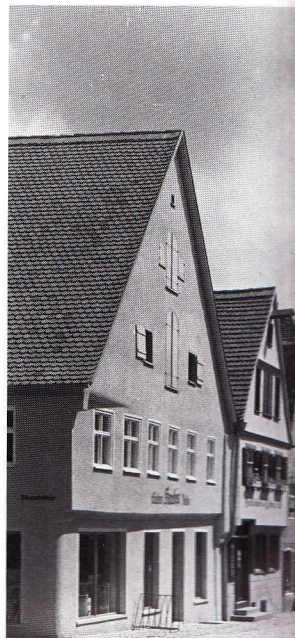

Ezt az erődöcskét Rosenthal polgármestere építette 1388-ban a város malmainak védelmére.

Városkapu Dinkelsbühl 15. századi falában. A felső szinten helyezték el a kapuőrséget. A várost vízesárok is védte.

A dinkelsbühli Segringergasse a Három Szerecsen fogadóval.

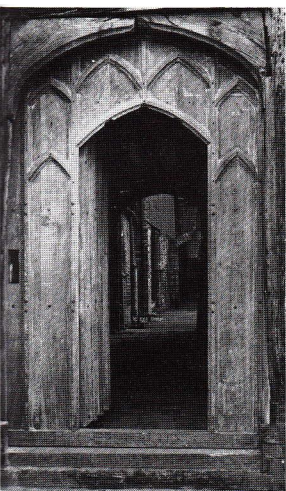

LAVENHAM

Lavenham piacváros Nyugat-Suffolkban, a Stour egyik mellékfolyójának partján. A körzet városai közül a gyapjúkereskedelemben játszott főszerepével tűnt ki, s a 15. század végén élte virágkorát, templomát is ekkor építették át. A hozzá hasonló városok azóta elvesztették középkori hangulatukat, de Lavenham megőrizte karakterét; ezt részben a saját hanyatlásának köszönheti, részben pedig az utóbbi idők céltudatos restauráló és állagmegőrző munkájának.

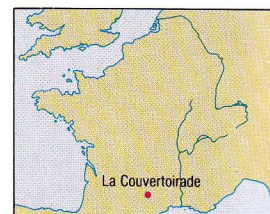
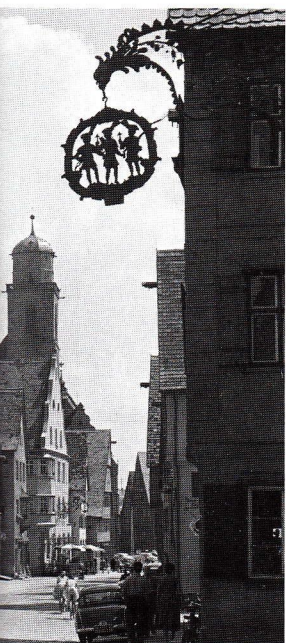
A 15. század végi Little Hall faka-
puja Lavenhamban (balra).
A lavenhami városháza eredetileg
a Corpus Christi céh székháza

volt, és valószínűleg 1529 után
építették. A favázás szerkezetű
háza gazdagon díszítették farag-
ványokkal (középen).

YORK

Yorkot helyzete egészen a legutóbbi időkig Észak-Anglia legjelentősebb városaként őrizte meg. Az egykori római támaszpontot korán használatba vették az angol telepesek, majd a dánok. 735-ben északi érsekségi székhely lett, de Canterbury hatalmával soha nem versenyezhetett. A helyi adottságokból következő lehetőségeit sejteti a dán York fontossága, de csak a 12. században a déli térségre alapozott egyesített angol királyság létrejötte után indulhatott meg északon is a fejlődés. Az extenzív yorkshire-i birkatenyésztés biztosította Yorknak az exportálható gyapjút, erre épült textilipara és kereskedelme. Miután nyugvóponttra jutottak a Skóciával folytatott határviták, újeletű biztonságot kapott York is, s amikor aztán kiújult a háborúskodás, York katonai támaszpontként lett újra fontos. Négy kilométer hosszú falait a 14. században építették újjá, együtt a székesegyházzal; ez volt a város virágkora.

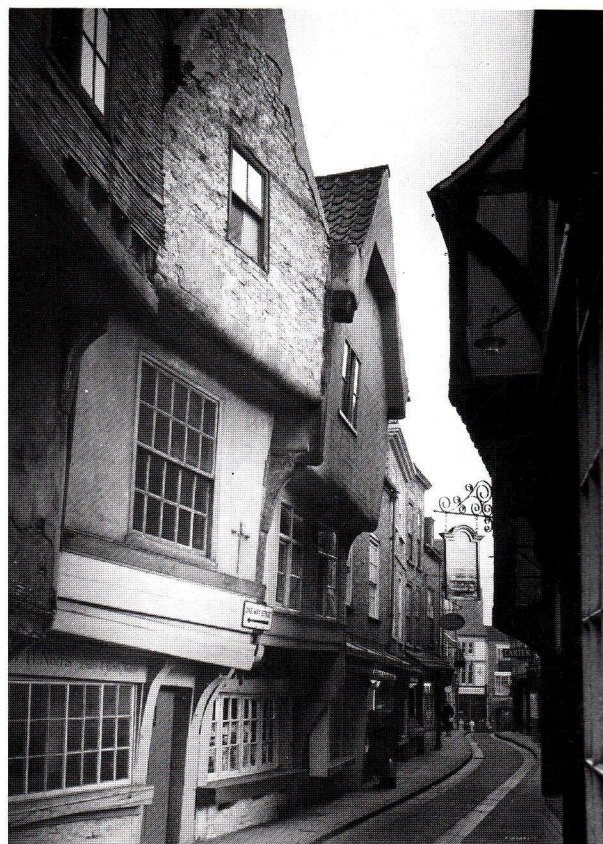
LA COUVERTOIRADE

Ez a megerősített falu kőszirtre épült a Dourbie völgyében; az 1349 méter magas St. Guiral csúcsáról egy várkastély néz le rá. 1182-ben megkapták a templomos lovagok, és a 13. század elején várat építettek ide; a rendet 1312-ben fölözlatták, a falu akkor az ispotályosoké (johannitáké) lett. Jelenlegi védművét 1439-ben építették azzal a céllal, hogy az utazóknak és állataiknak oltalmat nyújtson a fosztogató zsoldosvitézektől, akik csapatostul kőszáltak a Causses-ban. Az új fallal megszűnt az eredeti templomos rendi vár jelentősége: csűrre és végső menedékké degradálódott. A bonyolult védmű jól szolgált, romlását inkább az idő s nem az ellenség okozta.

La Couvertoirade a compostelai zarándokút mentén van, a Causse de Larzac, Millau és Lodève között. 1142-ben említik először. Nem csupán zarándokok számára volt fontos hely: lovagrendek is sokra becsülték a környező legelők miatt, ahol harci méneket tenyésztettek. (A városról készült légifelvételt lásd a túloldalon.)

A The Shambles a legnevezetesebb régi utca Yorkban; favázás házai összehajolnak az utca fölé. Korszerű restaurálással megóvták

a pusztulástól, és szerencsére a túlzott cicomázás hibájába se estek, ezért válhatott az utca festői látványná, a turisták kedvencévé.

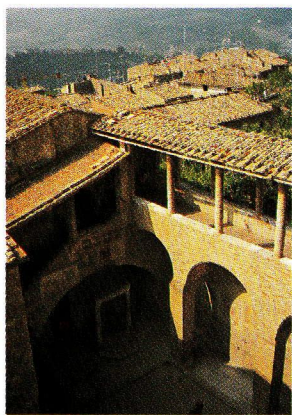

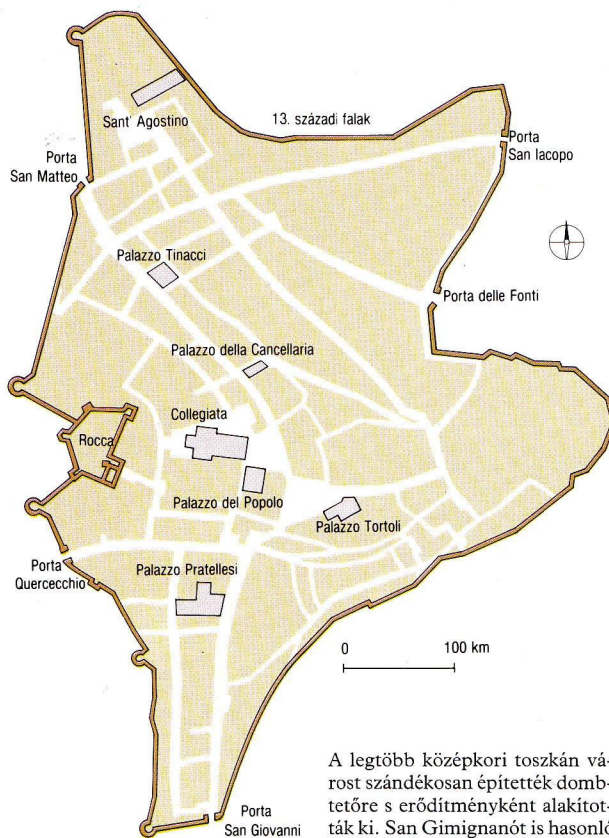
SAN GIMIGNANO

San Gimignano önkormányzatát Firenze vette el 1354-ben. A város azonnal hanyatlásnak indult, s éppen ez az oka, hogy középkori épületei jobban megőrződtek, mint a legtöbb olasz városban, noha a hajdani 72 torony közül ma már csak 15 áll. E tornyok viharos történelmet sejtetnek, de a város, minden hányattatása ellenére, a 12. században autonómiát szerzett, és ura lett a Valle d'Elsának. A várostérkép (jobbra) biznysága szerint a 13. században emelt városfalak a két korábbi külvárost – San Matteót és San Giovanni – is körülölelték.

A Palazzo del Popolót 1280-ban kezdték építeni San Gimignano-ban. 1323-ban, mikor a podestának, a városi előljáró testület vezetőjének székhelye lett, kibővítették. Egy korábbi rendelet értelmében a városnak egyetlen tornya sem lehet magasabb, mint a palota tornya, amelyből nemcsak a palotaudvarra, de az egész környékre is jó kilátás nyílik.

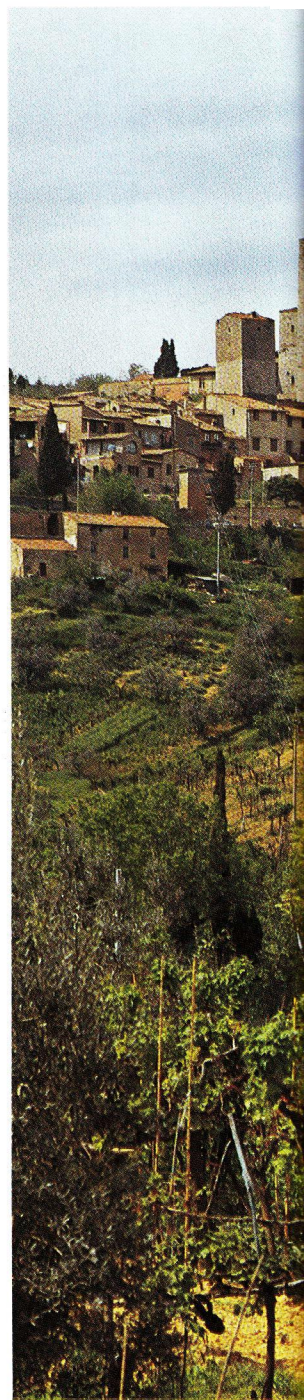
Az utca szintjéről nézve nem minden torony tűnik ilyen toladónak. Az alacsony épülethez s a bejáratokhoz jól illeszkednek a későbbi betoldások.

A legtöbb középkori toszkán várost szándékosan építették dombtetőre s erődítményként alakították ki. San Gimignánót is hasonló elvek alapján hozták létre, a környező földek a védelmét élvezték.

FIRENZE

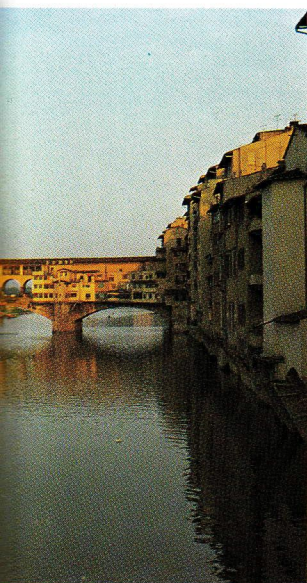
Firenze rendhagyó a toszkán középkori városok sorában, mivel síkságon épült. Későbbi hírneve már a középkorban is elködösítette eredetét. Története egyáltalán nem volt rendkívüli, egészen a 13. század derekáig. Ekkoriban gazdasági jelentősége arra késztette a várost, hogy saját ezüst- és aranypénzverdét állítson föl, s pénze értékét mindvégig meg is tudta őrizni; így lett a korszak teljes tartamára fontos pénzügyi központ. Tengeri kikötője nem lévén, Franciaországgal, ahol jó piacokra talált, szárazföldi út kötötte össze, virágzását azonban mindig inkább iparának, s nem annyira kereskedelmének köszönhette. Kereskedői, posztógyártói és egyéb céhek tagjai 1282-től kezdve maguk kormányozták a várost, és Firenze megőrizte „köztársasági” alkotmányát még akkor is, amikor a tényleges hatalom az oligarchia, majd később 1434-ben a Medici család kezébe került. A firenzeiek kedvvel vitatkoztak politikáról, intellektuális hajlamaikat a város számos iskolája palléroztta. A köznyelven folyó oktatás eredményeképpen sokan tudtak írni, olvasni, és a toszkán irodalom – Dantétól kezdve – megnövelte a firenzeiek önérzetét. A kézművesek, festők, ötvösök, szobrászok és építészek kiemelkedő mesterségbeli tudásukkal szépítették a várost.

GENOVA

A genovai kikötő természetadta előnye miatt a hely a legkorábbi időktől lakott volt, de a város függetlenségének legdicsebb napjai az első keresztes hadjáratokkal esnek egybe, amikor a genovaiak eljutottak Levantéba. Az Északnyugat-Európához legközelebb fekvő földközi-tengeri kikötő lévén, virágzását ennek köszönhetette. 1284-ben diadalmaskodott legközelebbi riválisán, Píán, s mindvégig kitartott Velencével szemben. 10. századi falait kinőtte, s 1155-ben újjakkal váltotta fel. A 14. században még egyszer bővíteni kellett a védműveket. Genovában, Velencével ellentétben, nem alakult ki a kormányzás erőteljes alkotmányos formái, az egymással versengő nemesi családok még azután is gyöngítették hatalmát, hogy 1339-ben doge került uralomra. Noha a város ma is eleven és fontos, sok középkori épületét épségben őrizte meg.

^ A Porta Soprana Genovában. Ez a hatalmas, kéttornyú kapu ékes-szólóan vall a középkori Genova gazdagságáról. A kapu a 12. század közepén lett része a védelmi rendszernek, amikor először helyezték kijebb a városfalakat.

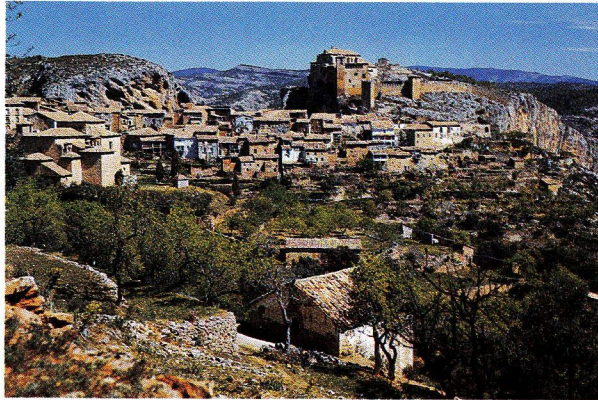
≡ A Ponte Vecchio Firenzében. Az Arno e legkeskenyebb pontján a 10. század vége óta létezik híd. A jelenlegi 1345-ben épült annak a régebbinek a helyére, amelyet az 1333-as áradás sodort el. A híd mindkét oldalán sorakozó boltok megőrizték az utcák kereskedelmi jellegét itt, az Arno fölötti szakaszon is.

< A lenyűgözően magas harangtorony, a kupola és a székesegyház, amely fölébe emelkedik a város egyformán alacsony épületeinek, a 15. század dereka óta megváltoztatta Firenze látképet.

ÁVILA

Ávila keresztény hagyományokkal rendelkező ősi város még a Konstantin előtti időkből; akkor lett püspöki székhely, amikor visszahódították a mohamedánoktól. A város 1131 méteres tengerszint fölötti magasságban épült az Adaja folyó fölött; télen az éghajlata igen hideg, de nyáron, kasztíliai mértékkel, kellemesen hűvös; ezért a kasztíliai királyok szívesen időztek itt, és sok nemesi rezidencia is épült. Így került igen korán Ávilába az új francia „gótikus” építészeti stílus, és a város egészen a 17. századig megtartotta jelentőségét. Később hanyatlásnak indult, s ez őrizte meg középkori jellegét.

A sziklaoldalba épített Alquézar városka 11. századi várával együtt máig megtartotta középkori jellegét.

ALQUÉZAR

A Vero folyó fölötti hegyekre épült várost még a mohamedánok alapították mint erődítményt a Pireneusok Sobrarbe régiójában. Az erődöt Sancho Ramirez király foglalta el 1067-ben, s ez lett a király bázisa a Cinca és az Alcanadre völgyébe vezetett hadjáratai során. A 11. században és a 12. század elején a várost tehát stratégiai helyzete tette fontossá; ez magyarázza buzgalmát, mellyel keresztény telepéseket igyekezett falai közé csá-

bítani; ekkor épültek a városfalak egy új templom és a régi erőd mellé. A jelenlegi templom a 16. században épült; a hozzá tartozó kolostorban a keresztény visszafoglalás első időszakából való szobrok találhatók. Az aragóniai hódítások után a királyok számára csökkent a város jelentősége, ez magyarázza, hogy a későbbi átépítések ellenére is sikerült megőriznie korábbi hangulatát és arculatát.

Ávila falait Casandro és Florin de Pituenga építette, miután a várost a 11. század végén elfoglalták a mohamedánoktól. A várost 12 méter magas, 3 méter vastag fal veszi körül. Húsz méterenként kerek torony van a falban. Összesen nyolc kapun keresztül lehetett bejutni városba, melynek a legmagasabb pontján álló katedrális, apszisával, maga is része a védelmi rendszernek. Római köveket is beépítettek, s azóta is gyakran restaurálták; máig a legszebb középkori városerődítmények egyike, bár maga a város már a 13. században túlsordult a falakon.

A városi kormányzat

Az európai városi hatóságok fénykora a 14. századra esett. A 13. század végétől kezdve épített városházák lenyűgöző méretűek, őrtornyokkal és bástyákkal ellátott várszerű építmények, már külső megformálásukkal is a város függetlenségét sugallják, s azt, hogy a város kész útját állni minden kívülről behatolónak. A firenzeiek „szabadság”-eszménye megzavarhatja és félrevezetheti azokat, akik e szót a rousseau-i értelemben használják. A város függetlensége soha nem volt azonos a polgárok általános szavazati jogával. És ez nem keltett szükségképpen elégedetlenséget. Az a nyomás, amely a hivatalra méltók körén túlról jelentkezett, csak ritkán bizonyult tartósnak vagy eredményesnek. A város kormányzása azoknak a kezében volt, akiknek volt erre idejük, törekvők voltak, jó kapcsolatokkal rendelkeztek és – mindenekelőtt – személyes gazdagságuk miatt is érdekelték voltak abban, hogy a város virágzó jólétben éljen. A városlakók többségének olyan foglalkozása volt, ami alaposan lekötötte figyelmét és energiáit. A család, a munka, a céh, a testvérület, a plébánia vagy a városnegyed ügyes-bajos dolgainak intézésében a legtöbb polgár részt vállalt, ráadásul ezekről az ügyekről ők rendelkeztek a legtöbb ismerettel. A városházán már csak azok kerültek előtérbe, akik a helyi politika berkeiben bizonyos befolyásra tettek szert. A város mint közigazgatási egység szabadsága ezen a szinten már politikai tárgyalásokat tett szükségessé a földesurakkal, királyokkal, olykor magával a pápával is, ehhez nagy tapasztalat, bölcsesség, higgadság és nagy vagyon szükségeltetett. Az effajta függetlenség terhét kevés polgár, sőt kevés város tudta huzamosan viselni. A legtöbb városi hatóság csak az eltérő véleményen lévő csoportok elnyomásával tudta érvényesíteni akaratát és függetlenségét, a belső széthúzástól egyetlen város sem volt mentes. A szavazati joggal nem rendelkező polgárok soraiból került ki a városi milícia. A város kiadásait a gazdag polgároktól kamatra

kölcsön vett pénzből vagy a város piacára érkező bor, só vagy egyéb áruk közvetett megadóztatásából fedezték – ezek viszonylag egyszerű módjai a bevételek szerzésének. A középkori városi polgár élete nem volt sem eszményibb, sem nagyobb perspektívájú, mint a vidékieké. Intézményei noha szélesebb alapokon nyugodtak, a feudális szervezetekhez képest nem voltak sem népszerűbbek, sem hosszabb életűek. Azok a városok, amelyek államfővárosokká fejlődtek, már arisztokratikusak voltak. A 15. században a nagy városok – Brügge, Barcelona és mások – általában kiegyeztek az uralkodókkal, mert az akkori feltételek már nem kedveztek önállóságuknak.

Ambrogio Lorenzetti: *A jó Kormányzat allegóriája*. Freskó a sienai városházán (1338). Ez a freskó a tanácssterem falát díszíti, szemközt az ablakokkal, s így az egész díszítési elképzelés központi darabja. A jobboldalt látható polgárcsoport fölül egy fekete-fehérbe öltözött alak magasodik, ő a Közös megzemélyesítője, s felügyel rá a három teológiai és a négy sarkalatos erény, valamint a Nagylelkűség és a Béke. Baloldalt az Igazság trónon (feje felett a Bölcsesség lebeg): egyik keze büntetést és jutalmat oszt, a másik felelősséget és irgalmasságot, összhangban az arisztotelészi tanítással. Az Igazság előtt ül az Egység, tőle indul a polgárok sora, amely mintha egy jelképes kordon mentén haladna a Közös felé. Ez a menet kapcsolja össze a kép bal- és jobboldalát és teljesíti ki az allegóriát.

A polgármester javaslatára 1479-ben Robert Ricart lett Bristol város írnoka, s csaknem harminc évig maradt hivatalában. Ez az illusztráció abból a jegyzőkönyvből való, amelyben leírja a helyi szokásokat, és azt ábrázolja, hogyan iktatták be hivatalába az új polgármestert (talán éppen Ricart jötevőjét) a Városházán, 1479. szeptember 29-én. A lekösznő polgármester tartja a könyvet, amelyre fel kell esküdni az előjárók és polgárok előtt. Figyelemre méltó a polgármester kalapja és kardja, az asztalon lévő tárgyak, és a város címerpajzsai az ablakon.

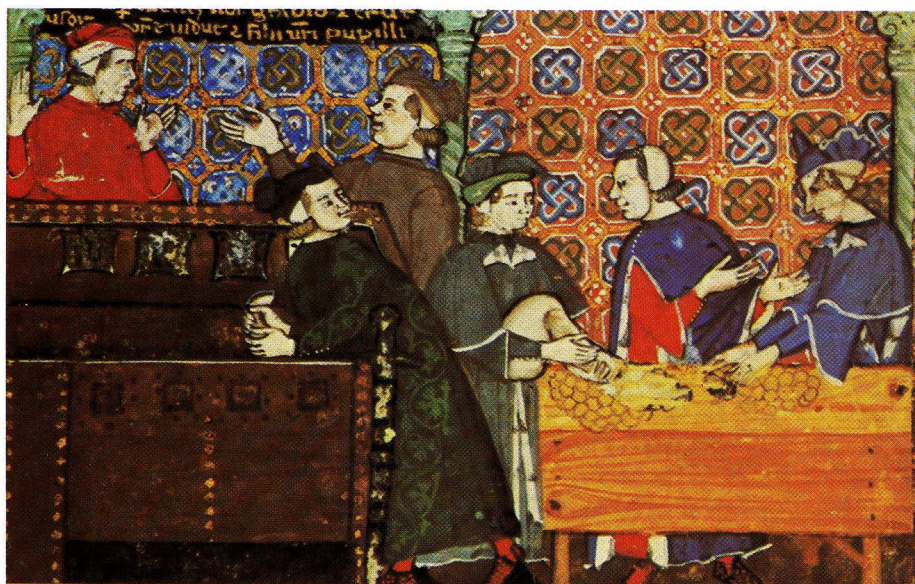
Kereskedelem

A középkori nagy városok legtöbbje kereskedelmi és nem ipari központként tett szert jelentőségre. Védett helyen feküdtek, Európa vízi útjai mentén: Velence, Genova, Bristol, London, Brügge, Lübeck. Kereskedelmi szerepük erősen csökkentette a nagy nemzetközi vásárok hajdani jelentőségét, mivel – hála a hajózásnak – most már nagyobb tömegekben lehetett utaztatni az árucikkeket. Az egyes országokon belül a helyi igényeket továbbra is a vásárok elégítették ki. A harmadik szinten pedig a helyi kormányzat sok helyütt heti vásárt engedélyezett, s ezzel nemegy privilegizált települést szerény vásárvárosi rangra emelt. Angliában, ahol a vásárok színhelyeit területileg egyenletesen elosztva jelölték ki, gyakorlatilag nem volt olyan falu, melynek lakói egy-napi kényelmes járőföldnél messzebb lettek volna a legközelebbi vásártól, s így könnyen tudták feleslegüket értékesíteni. Legkésőbb a 13. századdal kezdődően a vidéki lakosok rendszeresen utaztak a városokba, így a hírek is gyorsabban terjedtek országszerte, s az emberek hamarosan érezni kezdték, hogy nemcsak lakóhelyük, hanem egy nagyobb közösség tagjai. Európa bizonyos országaiban inkább egy-egy térségben s nem az egész királyságban alakult ki effajta közösségtudat. A vásárvárosok kijelölése, az utak biztonságossá tétele, a vásári rend óvása, a súlyok, mértékek ellenőrzése mind-mind a hatóság beavatkozását feltételezi, s olyan szabályok és törvények tiszteletét, amelyek érvényességi köre túlmutat a vásár területi korlátain. A kedvező vásári feltételeket Európa különböző területein más-más időben teremttették meg, de mindig egyazon nyomásnak engedve. Magát a nemzetközi kereskedelmet az országok folyamhálózata táplálta, amelyen a legmegbecsültebb árukat továbbították a tengerpartra, s szállítottak vissza cserébe más termékeket. Az utak mentén a kis kereskedőálmások védelme és biztonsága a kolostorok, a püspökök és egyéb földbirtokosok jóindulatán, illetve támogatásán múlott, akik ezt biztosították is, hiszen a vásározás pénzügyi előnyeiből ők részesedtek a legbusásabban.

A céhek intézménye akkor vált általánossá a 13. században, amikor egyre nyilvánvalóbb lett, hogy a közös vállalkozás előnyösebb az egyéninél. Az adásvétel ellenőrzése különösen fontos volt, és a kijelölt utcákban standok, bódék felállításával minden kereskedő rajta tarthatta szemét versenytársain. A rőfösöket bemutató utcai jelenet középpontjában az oltárfülke áll az utca végében. Kétfelől sorakoznak a pultok és asztalok, amelyeken meg lehet vizsgálni a portékát, s a kész holmik ott lógnak a bódék előtt kifeszített köteleken.

Genova volt az első európai városok egyike, amely nevezetes lett pénzváltóiról, azaz bankárjairól, kiknek tevékenységét őrzik a 12. századi közjegyzői okiratok. Képünkön a számvevők kiszámolják az érméket, mielőtt átadnák az özvegyeknek és a gyermekeknek, akiknek az érdekeit, miként a bal felső sávban látható szöveg is hangsúlyozza, kötelesek figyelembe venni. Nyilván a nagy ládában őrizték az értékeket, az volt a kincstár. A korai bankszakma legfőbb gondja az Európa-szerte forgalomban lévő számtalanféle pénz átszámítása és átváltása volt.

v

A festőket csak ritkán ihlették meg a nagy európai kikötővárosok zsúfolt kikötői. Ezen a képen, amely Hamburg kikötőjét ábrázolja, az előtérben foglalatostkodó emberek csak mellékszereplők a háttér nagy hajói, a 15. századi hárommárbocos *koggek* mellett. A ki- és berakodáshoz dereglyéket használtak; a rakparton egy nagy emelődaru is látható. Középen hivatalnokok várják az áru átadását. Jobboldalt kereskedők vagy vállalkozók beszélnek meg az üzlet sikerességét; díszes öltözékben, fejükön orosz prémkucsmákkal. Bent a hivatalban a kikötői hatóság emberei vagy a hajótulajdonosok ülnek. E kép tehát a kikötőkre jellemző tevékenységeknek mintegy összegzését adja.

A Lendit (a júniusi vásár) megál-dása St.-Denis-ben. A kereskedelem egyházi megszentelése jelentős eseménye volt e nevezetes vásárnak, mely a vallási fesztivál megnyitásával vette kezdetét. Ez az illusztráció az ünnepség eseményeinek menetrendjét megszabó könyvből való. Figyelemre méltó, hogy milyen sok kocsmá látható a képen (cégérükről lehet megismerni őket); az egyikben már fel is szolgálták a lakomát. Látható egy juhász, aki nyáját a vásártérre terelte; a vásár voltaképp St.-Denis egész területére kiterjedt.

Céhet legkorábban a középkori városok kereskedői alapítottak, de a 13. században megjelentek már a kézműves céhek, valamint az orvosok és ügyvédek különféle testületei is. Amikor IX. Lajos francia király elrendelte, hogy gyűjtsék össze a különféle mesterségek szokásait, és írjanak róluk könyvet, kiderült, hogy a kézművesek szabályzatainak jó részét sokáig nem jegyezték le, ezek csak szájról szájra terjedtek, s a köztisztletnek örvendő mesterek gondoskodtak a szabályok megtartásáról. A 13. századi, immár írásba foglalt céhszabályzatok elrendelték a közös vallásgyakorlatot, s azt is, hogy közösen gondoskodjanak az elhunyt tagok családjáról; mindkettőt legalább olyan fontosnak tartották, mint a szakmai ügyeket. A vallásos kötelezettségek szentesítették a céh működését, amelynek során a versengés sokkal jellemzőbb volt, mint a testvéri együttműködés. A céhszabályzat azonban védte az inasok tanulási jogait is, bírósággént működött viták eldöntésében, és őrködött a termékek minősége fölött.

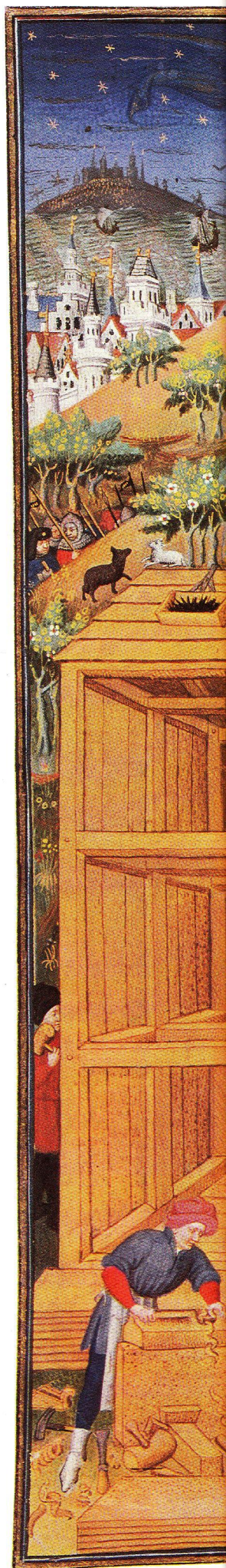
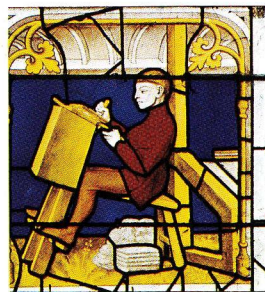
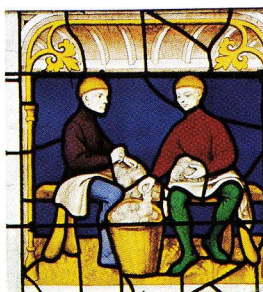
A céhek fontos szerepet játszottak a város életében. Városonként változott, hogy milyen mesterségek művelői tömörültek céhbe, vagy lettek kültagjai a keresettebb mesterségek alapította céheknek, vagy éppen maradtak ki mindenestül az érdekvédelmi szervezetekből. Firenzében bizonyos céhek tagjának kellett lennie annak, aki közhivatalra pályázott. Londonban arra is tettek kísérletet, hogy a *ward*okat (a kerületi beosztást) a céhek által képviselt helyi kormányzati egységekkel helyettesítsék, de eredménytelenül. A céhszervezet azonban minden városban annyit jelentett, hogy nemcsak a jogtudósok és diákok „tanult” csoportjait tekintették szakembereknek. A kézművesek is nagy hatalmú szervezetekbe tömörültek (*universitates*), tagjaik ott ültek a városi tanácsban, bankárok és hajótulajdonos kereskedők között.

A kézművesek jobbára kis műhelyekben dolgoztak, mesterek irányításával. Közülük néhányan önállósdásra törekedtek. A rendszer azonban nem garantálta, hogy minden segédből mester lesz egy nap. Akik olyan mesterségeket űztek, amelyeknek nem volt szervezete, számos különféle munkahelyen dolgoztak, így tiltakozásaiknak aligha lehetett sikere. Talán a posztóiparban lehetett a különféle mesterségeket leginkább gyárszerű körülmények közepette folytatni, noha ezt az ipart a vízierővel hajtott gépek bevezetése fokozatosan vidékre szorította ki, túl a céhek hatókörén. A középkorban azért lelkesedtek a mechanikai szerkezetek iránt, mert minden iparágban komoly munkaerőhiány volt, hiszen már rég elmúlt az az idő, amikor a háborúskodások során rabszolgákhoz lehetett jutni, így minden olyan technikai leleményt szívesen fogadtak, amely pótolta vagy kiegészítette az emberi munkát.

A korai szakaszban a földművelésben következett be a legtöbb változás: a barbár törvények a 8. századdal kezdődően emlegetik a vízimalmokat. A 12. században a nyakló és a hám a szántóvetők uralma alá hajtotta a nemes paripát. A vízierőt nemcsak örlésre, de bonyolultabb munkákra, fűrészelésre, kallózásra, papírkészítésre is használni kezdték. A szélenergiát hasonló feladatok

Azok a kézművesek, akik színes ablakot ajándékoztak a templomnak, többnyire kikötötték, hogy a kép a saját mesterségük védőszentjét ábrázolja. A semuri rófsók 1465-ben – szokatlan módon – a posztóikészítés munkafázisait

választották a színes templomablakokra, hogy ezzel állítsanak emléket mesterségüknek. A jelenetek között megtalálható a szortírozás, a kártolás, a bolyhosítás, a trimmelés; bizonyos szerszámok világosan fölismerhetők.

végzésére valójában jóval később kezdték hasznosítani. A szélmalomok a 12. században jelentek meg. Ezeket a szerkezeteket akkoriban úgy építették meg, hogy el lehetett őket szállítani egyik helyről a másikra, Németalföldön a 14. században például mocsarak lecsapolására is használták. A hollandok Fríziának és a Rajna-vidéknek is építettek szélmalomokat. A mechanikai berendezések azonban csak a 15. század elejére lettek természetes részei az ember világának. Időmérő órák, csőrös vagy taposókerekes emelőszerkezetek születtek és lettek mindennaposok, legalábbis a városokban.

A katonai főlény vágya szintén serkentőleg hatott a mechanikai találmányok fejlődésére. A puskafor fölfedezése – a 13. század második fele óta már sokszor emlegették – természetesen új lendületet adott. Az ágyúöntők azon mesterkedtek, hogy az új fegyverrel a tüzer többet ártson az ellenségnek, mint magának. A kovácsok egyre tökéletesebb lovagi páncélokat készítettek, jóllehet az acélgyártásról nem maradtak fenn korábbi feljegyzések. A bányákban alkalmazott gépekről az első híradás Németországból származik: 1556-ban jelent meg Agricola könyve a metallurgiáról.

Az egyes iparágak más és más kényszerítő körülményeknek engedve kezdtek gépeket alkalmazni. A posztóiparban a kallózás gépesítése arra utalhat, hogy nemigen lehetett embert találni erre a fárasztó munkára. De az okok között szerepelhetett a nagyobb termelékenység vágya is. A 14. században találták föl a kártolást, ezt hamarosan követte a folyamat gépesítése. A rokka kiszorította a guzsalyt. A gyertyaöntésben jelentős lépés volt, amikor állati zsiradékok helyett viaszt kezdtek használni. A lepárolás is új iparág volt, arab hatásra terjedt el; első írásos nyoma a 12. századi Salernóból származik. Ennek fontosságát a tengerészetben nem kell hangsúlyozni. A hajózás is nagyot fejlődött, mivel az iránytűt már 1200 előtt ismerték. Akkortájt találták föl a tatorkmányt, az asztrolábiumot és a tengerészeti térképeket, hogy a hajóépítés folytonos tökéletesedéséről ne is beszéljünk. Miként az óra, a pápaszem is középkori találmány, amely a középkori tudományok fejlődésének köszönhető létrejöttét.

A középkor végére az újítók szívesen ajánlották fel szakértelmüket a legnagyobb uralkodóknak. Leonardo da Vinci bizonyára nem az első volt közülük. Mariano di Jacopo, a sienai ezermester három tetszetős kötetben foglalta össze újításait. Jegyző volt, s kvesztor egy diákszálláson, ugyanakkor tervező, mechanikus, fafaragó és miniatúrafestő. Hidakat, kikötői berendezéseket tervezett, s felajánlotta, hogy gondoskodik Zsigmond császár vízműveiről. Németországban is sok efféle ember termelt. Tevékenységük az elődök munkásságának talaján sarjadt, s nem a reneszánsz szelleme ihlette meg őket.

Ezen a képen a középen álló alak ellenőrzi a munkálatokat. Sokféle szerszámot használ itt sok mesterember, és jól áttekinthető a faszervezet. Meglepően fényűző a munkát felügyelő férfi öltözké. E kép egyike annak a négy egész oldalas

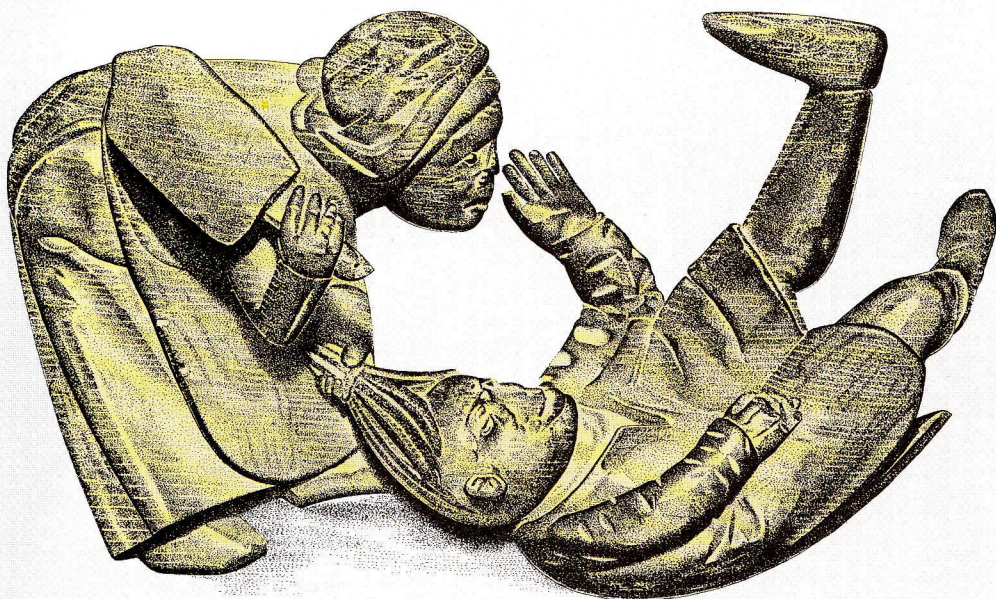
illusztrációnak, amely a Bedfordi óraskönyvben a Genezist díszíti, és voltaképpen a bárkát építő Noét ábrázolja. A bárkába telepítendő állatokat a háttérben terelik össze. Figyelemre méltó a bárka mögötti táj és a várost sejtető tornyos épületek.

Mindennapi élet

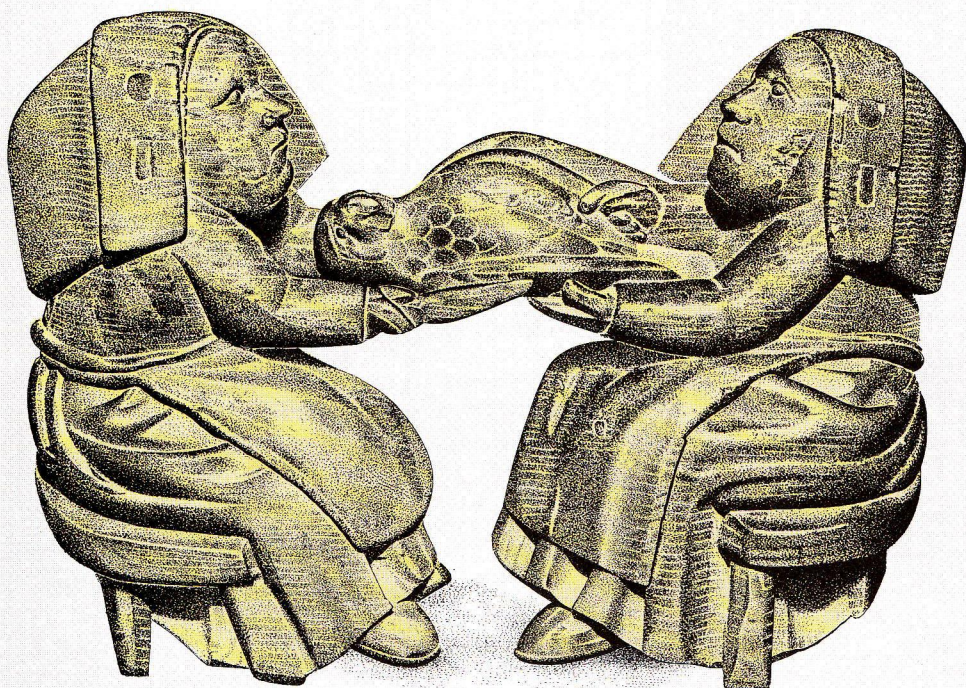
A támaszkodópalc (*misericord*) lehetővé tette, hogy a papok a hosszú misézés közben kissé nekidőlve megpihenjenek. E bútordarabokat a késő középkori egyház engedményének vagy együttérzésének tarthatjuk. A legrégibb példányok a 13. századból valók. Eleinte egészen egyszerűek voltak, később bonyolult faragványokkal díszítették őket. Fenéktámasz mivoltukban félig rejtve, nem feltűnő helyen lévén, sokszor a faragómesterek humoráról tanúskodnak. Ritkán látható rajtuk bibliai jelenet, többnyire a mindennapi élet apró-cseprő eseményeit ábrázolták, néha nyersen, sokszor ironikusan. A műfaj néhány szép példája látható illusztrációinkon.

Cipőjét lehúzó férfi

A kikapós férfi

Két asszony szárnyast bont

Kislány haját tetvésző asszony

Sörccsapolás

Kandallónál

Anyja gyermekével

Öltözködő leány

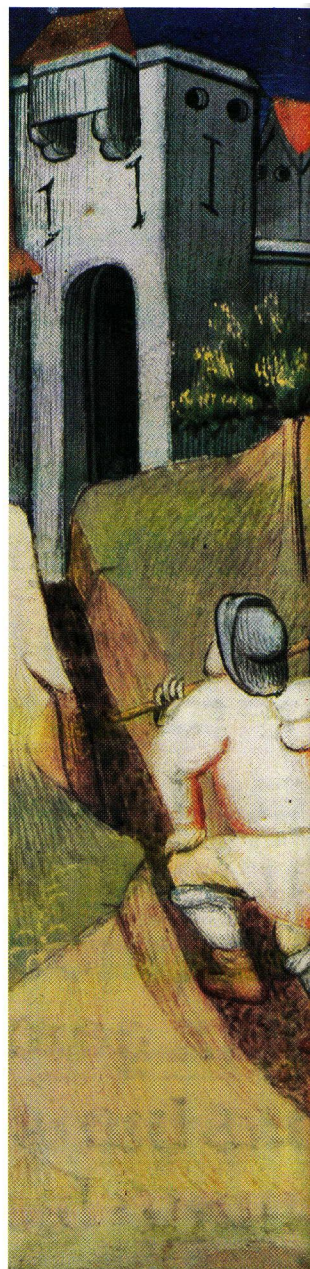
A mindennapos tevékenység az embert lakóhelyéhez kötötte, mégis többet utaztak, mint gondolnánk, mivel földi javaikat könnyebben hagyták oda, mint mi. Kezdetben tömegesen vándoroltak egyik lakóhelyről a másikra, s végül Európa népe kirajzott, hogy meghódítsa Amerikát. A köztes időben az uralkodók hol birtokaikat vették szemügyre, hol egymást látogatták, vagy a különböző szent helyeket keresték fel. Minden rendű és rangú keresztény zarándokok özönltek a Szentföldre, Compostelába, Rómába. Ha zarándoklataikban nem voltak is annyira következetesek, mint a mohamedánok, viszont kétségkívül nagyobb lelkesedés töltötte el őket, több helyre jártak, s többféle indítatásból. Az hogy utaztak, bizonyos, nehézségeink akkor kezdődnek, amikor megpróbáljuk elképzelni, milyen körülmények között. Nyugat-Európát átszelték a kikövezett római utak, ám a barbárok nagy tömegben, úttalan utakon is pompásan tudtak közlekedni. A birodalmi kormány nem tartotta karban az utakat, de azok így is századokon át bírták volna a gyalogos és lovas forgalmat. De a kerekesszékűek végül is tönkre tették a római utakat. Az új utakra, ha egyáltalán építettek, hidakra és gázlókra bizonyára vigyáztak. Az útépités ekkortájt gyerekcipőben

járt. A hidak építési költségeit helybéli jötevők viselték, s a hídpénzek csökkentették később terheiket. Az utazók, amikor csak tehették, vízre szálltak; kedvelték a nagy folyamokat; kerülték, amennyire lehetett, a tengert. A kereskedők öszvékaravánnyal vagy hajón mozgatták áruikat. Politikai zavargások szárazföldön természetesen megnehezítették a kereskedést, de megbénítani nem tudták a legnehezebb időkben sem.

Nem mindig önként keltek útra, hisz még a zarándoklatot is kiszabhatták penitenciaképpen, és az utazók – nem úgy, mint a mai turisták – kényelemre nemigen számíthattak. A középkorban kötelezőnek tartották a bőkezű vendégszeretetet, ebben is a kolostorok mutattak példát. A vendégfogadók ezért nem is voltak szabályos térközőkben. A gyalogosan utazók, ha rájuk esteledett, oltalmat kértek az útközbe eső első házban. Postaló, postakocsihálózat ekkor még ismeretlen fogalmak voltak. Amikor azonban bizonyos útvonalakon az évszakoktól függően kiszámíthatóvá vált a forgalom, nyilván változott a helyzet. A nagy csapatban vonuló zarándokok azonban, miként a fegyveres keresztes vitézek is, nem számíthattak arra, hogy útközben ellátják őket étellel-itallal: erről maguknak kellett gondoskodniuk.

16. század eleji flamand festmény a Május-ünnepről. Jól mutatja, hogy bár a lovasok gyorsabban haladhattak, vízen több

ben tudtak együtt utazni. Hátrul egy ember evez, elől egy a bárkát tereli a hídpillérek között; a muzsikuskok zavartalanul zenélnék.

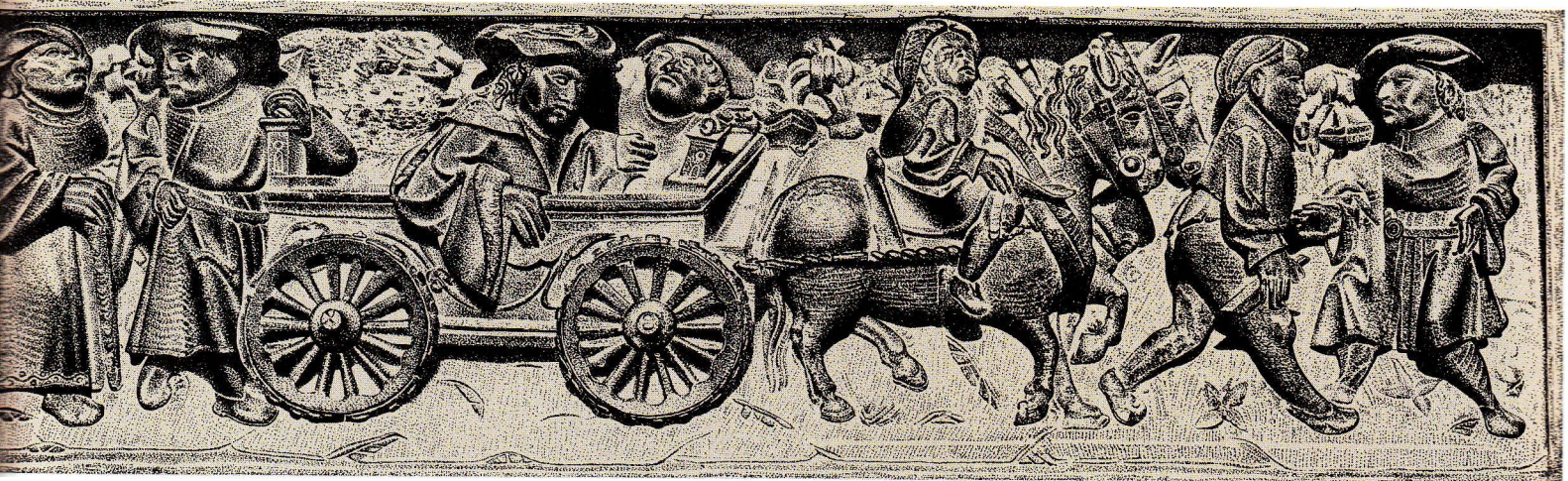
Muzsikuskok: tréfás külső, lármás szertelenség; a kor rendíthetetlen és gyakori utazói; utastársait, illetve szállásadóikat bármikor készek voltak szórakoztatni. Az itt ábrázolt figurák Gervais du Bus satirikus regényéből valók, és e muzsikuskoknak az erőszakos, toladó, terhes voltát hangsúlyozzák.

< Normandiai, azaz Hódító Vilmos flottája Anglia meghódítására indul. Részlet a bayeux-i falikárpitról. A flotta előállításához mindössze hat hónapig tartott. A lovak szállítására különleges hajókat ácsoltak. Vilmos sikere a szelek járásán múlt: hajóinak nem voltak evezői, csak kormánylapátja.

Utazók Peking falai előtt, Odoric de Pordenone *Livre de merveilles* című munkájából. A könyv kompiláció: több keleti útleírásból állították össze, és az illusztrátoroknak nem volt könnyű dolguk, hogy megjelenítsék a leírt csodákat. Óhatatlanul az ismerős sémákhoz kanyarodtak vissza, amelyek

bárhon előfordulhattak. A szerző látta Pekinget, de a rajzolónak el kellett képzelnie, az ő leleményéből született a sziklás táj és a városfal manzárdablakai. Ezt a pompás, illusztrációkkal díszített kódexet a flamand Jacques Coëne a 15. század elején készítette János burgundi herceg számára.

Dombormű egy amiens-i kórus-ülésről. A két ló vontatta díszes szekér azt bizonyítja, hogy a középkor vége felé sem lett kényelmesebb vagy gyorsabb az utazás. Meglepő a jelenet mozgalmassága, a mozdulatok naív bája, a fafaragó mester az öltözékekre is nagy gondot fordított. (*Lent*)

A középkorban a fiatalok rendszeres ismeretszerzésének az iskolai oktatás volt az a módja, amelyet valamelyes részletességgel ismerünk. A tárgyak az írás-olvasásra korlátozódtak; kezdetben csak latinul, amiként az a papi vagy szerzetesi pályára készülő fiúkhöz illlett. Népszerűtlenségét a tanulóifjúság körében nyilván annak köszönhette, hogy az akkori oktatási elvek szerint a tudományt úgy verték bele a fiatalokba. Noha bizonyos, hogy a felnőttek kevesebb türelemmel voltak a gyerekek iránt, mint amennyit ma helyesnek tartanánk, azonban e szigor legfőbb oka valószínűleg az volt, hogy a tudományokra fogott gyerekeknek fogalma sem volt arról, hogy később mennyi öröme és haszna fog származni az oly terhesnek érzett idegen nyelv biflázásából. A tanulók nem papi családból származtak, s így nem láttak maguk előtt követendő példát. Nem így testvéreik, akik idősebb rokonaikat utánozva nőttek fel, akikkel mielőbb egyenrangúakká akartak válni. A lovaglás vagy szántás minden bizonnyal érdekesebb volt a latin nyelvtan elsajátításánál.

Az itáliai és dél-franciaországi iskolák világiak számára is nyitva álltak néhány megbecsült szakmában, tanulhattak jogot és medicinát, de máshol mindenütt, szerte a középkori Európában az iskolák fenntartásának gondja a püspökökre és szerzetesrendekre nehezedett, és a tanulókat elsősorban intézményük számára, a maguk utánpótlására nevelték. A 11. század végére alakult csak ki az a helyzet, hogy az egyházi tudományok kezdtek túltekinteni az elmúlt korok bölcsességein. Az egyház-jog vitás kérdései és esetei például arra késztették a papságot, hogy behatóan tanulmányozza a Római Birodalom jogrendszerét; rájöttek a formális logika megismerésének hasznára is, mind elméleti, mind gyakorlati szinten. E tanulmányok pallérozták a fiatal elméket, s arra bátorították őket, hogy higgyenek a szavak problémamegoldó erejében. E magasabb tudományoknak is kezdtek kialakulni az új fellegvárai. A párizsi tanárok és a bolognai (öregebb) diákok társaságba tömörültek érdekeik védelmére (latinul: *universitas* alapítottak), ezek lettek a mintái az Európa-szerte szaporodni kezdő hasonló intézményeknek. Az Alpoktól északra azonban továbbra is leginkább a vallásos célú tanulmányok ösztönzése vezetett iskolák alapításához. A papság azzal is serkentette az írástudás utáni vágyat, hogy a vallásos könyveket a nép nyelvére is lefordította, amely nyelven ez idáig kevés írásmű született. De amikor már viszonylag sokan tudtak a köznyelven olvasni, értékes irodalmi művek jöttek létre. Az írás-olvasásnak e számottevő fejlődése nélkül Dante *Divina Comédiája* a 14. század eleji Toszkánában vagy Chaucer versei a század végén Angliában aligha keltettek volna figyelmet.

A Winchester College kormányzója, tanári kara és diákjai az 1463-ban készült *Brevi Chronica*-ból, amelyet jelenleg az oxfordi New College-ban őriznek. A háttérben az épületek láthatók és az eredeti harangtorony, amelyet

1474-ben lebontottak. Az előtérben összegyűltek mögött, az iskolaudvaron két diák lándzsatorést gyakorol, jelképezve egyfelől a hagyományos külsőségeket, másrészt a mögöttük meghúzódó, elnyomhatatlan sportszellemet.

Hugues de St. Victor előadást tart

Hugues Németországban született és nevelkedett. 1116-ban lépett be a párizsi St. Victorba, e fontos kanonokrendi reformkolostorba, és 1133-ban az intézmény házfőnöke lett. Munkássága nagy hatással volt a skolasztikus filozófia fejlődésére; az egyetemek megalapítása előtti időkben tekintélyes tanítómasternek számított. Ez a St. Albansban látható kép a filozófust előadása közben ábrázolja.

< Lyrai Miklós (1270–1349), normandiai ferences Párizsban tanított, a késő középkor legtekintélyesebb biblíszakértője volt. Ez a 15. századi illumináció egy egyetemi aulában mutatja, amint katedrájáról a hagyományoknak megfelelően előadást tart.

Szent Ágoston
és Arisztotelész

A művelt középkori világ négy latin egyházatyát ismert el: Ambrust, Jeromost, Ágostont, valamint I. Gergely pápát. Közülük is messze kimagaslik Szent Ágoston (*fent*), Hippo Regius püspöke, mint a legélesebb és legkritikusabb elme. Nagy tudása, mely az egyházi és világi latinos műveltség minden részletére kiterjedt, racionális gondolkodásmódja és ékes-szóló stílusa tiszteletet és megbecsülést ébresztett iránta mindenütt a nyugati világban. Új intellektuális korszakot nyitott azáltal, hogy a keresztény kinyilatkoztatásról igen mélyértelműen medí-tált, s tette ezt az ókori műveltség fölünyes ismeretében. A tanaiért megnyilvánuló középkori lelkesedés nem az intellektuális színvonal hanyatlásának jele, hanem annak, hogy szerényebb keretek között bár, de továbbra is azon az úton haladtak, amelyet ő életművével kijelölt. Egyetlen ókori szerző sem tudott nála ékesszólóbban írni az emberi lét kinyájairól; előtte egy író „személyiségét” sem övezte ekkora érdeklődés.

A logika iránti megújuló érdeklődés ráirányította a közfigyelmet Arisztotelészre (*lent*) és páratlan intellektusára. Új volt ez a felfedezés, mert az ókorban Arisztotelész hírnevét örökké beárnyékolta Platoné. Arisztotelész nem vallásos meggyőződése által nyerte meg tanítványait, mint Ágoston, hanem szelleme makulátlan csillogásával. A tanai iránt megnyilvánuló vonzódás nem halványul a 12. század óta. Írásai java részéhez eléggé nehéz volt hozzájutni. Ki kellett nyomozni őket, aztán görögből vagy arabból latinra fordítani, sokszor az arab kommentárokkal együtt, amelyek nélkül a szöveg gyakran egyszerűen érthetetlen volt. Minden csodálatot megérdemel, hogy Arisztotelész nemcsak mint a logika mestere, hanem mint természettudós és metafizikus is tanítója lehetett az arra nyitottaknak.

Természettudomány és gyógyászat

Az ókori tudományok és gyógyítás eredményeit Konstantinápolyban és más keleti városokban őrizték meg, s azokkal a mohamedánok is megismerkedtek. Az iszlám az Ibériai-félszigettől egészen az Indiáig húzódó térségekben terjedt el s a mohamedán tudományt pártfogolták a nagy uralkodói udvarokban, s művelték a városokban, Seville-től egészen Khorezmig. Az indiai matematikusok ismeretei eljutottak a Földközi-tenger medencéjébe, és az iszlám országainak sokfélesége is szerepet játszott az érdeklődés serkentésében. Az iszlámnak, nem úgy, mint a Bizánci Birodalomnak, nem volt egyetlen kiemelkedő kulturális központja. Az viszont fontos volt, hogy sok városában tevékenykedjenek tudósok. A természettudományok fejlődéséhez a mohamedán tudomány egyrészt pontos és részletes megfigyeléseivel járult hozzá, másrészt azzal, hogy nem annyira elméletteremtő, mint inkább átfogó, sőt enciklopédikus információk megszerzésére törekedett. A 9. században, az Abbászida kalifák alatt történt első ízben, hogy a mohamedán művelődés nem iszlám tudományokat is magába szívott, s ettől kezdve a hitbuzgó mohamedán tudósok módszeresen vizsgálták az idegen ismereteknek a saját vallásuk szempontjából mérlegelendő filozófiai következtetéseit. Ez egyrészt ösztönözte a vallási megújítást, másrészt új filozófiai alapállást teremtett, de semmiképpen nem segítette a friss, természettudományos gondolkodásmód kialakulását. A mohamedánok, akár csak keresztény kortársaik, a legnehezebb kérdésekre is vallásos könyveikben vagy a régi bölcsék elmélkedéseiben vélték választ találni. Nem hitték, hogy ha mélyebben tekintenek a természet titkaiba, szórakoztató, de semmitmondó anekdotáknál fontosabb dolgokat lelnek.

Az ókori világ elegendő ismeretet gyűjtött össze a természetről ahhoz, hogy zökkenő nélkül folyjék a mindennapi élet a maga technikai színvonalán; fontosnak

úgyis a politikai és szellemi életet tartották. Az ókor technikai tudása nagy könyvtárakban szunnyadt, például az alexandriaiban, bizonyos speciális „iskolák” tanították is, de a szokványos iskolai képzésnek soha nem lett részévé. A Római Birodalom bukása után ezeket az ismereteket a későbbi nemzedékeknek kézikönyvekben mentették át; ilyen könyvet írt pl. Boëthius; és tanították például a kolostori iskolákban. A római politikai intézményrendszer összeomlása Nyugaton végtelenül leegyszerűsítette a közigazgatási folyamatokat, így az uralkodó pozícióban lévő emberek iskolai képzése feleslegessé vált. Csak a papok akartak alapos ismereteket szerezni az időmérés módjáról és az asztronómiáról, ők sem tudományos célzattal, hanem azért, hogy megfelelő időben ülhessék meg liturgikus ünnepeiket. Az évszázadok múlásával új oktatási stílus nyert polgárjogot, s ennek megváltoztatása nem volt könnyű. Néhány magányos nyugati tudós, olyanok, akik mágus hírbe keveredtek, például Gerbert, fordultak a régi tudományok felé. A 12. században váltak szorosabbá a kapcsolatok a mohamedán világgal, különösen Spanyolországban és Sziciliában, s így több vállalkozó szellemű tudós mehetett oda tanulni, s fordíthatta olykor le az így szerzett ismereteit. Ám csak a 13. században vállalkoztak arra az európai tudósok, hogy újonnan szerzett ismereteiket egybevevessék a hagyományosan elfogadott igazságokkal. A természet iránt támadt újeletű érdeklődésnek bizonyára igen hamar beértett egy-két gyümölcse – például a mágnesű használata a tengerhajózásban, az optika fejlődésével megalkotott szemüveg –, mindazonáltal az új tudomány legnagyobb része még sokáig csak arra volt jó, hogy kétségbe vonja a kinyilatkoztatás megkövült igazságait. A két világ összeházasítására tett kísérletek – például Aquinói Tamásé – nem sok figyelmet vagy tiszteletet keltettek. Valamelyest javult a megfigyelések

Az asztrólabium olyan eszköz, amellyel megfigyeléseket lehetett végezni az égitestekről, de mérhető volt velük az épületek magassága is, valamint távolságok; meg lehetett velük határozni a földrajzi helyzetet, sőt az időt is. A készülék első ismert leírása egy 6. századi alexandriai görögötől származik, de az ehhez szükséges ismeretek valószínűleg a babiloni asztronómusoktól erednek. A mohamedán tudósoknak rendelkezésükre állt a Kelet minden ismerete és tudása; a legrégebbi ránk maradt asztrólabiumot a 10. században az iszlám területén állították elő. A mohamedánok a korábbiaknál nagyobb és pontosabb műszereket készítettek, de a megfigyeléseket a hagyományos módon folytatták. Minden műszer csak egy bizonyos földrajzi szélességi körön volt használható, abból a feltételezésből kiindulva, hogy a tavaszi nap-éjegyenlőség időpontja állandó. E műszereket csak asztronómiai (és persze asztrológiai) célra használták; a hajózásban először a 15. század végén alkalmazták. A képen látható műszer Toledóban készült 1068-ban.

Ezt a könyvet, a *Tacuinum Sanitatis*, amely egészségügyi táblázatokat tartalmaz, egy bagdadi keresztény orvos írta: Abul Haszan al-Mukhtar ibn-Butlan (megh. 1063-ban), latinított nevén El-luchasem Elimithar. A 14. században, amikor a pestis felkeltette az érdeklődést a preventív medicina iránt, Itáliában sok latin nyelvű illusztrált változat készült belőle. Az orvosi ismereteknek ez a 11. századi summázata pontos, rendszeres, megbízható és könnyen érthető ismereteket nyújtott az egészségükért aggódó laikusoknak. A kézikönyv módszere megítélhető pl. a tököt ábrázoló kép (balra) alálírásából: „Természete hideg és nedves; a legjobb akkor, amikor friss és zöld; alkalmas a szomjúság oltására; hátránya, hogy erősen hashajtó hatású; ezt sós víz és mustár alkalmazásával ellensúlyozhatjuk; így mérsékelten hideg frissítőül szolgálhat, különösen ajánlható a kolerikus vérmérsékletűeknek, a fiataloknak, nyáron, mindenütt, de különösen délen.”

technikája; néhány ember állhatatosan beleásta magát az új tudományokba. De nagyobb érdeklődést nem tudtak keltetni, s az úgynevezett „tudományos forradalom” a 17. századig várattott magára.

Az asztronómia iránti régi keletű érdeklődés vetette meg a Föld megismerésének alapjait, továbbá indította el azokat a vizsgálódásokat, amelyek keresték, hogy hol helyezkedik el bolygónk a világegyetemben. Ezekből a kutatásokból előnye származott a hajósoknak, a földműveseknek és másoknak, akik iskolázatlanok maradtak. Az ő ismereteik iskola nélkül öröklődtek nemzedékről nemzedékre, még az északi barbár népeknél is, akik nem figyelhették annyit az eget, mint a földközi-tengeriek. A helytálló megfigyelések számos hiedelemmel elegyedtek, ezeket az iskolázottak nem vizsgálták kritikus szemmel, hanem – több okból – elfogadták, mint a többi babonát. Az ókoriak sok téves vélelmet fogadtak el természettudományos világképük részeként, s hozzájuk hasonlóan a középkor embere hajlott arra, hogy folytassa megszokott foglalatosságait. Példának okáért átkelt az Északi-tengeren és gyarmatokat alapított minden iskolai képzés nélkül, ebben nem akadályozták őt a babonák. Életkörülményeik egyszerűsége nem szabad hogy félrevezessen bennünket, nem szabad primitív népeknek gondolnunk őket, olyanoknak, akik csupán a maguk legszűkebb környezetében tudtak boldogulni.

A középkor folklórja eléggé nehezen megfogható téma, mivel a róla szóló anyag elsősorban könyvekben található, s ezeket természetesen olyanok írták, akik egészen más alapokon álló iskolázottsággal rendelkeztek. Az angoloknak a hódítás előtti orvosi ismerete például, ahogyan az a kéziratokból olvasható, nem csupán receptekből állt, amelyek a kolostorkertekben található mediterrán növényeken alapultak, hanem varázsigékből, ráolvasásokból is, amelyek több vallás istenségeire utal-

A *Tacuinum Sanitatis* némely illusztrációja azzal a szándékkal készült, hogy – akárcsak a fűvész-könyvek – segítsék a növények meghatározását. A képek nagyobb része azonban éppoly érdektelen, mint a szöveg. A természettudomány és művészi közlés emlékeiként azonban felbecsülhetetlen értékű alkotások, minden gyöngeségük ellenére is. A naiv jelenetek, pl. a meleg víz tulajdonságait bemutató (balra távolabb), vagy a konvencionális megszemélyesítések (balra: a nyugati szél), azt mutatják, hogy a művészek példák után, lelkesedés nélkül dolgoztak, s nem igyekeztek egyéni ízekkel fűszerezni munkájukat. A mészárszék (jobbra), amely a borjúhús áldásait kívánja szemléltetni, olyan, mint egy színpadi élőkép. Ilyenfajta jelenetek jellemezték a középkori zsánerfestészetet, s mint ilyenek, fogalmat adhatnak a középkor mindennapi életéről.

tak. Ezek a képtelenségek, ahogy mi látjuk, a kora középkori medicinát csak idegenebbnek láttatják velünk, mint ha semmit nem tudnánk róla. Tudnunk kell, hogy az orvoslás akkoriban egyfajta művészet volt, s nem szabad egykorú kémiai és piócás gyógymódjait a modern gyógyászat vívmányaihoz mérni.

Az is lehet persze, hogy a piócás kezelést igénylő betegségek is mások voltak, mert az akkori élet például sokkal inkább igénybe vette az emberek fizikai erejét, és a középkori „atléták” morális és pszichikus erőfeszítései alapján alighanem egészen másképp vélekedhettek testi és lelki egészségről, mint mi. Tény, hogy a lakosság túlnyomó része vidéken élt, a városok kicsinyek voltak, s köztük a közlekedés korántsem élénk; vagyis a ragályos betegségek főként a nagyvárosokban pusztítottak, például 542-ben Konstantinápolyban és környékén. Persze a vidéki ember is lehetett beteges, őt is érhetette baleset; az egészségtelen táplálkozás is okozhatott gondot. Hogy mindezt hogyan kúrálták, nem tudjuk, de okkal hihetjük, hogy az ismerősebb bajokat meglehetősen sikerrel orvosolták, a többit pedig elviselték. A gyermekhalandóság kétségkívül magas volt, de nem szükségképpen olyan magas, mint később az ipari nagyvárosi körzetekben. Az elemi csapásokat isteni büntetésnek tartották. Mivel piócáktól ilyen esetben gyógyulást nem reméltek, nem is tartották érdemesnek, hogy tanulmányozzák a betegségeket, megfigyeljék vagy lejegyezzék a tüneteket. A középkori krónikák meglehetősen pongyolán fogalmazva írtak a betegségekről, nem tulajdonítva különösebb jelentőséget az orvosi kifejezéseknek. Olykor még ma is használjuk az „influenza” kifejezést, jóllehet azokból az időkből származik, amikor a légköri hatásokat („influenziákat”) fertőzés forrásának tekintették. Napjainkban is elhangzanak olyan apokaliptikus kifejezések, mint a „fekete halál”, pedig tudományosan is megnevezhető a pestis.

A pestis Ázsiából érkezett Európába 1347 őszén, valószínűleg hajón, és igen gyorsan elterjedt. Klinikailag bebizonyosodott, hogy ezt a betegséget olykor bolhák is terjeszthetik, az a fajta, amelyik a fekete patkányon élősöködik; maga a fekete patkány a favázás házak tetőszerkezetében fészkel. E ma ismert tényeket a 14. század embere nem figyelte meg, fogalma sem volt, miként terjed a kór, s hogy mit tehetne ellene. Az egykorú írásokból rekonstruálhatjuk a járvány lefolyását. Ázsiában mindennapos betegség lehetett, terjedése Európában arról tanúskodik, hogy az idő tájt már szerteágazó kapcsolatok voltak a két kontinens között. Egy évszázaddal korábban európai ember nem jutott még túl a mohamedán „Termékeny Félhold” birodalmának határain; fél évszázaddal korábban Marco Polo volt talán az egyetlen, aki megjárta a mesés Kathájt, és visszatért Velencébe. A ragály, amelyet feltehetőleg fertőzött patkányok hoztak magukkal a Krímből megtérő genovai gályákon, csak úgy terjedhetett el, hogy a bolhák vitték tovább az európai partmenti hajókon élő patkányokra, tőlük kaphatták meg a városi patkányok, s a folyami bárkák meg a társzekerek vidékre is eljuttatták a kórt, ahol hatása lassacskán megszűnt. 1347 és 1350 között alig volt

Európának olyan része, amely ne kapcsolódott volna be a városok és a hajózás kereskedelmi hálózatába. Száz évvel korábban járvány ilyen módon nem terjedhetett volna.

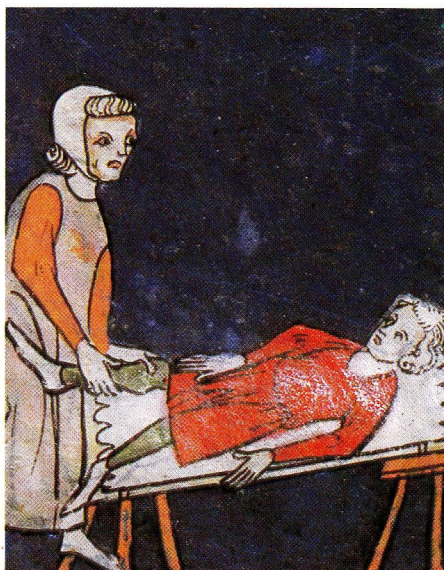
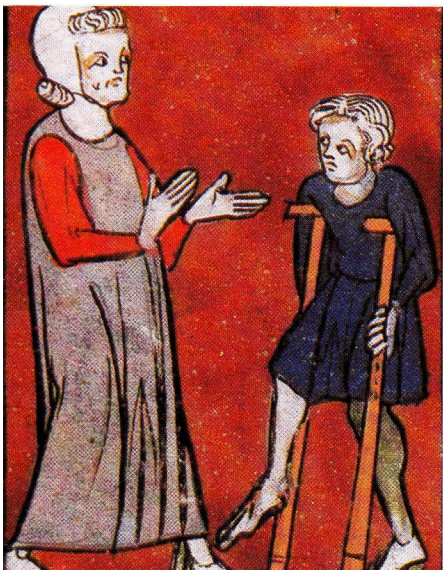
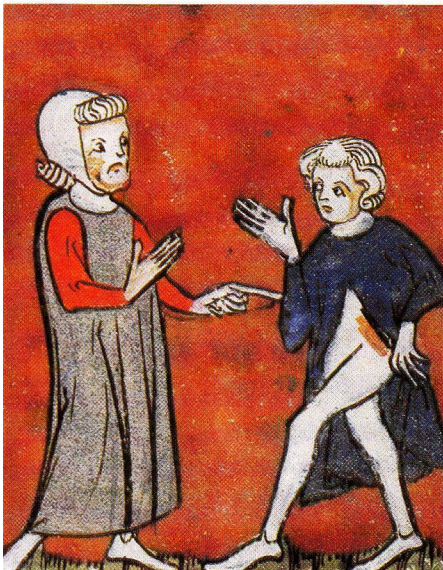
Igaz viszont az is, hogy száz évvel korábban nem volt még olyan fejlett az orvostudomány, hogy pontosan leírhatta volna a kórt. Gyógyítani és megmagyarázni nem tudták a szakemberek, de pontosan megfigyelték, és elméleteket gyártottak róla, és – ez a legfontosabb – bizonyos helyeken a hatóságok a közrend kérdéseként foglalkoztak vele. Ez az első jele annak, hogy a betegségekről új közfelfogás volt kialakulóban. A magas halálozási arány, továbbá az, hogy a kór válogatás nélkül terített le szegényt és gazdagot, öreget és fiatalot, jót és rosszat, sokakban megrendítette a hitet, hogy a pestis Isten büntetése volna. A 14. század közepi nagy pestis tehát sok tekintetben új korszak nyitányát jelentette. Egészen a 12. századig orvoslást Nyugat-Európában csak a saler-

Sebész rendelő, Guy de Chauliac *Chirurgia* című könyvének 15. századi kéziratából. Guy a leghíresebb 14. századi sebészek egyike volt, s könyvének ez a változata azt mutatja, hogy általános praxist folytató orvosok számára is használhatóvá akarták tenni. Az orvos – előtte támlán kézikönyve – karjukon, szemükön, ágyékukon megsebesült betegeivel foglalkozik, akik mind beteg testtájékukra mutatnak, enyhülést várva kinyukra.

Ez a 13. századi kézirat 96 orvosi illusztrációt tartalmaz. Az itt bemutatottak Salernói Rogerius *Chirurgia* (1170 körül) című művének szövegéhez kapcsolódnak; Nyugat-Európa e könyv nyomán tanulta meg tisztelni Salerno orvosi felkészültségét. A sebész, aki minden ábrán (státusát jelző)

hosszú, ujjatlan köpenyt és szoros főkötőt visel, különféle sebekkel bajlódó pácienseket lát el. Belsőműködési bajok, comb-, ágyék-, térd-, lábfej- és lábszársebesülések. Az ilyen képeket valószínűleg úgy másolták egyik kódexből a másikba; így gyakorlati szerepük meglehetősen korlátozott, épp

csak utalnak a könyv témájára, s mivel ábraszövegek nincsenek, csak a törzsszöveg alapján értelmezhetők. Fő történeti értékük, hogy bizonyítják az orvos egyre növekvő társadalmi tekintélyét, amit a gyógyítás minden ágában szerzett tudásával érdemelt ki és nyert el.

női iskolában tanítottak. Később már más egyetemi városokban is, s az uralkodók innen vették maguk mellé a végzett orvosokat (a doktorokat) mint egészségügyi tanácsadókat; az iszlám világ orvosai ugyanígy a maguk patrónusait szolgálták. Mások céhekbe tömörültek mesterségük érdekvédelme végett.

A medicinától függetlenül, a 12. század óta megnőtt a kórházak száma. Korábban csak a kolostorokban működtek „infirmáriumok” a beteg barátok számára. A 12. századig nem voltak még olyan népesek a városok, hogy a betegek ellátását kórházakra kellett volna bízniuk, noha az úgynevezett lepraházak intézménye jócskán régebbi. Amikor VIII. Lajos francia király 1226-ban rendeletileg szabályozta a lepraházak működését, már vagy kétezer ilyen ház működött az országban. Mivel azonban keveset tudtak a betegségről, sem megfigyelni, sem leírni nem tudták rendesen, bizonyára a kortársak – öntudatlanul – sok betegséget illeltek a lepra gyűjtőnévvel. Évszázadokon át súlyos csapást jelenthetett ez a betegség, majd a 14. században aztán rejtélyesen megszűnt. De a különleges feladatokat szolgáló kórházak továbbra is fennmaradtak. IX. Lajos francia király például vakok számára alapított kórházat, első árvakórházát 1326-ban hozta létre. A közegészségügyet valószínűleg sokban javították a nyilvános fürdők, amelyek a 13. századtól váltak népszerűvé. Voltak híres gyógyfürdők, és végül a férfiak–nők közös fürdőzésesei készítették a hatóságokat az effajta intézmények bezárására.

A medicina és az anatómia iránt támadt tudományos érdeklődés nyomán kezdődött el az emberi testek boncolása; kezdetben talán a jogtudósok adták meg ehhez a kezdő lökést a törvényszéki boncolások elrendelésével, s őket követték egyetemi kollégáik. Jóllehet a 14. századtól kezdve boncoltak, az anatómiai ismeretek mégsem gyarapodtak számottevően, mivel a boncnok legtöbbször a már meglévő orvosi könyvek alapján csak azonosította az egyes testrészeket. Módszeres adatgyűjtést senki nem kezdeményezett, s így a hivatalosan elfogadott tekintélyek nézeteivel szemben új magyarázatok még sokáig nem születtek.

Ez a rajz a Pseudo-Dioscorides-féle fűvészkönyv egyik kéziratból való. A 12. században készült, felismerhetően lendületes angol stílusú; egy hályogos szemű beteg kezelését mutatja. Az ilyen képek, noha életszerűek, eléggé félrevezetőek, már ami az egykori orvosi gyakorlatot illeti, mert eredetileg nem tanábrának, hanem csak a súlyos szöveg megértését könnyítő illusztrációnak szánták.

A VIDÉK TÁRSADALMA

Március hónapja a *Les Très Riches Heures du duc de Berry*-ből (Berry herceg óraskönyve). A Limburg fivérek készítették 1411 és 1416 között. Vidéki foglalatosságok gyakran jelennek meg a középkori rajzokon, különösen az egyes hónapokra jellemző munkák. A 15. században kezdtek a művészek olyan jeleneteket ábrázolni, amelyeken a legfontosabb középkori ipar, a földművelés különféle munkálatait mutatják be több szereplővel.

A vidék történelme immár több mint ezer éve Európá-szerte arról szól, hogy milyen küzdelmet folytatott a megtelepedett lakosság közvetlen természeti környezetével, s a kor technikai színvonalától függően miként diadalmaskodott felette. A korszaknak három olyan jellegzetességét kell itt megemlítenünk, amelyek közrejátszottak a küzdelem kimenetelében: 1) nem volt olyan politikai hatalom, amely egységes gazdaságpolitikát vagy legalább egységes pénzürendszert vezethetett volna be legalább országnyi területeken; 2) a vidék gazdaságát nem sújtotta a polgári kormányzás és a hadsereg költségeinek fedezésére szedett adó – az adózás, ha volt egyáltalán (például a papi tized), helyi jelleggel történt, rendszerint közvetett volt, és behajtásában nem túl nagy szigorral jártak el; 3) létszükségleti cikkek tekintetében egészen a 13. századig nem alakult ki nemzetközi kereskedelem, így minden tájegységnek többé-kevésbé önellátónak kellett lennie. Jobb adottságú térségekben jól éltek az emberek, másutt épp csak vegetáltak. Ilyen körülmények között a vidéki gazdaságok elsősorban az időjárás szeszélyeitől szenvedtek, és a betolakodókkal kellett megküzdeniük. Nem szabott igényes termelékenység követelményeket sem a kormány, sem a fényűzést kedvelő földesúr. Az évszázadok folyamán Európa lakossága minden megművelésre alkalmas földterületet birtokba vett, még az erdős vidékek, mocsarak meghódításával is próbálkozott. Az egyes térségekben lassan bizonyos terményfélésekre specializálódtak, ez tette lehetővé a kereskedelem beindítását olyan alapcikkre áru-ba bocsátásával, mint a bor, a gyapjú, a só vagy akár a gabona. Sok mai történész, akit az akkori világ demográfiai gondjai foglalkoztatnak, úgy véli, hogy a középkori Európa egyes helyein a lakosság helyi forrásokból nem tudta eltartani magát. Ám a 14. század elejére a jelek szerint az expanzió hosszú szakasza hirtelen abbamaradt, a ragályos betegségek és az éhínségek vetettek véget neki. Ezután több mint száz éven át tartó gazdasági depresszió következett. Ez az elmélet azonban igen borúlátó. Voltak persze nehézségek, elsősorban a városi régiókban, de ezeket jobban meg lehet magyarázni az addig példa nélkül álló és előre meg nem jósolható kereskedelmi megélénküléssel, amely városon és falun egyaránt éreztette hatását. A vidéki gazdaságnak új feltételekhez kellett alkalmazkodnia: el kellett látnia elegséggel és nyersanyaggal a lélekszámban egyre gyarapodó nagyvárosokat, ugyanakkor újfajta ipari tevékenységeket kellett elfogadnia.

Mivel jelen vizsgálódásunk a különféle vidékek és tájak sajátosságaival foglalkozik, márpedig az egyes helyekről, településekről rendelkezésünkre álló történelmi források erősen eltérőek, ezért a lehetetlennel határos, hogy megértsük az egykorú gazdaság szerkezetét. Ismereteink nagyrészt a nagybirtokok, elsősorban a rendházak, székesegyházak, királyok és nagyurak kezén lévő földek írásos feljegyzéseiből származnak, mivel a birtokok személyzetéhez tartozó ispánok gyakran saját érde-

kükben ügyeltek a nyilvántartások vezetésére. Keveset tudunk a kisebb uradalmakról és magáról a mezei munkáról, kivéve a hűbérurak iránt való, jogilag rögzített kötelezettségekről. Minél közelebb kerülünk a föld megművelésének tényleges kérdéseihez, annál kevesebb az írásos emlékünkhöz. Ahelyett, hogy a 13. századi szövegekben leírt terheket hangsúlyoznánk, nem árt, ha arra emlékeztetjük magunkat, hogy Európa nem egy térségében a telepeseket a mohamedánoktól elvett új földek csábították művelésre, hogy Kelet-Európában az uralkodók kedvező feltételeket biztosítottak a megtelepülni szándékozók számára, s ez nyilván az élet és gazdaság más területein is éreztette hatását. Nem tudható, milyen messzire utaztak a bevándorlók, de bizonyos, hogy egyetlen régió sem tekinthető elszigetelt egységnek. A földművelés jellege és feltételei tájról tájra sokat változtak, egyetlen településen belül is számottevő társadalmi különbségek voltak. A középkorban a jobbagyság korántsem jelentett mindenütt azonos terheket, annyi bizonyos, hogy alapvetően különbözött az ókori rab-szolgaság intézményétől. Európa egyes vidékein, különösen ahol silány volt a talaj, a földeket a családok elkerítették és egyénileg művelték meg. Ám többnyire kollektív munkára volt szükség a jobb minőségű földek felszántásához. Ezért alakultak ki a falu típusú települések a körül nem kerített földsávok művelésére. A falu közössége védte a földet és az állatállományt a rablóktól, haramiaktól, martalócoktól. E közösségek nem egyenlő társadalmi rangú emberekből tevődtek össze. Hűbéruraik (sokszor maga az egyház) kezdettől fogva voltak, s ezek nevében ülték törvényt. De vajon mennyi beleszólása volt a hűbérúrnak vagy ispánjainak a faluközösség gazdaságába? Ebben alighanem a helyi vezetőség döntött. A hűbérúrnak sem voltak kiválóbb technikai eszközeik vagy ismereteik, s nem tudtak többet beruházni vagy új piacokat teremteni terményeiknek, miként azt a későbbi agrárreformerek tették. A hűbérúr a saját helyzetét legfeljebb jobb könyveléssel vagy a robot szigorúbb számontartásával tudta javítani. E módszerek csak későn jelentek meg, és nem voltak sem hatékonyak, sem hosszan tartóak. Az angol példa, amely Európában talán a legjobbak közé tartozik, azt bizonyítja, hogy a 14. században sok földesúr fel is hagyott a közvetlen gazdálkodással, és inkább bérlőknek adta ki földjeit. A meglévő munkakörülmények a mezőgazdaságban és a falusi élet nagy kezdeményezőkészséget követelt meg a földművestől. Bérlőüket a szokás szentesítette, s nehéz volt kimozdítani őket. Nem volt sok értelme egy bérlőt kitenni, s azonos feltételekkel egy másikkal szerződni. Napszámosokat is alkalmaztak, de ha ezek a földnélküliek nem voltak megelégedve fizetésükkel, a városokban jobb feltételekkel juthattak munkához. A kifizetésekről fennmaradt feljegyzések tanúsága szerint a vidék is bekapcsolódott az új pénzgazdaságba. Meghatározó tényező volt, hogy a középkorban mindvégig krónikus munkaerőhiány uralkodott.

A társadalom szerkezete

A középkori Európa politikai struktúrája egészen a 12. századig a Római Birodalom példáját követte. A kontinens peremvidékein barbár szokásokat követő királyok uralkodtak ténylegesen, a helyi hatalmat pedig mindehhez a legnagyobb birtokosok gyakorolták, az ő kezükben összpontosult minden létező katonai erő. E nagybirtokosok között voltak kiváltságos kolostorok és püspökök, de sok világi nagyúr is. A papi birtokosok iskoláztatásuk és hivatástudatuk révén más értékrendet vallottak, mint a katonai arisztokrácia, amelyből származtak, de tény, hogy családjuk sok erényében osztoztak. A világi nemesek nem részesültek iskolai képzésben, s így világlátásukat a környezet és a családi háttér alakította ki. Mivel a könyvek iránt közömbösebbek voltak, nem sokat tudhatunk e megfoghatatlan, noha érdekfeszítő tárgyról. A 12. században, amikor megjelent a köznyelvi arisztokrata irodalom, ez azonnal vissza is hatott neveltetésükre, és új, udvari viselkedésmintát hozott divatba. Ezenkívül azonban valószínűleg ez az irodalom egyéb, olyan hagyományos értékeket is megörökített, amelyek korábban elkerülték a történészek érdeklődését.

A barbár társadalom mintha kezdettől fogva jól elkülönülő rétegekre oszlott volna, s minden szinten más-más követelményt támasztott tagjai iránt, attól függően, hogy milyen teljesítményt várhatott tőlük a harcok során. Egy nemes többszörösen értékesebb volt egy szabad embernél. A fegyverviselésre jogosulatlan rabszolgákat tartották a legértéktelebnek. E rangsor bizonyítja, hogy a korai társadalmakban a hadviselés határozta meg az értékrendet. A középkorban aztán gyorsan és radikálisan megváltozott a hadviselés jellege, először a lovasság bevezetésével, s végül a tüzérség és a lándzsás osztagok bevetésével. Változások következtek be a társadalmi rendben, de a társadalmi rang fontosságába vetett hit nem ingott meg.

A nemesség vidéken élt, vagy a maga birtokán, vagy a rokonaién. Öröklés, házasság vagy védnökség útján növelték birtokaikat, s aztán ezek között utazgattak, szomszédjaik földjein át, s találkoztak hűbéreseikkel, fogyasztották azok terményeit, s élvezték az élet örömeit. Az egyenrangúakkal ápolt kapcsolatok kedvező házassággal kecsegtettek. Birtokaik több hűbértől függtek: úgy érezték, jogaik megnyirbálását jelentené, ha csupán egyetlen királyság alá egyetlen nemzethez tartoznának.

Mire fölvirradt a 12. század, Európa nemeseinek meg kellett tanulniuk, hogyan szerezzenek tiszteletet szűkebb hazájuk határain túl is. Meg kellett békülniük ama klerikális eszmékkel, amelyek autonómiát követeltek a papságnak. A városok jogi függetlenségük megszerzéséért szálltak síkra. A királyok iskolázott hivatalnokaiktól tanulták meg jogaikat és kötelességeiket. A nemességnek így a maga idealisztikus módján szintén meg kellett fogalmaznia új lovagi erkölcsi kódexét. Újdonsült büszkeséggel tekintett őseire, s fölvirágzott a heraldika tudománya. A műveltektől megtanulta, hogyan foglalja versbe, méghozzá a nemzeti nyelven, hitét és érzéseit; a kereskedőktől vásárolt luxuscikkkel díszítette otthonát, s olyan ruhákat öltött, amelyek tükrözték társadalmi rangját. Iskolázottság és az ingóságok megsokszoro-

A sakkot Nyugat-Európában már a 11. század óta ismerték, de a késő középkorban az intellektuális zárt téri játékok kevésbé voltak népszerűek. Ezen az ostáblán a faragás a játékosokat a téli hónapok alatt is az energikusabb szabadidő sportokra, a karddal és botokkal

való vívásra emlékezteti. Társadalmi különbségek nem fedezhetők fel az alakok között, és a gondos faragás arra enged következtetni, hogy a nemesség előítélet nélkül hódolt ezeknek a sportoknak. Mind a férfi, mind a női öltözékek jól mutatják a kor divátját.

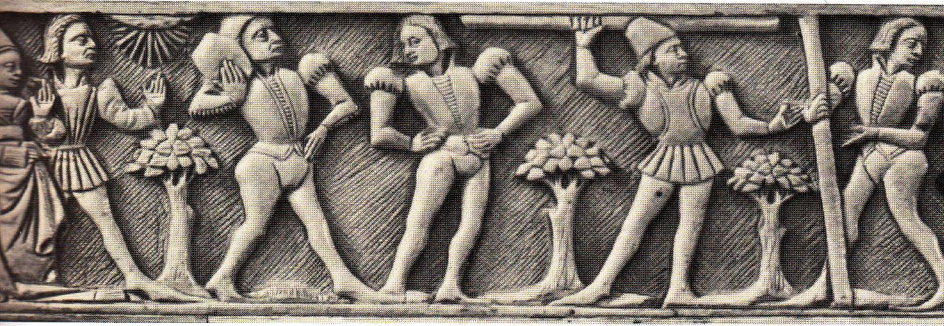
Ez a figyelemre méltó kódexillusztráció azt a pompás parádét mutatja be, amelyet a *bon roi René*, „a jó René király” a 15. század közepének egyik legnagyobb francia patrónusa tiszteletére rendeztek, egy nagy lovagi torna alkalmából. Művészek rendezték és örökítették

ték meg ezeket az ünnepségeket. A fegyverkiállítás annyira látványos volt, hogy hölgylátogatókat is vonzott. A kép, mintegy mellékesen, bemutatja a kor fényűző ruhádivatját is, polgári és katonai öltözékeket egyaránt. A torna védnökei régimódi ruhát viselnek.

Ez a zománckép egy híres 12. századi katonának, Anjou Gottfridnak (Geoffroi-nak) állít emléket. Mint mondják, Vegetiusnak a hadviselésről írt latin nyelvű munkáját tanulmányozta, és így szerzett ismeretei segítségével foglalta el a várakat. 1128-ban

történt lovagga ütéséről szóló beszámolója a legkorábbi írások egyike a szertartásról. Gottfrid 40 éves kora körül halt meg, e képen herceggént van ábrázolva, kinek kardja szétkergeti az útonállókat és gondoskodik arról, hogy megteremtődjék a béke.

zása hangsúlyozta a nemesi osztály följebbségét. Előfordult, hogy egyeseknek sikerült fölkapaszkodniuk a társadalmi létrán, de a nemesi származást kivételes tisztelet övezte. Jóllehet a papság az erkölcsi értékek felsőbbrendűségét hirdette a születési előjogokkal szemben, mégsem tudta megingatni azt a közfelfogást, mely szerint a társadalmi rangot tekintve vannak értékesebb emberek. Az eredendő bűn miatt minden ember egyenlő – erősítette az egyház, ha e földön nem is, de legalább a túlvilágon. Ám a nemesek földi kiváltságokat élveztek, ugyanakkor fényűző sírboltokat és alapítványi kápolnákat építettek maguknak, ahol a papok misét mondtak nemesi lelkük nyugalmaért. Ma már könnyen megfedkezünk arról, hogy egykor micsoda társadalmi megkülönböztetéseket véltek természetesnek, sőt nélkülözhetetlennek a társadalmi rend megtartásához. A középkor társadalmi e különbségeket elfogadta, de az élet minden területét nagyfokú provincializmus hatotta át. A hűbéri függőség szavatolta a tisztas rend megtartását, és egyfajta védelmet biztosított. A hűbérúr támogatta a helyi kezdeményezéseket, templomdíszítéstől a tehetséges parasztyerekek iskoláztatásáig. A hűbérúr szolgálatában állni kivételes előnnyel járt. Az ellene lázadókat nem szabadsághősnek tekintették, hanem kiközösítést érdemlő közellenségnek.

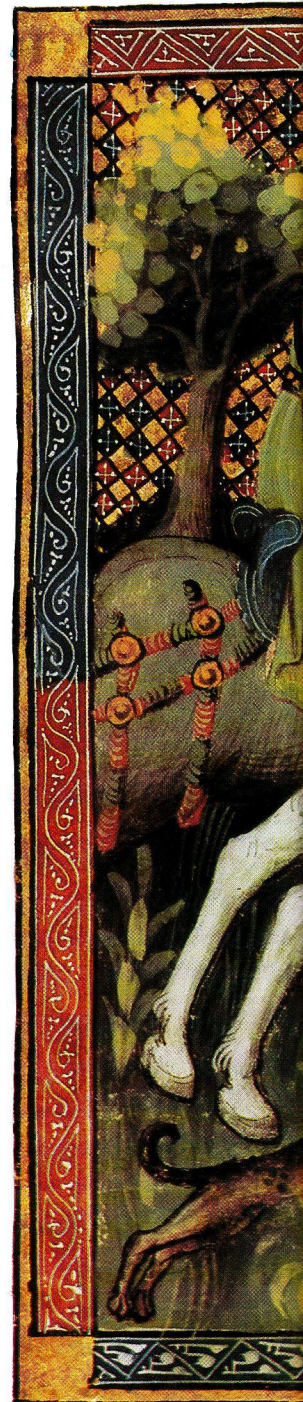
Vadászat és halászat

A középkorban már korlátozták a vadászatot, vadasparkokat hoztak létre, óvták az értékesebb vadakat. Ilyen megkötöttségeket csak a nagy népsűrűségű és kevés improduktív területtel rendelkező országok rendeltek el, például Anglia. Kis népsűrűségű országokban, Spanyolországban, Kelet-Európában ilyen gond nem volt. A megművelt területeken túl pedig ott húzódtak Észak-Európa érintetlen ősvadonai, kimeríthetetlen tárházaként sokféle nyersanyagnak, így többek közt magának a fának. Nyaranta oda hajtották ki makkoltatni a sertés-kondákat. A falusiak ott gyűjtötték a mézet, az csető bogyókat. Vadásztak, és az erdő adott nekik nyersanyagot olyan mesterségek üzéséhez, mint a tímárság, vaskohászat, szappanfőzés, üvegfüvés. Az erdőségek mélyén

pedig ott rejtőztek a szénégetők és a remeték kunyhói. A parasztok az erdők vadjainak húsát fogyasztották. Szarvasra csak a királyok vadászhattak, húsa csak az ő asztalukra kerülhetett. A halak is egyre nagyobb számban estek áldozatul a gyarapodó lakosság éhségének. Sok kereskedő gazdagodott meg sózott, füstölt hering és egyéb halfajták árusításából. Az északi sarkvidéken a tengerészek fókabőrre és rozmáragyarra vadásztak. A belvizeken, folyókban és a nagybirtokok halastavaiban már ekkor is tenyésztettek halakat. A látszólag korlátlan készletek egy idő után mégis mintha csökkenni kezdtek volna. Újra kellett szervezni a gazdaságot, állatokat kezdtek tenyészteni a húsukért, az építkezésben nagyobb lett a szükség faanyagra.

< Madarak a Pepys-vázlatkönyvből az 1380 és 1390 közötti évekből. Ez a kézirat a középkori angol művészi műhelyekből ránk maradt, egyetlen mintakönyv. Sokféle témáról vannak benne rajzok (csak épületekről nincsenek), de legnevezetesebb az a nyolc lapja, amely madárképekkel van tele; némelyiknek, mint itt a piróknak, a nevét is odaírták. Több fajt mutat be, mint bármelyik korábbi kézirat, de a rajzok nem természet után készültek, mivel hasonló, pontosabban azonos beállítások (mint pl. a vadkacsát ejtő sólyom nehézkes ábrázolása) korábbi angol kéziratokból valók. Természettudományos pontosságról nem árulkodnak ennek az átfogó gyűjteménynek a rajzai, annál inkább adnak fogalmat a témák változatosságáról, amelyekre a késő középkori díszítőművészek, főként a himzőnek és a fafaragónak szüksége volt.

Gaston Fébus, Foix grófja (1343–1391) 1387-ben kezdett hozzá *Livre de la chasse* című művéhez; franciául írta barátja, Fülöp burgundi herceg számára. A legkitűnőbb és legszakzszerűbb értekezés a középkori vadászatról, abban a korban íródott, amikor ez az arisztokraták kedvelte sport, minden rafinériájával, a fénykorát élte. A szöveg bizonyítja a szerző páratlan, egész élete során szerzett tapasztalatát a tárgyan, valamint jó rendszerező készségét, és a jelentőséget, amit a megfelelő vadászakutya kiválasztásának tulajdonít. Kedvence volt a szarvas- és vadkanvadászat (*főnt és a 160. oldalon*) (a szarvasvadászok ruhája zöld, a vadkanvadászoké szürke), de az sem méltatlan hozzá, hogy bemutassa a nyúl- és rókafogó csapdák készítését (*balra*). A felfrissítő evés-ivás szerepéről sem feledkezik meg (*balra középen*), de külön értekezik a nap utolsó örömeiről is: a fürdésről és a nyugovóra tévésről egy kényelmes ágyban.

A MŰVÉSZET

Az itáliai reneszánsz beköszöntéig nem különültek el élesen a művészeti tevékenységek, de még a művészet és tudomány sem. Mesterségnek tartották a cipőkészítést, a szoborfaragást, a templomépítést. A „tanult” emberek a szellem titkait kutatták, szinte figyelemre sem méltatva írásaikban a kézművesek produktumait. A használati tárgyak szükségleteket elégítettek ki, a vizuális örömet nyújtó díszes tárgyak stílusát a divat befolyásolta. A művészet az élet része volt, alkotásait nem múzeumokban, gyűjteményekben őrizték. II. Gyula 1508-ban azzal bízta meg Raffaellót, hogy a vatikáni *stanzákat* (dísztermeket) festményeivel díszítse, eltüntetve ezáltal a korábbi dekorációkat. Raffaello munkáit voltaképpen ettől az időtől kezdve tekintették műalkotásnak.

A középkori művészetet akkor érthetjük meg igazán, ha alkotásaiból nem teremtünk képzeletbeli múzeumot, hanem eredeti helyükön próbáljuk szemügyre venni őket: a szobrokat a székesegyházak falfülkéiben, az oltárképeket a templombelsőben, az ereklyéket az ereklyetartókban. Alkotóik megrendelésre dolgoztak, műveiket nem a művészet kedvéért hozták létre. A művészetet nem övezte dicsfény, a mesterek igyekeztek a legjobb díjazásért, a legnagyobb méltóságú megrendelőknek dolgozni. A mesterségbeli tudásnak pontos ismérvei voltak, egy megrendelőt aligha ámíthatott el egy dilettáns. A 12. századig egy-egy kiváló mestert legfeljebb a szűkebb közössége ismert, de e század beköszöntével az építészek, a szobrászok sőt még a festők is eljuthattak távoli vidékekre, s ott vállalhattak munkát.

Az eredeti tehetség kibontakozását tanítómestereinek köszönhette, s minél nehezebb szakmáról volt szó, a szakmabeliek annál féltékenyebben őrizték titkait. A művészek nem magányos farkasként, hanem érdekközösségek tagjaiként éltek. Ha egy művész, hírének köszönhetően nagyobb megrendelést kapott, elvárták tőle, hogy a munkába az egész műhelyt bevonja, lett legyen szó akár katedrális építéséről, akár freskók festéséről. A főpallér nemcsak építész, de vállalkozó is volt egyben. Napjainkban elkülönült művészeti ágak tekintjük a festészetet, a szobrászatot és az építészetet. A középkorban ezzel szemben maga a templom elkülönült művészeti egység volt, amelynek létrehozásában mindhárom művészeti ág képviselői részt vállaltak. A legtöbb ember számára a helybeli templom volt az egyetlen „szépművészeti múzeum”. Nem hasonlították össze az egyik festményt a másikkal, hanem valamennyit az egyéb kultikus tárgyakkal összefüggésben nézték, s nem alkotóik hozzáértését értékelték, hanem szent misztériumok öltöttek testet ezekben az ábrázolásokban.

A *Maestà*t, Duccio oltárképét a sienai székesegyházban (1308–1310) elragadtatással fogadták a város polgárai; századunkban, különösen restaurálása óta, még nagyobb lett a híre. Duccio az oltárkép mindkét oldalát jelene-

tekkel díszítette. Többképen a feltámadást örökítette meg, ezek közé tartozik az itt látható kép: Jézus megjelenik Máriaanak a kertben.

Amikor Constantinus megújította a birodalmat, jellegzetesen antik stílusban építtette meg az új fővárost, Konstantinápolyt. Róma szépségét is felülmúló székhelyet akart. E város több mint ezer éven keresztül dicsőségesen hirdette: mit is jelentett a római civilizáció. Nyugat-európai város soha nyomába sem ért. Ugyanis az ottani barbár uralkodók, még ha felhasználták is a római városokat, nagy léptékű építkezésekbe nem kezdtek. Új váraik és erődeik többnyire a fennhatóságuk alatt álló területek határvidékén épültek védelmi céllal, építésüknél nem törekedtek hivalkodó pompára. A vándorlások kora lezárult, a barbárok „letelepedtek”, uralkodók és főembereik vándoréletmódot folytattak továbbra is, jártak egyik birtokukról a másikra, s egy helyütt csak ritkán maradtak huzamosabb ideig. A nagyrálátobbak a nyarat háborúzással töltötték, és többször háltak sátrukban, mint palotáikban. III. Henrik volt az első angol király, aki időt és fáradságot szentelt várai kényelmesebbé tételére és díszítésére: utódai azonban ismét a harcmezőn foglalták el magukat, és kevesebbet törődtek azzal, hogy szép állandó lakhelyeket teremtsenek. A társadalmi ranglétra alsó fokán hasonlóképpen közömbösebbek voltak tartós lakóhelyek építése iránt. Feházákat emeltek, olykor csak a ház szerkezete készült gerendákból, a falakat vesszőfonadékból, sárból, vályogból alakították ki. Az egymáshoz szorosan tapadó házakat gyakran pusztította el tűzvész. Az újjáépítésben a mesteremberek mellett bizonyára a szomszédok is segítettek. Az egyszerű és könnyen felépíthető lakóépü-

letnek többféle funkciónak kellett megfelelnie: védeni lakóit a martalócok ellen, tárolni a gazda értékeit, többek között a gabona- és egyéb élelmiszerkészleteket, és befogadni télire a jószágot. A házépítés – mai mércénk szerint – évszázadokon át igencsak kezdetleges volt, építéséről aligha beszélhetünk. A 13. században, amikor Nyugat-Európában nagy kővárakat emeltek, hadmérnököket alkalmaztak a munka előkészítésére, a helyszín egyengetésére, az effajta állandó táborok építésének tervezésére. Justinianus is mérnöki szakértelmet követelt, amikor Konstantinápolyban megépíttette a középkor legszebb épületét: a Hagia Sophiát.

Az időtálló építmények emelésének igénye végül is az embernek az örökkévalósággal való szembesüléséből született. A középkori keresztény építészet legalábbis három különböző vallásos célt szolgált. Constantinus előtt a hívők igényeit a közösségek a maguk erejéből elégítették ki, s így követendő modellhez nem alkalmazkodtak. Miután a császár megtért, az állam magára vállalta az egyre nagyobb lélekszámú gyülekezetek befogadására alkalmas, pompás szertartásnak otthont adó bazilikák építését. A római Lateráni-bazilikában több ezer hívő foglalhatott helyet. E hatalmas templomok nagy hatást gyakoroltak azokra a későbbi nemzedékekre is, amelyek csak kisebb arányú építkezésekbe fogtak. Emeltek azonban templomokat szent ereklyék fölé vagy búcsújáró helyeken. E templomok egyike-másika kicsiny maradt, de olyan is akadt szép számmal, amelyet ki kellett bővíteni, ha a kultusz népszerűvé vált. Amikor az ilyen helyeket püspöki vagy szerzetesi székhellyé tették, a rendszeressé váló istentisztelet még újabb követelményeket támasztott az épülettel szemben. Róma és a Szentföld templomait tekintették mintának a nyugat-európai templomépítők. Az északi barbárok, akik nem voltak jártasak kőépületek emelésében, szükségképpen délről hívtak eleinte szakembereket.

A Karoling reneszánsz idején nagy erőfeszítéseket tettek, hogy a birodalom gazdagabb templomait újfent s valóban „birodalmi” lépték szerint építsék fel. S mivel ehhez Róma templomai szolgáltatták a mintát, a stílus a „román” elnevezést kapta. A legnagyobb technikai nehézséget a kötömbök díszítése jelentette. Az építőmesterek szilárd, biztonságos tartószerkezeteket építettek, amelyeket tetszetős faragásokkal, oszlopfőkkel próbáltak könnyedebbé tenni. Ahogy nőtt az önbizalmuk, magát a szerkezetet is módosították, egyre magasabb és könnyedebb konstrukciót hoztak létre, vigyázva arra, hogy az oszlopok elbírják a boltívek terhét. Északon megnövelték a templomablakok méretét, hogy több fény jusson Isten hajlékába. Így született meg az új építészeti stílus, a „gótika”. Az új technikai problémákkal megbirkózó mesterek az új stílust Franciaországból indulva elterjesztették a római katolikus kereszténység más vidékein is, ahol aztán a gótika helyi, „nemzeti” jellegzetességekkel gazdagodott.

A 166. és 167. oldalon látható rajzok jól szemléltetik, hogy milyen eszközökkel, technikai megoldásokkal teremttették meg az egykori mesterek a gótikus építészet csodáit.

A Szent Bölcsesség (Hagia Sophia) temploma Konstantinápolyban. Építtette Justinianus, tervezte Tralles Anthemius és Milétoszi Izidor. Egy régebbi templom helyére épült, s mindössze öt év alatt lett készen (532–537). Kívülről masszív és meglehetősen érdektelen, de aki belép, abból a belső tér csodálatát vált ki. Arányai harmonikusak, ornamentikája káprázatos szépségű. Az épületet a 31 méter átmérőjű kupola koronázza meg. A középkorban ez volt a keresztény világ leghíresebb temploma.

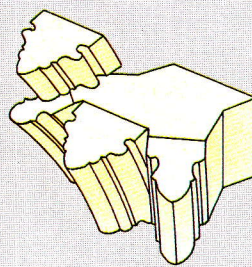
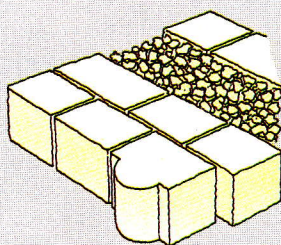
Ami az intellektuális központokat illeti, a felhasznált kritériumok valamelyest elfogadhatóbbak. A párizsi vagy bolgoinai iskolák nemzetközi hírneve Európa minden tájáról vonzotta az érdeklődőket. Az egyetemek számának megnövekedése nem okozott lényeges változást ezen a téren, mert a kisebb egyetemek többnyire helyi jelentőségűek voltak. A 15. századi Itáliában az intellektuális tevékenység korántsem az egyetemek monopóliuma volt. Az uralkodói udvarok, de a köztársaságok is vonzották a tudósokat, a művészeket, a feltalálókat. Nagy Károly kora óta minden nagy uralkodói udvar egyúttal a kor művelődési központja is volt. A kulturális tevékenység bemutatására vállalkozó térképünknek természetesen megvannak a korlátai. De ha teljesen lemondanánk arról, hogy utaljunk rá, az még nagyobb hiba lenne. El sem képzelhető olyan léptékű Európa-térkép, amelyen fel lehetne tüntetni minden olyan helyet, ahol a középkor embere jelentősen szellemi munkálkodásának.

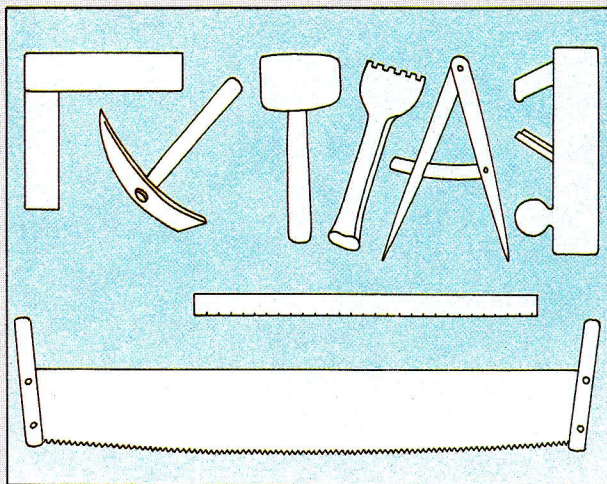
A KATEDRÁLISOK ÉPÍTÉSE

A 12. századbeli gótikus építészek találták ki, miképpen lehet nagy épületeket emelni úgy, hogy stabilitásuk ne a falak vastagságán múljon: megosztották a szerkezet súlyát a bordázaton és támpilléreken, amelyek az épület vázát alkották. Dinamikusan stabil épületeket alkottak így, példátlan magasságokba törtek, az összhatás mégis légiesen könnyed maradt. A szerkesztés titkait értő kézművesek nagy megbecsülésnek örvendtek. A frank királyság középső térségéből majd egy évszázadon át indultak útnak építőmesterek és vándoroltak egyik helyszínről a másikra, ahogyan a képzeletet hatalmába kerítő új stílus iránti lelkesedés megkövetelte. Idő múltán annyira ismeretessé és taníthatóvá vált a mesterség minden fortélyja, hogy a keresztény Európa minden táján helybeli kőművesek munkálkodtak. Addig azonban a nagyobb építkezéseken vándorló mesterek dolgoztak. Az építőmester, mintegy harminc főnyi képzett segédjével, vállalta a teljes építkezést, ahol erre elő tudták teremteni az anyagi és egyéb feltételeket. Ő tervezte meg a kőfaragók mintasablonjait. Az egyszerűbb munkát, például a fuvarozást a helybéliekkel végeztették el.

A lassan kötő habarcs szabta meg az építkezés szükségszerű szüneteit, nevezetesen azt az időt, amíg a bolthajtás alól ki lehetett szedni a zsáuzatot. Addig az építőmester másutt vállalt munkát a csapatával. A sajátos technikai körülmények és az átmenetileg kedvező gazdasági időszakok bizonyára megszabták a helyszín és környéke társadalmi életét, amely az építkezés ritmusa szerint egyszer aktivitástól forrt, másszor pangott. Az izgalomban, melyet e nagyszabású építkezések keltettek, részesültek a későbbi nemzedékek is, de sok titok maradt felfedetlenül, annak ellenére, hogy a történészek lelkesen kutatták és kutatják a csodálatos épületek történetét.

A kőfaragó kézjegye jelzi, melyik követ melyik mesterember faragta. A szokás eredete az ókorba nyúlik vissza, de megtalálható még a késő középkorban is. Valószínűleg darabbérben fizették a faragókat, s ezért jelölték meg köveiket; ugyanis a legjobban faragott köveken, amelyeket a szerződéssel rendelkező mesterek készítettek, gyakran nincs kézjegy.

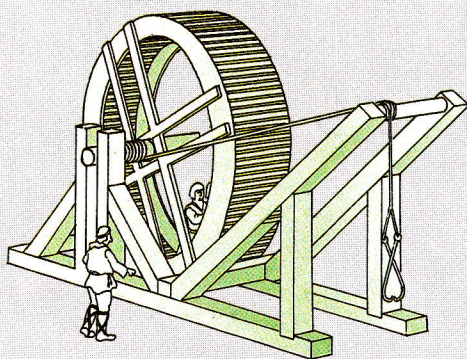
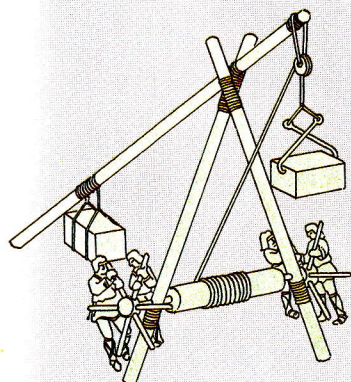

A román kori építészeti fő sajátága, a stabilitásra való törekvés erős falakat követelt meg, melyek belső magját terméskő alkotta. A gótikában az épület súlyát nem a falak viselik, hanem az oszlopok és a támpillérek. Ezeket pontosan faragott, pontosan illeszkedő kövekből kellett építeni. Az illusztráció jól mutatja, milyen bonyolult profiljuk van a köveknek, amelyek az egész terhet viselik és a nyomást átviszik az oszlopokra.

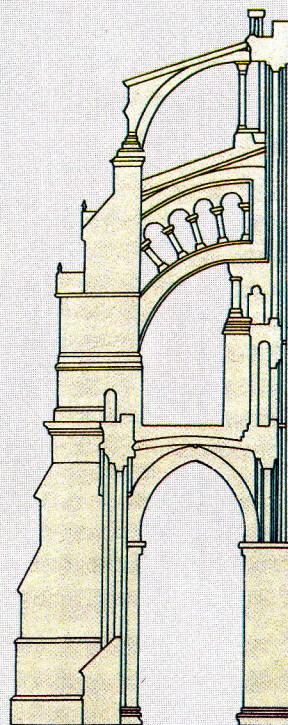
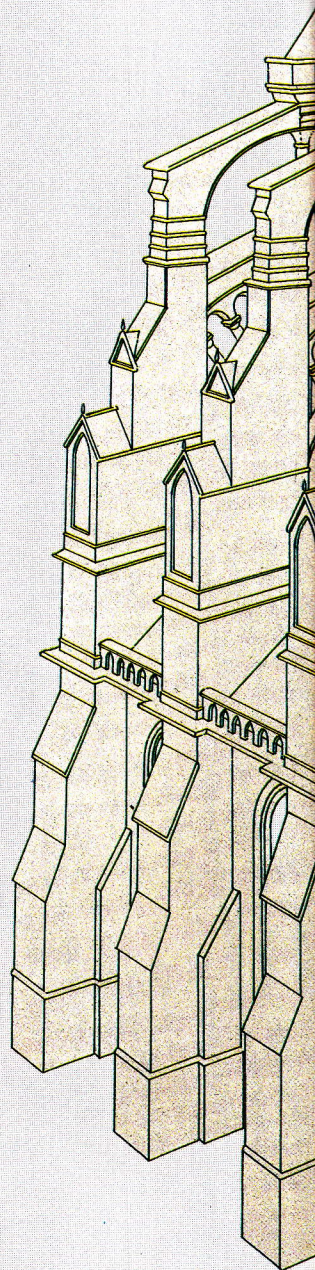
A méretre faragott nagy tömböket el kellett szállítani, és a helyükre emelni. Gépek nélkül ez megannyi rabszolgával sem sikerülhetett volna – és rabszolgával nem rendelkeztek. A géppark két legfontosabb

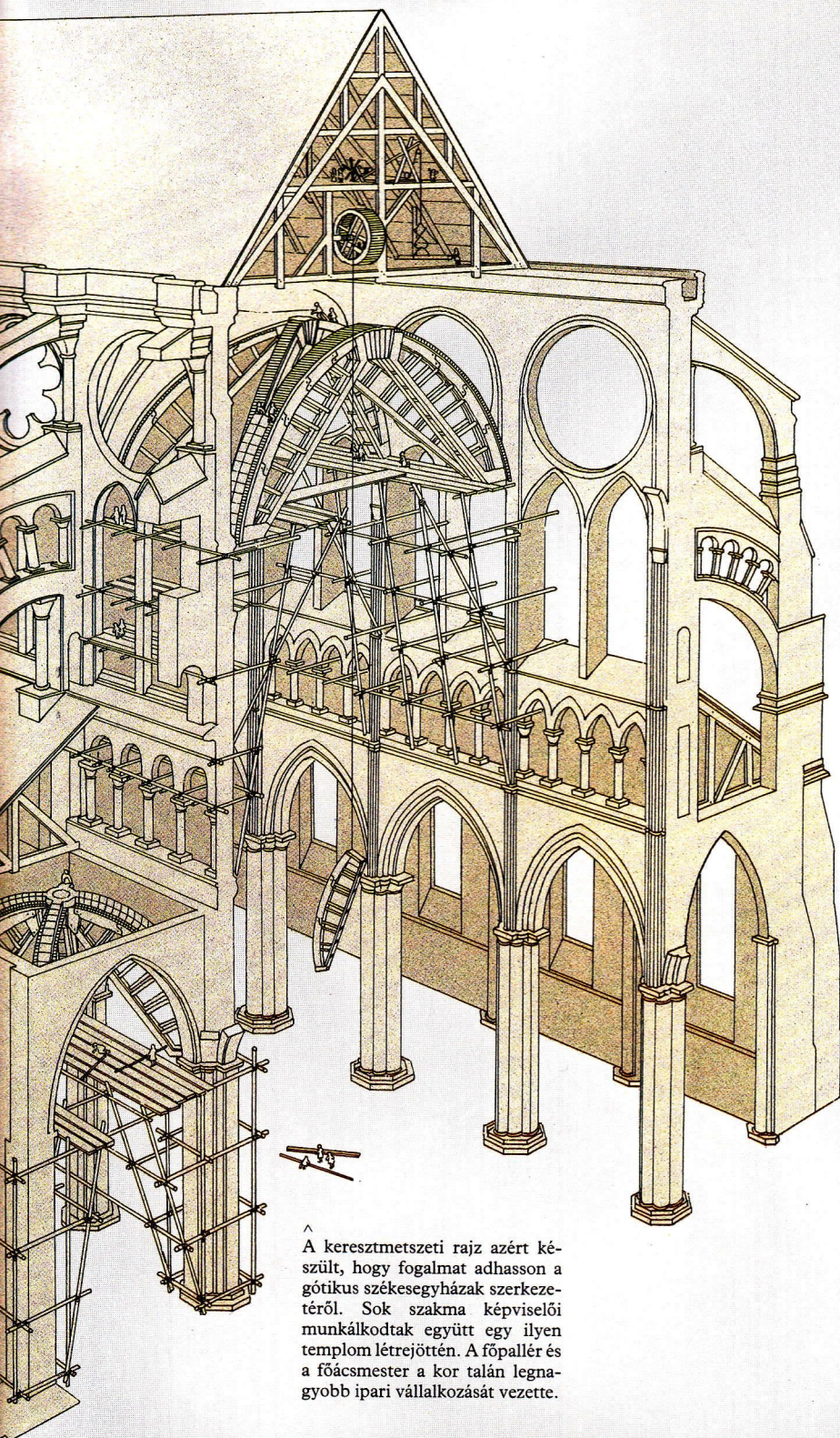
egysége a csörlő és a taposókerék volt, amelyek a 12. században újdonságnak számítottak, éppen ezért a kéziratok illuminátorai szívesen örökítették meg őket.

A kőfaragók itt bemutatott szerkezetei még ma is ismertek. A középkori kőműves ezekkel fejtette ki követ, s faragta meg a mintasablon alapján, amelyet a főpallér készített. A jó kőfaragó a legkeményebb követ is igen pontosan a kívánt méretre tudta alakítani.

A támvívet először Párizsban és Reimsben alkalmazták 1175 körül. A chartres-i katedrális volt az első épület (1194), amely teljesen ezzel a módszerrel épült. Ha a támvívek viselik a bolthajtások terhet, elhagyhatók a galériák, s az oldalhajó rögtön az ívek fölött befedhető; ily módon az oldaltető felett nagyméretű ablakokat lehetett alkalmazni a szokásosnál sokkal lejjebb, s a templomot elárasztotta a fény. Mivel a konstrukció súlyát a külső támvívek viselték, az épület belseje valóban Isten fényessége házává lett, s az építmény hatalmas sátorhoz (tabernakulumhoz) vált hasonlóvá, melyet jó erősen a földhöz cövekeltek.

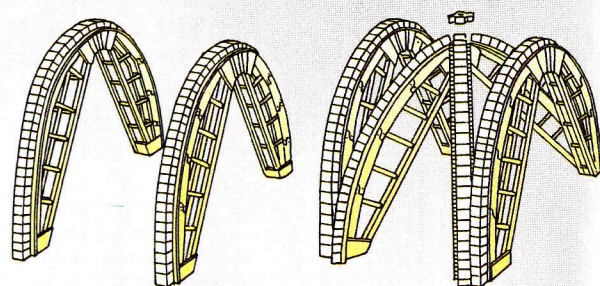
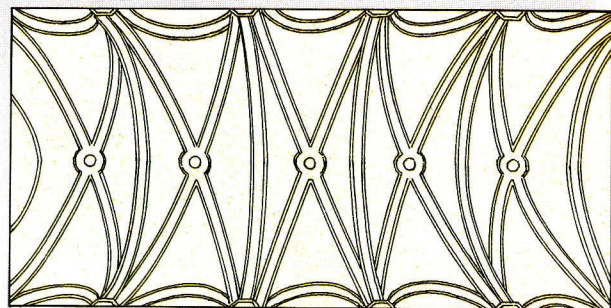

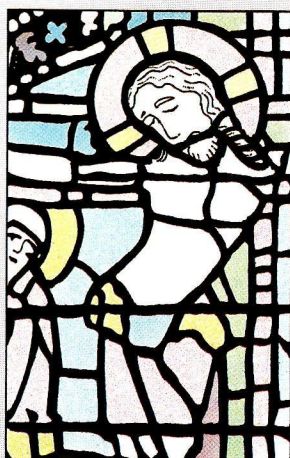
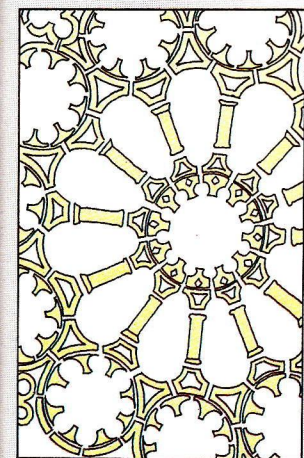
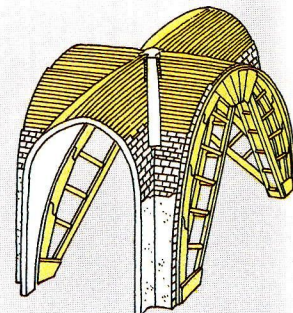
A keresztmetszeti rajz azért készült, hogy fogalmat adhasson a gótikus székesegyházak szerkezetéről. Sok szakma képviselői munkálkodtak együtt egy ilyen templom létrejöttén. A főpallér és a főácsmester a kor talán legnagyobb ipari vállalkozását vezette.

Ács és kőműves egyesült erőfeszítéséből született a boltív, bár az ácsolat eltávolítása után a kőművesé lett a maradandó dicsőség. Képünk a boltívet úgy ábrázolja, mintha alulról látnánk. Építés közben az ács alkotta boltozatzs-

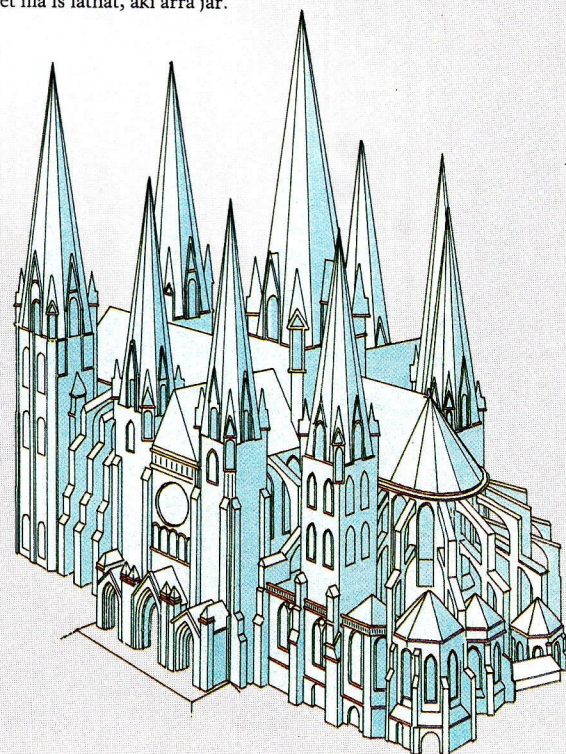
lu viselte a szerkezet súlyát, erre fektette fel a kőműves a bordaíveket, melyeket a zárókő fogott egybe az ív legmagasabb pontján. Mikor a habarcs megkötött, eltávolították a zsaluzást, és lentől meg lehetett csodálni a kész boltívet.

Amikor az új chartres-i katedrális tervezték, a két, ma is álló nyugati tornyon kívül a kereszthajó portáljaihoz, a kórus két oldalára, valamint a főhajó és a kereszthajó találkozására, az úgynevezett négyzet fölül is tornyokat szántak. Így összesen kilenc tornya lett volna a székesegyháznak; a kilences misztikus szám, mely Chartres-ban – mint tudjuk – különösen sokat jelentett. Több mint negyed századdal később a tervről fokozatosan lemondtak. Végeredmény az a drámai erejű épület lett, amelyet ma is láthat, aki arra jár.

< Nagyjából száz év alatt körülbelül húsz nagy ablakoztatást készítettek a francia katedrálisokban; így tehát csak néhány kiváltságos kőfaragónak jutott az a megtisztelő feladat, hogy ilyet tervezhessen. Két egyforma nem akadt a rozetták között, bár bizonyos elemek tökéletesen egyformák. A pontos terv szerint megfaragott köveket sokszor más kőműves vagy faragó illesztette a helyükre. Az ablakokat valószínűleg elkészültük után igen hamar beüvegezték. A chartres-i rozetták egyenként háromszáz négyzetméter színes üveggel büszkélkedhetnek. Hat üvegműves dolgozott két-három éven át egy-egy ablakon.

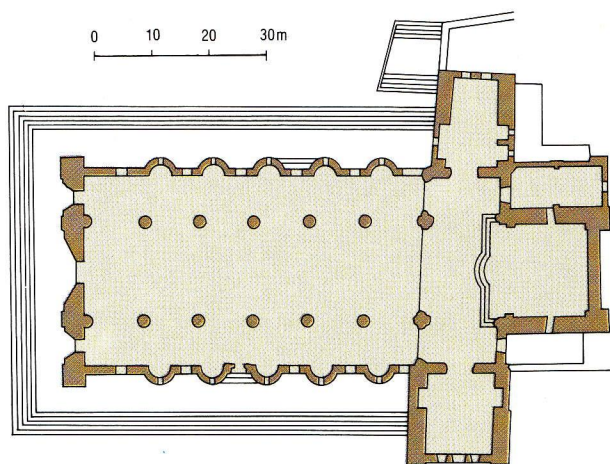
ORVIETO

1284-ben határozták el, hogy új katedrálist kap Orvieto; az építkezés 1290-ben kezdődött meg. Két nagyméretű rajz maradt ránk az előkészítő tervekkel, s a középkori Itáliában ez is példátlan volt. Különös gonddal jártak el tehát, mégis 1309-ben, amikor helyére került az első tetőgerenda, egyesek aggódni kezdtek az épület jövőjéért. Lorenzo Maitani sienai építőmesterhez fordultak segítségért, és az elkövetkező húsz évben ő irányította az építkezést, és ő faragta a nyugati homlokzat alsó kőszobrait. Ebben a szakaszban épült meg a kórus is. Az eredetileg téglalap alapú templomot később két kereszthajóval egészítették ki. A katedrális építőinek vezérelve az egymásnak ellentmondó elemek összebékítése volt, ennek legszembeötlőbb példája a csikos travertino- és bazaltcsikokból álló kőburkolat. A homlokzat különösen bonyolult, négy vízszintes sávjában félköríves és csúcsíves kapulezárások, háromszögoromzatok, rózsablak, szobrok és mozaikok egyaránt helyet kaptak.

A tolakodó kereszthajóktól eltekintve, a külső látvány azt igazolja, hogy a székesegyházat az eredeti terveknek megfelelően építették föl. A szín és a ritmus között feszülő drámai ellentét azt az izgalmat fejezi ki, amely jellemző volt az egykorú Itália művészetére és politikájára egyaránt.

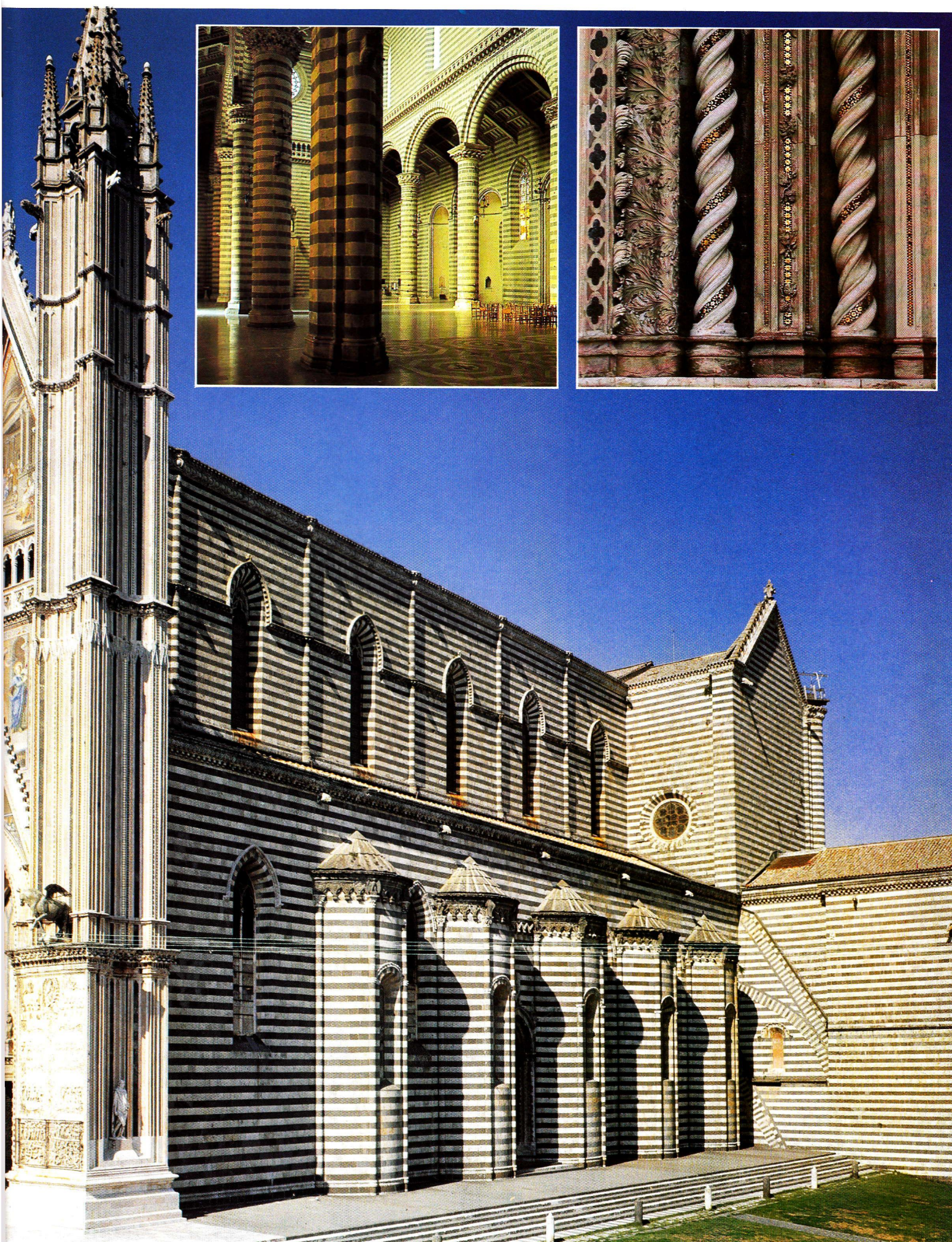
Az enteriőr harmóniája látszatra ellentétes hatások egyensúlyából teremtdött meg. A két méter átmérőjű nagy oszlopoknak az oldalhajó abszissái az ellenlábasai. A vízszintes csikozást a középhajó fülkéi egyensúlyozzák ki, együtt a felső szint csúcsíves ablakaival, melyek egyszerűen a falba vannak süllyesztve (*fent középen*).

Ez a részlet némi fogalmat adhat a homlokzati portálok változatos ornamentikájáról, a felhasznált anyagok sokféleségéről, és végül a gazdag, csillogó összehatásról. A cosmata stílusú csavart oszlopok római minta alapján készültek, s a nyugati kapu modernebb francia stílusával vannak összebékítve (*fent jobbra*).

Éva teremtése a nyugati homlokzat aljáról. Maitani művének tartják. Az elemzés kimutatta, hogy ezeket a domborműveket először csak kinagyvolták, s aztán fokozatosan dolgozták ki. Csak bizonyos részek készültek el teljesen. Meglehet, hogy más-más művész dolgozott a növényzeten és az emberalakok haján. Két, teljesen elkészült angyalfigura bizonyítja, mire volt képes az egykorú mester.

Kőfaragás

A középkor szobrászata a görög előzményekre épült. A barbárok keresztény közvetítéssel ismerték meg a görög hagyományokat. A fennmaradt emlékek tanúsága szerint azonban nem törekedtek valóságghű ábrázolásokra. Amikor a barbárok felvették a kereszténységet, egész alakos szobrok csak a császárokról készültek, s ezeket köztereken állították fel. Krisztust és a szenteket megörökítették mozaikon vagy elefántcsont faragványokon, de szobrok nem készültek róluk. Mivel akkoriban szívesebben építkeztek téglából, mint márványból, a kőfaragók szerepe csökkent, legfeljebb díszítésre korlátozódott, bár bizonyos pompás kapubéletek (Itáliában legálábbis) azt bizonyítják, hogy a barbár invázió miatt nem szűnt meg végleg e művészet.

A Karolingoknak és az Ottóknak az antik római kultúra iránt megélénkülő érdeklődése végül is megújította a kőfaragóművészetet. Ebben a szakaszban alighanem a fémművesek szolgáltak jó példával, ugyanis ők előbb viaszból mintázták meg modelljeiket. Itália egyes vidékein, valamint Dél-Franciaországban a középkori szobrászok tanulmányozni kezdték a környezetükben fellelhető antik szobrokat, így kezdték tökéletesíteni technikájukat. A valódi nagy lendületet azonban a 11. században kibontakozó nagyarányú templomépítkezések adták: az antikvitás napjai óta most először lett a kőműveség és a kőfaragás biztos, megbecsült és jól jövedelmező foglalkozás. A főépítőmestert bízták meg az építkezés irányításával, akinek szüksége volt a mesterség rejtelmeiben járatos fiatal segédekre. A legtehetségesebbek nem érték be a kőtömbök megmunkálásával, az oszlopok díszítésével. Már a román stílusú templomokban is faragással díszítették az arkádokat, a gyámköveket, oszlopfőket, sőt domborművek is készültek, olykor bonyolult tumpanonok a hatalmas portálok fölött. A zömök kőtemplomokat főként domborművek díszítették. Amikor a kőfaragók már akár egy teljes homlokzatot képesek lettek díszíteni, az építőmesterek tudták a módját, miként tegyék könnyedebbé és kecsesebbé az épület szerkezetét. A kőfaragás nem csupán díszítőelem volt: maga az épület vált hatalmas méretű térplasztikává. Minden oldalát tetszetős csipkézettel díszítették, s a szoborfülkékbe újra egész alakos szobrok kerültek. A gótikus stílus, amelyet Itáliában is elterjesztettek, megújuló érdeklődést gerjesztett az antik rómaiak munkái iránt – miként azt a Pisano család példája is mutatja. A 13. századtól kezdve a szobrászok soha nem voltak híjával sem ötletnek, sem megbízásnak.

A két római augustus (Diocletianus és Maximianus) a 3. századból. Mindkét figura katonai öltözékben van; egyik kezükben földgolyót tartanak, a másikkal átölelik egymást. E furcsa, gnómszerű alakok korántsem fenségesek, de a megosztott hatalom és az egyetértés hangulatát pompásan fejezik ki a maguk módján.

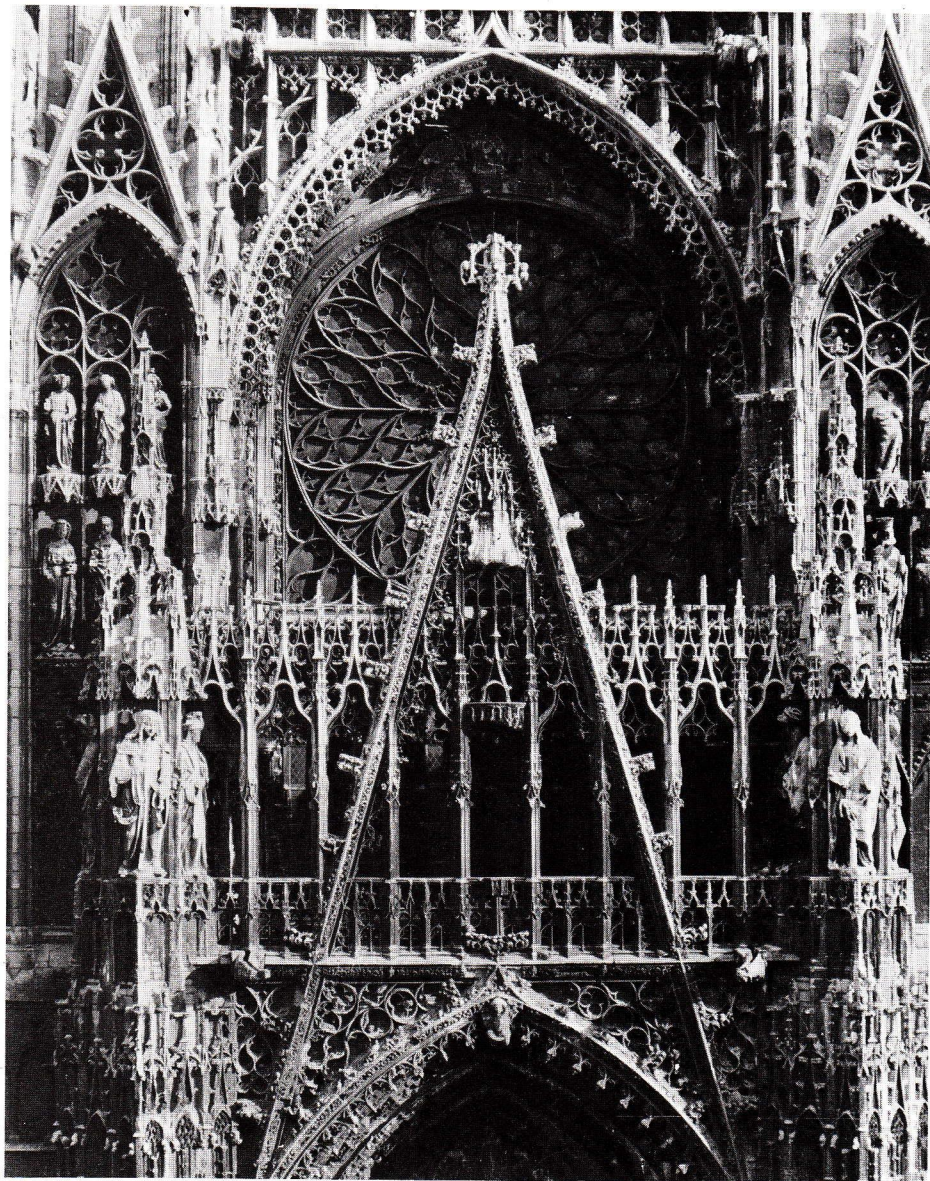
^ Szent Péter a moissac-i apátsági templom déli kapujáról 1115 körül. Összehasonlítható egy korábbi Szent Péter-ábrázolással, a moissac-i klostorból, amely azt bizonyítja, hogy a szobrászat ekkor már feszültséget, energiát tudott sejtetni. A kulcsokat tartó Péter oroszlánon áll, amely a Sántát jelképezi, de tekintete, hódolattal, a fölötté trónoló Krisztus felé fordul. A póz kissé erőltetett, de a kompozíció ereje elsöprő.

< A perjel kapuja az elyi kolostorban, az 1130–1140-es évekből. Igényes ornamentikájú faragvány, növényi arabeszekkel, madarakkal, vadállatokkal. A tumpanon szakálltalan Krisztust ábrázol aureolában, két angyallal. A mintát angol kódexekből vették, de nagyvonalú eleganciájához kevésnek bizonyult a kőfaragó tehetsége.

Húsvéti gyertyatartó a római San Paolo fuori le Mura-ban (1170 körül). Ez a hat méter magas, páratlan gyertyatartó Nicolo d'Angelo és Pietro Vassalletto munkája. Talapzatán félig állati, félig emberi figurák nyüzsögnek, tetején

fantasztikus lények egy klasszikus vázát emelnek magasra. A zónákra osztott oszlop alsó felén Krisztus halálát és feltámadását láthatjuk. A művészek sokat merítettek az ókori szarkofágok és a lango-bard kőfaragók stílusából.

A roueni székesegyház nyugati homlokzata. E befejezetlen és nem tiszta stílusú volta ellenére is lenyűgöző homlokzat erősen megrongálódott a második világháborúban. Elgondolása és kivitelezése így is csodálatra méltó. A flamboyant stílusú csipkészet keletkezési ideje nem állapítható meg pontosan, de valószínűleg akkortájt faragták, amikor VIII. Károly és XI. Lajos Itáliában csatázott.

Az új reimsi katedrális 1210-ben tervezték. A középső ajtó belső oldalán a bibliai Melkizedek látható, amint szent ostyát nyújt át Ábrahámnak, aki itt 13. századi harcosként jelenik meg, miként a Szent Lajos psalteriumban is. Múltán kelt csodálkozást és elismerést e kompozíció kidolgozása, Melkizedek fennkölt figurája, és az, hogy a művész a bibliai jelenetet korabeli külsőségek közepette mutatja be.

Fafaragás

A középkori kézművesek fémme, kővel, fával egyaránt szakértelemmel dolgoztak. Nem akartak semmilyen művészeti eszményt megvalósítani; nem is kívántak esztétikai élvezetet nyújtani megbízójuknak. A féműves sokféleképpen gyümölcsoztethette tudását, de kőszobrot mégsem tudott készíteni. A mintázásban való jártasságát részben kiélhette, ha keresztelőkutat vagy szentségtartót alkotott, de ezek nem szobrászati munkák. A barbárok eredetileg nem kőből, hanem fából vagy fémből készítették műalkotásaikat. Fatárgyak sokasága pusztult el az évszázadok során.

A 12. századig a legtöbb épületet fából emelték olcsón és gyorsan. Ezért is pusztított gyakran tűzvész, az épületeket ilyenkor újjáépítették, de eleve nem szánták különösebben hosszú életűnek. A korai barbár építészet tanúsága szerint a nagyuraknak már akkoriban is tágas fedett csarnokokot tudtak építeni. Még a 12. században is sok vár épült oly módon, hogy földsáncok tetején cölöpfalat emeltek. A korai kőtemplomok tetőszerkezete legtöbbször fából készült, s amikor a gótikus építészek felfedezték a boltívet, az ács volt az, aki elkészítette a zsaluzatot és az állványzatot. Bizonyos nagy csarnokok bonyolult tetőszerkezete lentől is teljességében látható, tanúsítva az egykori mesterek hozzáértését és magabiztosságát.

Kevés szó szokott esni a középkor faszobrászatáról. A legelbűvölőbb fajták egyikéről, a misericordról beszéltünk már, de ezeket a faragványokat nem a közönségnek szánták. A templomokat és csarnokokat díszítő hajdani fafaragványoknak csak igen kis része maradt ránk, de ennyiből is látható, hogy milyen fontos szerepük volt egykor. A legrégebbi fafaragványok is fölveszik a versenyt bármely kor szobrászatával, s bizonyítják az egykori mesterek megjelenítő erejét.

^
Fából faragott Madonna a norvégiai Griskéből. A Mária-kultusz a 12. századtól kezdve fejlődött ki. A folyamat része volt annak, hogy az emberekben újfajta érzelmek alakultak ki Krisztus földi életével és szenvedésével kapcsolatban.

Borgund temploma a norvégiai Søgneban, 1150 körül. Az összes norvég fatemplomot 1000 és 1300 között építették; 25 templom még ma is áll; 700 hajdaniról van tudomásunk. A kőből épült bazilikák némi hatással voltak a fakonstrukciók alaprajzára, ám a tetőzetek az ácsmesterek leleményességéről és esztétikai érzékéről tanúskodnak. Az évszázadok folyamán a mesterek tökéletesítették épületeik ellenállását az időjárással szemben.

^
A római Santa Sabina faragott fakapuja az 5. századból. Valószínűleg szíriai kézművesek munkája, akik 18 jelenetet mutattak be az Ó- és Újtestamentumból. Itt Pétert láthatjuk, amint kakaskukorékoláskor megtagadja Krisztust. A kivitelezés kezdetleges, de az arányokban, a gesztusokban, a térközökben, az öltözetben és az építészeti elemekben egyértelműen felismerhető az antik hatás. Kiváltképp jellegzetes a ruhák redőzete, valamint az oszlop a jobb oldalon.

Vidéki angol templom részlete Garway-ből (Herefordshire). A tetőszerkezet, a tartó- és keresztgerendák, valamint a két szintben elhelyezett, három darabból álló és egy pontba összetartó viharkötőlécek jól mutatják a helybéli iparosok rátermettségét. A nagyobb épületek bonyolultabb, díszes tetőszerkezeteit a középkorban csak régi, jól bevált szakemberekre bízta. Munkáiknak mára már csak töredéke maradt fenn, hiszen köztudott, hogy egy részük idővel tönkrement, más részüket pedig átépítették.

Hársfából faragott angyal, Tilman > Riemenschneider munkája. A 16. század elején ez a tübingiai művész volt Németországban a legismertebb fafaragó. Számos pompás oltszobor tanúskodik kifejező erejéről és kivételes mesterségbeli tudásáról.

Ez a kedves faszobor zsúpkészítőt ábrázol, aki kezében zsúpgereblyét tart. A szobrocska egy templomi pad karfáját díszíti az angliai Suffolk grófság Ixworth Thorpe nevű falvában. Egyik kézműves rötta le vele tiszteletét a másik szakma művelője előtt. Noha a kivitelezés nehézkes, az arc és a test megformálása kifejező, s a kissé hetyke testtartás megfelelően adja vissza a nyeregretőn lovagoló zsúpkészítők pózát. Jellemző a fejedő és az öltözék, amelyet visel.

Üvegablakok

A színes templomablakok idézik meg talán legerőteljesebben a középkor hangulatát. Emmanuel Viollet-le-Duc (1814–1879) megírta egy gyerekkori élményét a párizsi Notre Dame-ban: amikor a nap keresztülragyogott a déli kereszthajó ablakrózsáján, s játszani kezdett az orgona, a kis Emmanuel azt hitte, az ablak énekel. Hét évszázaddal korábban Suger, Saint-Denis apátja úgy vélekedett, hogy a színes üvegablakoknak kell megmutatniuk az olvasni nem tudó szegényeknek, mi az, ami-ben hinniük kell. Mi elsősorban esztétikai élvezetet találunk a színes templomablakokban; de az egykori néző számára ezek szemléltető céllal készültek.

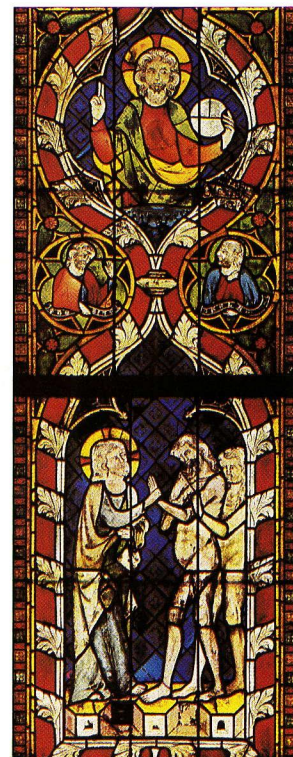
A kora középkori templomokban is bizonyosan voltak festett ablakok, de a ránk maradt üvegcserepekből nem lehet következtetni sem jellegükre, sem méretükre. Az elzászi Wissembourgból (Weissenburg) való Krisztus-fő a 11. század második felében készült: technikai tökélye ellenére sem derül ki azonban, hogy vajon történetek megjelenítésére is vállalkoztak-e a mesterek. A 12. század elején azonban Suger apát megrendelésére már hat ablakon bibliai és allegorikus jeleneteket ábrázoltak. E hat ablaknyi műalkotásból mindössze 16 restaurált tábla maradt ránk. Sugert témaválasztásában Rupert von Deutz (kb. 1075–1129/1130) bibliatudós irányította és ihlette meg, ami valószínűleg annyit jelent, hogy mesterembereinek nem álltak rendelkezésére másolni való képek. Az egyik ablakot, amely Jessze fáját, az illuminált kéziratok e kedvenc témáját először ábrázolta üvegen, szinte azonnal lemásolták a chartres-i katedrális építői. Három más ablak is fennmaradt Chartres-ban ebből az időből. Észak-Franciaországban másutt, nevezetesen Le Mans-ban és Poitiers-ben az egész ablakot betöltő bibliai jelenetek (a poitiers-i Keresztre feszítés több mint nyolc méter magas) azt mutatják, hogy az üvegfestés művészete, noha rövid múltra tekinthetett csak vissza, máris mesteri fokra emelkedett.

A 12. századtól a 16. századig az üvegfestés művészete együtt élt és fejlődött a gótikus építészeti technikával. A gótikus építészek magas templomokat építettek, melyeket fény árasztott el az Isten házának nagyobb dicsőségére, és alighanem a dísztelen üveggel, vagy mint a korai cisztercita templomok esetében, igen egyszerűen mintázott üveggel fedett magas ablakok jobban szolgálták volna az építész céljait. Igaz, hogy a színes üveg kevesebb fényt eresztett át, voltak viszont egyéb előnyei a sima üveggel szemben. A sokszínű üveg, melynek csillogása a fém ereklyetartók drágakő berakását utánozta, bizonyosan hozzásegítette a híveket az isteni szent misztérium jobb átéléséhez; ugyanakkor a színes üvegdarabokból összeállított bibliai illusztrációk, és a szentek életéből vett jelenetek – bármilyen nehéz volt is „olvasni” őket – arról tanúskodnak, hogy a megrendelők a könyvbéli képeket, amelyeket korábban freskó gyanánt lehetett látni a templomfalakon, le akarták fordítani eme új kifejezőeszköz nyelvére. Új mesterségek jöttek létre ebből eredően, és a gótikus épületek leggondosabban tanulmányozott részei éppen az ablakok lettek. Az üvegfestők, miként a kőfaragók, megrendelésre dolgoztak, és ha valahol elkészültek, indultak tovább.

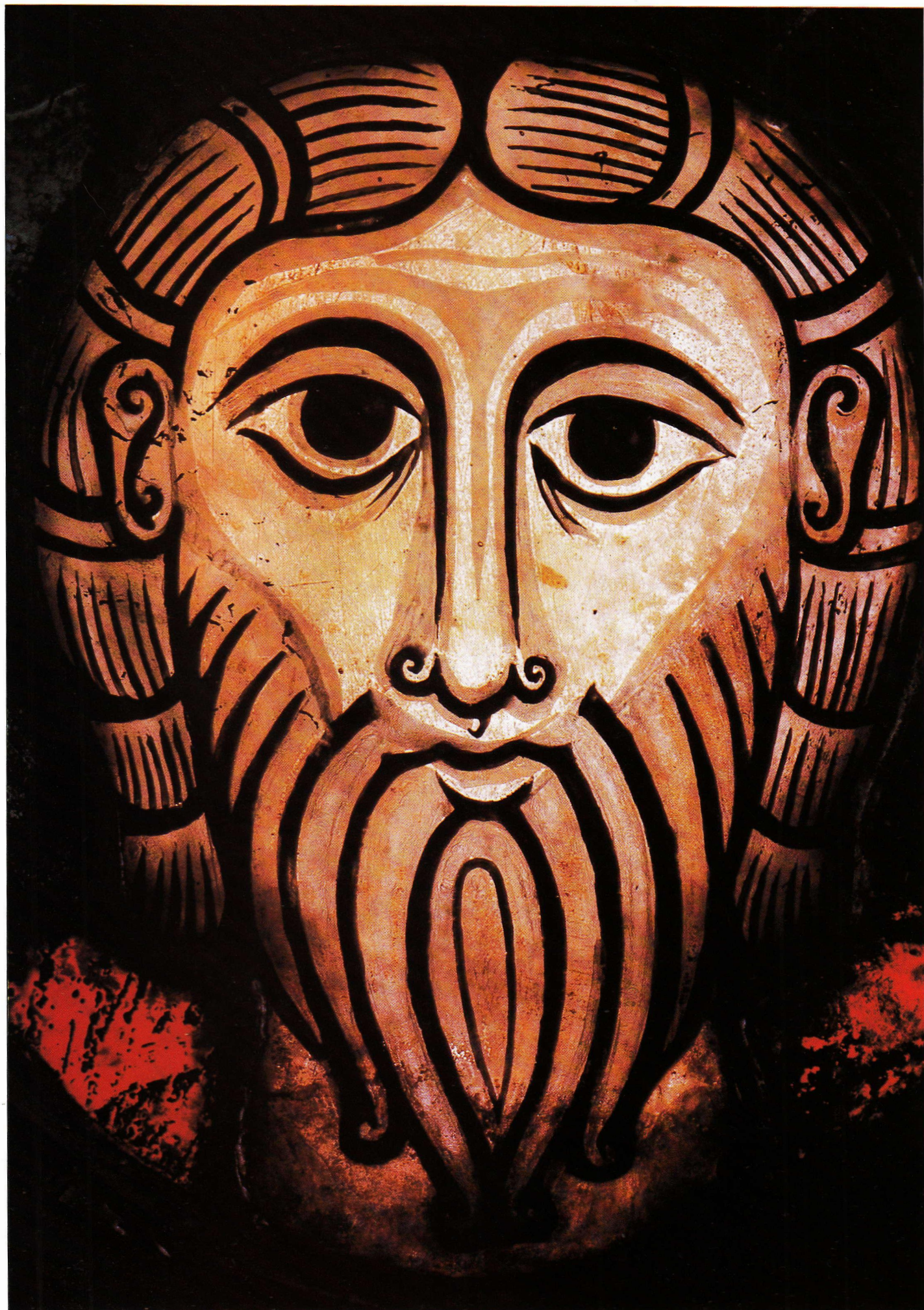
A katasztrofális 1194-es chartres-i tűzvész után újjá kellett építeni a katedrális, s ebben az új templomban készítették el az üvegfestők az első, viszonylag teljes sorozatot, amely ma is látható. 1200 és 1235 között több mint 100 ablakot üvegeztek be, összesen kétezer négyzetmétert. Sok üvegfestő dolgozott a katedrálison, s a költségeket több donátor állta, 1x. Lajos királlyal kezdve, anyján, Kasztíliai Blankán át Bretagne grófjáiig, végére hagyván a temérdek kereskedőt, kőfaragót, kézművest, de még a vízfordókat sem felejtve ki, akik meg akarták örökíteni magukat – védőszentjük által – festett üvegen a Szent Szűz legfőbb franciaországi kegyhelyén. Mind a maga védőszentjét akarta látni a színes ablakon, s ezért a chartres-i üvegablak sorozaton, az elbeszélést megszakítva bizonyos ablakokon szentek láthatók: Myrai Miklós, Becket Tamás, továbbá egy helybéli szent, Lubin püspök. Bourges vagy Reims katedrálisában – jóllehet mintául Chartres szolgált, összefüggőbb, következetesebb a jelenetek ábrázolása. Az ez idő tájt emelt nagy katedrálisok hasznát húztak szomszédai tapasztalataiból anélkül, hogy másolták volna őket. Szinte lehetetlen azonosítani az egyes mesterek keze

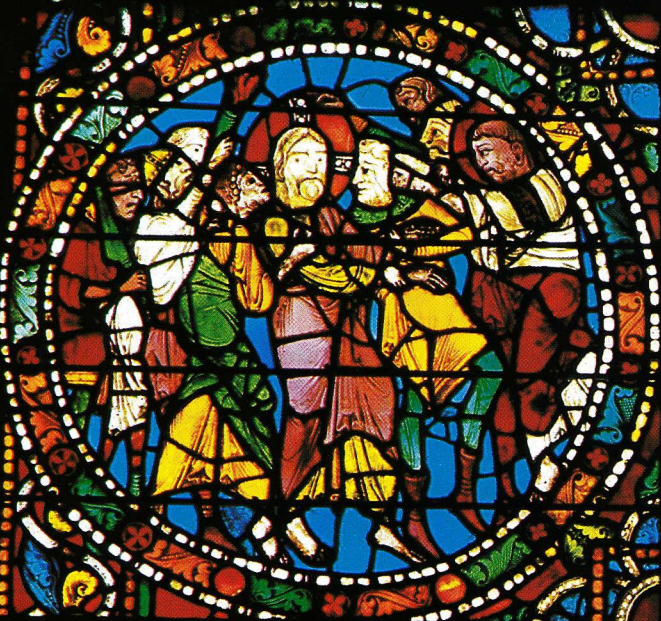
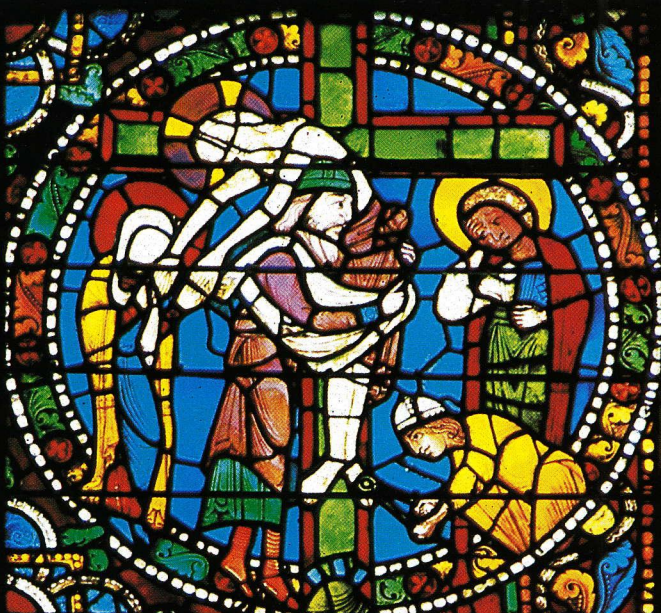
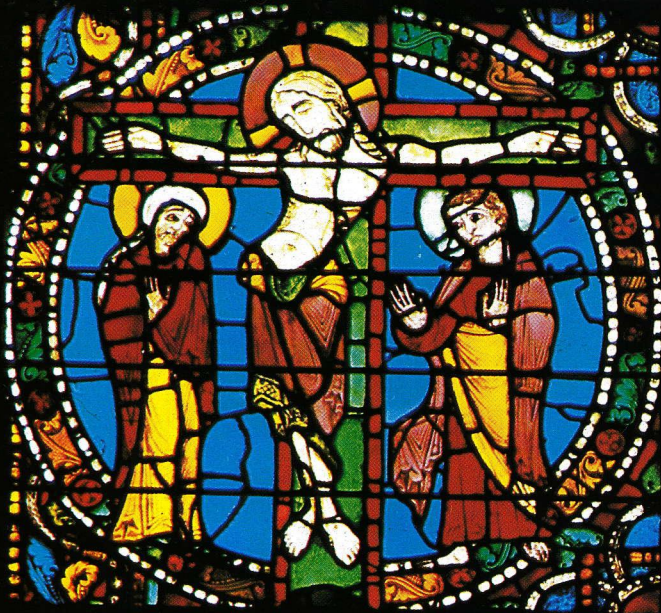
< Suger, Saint-Denis-i apát (1122–1151) kolostorának szentelte életét. Naplója számot ad arról, ahogy újjáépítette és színpitgette templomát, külön megemlítve a sok új festett üvegablakot. Kitér arra is, hogy az üvegfestmény az anyagtól az anyagtalan felé lendíti a lelket, és verseket idéz, amelyek a saját témaválasztásait igazolják. Főlismerte, hogy a színes ablak – anyaga és a benne lévő munka révén – értéket képvisel, és egy mester kézművest vett fel a klostrom ablakainak óvására és karbantartására. Azáltal, hogy magamagát is megörökíttette, fél szemmel nyilván az utókorra kacsintott. Ablakait azonban 1793-ban barbáru elpusztították, ami most látható, az Emmanuel Viollet-le-Duc rekonstrukciója a 19. század közepéről, amely mai szemmel igen nehézkesnek tűnik.

^ Ezek a feltámadást ábrázoló ablaktáblák a strassburgi katedrális Szent Lőrinc-kápolnájából valók a 14. század derekáról, és azt tanúsítják, hogy a festett üveg is alkalmazkodott a gótikus ízléshez. Ez látszik az építészeti hatású baldachinokon és a figurák kecses tartásán. A jeleneteket valószínűleg egykorú illuminációk alapján tervezték meg.

Ez a 11. századi Krisztusfej a wissembourgi (Weissenburg, Elzász) apátsági templomból való, s jó példa a műfaj csodálatos kifejező erejére, noha akkor a történetet elbeszélő üvegablak-művészet még fejletlen volt.

Chartres 12. századi ablakai jól bizonyítják a műfaj elbeszélő lehetőségeit. A nyugati oldalon Jézus családfáját az ún. Jessze-ablak mutatja be, életét a középső csücsíves ablak, kinszenvedését pedig, amely Krisztus színeváltozásával kezdődik alul, és a feltámadás jeleneteivel fejeződik be, a harmadik ablak. Ezek arról tanúszkodnak, hogy a mesteremberek finom színárnyalatokkal dolgoztak, de a tulajdonképpeni hatás a napfény játékatól függ. A nyugati rozetta, mely Krisztust a végítélet napján mutatja, a 13. századi újjáépítéskor kapott helyet a földi életet bemutató ciklus fölött.

Mózes és az aranyborjú: a Suger-ciklus 16 megmaradt ablakának egyike. A kompozíció azért igen figyelemreméltó, mert korábbi példákra nem támaszkodhatott.

A 14. században az üvegablakokat lejjebb helyezték, hogy a kor népszerűbb vallási felfogásával összhangban jobban lehessen látni őket. Ez a Szent Katalin-ábrázolás – kerékkel, koronával, stórával – a regensburgi székesegyházban látható, és 1343-ban készítették.

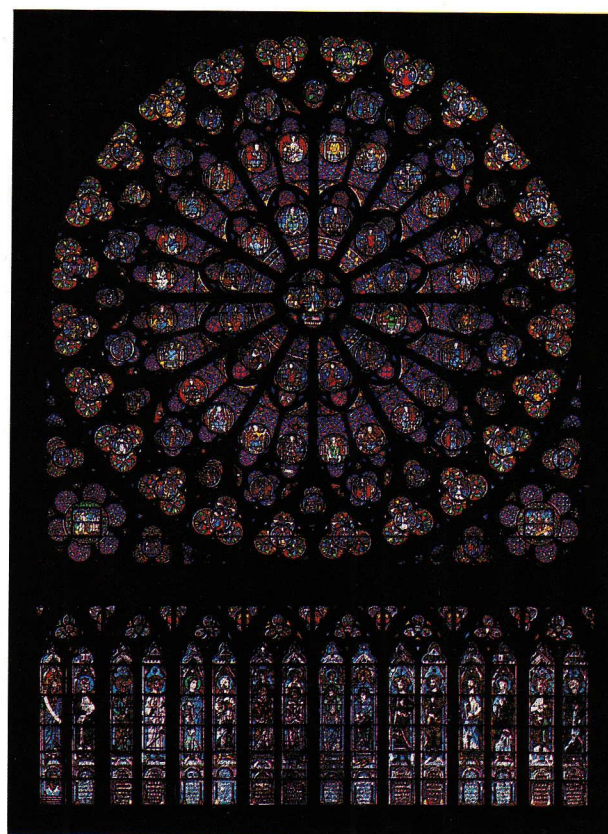
A párizsi Notre Dame rozettáját Jean de Chelles és Pierre de Montreuil 1270 körül készítette, mintegy 40 évvel a chartres-i rózszaablakok után, mintázata tisztán geometrikus, csak a fényhatásokra ügyel, s nem érzi szükségét a figurális megjelenítésnek.

> munkáját, vagy nyomon követni vándorlásait; miként a kőfaragók, ők is egyfolytában tökéletesedtek a saját tapasztalataik révén.

Az üvegfestő művészet csúcsát a párizsi Sainte Chapelle jelentette. A templomot IX. Lajos emeltette, hogy itt helyezze el a szent ereklyéket: a töviskoronát és a Szent Kereszt Konstantinápolyból kapott darabját. A színes üvegablakokat 1244 és 1248 között készítették. A felső kápolna gyakorlatilag csupa üveg, tizenöt nagy ablaka és egy nyugati rozettája van, összesen 1134 lelenettel, többnyire a Bibliából, de egy ablak a Szent Kereszt sorsát regéli el, utolsó képén a fragmentum Párizs-ba érkezését jelenítve meg. Mint Chartres-ban, itt is sok műhely és még több üvegműves munkálkodott együtt tökéletes harmóniát teremtvé. A 14. században – addigra a nagy katedrálisépítkezések időszaka lezárult – kisebb helyi műhelyek alakultak, amelyek új kápolnákat építettek és a restaurálás feladatát vállalták magukra. Az üvegfestők tovább tökéletesítették technikájukat; stílusukat, amennyire lehetett, hozzáigazították a többi művészeti ág újításaihoz, s még a 16. században is keresték a műfaj új lehetőségeit. Ám később változott az ízlés, s a katolikus országokban a klasszikus stílus újjáéledése miatt felhagytak a színes ablakok készítésével, a protestáns országokban viszont a festett ablakokat – éppúgy, mint a kő- és fāfaragványokat – szétrombolták.

Az üvegfestés technikáját elsőként Theophilus írta le a 12. század elején *A különféle mesterségekről* című munkájában. Először az üveget kellett elkészíteni, amely eredetileg zöldes és áttetsző. Ha színes darabokra volt szükség, akkor az alapanyaghoz porrá tört vas- és rézoxidokat kevertek. Az angolok nem gyártottak színes üveget: Német- vagy Franciaországból importálták, valószínűleg azért, mert a kobaltot – belőle nyerték a fémoxidokat – csak Csehországban vagy Szászországban lehetett beszerezni. Mire ez a fajta üvegfestészet meghonosodott Angliában (valószínűleg Canterburyben alkalmazták először, 1174 után), a mesterségnek már viszonylag nagy hagyományai voltak a kontinensen. Az üveg- és színezékkészítés módszereit egyre tökéletesítették; sokat jelentett egy 14. századi fölfedezés: a színtelen üveget ezüstöt tartalmazó folyadékkal megfestették, és ez – forró kemencében kiégetve – a sárga különféle árnyalatait adta.

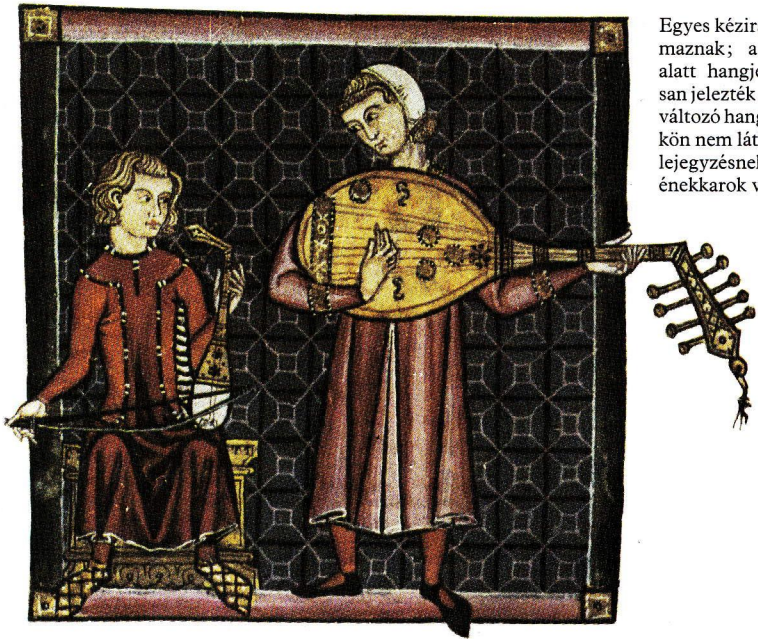
Az ablakokat tervező és kivitelező üvegfestők nem maguk készítették színes üvegeiket. Az ábrázolásokhoz felhasználták a kódex illuminációkat, és valószínűleg a rekeszománc-készítők módszereit is. Az utóbbi techni-

kát állítólag még 1000 előtt a velenceiektől tanulták meg a francia mesterek. Az eljárás nagyon hasonló: előbb kialakítják a mintázott fémдарabokból a szerkezetet, majd a rekeszeket különböző színű, kemencében olvasztott üvegekkel töltik ki. Mint a kor többi megbecsült kézműves mesterségében, itt is specializálódni kellett az újfajta építészeti kíváncsalmak szerint. A festett üveg a gótikus építészeti stílus és esztétikai rendszer elválaszthatatlan része lett. A stílus megszűntével voltaképpen az üvegfestészet nagy korszaka lezárult.

Korunkban újra játsszák és értékelik a középkori muzsikát, tehát nem csupán a zenetudósok érdeklődésére számító kutatási terület. De ebből bizonyos problémák fakadnak, ugyanis semmi sem ellenkezik jobban a középkori zene szellemével, mint a hangversenytermi előadás vagy a lemezfelvétel, hiszen az egykorú előadók nem követték feszült figyelmet a hallgatóságtól. Eltekintve attól a sokat vitatott kérdéstől, miként kell előadhatóan „megszerkeszteni” a régi muzsikát, számunkra az a legfontosabb, hogy felmérjük, mi volt a zene funkciója a régmúlt korokban. Enélkül ugyanis nehezen tudjuk megítélni a középkorból lejegyzett formában – csekély számban – ránk maradt zenei emlékek szerepét.

Tudjuk, hogy a szerzetesek egyszólamú énekeit – ezeket I. Gergely pápa idején az egyház jóváhagyta – csak a 11. században kezdték harmóniailag gazdagítani. A kiegészítő dallamsorokat más-más szólamok énekeltek, de közülük a tenoré maradt a vezető szerep. Ez volt az alapja a többszólamú kompozíciók megszületésének. Az egyházi zene természetesen épített például Szent Ágoston és Boëthius zeneelméleti traktátusaira, amelyek a zenét összefüggésbe hozták mind a matematikával, mind a művészet tevékenységével. De vajon az efféle zenei műveltség hatott-e a kor világi zenéjére? Annyit mindenesetre tudunk, hogy voltak olyan népszerű dalok a 13. században, amelyekhez a ferencesek kénytelenek voltak „illendőbb” szöveget költeni. A világi muzsikáról csak a lejegyzett anyag alapján alkothatunk fogalmat, de ezek mind többszólamú művek. Mivel az egyszólamú melódiákat nem tartották szükségesnek megörökíteni, róluk szinte semmit sem tudunk. Előadásukban szabad teret kapott az énekes vagy a zenész virtuozitása; éppen ez alapozta meg hírért. Nem tudhatjuk, hogy az ír hegedűs középkori elődje mindenütt előfordult-e, vagy éppen-

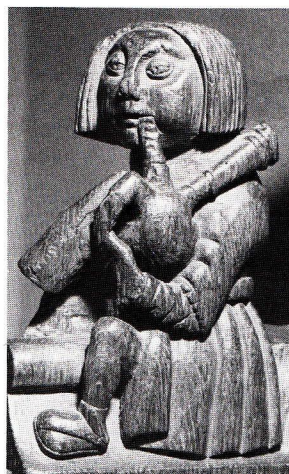
Egyes kéziratok kottákat is tartalmaznak; a lantjátékos (balra) alatt hangjegyvonalakkal pontosan jelezték a hangmagasságot és a változó hangközöket (ezek képünkön nem láthatók). Az ilyen zenelejegyzésnek elsősorban a polifon énekkarok vették jó hasznát.

séggel ritkaságszámba ment, vagy hogy a kórusban való egyszólamú éneklés népszerűbb volt-e, mint a szóló. A közösségek vajon találhattak-e a közelben hivatásos szórakoztatókat, vagy ezek csak alkalmi látogatók voltak? Rögtönöztek-e zenélést az emberek a maguk mulatságára, vagy megvoltak muzsika nélkül? Az ének valószínűleg elterjedtebb volt, mint a hangszeres zene. Az asszonyok énekeltek a rokka mellett, a takácsok a szövőszéknél; a szántóvető vélhetőleg füttyörészett ökreinek, s az aratók is énekeltek a földeken. Énekeltek-e a vikingek is, evezőpadjuknál ülve? Annyi bizonyos, hogy a dalnokok a csatában énekszóval buzdították a harcosokat, régi hősök tetteit zengve; dobosok és dudások élesztették a csapat harci szellemét – vagy éppen azért zenéltek, hogy elnyomják a sebesültek jajgatását, és megfélemlítsék az ellenséget. Minden középkori művészet közül a zene az, amelyik számunkra a legmegközelíthetlenebb maradt, elsősorban azért, mert a fenti kérdésekre nem tudunk hiteles választ adni.

Hangszerek, zenészek és táncosok gyakran szerepelnek a középkori festményeken és faragványokon. Válogatásunk érzékeltetni igyekszik a zene hatalma előtt tisztelgő képzőművészek változatos kifejező készségét. Ez a zömök dudás (lent) egykedvűen trónol egy fapad

karfáján; a spanyol táncosnak (balra távolabb) megcsodálhatjuk dinamikus lábmozdulatát és merő kéztartását. A muzsikusok létszerű mozdulattal tartják hangszereiket: látható, hogy a rajzoló tisztában volt a hangszerek használatával.

Harsonás a Luttrell-psáltériumból. Ezt a zoltároskönyvet 1340 körül készítették az irnhami Sir Geoffrey Luttrellnek, Lincolnshire-ben, és általános vélemény szerint arról tanúskodik, hogy az angol kódexdíszítő művészet magas színvonala ekkor már semmi-vé lett. A figurák kifejezéstelen arca és a színek összevisszasága arra utal, hogy a dekoráció vonzereje a mindennapi élethez való kapcsolatából ered, meg abból, hogy groteszk módra keveri az emberi és állati alakokat.

< Korai rajz egy hárfásról, egy angol szász versantológiából az 1000 körüli évekből.

Ez a kézirat Zürichben készült 1300 körül, s a legteljesebb korai német nyelven írt versgyűjtemény. 140 költő műveit tartalmazza, 137 illusztrációval. Ez a kép azt mutatja, hogy a gavallér szíve hölgyének figyelmét elterelni igyekszik a solymászatról.

A Vatikáni Vergilius a legrégebb ismert illuminált kódex, valószínűleg a 4. században készítették. Szövegét végig ugyanaz az írók írta, de képein sok festő dolgozott. Valamennyi illusztrációján észrevehető a tiszta klasszikus stílus, az emberi formák iránt való jó érzék, valamint a térrel és az arányokkal való helyes bánás. A művészek a klasszikus művészetről ilyesfajta könyvekből szerezhettek leginkább tudomást a középkor folyamán egészen a 16. századig.

Irodalom

A középkor kezdetén irodalommal és írásművészettel – ókori értelemben – kizárólag a papság foglalkozott. Éppen ezért például Szent Jeromos nyilván idegenkedett attól, hogy pogány költőkben, Vergiliusban és a hozzá hasonlóknak találjon gyönyörűséget. Amikor a klasszikus pogányság már nem jelentett vetélytársat a kereszténységnek, ez a magatartás is megváltozott. A műveltebb papok, a nagy iskolák növendékei (különösen a 12. századtól kezdve) hajlékonyan, árnyaltan tudtak latin prózát és verset szerkeszteni. Az ókori irodalom iránt megnyilvánuló érdeklődésük meghatározó fontosságú lett az új francia és német irodalom megteremtésében, amelyet elsősorban az uralkodói udvarokban élőknek szántak, s inkább meghallgatásra, mint olvasásra. Már korábban is volt példa arra, hogy valamely európai barbár nyelven írjanak, főként szentírásfordítások készültek. Angliában régtől fogva használták az angol nyelvet, a költészetben csakúgy, mint a joggyakorlatban. A 10. században ezért az írott angol nyelv már hajlékony és kifejező volt. Hasonló „koraérettség” állapítható meg a walesi és az ír nyelvvel kapcsolatban is. Valószínű, hogy a barbár Európában szelvében-hosszában ugyancsak népnyelven szórakoztatták a latinul nem tudókat hőskölteleményekkel és mesékkel. Az effajta kompozíciókat nem jegyezték le, s nem is őrizték meg; kivétel a *Beowulf* című angol hősköltelemény. A hősi költészetre, mely a harcosok erényeit dicsőíti, legjobb példa a *Roland-ének*, ez a francia vers, amely a Karolingok spanyol intervenciójának egy epizódját mondja el 778-ból. E költelemény legrégebbi kézírata több mint háromszáz évvel későbből maradt fenn. Hogy modern fogalmaink szerint mikor is keletkezett a költelemény, s hogy

egyáltalán egyetlen (anonim) szerzője volt-e vagy több, ezek olyan kérdések, melyek körül mai napig folyik a vita. A műben nyilvánvalóan keresztény elképzelések olvashatók a mohamedánok elleni harcról, valamint feudális nézetek, s ezek nem lehetnek a „hősi” kor kifejezői. A népnyelvi kompozíciók leírása, közlése mindenképpen a kereszténységhez kötődik, mert a barbárok nem ismerték az írásbeliséget. Irodalmuk kereszténység előtti formájáról semmit sem tudunk.

Az európai népnyelveken szóló középkori irodalom azokból a románcokból nőtt ki, amelyeket avatott költők fordítottak le latinból, s ezek a klasszikus vagy a kelta múlt eseményeit regélték el. Ezek az iskolázott poéták megőrizték forrásaik irodalmi értékeit, hogy a latinul nem tudók is élvezhessék a műveket. A Nagy Károlynak és Artúr király lovagjainak kalandjairól és szerelmeiről szóló elbeszélő költeményeiknek végül prózai változatai is születtek. A szerelem, a kötelesség és e kettő konfliktusa iránti romantikus érdeklődés termékenyítőleg hatott a lírára, különösen Provence-ban, Itáliában és Németországban. Ezt a fajta költészetet előadásra és nem olvasásra szánták, de e szavakat hallgatósága valószínűleg szűkebb társadalmi réteget képviselt, mint a nyilvános ünnepeken felolvasott hőskölteleményeké. Az irodalom egyre inkább az előkelő társaság kiváltsága lett, egyre inkább az udvari értékeket népszerűsítette, s az egyéni felelősséget és elszántságot magasztalta. A nyersebb ízlésűeknek szánt versek, nóták, történetek, állatmesék és humoros anekdoták a középkori irodalom sokrétűségét bizonyítják, nem beszélve a prédikációkról, továbbá az oktató és hitbuzgalmi iratokról, értekezésekről, amelyek nagy számban születtek Európa valamennyi népe nyelvében.

Lancelot du lac. A tőből kinyúló kéz Artúr király kardját tartja. A 14. század elején ezt a jelenetet számos pompásan illusztrált angol kéziratban meg lehetett találni; eredete a francia *Lancelot du lac* című mű. Latin nyelvből állí-

tól II. Henrik udvaronca, Walter Map fordította le 1230 körül. A románc igen népszerű volt a franciául tudó angol nemesség körében, de a szöveget gazdagon illusztráló kéziratok csak a 14. században jelentek meg.

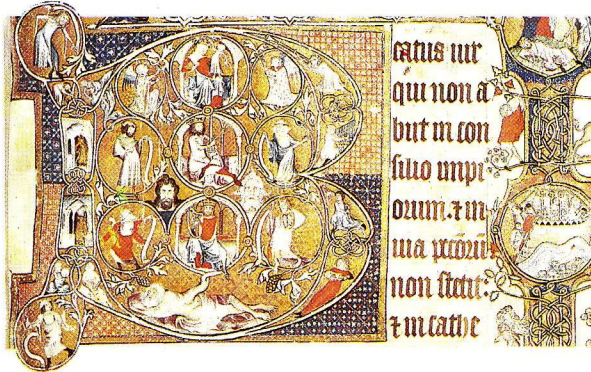

Kódexfestészet

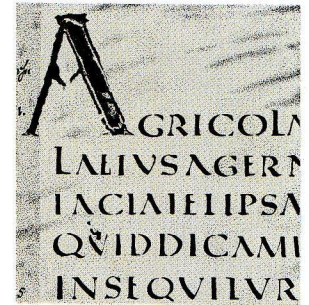
Az illusztrált kódexek sérülékenyebbek, könnyebben pusztulnak, mint a többi műtárgy, de a temérdek veszteség ellenére ma is ezer meg ezer középkori kézirat van a köz- és magánkönyvtárakban. Segítségükkel alapos áttekintést nyerhetünk e műfajról. Az illusztrált könyveket, ellentétben az épületekkel és szobrokkal, nem a nagy nyilvánosságnak szánták, s napjainkban is csak egyes kiváltságos kutatók böngészhetik kedvükre a kéziratgyűjteményeket. A mégoly szűk körű közönség számára illusztrált és díszített könyvek is meglepően sokfélék voltak. A misekönyveket fennkölt, pazar díszekkel látták el, mintha magát az Istent ajándékozták volna meg. A főurak imakönyveiben, az úgynevezett hóraskönyvekben az emelkedett témák az elmét elkalandozni engedő, vígabb ábrázolatokkal elegyedtek. Amikorra oly mértékben megnőtt a különféle egyetemeken tanulók száma és a hívők tábora is, hogy az ő igényeikre folyamatosan számítani lehetett, akkor a kódexfestők – elsősorban Párizsban – szervezetten láttak munkához, elismert mesterek tanítványaiként jó minőségű könyveket készítettek. Ezt megelőzően, amikor még kevés kódex készült, az írnok és az illuminátor – legtöbbször nem azonos személy – ugyanannak a kolostornak a lakója volt. Bizonyos művekben, például a fűvészkönyvekben az olvasók számára nélkülözhetetlenek voltak az ábrák. Az orvosi és csillagászati értekezéseket többnyire szintén a megértést könnyítő rajzokkal illusztrálták. Ami pedig a Bibliát illeti: a középkor hajnalától kezdve szinte kimeríthetetlen gazdagsággal kínált megfestendő témát az illuminátoroknak.

Szent Lukács evangéliuma szép példa arra az egyszerűsége, amelyet a 9. századi megújulás célul tűzött ki. A betűket egyértelműen az ókori császári feliratok mintájára írták, és a dekoráció soha nem burjánzik el az olvashatóság rovására, ugyanakkor művészi értékről tanúskodik.

A „Kells könyv”, 800 körül. Ez a híres oldal jól mutatja, miként lehetett geometriai elemekkel gazdagon díszíteni az iniciais. A *khi* és a *rho* görög betűket, melyekkel Krisztus nevét jelölték, díszítette ki a művész szinte az ötvösművészekéhez hasonló módon.

A Szent Omer-psaltérium. Ez a kézirat Kelet-Angliában készült 1330 körül, s azt mutatja, milyen végtelenségig jutottak el az angol könyvfestők a pusztán díszítőelemül szolgáló kezdőbetűtől a gótikus illumináció csúcspontjához. Az első zsoltár kezdőbetűjébe bele van rajzolva Jesse fája, a lapszéleken piciny emberi és állati alakok nyüzsgenek.

A Codex Augusteus. Ez a 4. századi itáliai kézirat Vergilius *Georgicon*-ját tartalmazza, csupa határozott vonalú, szabályos nagybetűvel az úgynevezett capitalis-quadrata-val, központozás nélkül, széles lapszélekkel és színezett kezdőbetűkkel – a kései birodalom egy luxus-kézirata. A kezdőbetűk még nem kaptak különleges díszítést.

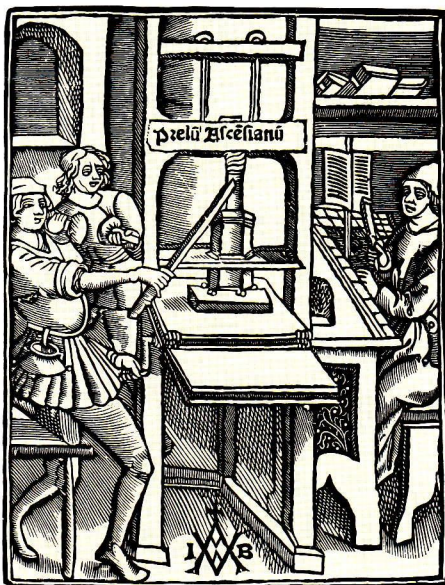

Egy Benedek-rendi Biblia az 1070 körüli évekből. A Karoling korban kialakított tiszta írásképet a későbbi századokban is megőrizték, az iniciais viszont ismét gazdagon díszítették.

Plinius: „*Historia naturalis*”. Ez a másolat Sienában 1460 körül készült. Az M betű függőleges szárai között figurális jelenetet láthatunk, a maradék teret a művész magából a fémekkel és ásványokkal foglalkozó szövegből merített díszítőelemekkel töltötte ki.

NEGYEDIK RÉSZ

KONSZOLIDÁCIÓ

ÖNÁLLÓ ÁLLAMOK SZÜLETÉSE

Európai államok az olvasztótégelyben

A 13. századi uralkodók világosan megfogalmazott céljai s az ezek megvalósítására tett erélyes lépéseik a század végére előre nem látott nehézségeket teremtettek. A pápaság például olyan hivatal lett, amit nem volt könnyű betölteni, és amikor egy korábbi remete, v. Celsztin lemondott – a pápaság történetében példátlan módon –, egy római nemesi kánonjogászt, VIII. Bonifácot kellett a pápai trónusra ültetni. A pápa örökös bajai kardinálisai, továbbá a francia és az angol királyokkal végül oda vezettek, hogy a 14. században a provenç-i Avignonba tette át székhelyét; abba a hírbe keverve magát, hogy könnyen behódol a francia befolyásnak. A francia király azonban hamarosan megtanulhatta becsülni a pápaság nyújtotta erkölcsi támaszt, mert IV. Fülöp önkényeskedő politikája heves ellenállást váltott ki Flandriában, és hadseregét megfutamította a polgárság Courtrai mellett 1302-ben. Fülöpöt rövid uralmú fia követték, akik csak leányutódot hagytak hátra. A Valois-ház, az új francia királyi család vagy száz éven át harcolt a trónhoz való jogáért sokak, például az angol király ellen is. Spanyolországban a 13. századi nagy hadjáratok a mohamedánok ellen alábbhagytak, s most a keresztények egymással háborúztak: még polgárháborúkat is vívtak. Angliában I. Edward király megtámadta a skótokat, de győzelmei ellenére sem tudott tartósan uralkodni felettük. Két királyi utódját is megfosztották a tróntól és megölték. Nem véletlen, hogy a 14. század a zűrzavarairól, tragédiáiról és kudarcairól híres.

Ha a francia király fájlalta is, hogy városlakó polgárok verték meg Flandriában, s ha az angol király kikapott is a zendülő skótoktól, a történésznek nem a királyi keserveket kell visszhangoznia, hanem olyan csoportokra kell figyelmét terelnie, amelyek eddig soha nem voltak a közérdeklődés homlokterében. Mikor a skótok megmutatták, hogy király nélkül is a saját királyságukhoz tartozóknak tekintik magukat, s hogy az ország király nélkül is fennmarad, példát adtak a történészeknek, miszerint csúnyán félreértelmezi a valóságot az, akit csak a királyok és a királyi levéltárak érdekelnek. A király nem tudta érvényesíteni akaratát sem Skóciában, sem Flandriában. Flandria „francia” városai, Brügge és Gent nem akarták elismerni Párizs fennhatóságát, illetve IV. Fülöp szuverén uralkodói jogait maguk fölött, és törekvésüket végül is hosszú távon siker koronázta.

Nem minden 14. századi függetlenségi törekvést szentesített hasonlóképpen az idő. A balti tengerparti államformáció, a német lovagrend állama gyakorlatilag szuverenitást élvezett több mint másfél száz évig, s csak azután szippantotta vissza magába a lengyel-litván királyság. A levantei latin keresztények független fejedelemségei a 15. század végén megadták magukat az oszmánoknak. Bretagne autonóm hercegségét visszaterelték a francia korona alá, ugyancsak a 15. század utolsó éveiben. Ebben a periódusban azonban a nagy uralkodók már nem voltak urai az eseményeknek olyan mértékben, mint hajdan, a 13. században. A politikai hatalom mindenütt lazább lett és helyibb jellegű, s ez azzal járt, hogy több politikai közösségnek sikerült elismer-

tetnie függetlenségét. A birodalom különösen jól járt azáltal, hogy autonómiát engedett az itáliai és német nagyvárosoknak. A francia monarchiának is engednie kellett, hogy önálló tartományi jogi intézmények jöjjenek létre. Az Ibériai-félszigeten Kasztília döntő fölényét ellensúlyozták a szomszédos Aragónia, Navarra, Portugália és Granada akkortájt létrejött szilárdabb politikai intézményei, erejét viszont csökkentette az arisztokrácia viszálykodása. Sok helyet foglalna el, ha részletes képet kívánnánk adni a kor politikai erőviszonyairól, e bonyolult összefüggések feltárása monografikus feldolgozást igényelne. Általános tényezőkkel magyarázni meg egyedi változásokat: ezzel viszont meghamisítanánk az akkori tarka sokféleséget, s túl sok mindent kellené magától értetődőnek vennünk.

A korábbi korszak egy viszonylag egyszerű struktúrát sugallt a keresztény világnak, ám az események erre rácaffoltak. Kezdetben volt egy birodalom Konstantinápoly központtal; volt egy pápa Rómában; és a Nagy Károly, majd germán utódai kormánypálcája alatt restaurált Nyugatrómai Birodalom. Az a kísérlet, hogy visszaállítsák a hajdani rendet Róma parancsnoklatával, megerősítette hivatalában a pápát, de megnyirbálta a németek hatalmát. Önálló királyságok alakultak, így gyarapodott a királyok száma. 1273-ra a pápa már elvileg hozzájárult, hogy egy német és egy itáliai királyságot hozzanak létre a birodalomból; Dante ezzel szemben még 1311–1312-ben is az egységes monarchiáról álmodozott. Ezért aztán a közvélemény nehezen békült meg azzal a gondolattal, hogy a keresztény világ kisebb egységekre tagolódjon. A régi birodalmi minták nem illettek rá az új Európára, de nem volt könnyű más mintákkal helyettesíteni őket. Barbár eredetű királyságot könnyen megszerezhettek a diktátorok és fölkapaszkodott senkiháziak: a kérdés az volt csak, mennyire tartós az uralmuk? A birodalom modellje többet köszönhetett Konstantinápoly példájának, mint bármilyen politikai elméletnek, és éppen a konstantinápolyi rendszer szétzilálódása vetette vissza a nyugat-európai keresztény világot is az olvasztótégelybe. Az ott élők ugyanis ráébredtek, mennyire erősek a keletiekhez viszonyítva; fel kellett tehát fedezniük azt is, milyen újfajta politikai formákra van szükség ahhoz, hogy erőforrásaikat hasznosítsák – s mindez annyit jelentett, hogy elvesztették a Róma iránt érzett, jó ideje amúgy is megcsappant tiszteletüket.

A latin (vagy nyugat-európai) beavatkozás a Keletrómai Birodalom ügyeibe a kereszties hadjáratok során, Konstantinápoly 1204. évi elfoglalásával érte el tetőpontját: ekkor ültettek latin császárt a keleti trónusra. A latin birodalom valójában nem erősítette meg Konstantinápoly pozícióját, mivel a nyugat-európai hatalmi elképzelések nem birodalmi, hanem kisebb egységek szerint alakultak, s előnyösebbnek tartották, ha a területet felosztják a latin szövetségesek között. A latin császárt azonban 1261-ben elkergette Palaiologosz Mihály, ám a megújhodott görög birodalom nem tudta valamennyi régebbi birtokát visszaszerezni a többi latin uralkodótól, s még kevésbé sikerült visszanyernie a bi-

Az avignoni pápai palotát a korábbi cisztercita szerzetes, XII. Benedek pápa (1333–1342) kezdte építtetni, rideg erődstílusban, hogy az épület védelmet nyújtson a szabadcsapatok támadásaival szemben. VI. Kelemen pazarabb stílusban folytatta az építkezést, s végül VI. Ince (1352–1362) fejezte be. Az épületegyüttes a 14. századi Európa legfényűzőbb udvarának adott otthont, de csak katonai megszállása (1791–1906) után váltak ismertté művészeti kincsei.

A Dél-Görögország közepén elterülő Karitaina várát a frankok építették 1254-ben. A híd, amely a város alatt ivelt át az Alpheiosz folyót, valószínűleg egyidős a várral. Felirata szerint 1439-ben egy török állította helyre, aki a misztériai Palaiologoszok szolgálatában állt. Közép-Görögország két évszázad alatt sokat köszönhetett a különféle idegen népeknek.

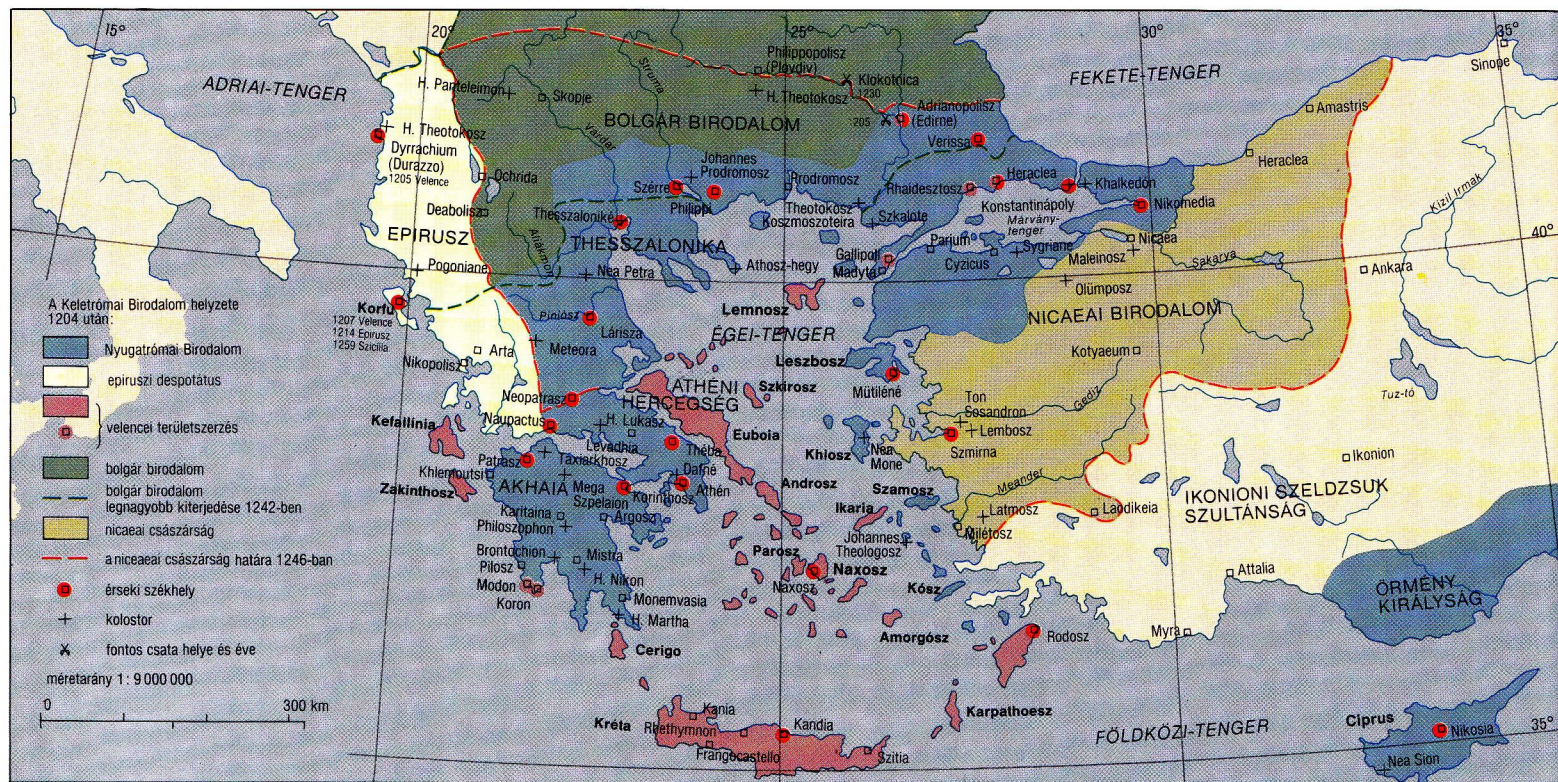

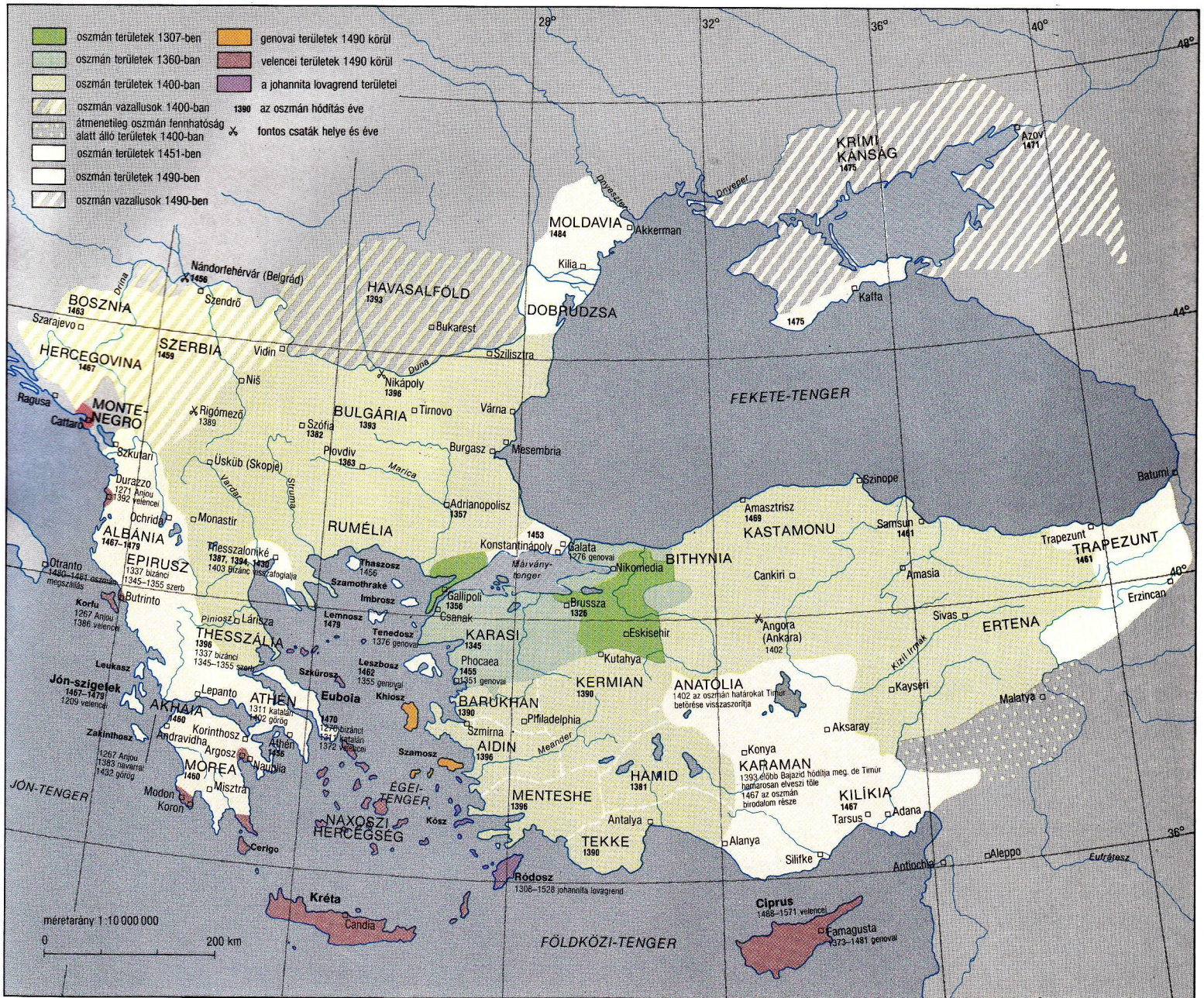
rodalmi tekintélyt. Így aztán a 13. század végén mind a Keletrómai, mind a Nyugatrómai Birodalom már csak névleg létezett. A hatalom mindkét államban a helyi erők kezébe került. A méltóságok azonban továbbra is presztízst jelentettek és vonzották az önjelölteket, még azokat is, akiknek csakugyan volt hatalmuk. Így esett, hogy Dusan István Szerbia uralkodója, szemet vetett a császári trónra, meg is támadta Konstantinápolyt, de vereséget szenvedett, s így azzal vigasztalódott, hogy a szerbek császárává koronáztatta magát Szkopjében 1346-ban. Hasonlóképpen Németországban a Hohenstauf császárok bukása nem rettentette el a kevésbé híres családból származókat, s a császárság sűrűn cserélődött e családok kezén, mígnem a Luxemburgiak és örököseik, a Habsburgok meg nem ragadtak a császári trónusban. Miközben a két birodalom tovább tengette árnyék létét, kettejük között délnyugaton és északkeleten és túl rajtuk, Franciaországban tartósabb babérokra áhítoztak a helyi fejedelmek, s küzdöttek értük, nem félve hatalmas szomszédaik esetleges intervenciójától. A központok megszűntével felügyelet nélkül folytak a háborúk.

A Keletrómai Birodalom elsorvadása

A görögök fénykorukban s később az oszmánok úgy tudtak tartós birodalmat teremteni, hogy széthúzást legfeljebb ha magában a császári udvarban engedtek meg, állandó hadsereget tartottak, és saját hadiflottájuk volt a birodalom védelmére. A 13. és a 15. század között azonban egyetlen hatalom sem tudott megfelelő hadsereget felállítani, s még kevésbé tudta szárazföldi és tengeri erőit tervszerűen összehangolni, pedig enélkül egységes és szilárd birodalom aligha működhet. E tehetetlenség okai szerteágazóak, sőt ellentmondásosak. Az már a 12. század végén is elég világos volt, hogy a görögök kezdik elveszíteni uralmukat a birodalom fölött. A Komnénosz-dinasztia, amely ismét politikai célt tudott adni a birodalomnak, a törököket nem volt képes kimozdítani (a törökök az 1071-es manzikerti csata után telepedtek meg Anatóliában), és kénytelen volt elfogadni, hogy tengerpart birtokában övök az erőfölény a tengeren. De már akkor is voltak jelei annak, hogy növekszik Itália tengeri ereje, elsősorban a kereszties mozgalom jóvoltából. Komnénosz Mánuel 1180-ban bekövetkezett halála után a trónért versengő családok a nyugatról jött keresztieseket kétszer is (1191-ben és 1204-ben) óhatatlanul bevonták csatározásaikba. Konstantinápoly latin megszállása, amely a latin országok érdekeinek megfelelően feldarabolta a birodalmat, nyilvánvalóan szintén nem tömörítette egységbe a görögöket: tovább csatáztak egymással a birodalom immár csak névleges dicsőségéért. A görög császárok, 1261-ben visszakérülvén a trónra, a birodalmat fölosztva találták számos görög, latin és szláv hatalmasság között. Ugyanis a szlávok is hasznat húztak a birodalmi kormányzat csődjéből, és építgetni kezdték a maguk fejedelemségeit. Semmi szükség azt föltételeznünk, hogy ezek holmi protonacionalista mozgalmak lettek volna. A kormányzás elfogadott forrásának hiányában rögtönözve létre kellett hozni valamiféle hatalmat. Ezek a „bennszülött” államok bizonyos tekintetben értékes örökséget hagytak a későbbi korokra, de kivétel nélkül mindnyájan gyöngének bizonyultak a kormányzás hamarosan jelentkező terheinek viselésére.

A Keletrómai Birodalom nem hasonlított egyik modern nemzeti államhoz sem: nem volt homogén, legfeljebb a vallás volt közös. A római katolikusok beszivárgása napfényre hozta a latinok és a görögök vallásgyakorla-

Görögország és a Balkán

A délkelet-európai államok határaitáikban rendre a középkor történelmére hivatkoznak. E terület középkori államai, a régi bizánci és az új oszmán birodalom közé szorítva, meglehetősen átmeneti, ingató és kiszámíthatatlan függetlenséget élvezhettek csak. Az itteni államok feljődését léptenyomon megzavarta a közelebből és távolabbról érkező kalandor benyomulása, de az olyan gazdasági erők érvényesülése is, mint amilyen például a középkori Velencéé volt.

Az oszmán birodalom

Az oszmán birodalom négy évszázadon át római jellegű stabilitást tudott biztosítani azokon a területeken, amelyek – keresztény és mohamedán hagyományú országok lévén – eladdig sokat szenvedtek a gyakori hatalomváltásoktól. Mikor az oszmán birodalom összeomlott, másfajta hatalomváltások kora következett be. Ez a térkép meglehetősen könnyen áttekinthető.

ta közötti különbségeket. Az ortodox egyház, megfosztván a görög császár szigorú kontrolljától, még azzal is súlyosbította a helyzetet, hogy autokefál (önálló) metropoliták működéséhez adta meg az engedélyt, például Cipruson. A bolgárok és a szerbek gyorsan követték a példát. Ahogy a vallási előírások egyre inkább helyi jellegűek lettek, az eretnekek – például a boszniai bogumilok – is könnyebben szegülhettek ellen a hivatalos egyházi tekintélynek. E térség történelme jó kétszáz éven keresztül nem engedi, hogy bármelyik szereplőjének jelentőségét hangsúlyozzuk a többi kárára. A fejedelemségeken belül fontos helyi ügyeknek nem adott keretet valamely nagy vezető vagy közös ügy magnetikus hatása. A történész megteheti, hogy kiemelve az oszmán dinasztia fölfelé ívelő pályáját, amely már megalapozódott 1329-re Bithyniában. Kihasználva az v. János (Palaiologosz) és vi. János (Kantakuzénosz) között kitört görög polgárháborút, 1389-re már ők voltak Szerbia urai. A kortársak azonban mintha vakok és süketek lettek volna az oszmán veszedelemre; nyilván abban reménykedtek, hogy ez a hatalom is csak olyan rövid életű lesz, mint a többi katonai rezsim, mint például a katalánok athéni (1311–1388), vagy mint a navarraiak moreai uralma. Az

oszmánokat, mivel mohamedánok voltak, úgy lehet, kevesbé ismerték és értették meg, mint keresztény ellenfeleiket, és talán tisztában sem voltak a törökök kis-ázsiai szerepével. Mindazonáltal az 1380-as évek oszmán sikerei (melyek következményeit Konstantinápoly csak 1453-ban tapasztalta, mivel 1402-ben a törökök teljesen váratlanul vereséget szenvedtek Timurtól) mindössze száz év alatt átformálták a térség hagyományos rendjét. Pedig a keresztények elég hosszú időt kaptak, hogy felkészüljenek birodalmuk megmentésére. Néhány uralkodó rá is jött, hogy milyen elszántan kellene cselekedni. A valódi probléma az volt, hogy nem akadt olyan keresztény uralkodó vagy állam, aki vagy amely versenyezhetett volna az oszmánokkal erőben, célratörésben, és akinek, illetve amelynek segítségét szívesen látták volna. A térség különféle keresztény népeinek a mohamedán oszmánok legalább jól ismert vallási toleranciájukat ajánlhatták fel, amikor az a veszély fenyegette őket, hogy a keresztény hagyomány zsarnokságát erőszakolják rájuk. Az Égei-tengeri térségtől a latin erők fennmaradása leginkább tengeri erejüktől függött; nagy szárazföldi sereget, olyat, amely szembeszállhatott volna az oszmánokkal, nem tudtak sem összegyűjteni, sem fenntartani.

Szerbia és Magyarország, többféle okból, szintén nem tudtak megfelelő létszámú sereget toborozni; Konstantinápolyt a szárazföld felől megsegíteni egyébként is jóval nehezebb lett volna. Az oszmán előnyomulást le tudták lassítani Közép-Európa felé, de visszakergetni őket Kis-Ázsiába nem voltak képesek.

Az oszmánok katonadinasztia voltak, s olyan térségben kezdtek terjeszkedni, amely sok, birodalomalapításról álmódózó uralkodóska között volt fölaprózva. A legeltökéltebb és legkövetkezetesebb politikai elképzeléseik talán a rhodoszi ispotályos lovagoknak (a johannitáknak) voltak, akik elkötelezték magukat a szüntelen keresztes háborúzás mellett, de politikailag nem gondolták végig, hogyan is lehetne megvéni az oszmánokat. Megemlíthetjük még Velencét, amely azonban inkább kereskedelmét akarta fejleszteni, s kevesebbet törődött a birodalommal. A velenceiek legnagyobb 14. századi ellenségei mindvégig a genovaiak voltak, a nagy kereskedelmi vetélytársak. Égei-tengeri érdekeltségeik mindkettőjük számára csak gyarmatokat jelentettek, melyeket honi fogyasztóik érdekében jól ki lehet zsákmányolni. S noha a későbbi időkben kivették részüket az oszmánok elleni harcból, ezeknek az itáliai városállamoknak egyike sem jelölhette magát Konstantinápoly örökösének. Éppen ezért politikailag csak kénytelen-kelletlen kötelezték el magukat. A kézműipar és kereskedelem hasznát átirányítva a korábban monopóliumot élvező Konstantinápolyból Itáliába, amely így megerősítetten meggazdagodott, a latin érdekek valójában gyengítették a Keletrómai Birodalmat, tartós befolyást nem tudtak teremteni.

Azok a nyugat-európai uralkodók, akik megfelelhettek volna a császári kötelezettségeknek, túl messze voltak Konstantinápolytól, s ezért nem törhettek a császári trónra. Az 1071-es manzikerti csatát követő válság idején a dél-itáliai normannokat legalább érdekelte a lehetőség, hogy hatalmukat kiterjesszék a Balkánra. A 13. században Anjou Károly, miután az 1260-as években megszerezte a normann királyság trónját, érdeklődést tanúsított az Égei-térség iránt. Ezek az ambíciók vezettek végül is Görögország, a dalmát partvidék és Magyarország Anjou uralmához; egyfajta Anjou tengeri birodalom jött létre, mely vetekedett Velence tengeri hatalmával is, jóllehet az Anjoukat jobbra politikai, és nem kereskedelmi célok vezérelték. Konstantinápoly felé való előnyomulásukat azonban megakasztotta a Palaiologosz császár, VIII. Mihály (uralkodott 1261–1282), aki szövetségre lépett Károly hazai ellenségeivel, s ennek eredményeképpen Szicília az aragóniai király kezére jutott, s II. Frigyes erős királysága kétfelé hasadt. A nápolyi és a szicíliai királyság egymást gyöngítette megmegújuló háborúskodásával és elkülönülésével, amely kétszáz évig tartott, amíg a spanyolok végül 1499-ben meg nem kaparintották Nápolyt, de valamelyes erőt mérítettek azokból az új birodalmakból, amelyekhez tartoztak. Az Anjou birodalom uralta az Adriai-tengert, de itáliai fővárosa, Nápoly, földrajzilag kedvezőtlen helyen feküdt, s nem tudott előnyt kovácsolni tengerparti helyzetéből. Maguk az Anjou uralkodók, nem úgy, mint normann elődeik, nemigen látták meg a tengeri hatalomban rejlő lehetőségeket. Kereskedelmi szempontból mind Genova, mind Velence jobban volt tájoltva földrajzilag, elsősorban azért, mert könnyebben láthatták el a nagy felvevőképeségű északi piacokat. A nápolyi királyságban az Anjouk pénzügyeit toszkániai guelf szövetségeik intézték.

A spanyolok több hasznot húztak abból, hogy 1282-

ben megszerezték Sziciliát. Aragónia királyai, akik egyben Barcelona grófjai is voltak, egészen Montpellier-ig nyúló Földközi-tenger parti birtokokkal, egy nemzedékkel előbb leigázták a Baleári-szigeteket, valamint a valenciai partszakaszt. Barcelonai központtal kereskedő birodalmat építettek ki a Földközi-tenger nyugati medencéjében királyi jóváhagyással, dacolva az aragóniai bárók ellenségeségével. Ezek, miként a nápolyi arisztokraták, inkább a tulajdon birtokaikkal törődtek, s kevésbé érdekelte őket a kereskedelem vagy a birodalmi terjeszkedés. Az aragón királyok mindazonáltal ragaszkodtak Sziciliához, s megpróbálták Korzikát és Szardíniát is birodalmukhoz csatolni. A barcelonai kereskedők elmerészkedtek az Égei-tengerre is, egy zsoldoskülönítmény még az athéni hercegséget is lerohanta, és az aragóniai király hűbéresévé tette a 14. század csaknem teljes tartamára. Mindez azt mutatja, hogy mennyire cseppfolyós maradt a politikai helyzet a Földközi-tenger medencéjében mindaddig, ameddig Konstantinápolyból hiányzott az erős kéz, de utal arra is, hogy a Nyugattól tartós tengeri jelenlétet nem lehetett elvárni. A nyugat-európaiak ha baj volt, a vízen át mindig hazamenekülhettek: a rendelkezésükre álló eszközökkel kiterjedt szárazföldi területeket nem tudtak huzamosan megtartani. A birodalom hagyománya, amely Keleten oly sokáig megmaradt, elvesztette vonzerejét, s nem akadt olyan keresztény, aki fölkarolta volna. Az oszmán hódítás, amely visszaállította a politikai realitásokat, már nem római, hanem mohamedán tradícióból sarjadt. Végso napjait élte a Római Birodalom.

Cseh uralom a német birodalomban

A Nyugatrómai Birodalomnak nem volt a keletiéhez mérhető érv- vagy hagyományrendszere, ám a birodalmi eszme mégiscsak igen nehezen vesztette el vonzerejét. II. Frigyes 1250-ben bekövetkezett halála után a birodalomnak gyakorlatilag semmi befolyása nem maradt Itáliára. Csak a németek őrizték és ápták tovább a birodalmi eszmét, és nem sok hajlandóságot mutattak, hogy ezt az eszmét a korlátozottabb, nemzeti törekvésekhez igazítsák. A római királyt a birodalom fejlődmei választották, s csak a pápai jóváhagyással végre-

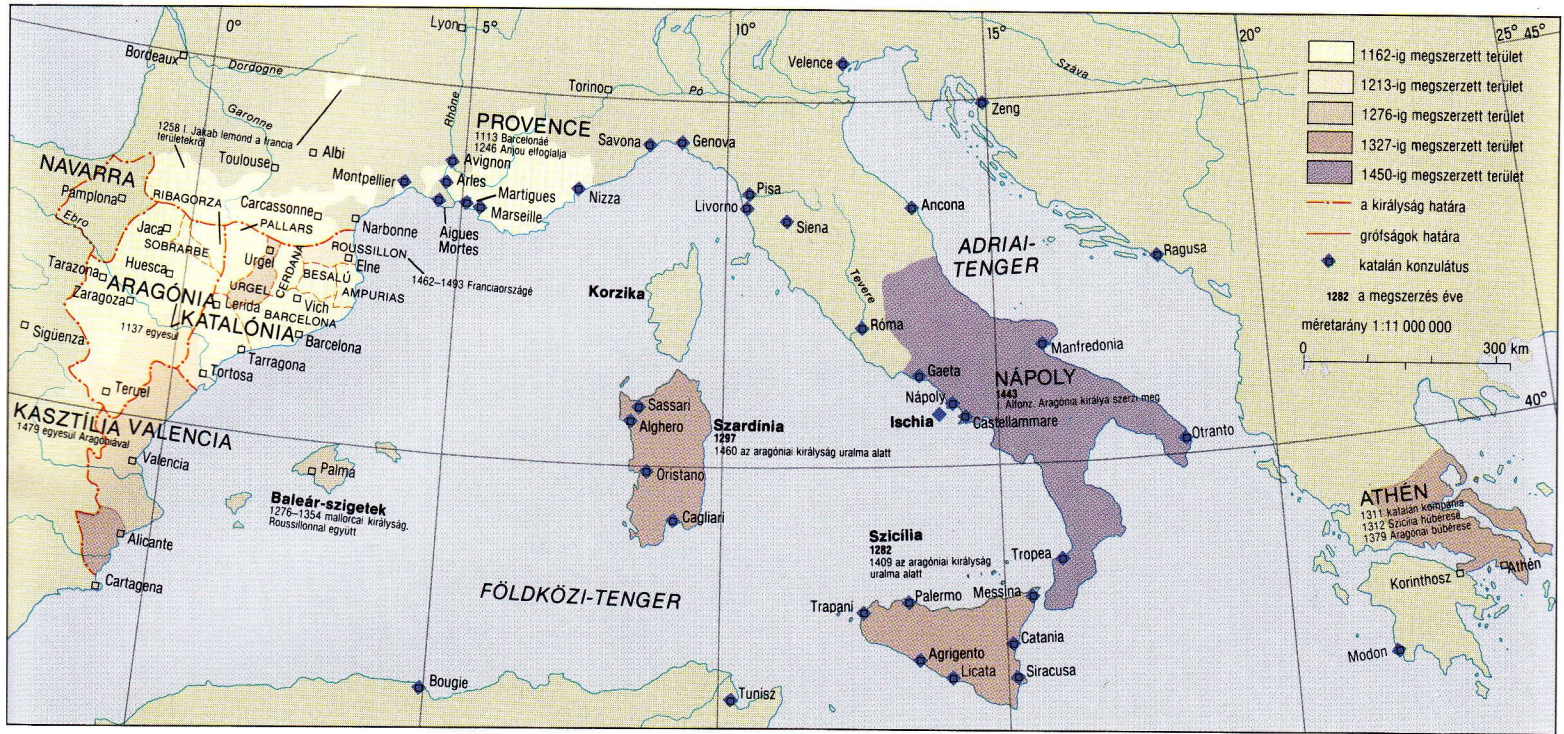
Az aragón koronabirtokok

Aragónia koronabirtokait hatalmasan megnövelték a barcelonai uralkodóház tagjai, kiknek érdekeltségei Provence-tól Murciaig húzódtak végig a Földközi-tenger északnyugati partvidékén, s kiterjedtek a Baleári-szigetekre, majd Sziciliára, Szardíniára s még távolabbra is. Az aragóniai nemesség közömbös maradt e távoli vállalkozások iránt, de a katalánoknál és valenciaiaknál azért még mindig vállalkozóbb volt. Amikor az Anjouk elfoglalták Provence-ot (1246–1482) és Nápolyt (1266–1435), ők lettek a katalánok riválisai és ellenségei. Ez a konfliktus mintegy előrevetítette a francia és spanyol királyok közötti későbbi háborúkat, amikor Itália lett a játszma tétje. E középkori rivalizálás hullámai egészen a görög partokig jutottak el. Az aragóniai király érdekeltségi köre a 14. században kivételesen kiterjedt volt. Így lett Barcelona jelentős politikai és kereskedelmi központtá.

Kréta déli partján, Frangocastellónál épült ez a velencei erőd 1371-ben, s arra emlékeztet, hogy ezeken a ma oly csöndes partokon hajdan évszázadokon át katonai felügyeletre volt szükség, mert sok rivális hatalom küzdött az Égei-tengerért.

A johannita lovagrend vára Rhodosz szigetén (1310–1522). Az Acréből kivert johanniták több mint kétszáz évig védtek Rhodoszt a mohamedánokkal szemben. A kikötőt és a sziget termékeny földjei feletti uralmukat hatalmas erődítményrendszer védte, s a johanniták éveken át bővítették a helybeliek munkaejét hasznosítva. Az épületcsoportnak tagja a nagymester palotája, a katedrális és a rend hét (később nyolc) nemzetének szálláshelye. Nem meglepő, hogy leginkább a francia és spanyol katonai építészet hatása érvényesült.

ÖNÁLLÓ ÁLLAMOK SZÜLETÉSE

Csehország

A csehek voltak az első szlávok, akik bekapcsolódtak a keresztény Nyugat-Európa politikai és gazdasági életébe. A 14. században már a cseh király volt Közép-Európa legfontosabb politikai személyisége, kulcsszerepe volt a

birodalom ügyeiben. Akkor már a cseh királyok rég nem cseh születésű fejedelmek voltak. A csehek nem csupán földrajzi helyzetüknek vagy ásványkincseiknek köszönhették kitüntetett helyzetüket, hanem uralkodóik ambícióinak is. Többször megpróbálták

kiterjeszteni uralmukat Ausztriára, Sziléziára, Lengyelországra, Magyarországra és Brandenburgra. Az európai nagypolitikában való részvétel fölpezsdítette a cseh gazdasági, kereskedelmi és kulturális életet is. A Német-római Birodalom első egyetemét Prágában

alapították 1348-ban. Vallásos lelkesedésben sem volt hiány, s mikor az egyházi és állami vezetés az 1378-ban bekövetkezett egyházszakadás után elbizonytalanodott, a hitbuzgóság az eretnekmozgalmakban bukkant felszínre. Emiatt Csehország, szerencsétlenségére,

elszigetelődött, eretnek ország hírébe keveredett. Szomszédai a 15. század végén elzárkóztak a kapcsolatoktól. A cseh politikai befolyás kiterjedését ábrázoló térképünk a huszita háborúkban részvő városok és parasztok viszonyairól is számot kíván adni

hajtott koronázás után nevezték császárnak; 1338-cal kezdődően formálisan szuverén uralkodónak tekintették megválasztása pillanatától. A választó testület Csehország királyából és hat német – három egyházi és három világi – főrangú személyből állt, s ezek a birodalom valamennyi fejedelmét képviselték. Ez a választó testület, noha a szó mai értelmében nem volt reprezentatív, azt bizonyította, hogy a birodalomban igen szerteágazó érdekek és népek éltek együtt, de mind egyetértett abban, hogy tagja akar maradni a *Reich*nek (ami a német nyelvben „birodalmat” jelent, s nem királyságot vagy császárságot). Az uralkodó specifikus kötelezettségeinek felsorolása meglehetősen vegyes és nem különösebben vonzó képet mutatna, de tény, hogy e cím valós hatalmat jelentett. A 13. századi pápák a Hohenstauf-család ellenében jelentéktelenebb személyek megválasztását szorgalmazták, de a választófejedelmek csakhamar rájöttek, hogy a császári méltóságra csak valóban jelentős egyéniségek felelnek meg. A 14. század közepére csak a legkiválóbb német családok sarjai számíthattak elismertetésre császárként. Kiválóságuk, például Csehország királyaként, megerősítette őket római királyi méltóságukban is. A német birodalom szerkezete így kristályosodott ki, azonban ez a folyamat együtt járt azzal, hogy a régi birodalom más területei, amelyek nem foglaltattak benne az új struktúrában, eltávolodtak, és maguk választottak politikai szövetségest, Itália például, amely vendégül látott olykor egy-egy császárt, de megtanult létezni a császárok névleges hatalma nélkül. Németalföldön Brabant és Hollandia tényleges birodalmi felhatalmazás alapján cselekedhetett szuverén államként; más országok felhatalmazás nélkül cselekedtek ugyanígy. Nyugaton a birodalom töredékei maguk alkudtak meg a francia királyokkal. A szétforgácsolódás ellen csak Keleten lépett föl jelentős erő az újjáéledő cseh hatalom képében. A keleti fejedelmek túl sokra tartották azt, hogy részei a birodalomnak, s nem kockáztatták azt, hogy függetlenedjenek.

A birodalom nem tudta központosítani hatalmát, noha más nyugat-európai államok, nevezetesen Franciaország, állítólag ezt tették ez idő tájt, s ez sokáig akadályozta, hogy a korszakról rokonszenvező történelmi művek szülessenek: a kort a mai napig meglehetősen elhanyagolják mind a történelem, mind az irodalom kutatói. Igaz, hogy néhány nagy fejedelmi család és nevezetes város magára vonta a figyelmet, de ezek sem tudtak felülemelkedni a kor szabta korlátokon, ahhoz, hogy igazságot szolgáltatassunk nekik, elő kellene sorolnunk azt a sok tucatnyi apró államot, fejedelemséget, püspökséget, apátságot, várost, uradalmat és lovagi birtokot, amelyek mind közvetlenül a császár alá voltak rendelve, de gyakorlatilag szuverének voltak. A birodalomhoz tartozó tagállamok közül hivatalosan csak Itáliát és Svájcot tartották szuverénnek; a gyakorlatban azonban még bizonyos, kisebb, sőt területileg szétszórt töredékekből álló német államok is fontosak voltak. Épületeik és eszméik nem gyűjtötták fel az Európa többi részén élők képeletét, mint a késő középkor és reneszánsz kori Itália vívmányai, de helyi jelleggel éppolyan tartós hatást gyakoroltak a térség vitalitására, mint emezek. Nem sokat érne, ha most felsorolnánk a pusztá neveket. Még a feltérképezésük is megtévesztő volna. A birodalom a maga sajátos módján egész Európát tükrözte mikrokozmoszként. A lényegében helyi és ambíció nélküli hatalmak égisze alatt a középkori civilizáció áldásai eljutottak a 14. és 15. század társadalmi közösségeihez. A kor kézműves produktumai a mindennapi életben elért magas színvonal-

ról tanúskodnak, s itt nem csupán a fejedelmekről van szó, hanem a városi polgárokról és a falusi lakosságról is. A többség jólétének mértékéről adataink persze nincsenek, de a népeletet, játszó gyermekeket és iszogató-lakomázó parasztokat ábrázoló festmények alapján megállapítható, hogy addig példátlan jólétben éltek. A halálra, betegségre és nyomorra valló komor emlékeztetés nem a néptől származott, hanem a papságtól, amely egyfajta mértéktartás visszaállításán fáradozott. Ennek bizonyítékai elsősorban a birodalomból származnak. A kis fejedelemségek, úgy tűnik, jól szolgálták népük politikai szükségleteit.

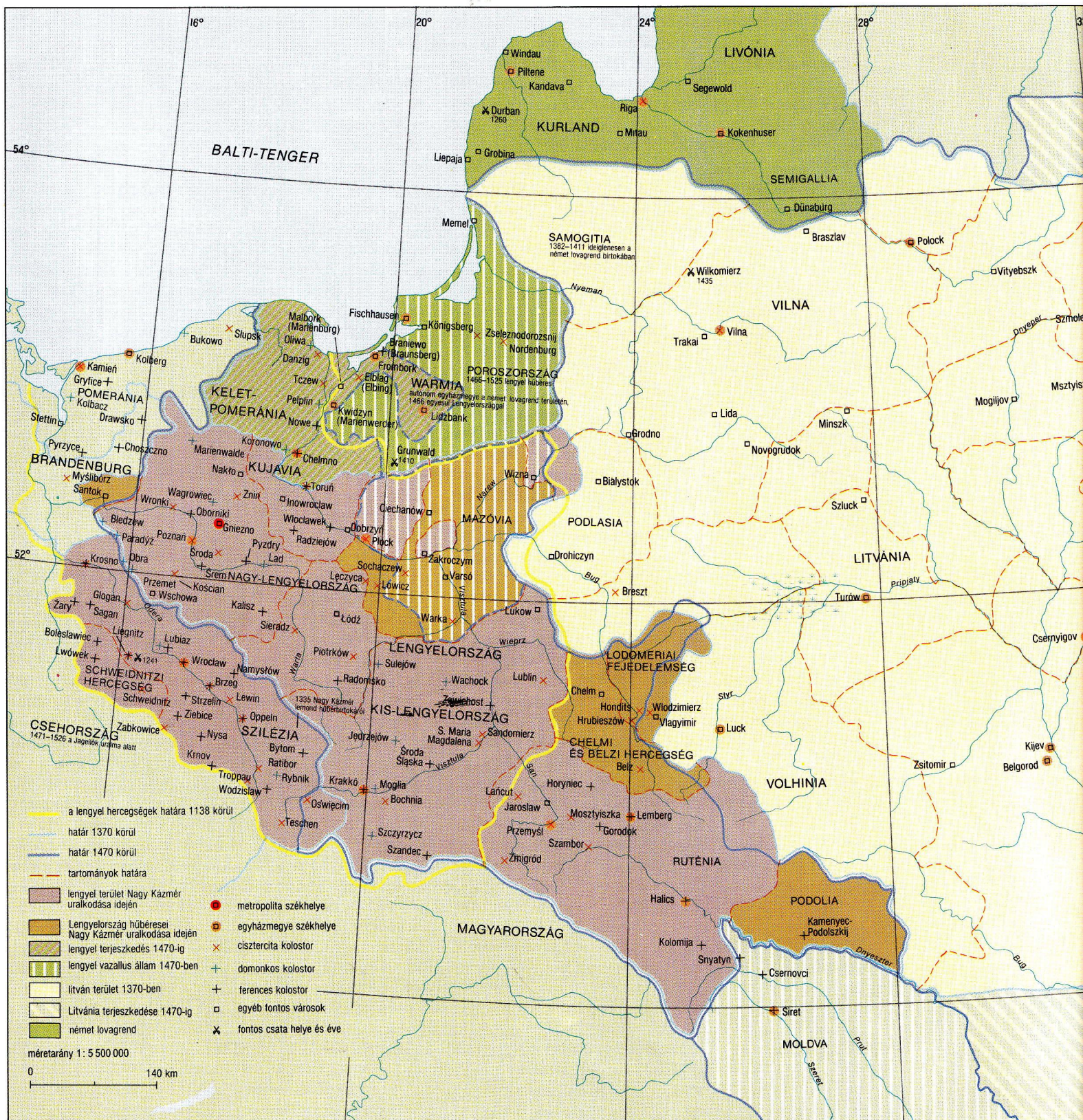
Ez idő tájt a német birodalomnak a legmarkánsabb jellegzetessége az volt, hogy a mindenkor cseh király uralkodó helyzetet élvezett. II. Ottokár cseh király már a 13. században a császári koronára áhítozott, de Habsburg Rudolf király csatában megverte (1276). Ottokár lányunokájának fia, a Luxemburg-házból való IV. Károly azonban szintén Csehországot használta fel hatalmi bázisként arra, hogy a birodalom ügyeit családi érdekeinek megfelelően rendezze, és talán az, hogy nem volt nyilvánvalóan cseh, enyhítette valamelyest a németek nehezítését Csehország vezérszerepe miatt. Érdekes lenne eltűnődni, hogyan is alakult volna Közép-Európa sorsa, ha folytatódna ezek az ígéretes kezdetek. Sajnos a 15. század kezdetén Csehországot vallási torzalkodások dúlták fel, s ez nemcsak hogy elszigetelte a királyságot a birodalom többi részétől, de megfosztotta magát a birodalmat tulajdonképpen központjától. Így jutott a birodalom az ausztriai Habsburgok kezére, s ennek végzetes következményei lettek.

Tény azonban, hogy Csehország több mint egy évszázadon át a birodalom egyik legdinamikusabb és legvirágzóbb állama volt. Európa legjelentősebb nemesfém bányái húzódtak hegységeiben. Bányavárosai akkortájt indultak gyors növekedésnek – külön szerencsájuk volt, hogy az Itáliát a Baltikummal összekötő úthálózat mentén feküdtek. Prága, Csehország fővárosa nem csupán királyi székhely volt, hanem önmagában is nagy hatású és hatalmú centrum. Lakossága is növekedett ebben az időben. Amikor Károly egyetemet alapított a birodalomnak, ezt is Prágában tette, 1348-ban. A cseh nép vallásossága erős, sőt térítő hatású volt, de a csehek és németek között könnyen tört ki ellenségeskedés. A hagyományostól eltérő vallásos nézetek kifejlődését nyilván elősegítette az 1378-ban bekövetkezett nagy egyházszakadás és azok a politikai körülmények, amelyek a cseh királyt, IV. Vencelt 1400-ban megfosztották a császári tróntól. Ám az a minden képzeletet felülmúló lelkesedés, amely Csehország-szerte megnyilvánult e vallásos eszmék iránt, különösen, miután a kívülállók (így a konstanzi zsinat, 1414–1418) elítélték, méltó záróakkordja lett a cseh állam fényes korszakának. Ha IV. Károly király cseh hegemoniát akart teremteni a birodalomban, éppen hogy maguk a csehek térítették ezt a mozgalmat olyan irányba, amely jobban megfelelt lelki vezetőik céljainak. Az események menete a saját logikáját követte, s nem volt tekintettel semmilyen királyi vagy reformeri szándékra. Amikor 1437-ben meghalt Zsigmond császár, nem csupán a Luxemburg-dinasztának lett vége: összeomlott a birodalmi elképzelés és Közép-Európa rózsásabb jövője is. A csehek, akik több idegen hadsereget vertek vissza, belátták, hogy milyen nehéz fenntartani az egyházi fegyelmet és a maguk független királyságát. Ezek az események a birodalom megújítását célzó elképzeléseken tapodtat sem mozdítottak, az ezzel kapcsolatos tervekkel már csak az elméleti szakem-

berek foglalkoztak, ami nem sok jót ígért. Ezenközben a birodalom, császári jóváhagyással, zsugorodni kezdett. A svájciak valódi autonómiára törekedtek azáltal, hogy a császárt használták fel a nyakukon ülő Habsburg urak ellen; Milánó uralkodója szégyentelenséggel megvásárolta a császártól a birodalom névleges hercege címet, és a leghatalmasabb itáliai uralkodóvá nőtt ki magát.

II. Ottokár halála után a cseh királyok, akiket a Habsburgok kirekesztettek a birodalomból, egy ideig Lengyelországra próbálták kiterjeszteni befolyásukat; len-

gyel királyi törekvéseik is hozzájárultak, hogy a lengyelek megpróbálják újraegyesíteni a Piast-dinasztia szétforgácsolódott királyságát (lásd alább). A cseh király elszánt ellensége maradt a Piast-királyok új monarchiájának, és Szilézia fejedelemségeit sikerült is megkaparintania, de nem sikerült meghiúsítania, hogy a Piast-birtokok más fejedelmek alatt egyesüljenek. Másfél évszázados szünet után feltámadt Lengyelország. Ez volt az első történelmi újjászületése, amelyet még sok követett a későbbi korokban.

Krakkó a királyság kezdete óta meghatározó szerepet játszik a lengyel kulturális életben. 1000-ben lett püspöki székhely, 1038-ban pedig a Piast-dinasztia fővárosa. A képen látható székesegyház 1018 körül építették. A 14. században átalakították és 1712-ben gótikus stílusban újítták föl.

Lengyelország megteremtése

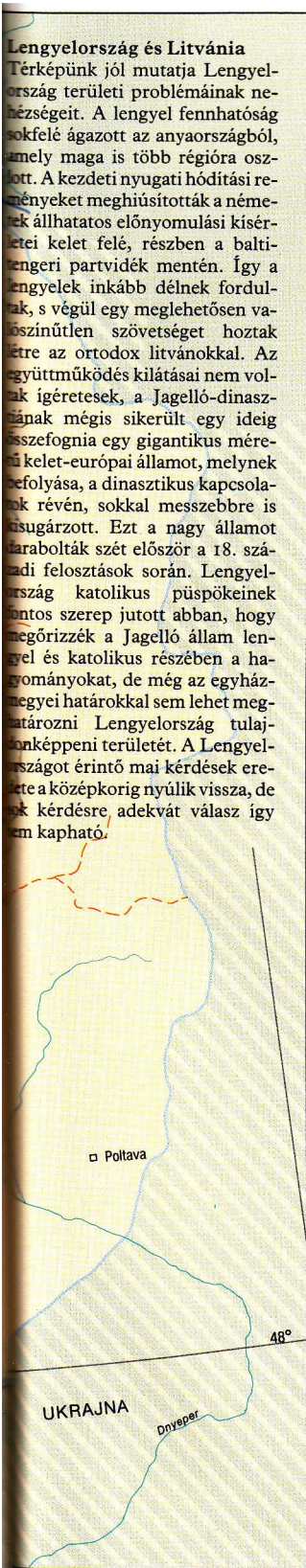
Lengyelország (Polska, a mező vagy síkság jelentésű szláv *pole* szóból) politikai entitásként, az Odera és a Visztula közötti területen, először I. Mieszko alatt (963–992) hallatott magáról. Mieszko adót fizetett I. Ottó német királynak az Oderától nyugatra fekvő területek (Szczecin, Pomerania és Lubusz) birtoklásáért. Az egyházi szerveződés kezdetei 1000-re nyúlnak vissza, amikor III. Ottó érseki egyházmegyét alapított Gnieznóban, kolbergi, boroszlói és krakkói püspökséggel. A poznaíni, még korábban alapított püspökség Magdeburg függőségében maradt. A lengyel Piast-ház uralkodóit azonban nem annyira hatalmuk megszilárdítása érdekelte, mint inkább annak kiterjesztése azokra a területekre is, amelyeket el tudtak foglalni szomszédaiktól. Mivel nem voltak pontosan kijelölt határok, s ez jellemző Kelet-Európának erre a térségére, Lengyelország időnként elég mélyen benyomult Németországba, és Keleten, kalandosabb módon, Ruténiába. A Piast-háziak fővárosát Krakkóban rendezte be I. Kázmér (1038–1058). Kázmér fia, II. Boleszláv, miután egészen Kijevig nyomult 1061-ben, megkapta a királyi koronát. Nyugaton a német uralkodók igencsak szorongatták a lengyel területeket, s a nyomás csak fokozódott a 12. század derekán, ezért a Piast-házi uralkodók inkább kelet felé próbáltak terjeszkedni. III. Boleszláv (uralkodott 1107–1138) halála után fiai között fölosztották az országot, és a lengyelek csaknem kétszáz éven át számos különböző hercegségben éltek; 1294-ig nem is volt királyuk. E megosztottságnak maradandó hatása lett Lengyelországra. A sziléziai hercegek, akik e periódus vége felé vissza akarták állítani a királyságot, végül inkább a Luxemburg-házból való királyok alá rendelték magukat, s szívesebben vállalták, hogy a cseh királyság része legyenek, mintsem hogy Piast-házi királyt engedjenek a lengyel trónra. A Krakkót illető cseh törekvések már nem lehettek ilyen sikeresek, mert Krakkó továbbra is Ruténiával tartott fenn kapcsolatot. A „kis” Lengyelország ügye nem sokat jelentett a lengyel hátszág lakóinak, akik a 13. század végén újra erősödő német nyomással néztek szembe. A német telepések érkezése, Brandenburg törekvései, a német lovagrend megtelepedése – ez mind azt a célt szolgálta, hogy Pomeraniát elszigetelje a többi lengyelektől, s a hercegséget nyugati és keleti részre ossza. A mazóviai tövidéken egy másik lengyel hercegség erejét északi szomszédai, a pogány poroszok tették próbára, s a német lovagrend segítségét kérte ellenük. A csehek és „nagy” Lengyelország urai mindaddig hiába próbálták visszahelyezni jogaiba a Piast-dinasztiát, míg Lokietek Ulászló meg nem koronáztatta magát 1320-ban Krakkóban. Ulászló megújította királysága nélkülözni volt kénytelen Sziléziát és Pomorzét, s fiának, III. Kázmérnak sem sikerült kisebb módosításoknál többet elérnie a nyugati határszélen.

Kázmérnak nem volt fiúsarja; a királyság így először unokaöccsére, Nagy Lajos magyar királyra szállt (1370–1382), aztán Lajos kisebbik lányára, Hedvigre, akit a lengyelek összeházasítottak Jagelló litván herceggel. A Jagelló-dinasztia uralkodása alatt Lengyelország Kelet-Európa legerősebb országa lett, noha számos hátránya származott abból, hogy érdekeit más népek, a magyarok és a litvánok érdekeivel kellett összeegyeztetnie. A Litvániával alkotott unió, másfelől, képezzé tette a lengyeleket a német lovagrend legyőzésére, s így szerezték vissza Pomerániát, jutottak hozzá a balti kikötőkhöz, s élvezhették ama városok áldásait, amelyek a lovagrend fénykorában felvirágoztak Poroszország terü-

letén. A Jagelló befolyás időleges kiterjesztése Magyarországra és Csehországra pedig véget vetett a lengyelekre gyakorolt magyar és cseh nyomásnak, noha Sziléziát nem tudták visszaszerezni. Az unió meg is szabta a keleti lengyel befolyás határait, mert a litvánok ortodoxok maradtak, és így a lengyeleknek fel kellett hagyniuk a kelet felé nyomulással. A moszkvai uralkodókkal való versengés kezdeteit inkább litván, mint lengyel gondnak tekintették.

Mivel a Jagelló-dinasztia szerteágazó területi érdeklődést mutatott, s mivel még a törökök ellen is hadat kellett viselnie, nem sok ideje maradt a sajátosan lengyel problémák megoldására, a monarchia politikai apparátusának kiépítésére. Nagy Lajos magyar király volta-kepp azzal fogadtatta el lengyelországi uralmát, hogy előjogokat adott a nagybirtokosoknak, akikkel könnyen meggyúlhatott volna a baja. Mivel az ő kezükben volt az adószedés s a balti kikötőkből ők látták el a gabonapiacokat, fokozottabb mértékben képessé váltak uradalmi fejlesztésére, gyakorlatilag ők lettek az ország urai, de több gondjuk volt a maguk jószágára, mint az ország bajaira. Ez utóbbinak a terhét uralkodóikra hártították. A lengyelek kulturális életére különös gondot fordított a római katolikus papság, mely ellenséges maradt az ortodox litvánokkal szemben, a Jagelló-uralkodókat pedig származásuk miatt gyanakvással kezelte. Az 1364-ben alapított krakkói egyetem hamarosan főszerepet kapott a papság nevelésében és a nyugati egyházi kapcsolatok ápolásában, elsősorban az Itáliához fűződő szálak erősítésében. Ez idő tájt sok olasz kereskedő telepedett meg Lengyelországban. A lengyel szentek kultusza (pl. Szent Szaniszlóé), a latin nyelvű lengyel történettudomány és a népnyelvű, népszerű vallásos irodalom sokat tett a lengyelek nemzeti öntudatának erősödéséért – s ennek az öntudatnak nem a királyhoz, hanem a valláshoz való hűség volt az alapja. A pápai kancellária is következetesen használta a „Polónia” megnevezést ama terület meghatározására, amely egyébként meghatározhatatlannak tűnt: amikor a Jagellók stabilizálták az addig változókéony országhatárokat, továbbra is képtelenség volt megállapítani, mekkora területet borít be a dinasztikus köpönyeg.

Lengyelország 14. századi újjáéledése a korszak egyik legmaradandóbb eseménye volt, s e tekintetben összehasonlítható a szomszédos Magyarország helyzetével. A két országnak rövid időn át közös uralkodója volt: Nagy Lajos (1370–1382). Erre az időre Magyarország része lett annak a nagy Anjou érdekszférának, amely Dél-Itália Anjou meghódítása után alakult ki, s így a magyar uralkodók bizonyos mértékig inkább dinasztikus, mintsem nemzeti szemszögből mérlegelték érdekeiket. Ez annyit tesz, hogy miként a Jagelló Lengyelországban, itt is kettősség alakult ki az uralkodó és nép-

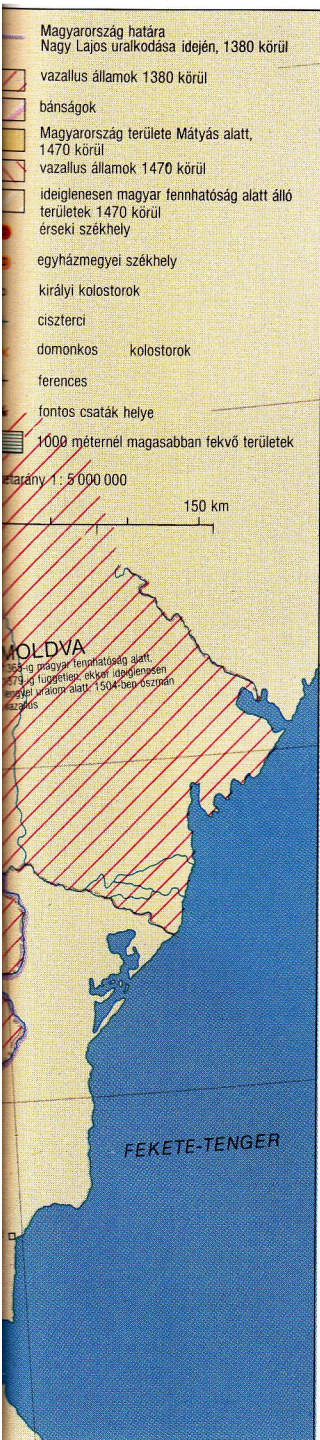
Magyarország

A középkori Magyarország, amikor megállapodott, keresztény királysággá lett, állami léte első két évszázadában megnövelte területét. Uralkodói a késő középkorban még kijebb tolták az országhatárokat. Csak az oszmánok balkáni előnyomulása szabott határt a magyar terekveseknek. Magyarországon fennállásának első három évszázadában az Árpád-házi királyok uralkodtak, de a dinasztia tagjai között épp elég viszály dűlt. 1301 után a magyar királyok érdeklődése kiterjedt a nemzetközi viszonyokra, figyelmüket azonban elsősorban a Balkán felől fenyegető oszmánok kötötték le. A kincstár, a bányaregálnak köszönhetően, gazdag volt.

A jáki apátsági templom nyugati homlokzata. Az 1241-es tatárjárás elpusztította a korai keresztény kor legtöbb épületét. Amikor pótolni kezdték a veszteségeket, mint pl. Jákon a 13. század derekán, az itáliai és kelet-német építészeti hatások még erősen keveredtek a román stílus jegyeivel.

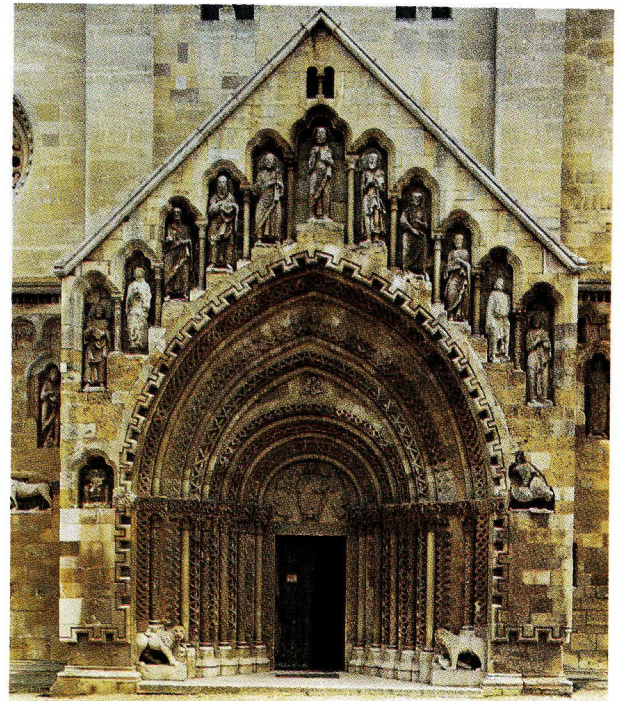
Nándorfehérvár (Belgrád) ostroma 1521-ben, török szemmel. E miniatúra jelenleg a Topkapi Múzeumban látható, Isztambulban. A 16. század elején az oszmánok már tudták, hogyan kell hatásosan bevetni a tábori tüzérőket, de ágyúikat gyakran éppenséggel magyarok öntötték. (Jobbra alul)

nek látásmódja között. Alapvető okai ennek szintén hasonlóságot mutatnak a lengyelországiakkal: nem voltak egyértelmű határai a királyságnak, s ez, egykorú értelemben, azt jelenti, hogy a szomszédok nem fejtettek ki eléggé heves ellenállást a magyar terjeszkedési szándékkal szemben, még a honi Árpád-ház uralma idején sem.

Amíg a magyarok fel nem vették a keresztiséget, s azzal együtt nem tértek át a letelepült életmódra, nem voltak állandó települések a térségben. A kereszténység elfogadása Nyugattól és a királyi korona, melyet a pápa küldött Istvánnak (uralkodott 1000–1038) odáig tolt ki a római katolikus kereszténység határait, ahol helyenként már az ortodox misszióval ütközött, s ez a magyar államnak határozottan katolikus jelleget adott. Keleten Erdélyt maga István király hódította meg; később Horvátországot (1091), Dalmáciát (1105) és Ragusát (1189–1204), is a királysághoz csatolták. Vallásos buzgalomból indított hadjáratokkal ki akarták irtani az ugyancsak annektált Boszniában és Hercegovinában a bogumil eretnekséget (1237–1284). Egy francia hercegisasszonnyal kötött házasság még a 12. század végén új politikai kapcsolatot teremtett, s ezt erősítették meg egy évszázaddal később, amikor az Anjouk nápolyi királyok lettek. Amikor a „szicíliai vecsernye” (1282-ben) meghíúsította konstantinápolyi törekvéseiket, az Anjouk Magyarország felé fordultak, amelyet kényelmesen elérhettek az Adriát átszelve. 1301-ben III. András, az utolsó Árpád-házi király halála után Károly Róbertet Esztergomban magyar királlyá koronázták, és hamarosan az egész királyságban elismerték uralkodónak. Az így kialakult Anjou birodalom, amely az Adriai tengerpartig terjedt, természetesen fő ellenségévé tette a Velencei Köztársaságot, és ezért Nagy Lajos, aki egész uralma alatt küzdött a dalmát tengerpartért, 1358-ban visszaszerezte Velencétől Dalmáciát, sőt Hercegovinát is meghódította egészen a Neretva folyóig. 1382-ben bekövetkezett halála után, kihasználva az örökösödési huzavonát, a boszniaiak és a velenceiek visszafoglalták a területeket, elvágyva Magyarországot fontos tengeri bázisától. Lajos lánya, Mária a Luxemburg-házi Zsigmondhoz ment feleségül; Zsigmond bátyja nem más volt, mint a császár, és így Magyarország most újból közvetlenebb kapcsolatba került a német politikával. Zsigmond tudta, hogy keresztény uralkodóként szembe kell szállnia a Balkánt megszállva tartó oszmánokkal. Nagy reményeket fűztek az 1396-os kereszties hadjáratához, ám a hadak még abban az évben meglepően vereséget szenvedtek Nikápolynál. Zsigmond hamarosan nagy érdeklődést tanúsított bátyja csehországi ügyei iránt, ahol, a latin egyház szakadásával egyidőben, a huszita eretnekek okoztak gondot. 1411-ben német királlyá választották, s ettől kezdve főleg német problémákkal foglalkozott. Elkerülhetetlenül Magyarországnak kellett viselnie az 1450-es években megújuló oszmán hódítási előnyomulás terhét, különösen azután, hogy a lengyel III. Ulászló kudarcot vallott Várna mellett kereszties hadaival 1444-ben. A magyarok legnagyobb diadalukat Nándorfehérvárnál aratták 1456-ban, Hunyadi János vezérletével, akinek fia, Korvin Mátyás lett az egyik utolsó hazai származású király (1458–1490).

Magyarország a 15. században már korántsem volt egységes. Sok nép élt a területén, még ortodox bolgárok és bogumil eretnekek is szép számmal, akiket az ügybuzgó katolikus papság sem tudott megtéríteni. A vegyesházbeli uralkodók, akik Magyarországot egyre inkább a nemzetközi politika színpadára állították, a királyság régi intézményrendszerét csak részben alakított-

ták át. A koronabirtokok és bányaregálék olyan gazdaggá tették az uralkodót, hogy alattvalóit nem kellett az ügyeiben való részvételre kényszerítenie, s így a nagybirtokosok királyi beavatkozás nélkül érvényesíthették saját érdekeiket. A délről előnyomuló oszmánok nyomására a magyar királyság területe csak szerényebb méretekre húzódott össze, mielőtt Nándorfehérvár 1521-ben elesett. Az 1526-os mohácsi vereség véget vetett az ország függetlenségének. A királyság fele Habsburg uralom alatt élt tovább.

Lengyelország és Magyarország, katolikus királyságok lévén, reménytelen bonyodalmakba keveredtek a határaikon élő ortodox népekkel, amelyek ez idő tájt mindenütt defenzívába kényszerültek. A görög birodalom összeomlása 1204-ben, valamint Oroszország mongol leigázása 1237-ben azt is jelentette, hogy az ortodoxia elvesztette hagyományos világi támogatóit, s reménye sem volt arra, hogy másokkal pótolja őket. Aligha meglepő, hogy számos autonóm érsek kétségbe vonta a konstantinápolyi pátriárka fennhatóságát, s az sem vé-

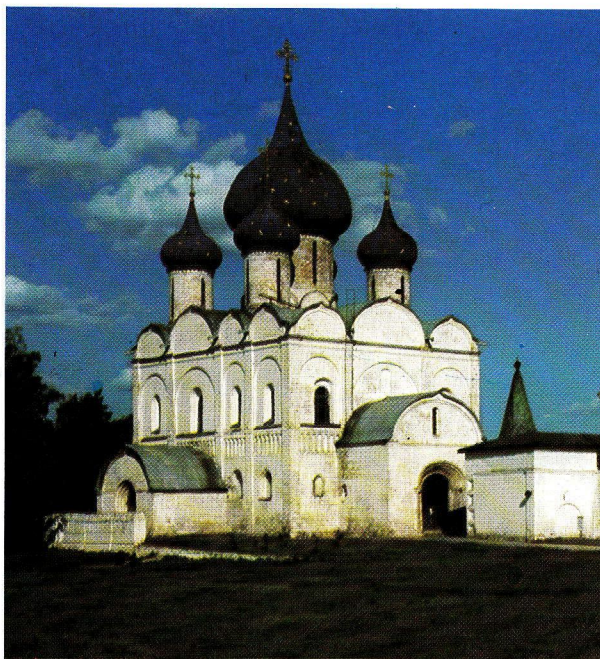
letlen, hogy a jámbor keresztények reménykedve fordultak a monasztikus hagyomány megújodása felé, s hogy a kolostorok lakói éppenséggel a misztikus hészüchaszta tanokat pártolták. Az Athosz-hegyi monasztikus köztársaságban a Kelet-Európa minden részéből odasereglett férfiak gyakorolták a hagyományos vallásosságot, s ennek hatására élte túl az ortodoxia ezeket a politikai szorongatottsággal teljes évszázadokat. Ezek az emberek szó nélkül elfogadták a mohamedánok névleges fennhatóságát, s Athosz lakói is megbékéltek az oszmánokkal.

Oroszország átalakulása

Ebben az időszakban az oroszok is átszervezték egyházi és világi életüket, miután kiheverték a mongol invázió megrázkódtatásait, ám erről a római katolikusok alig szereztek tudomást. Az oroszok először a 10. században szerveződtek különálló politikai egységgé, amikor a Kijevhez kötődő városokat (melyek a kereszténység ortodox változatára tértek át) a skandináv kereskedő katonák leszármazottai kormányozták. Akkoriban épp hogy csak elkezdődött a környező erdőségek meghódítása, s mint Kelet-Európában másutt is, a végtelenül tágas terület és a gyér népsűrűség miatt lassan, kényelmesen haladt csak a fejlődés. Ám erről a folyamatról kevés írásos feljegyzés maradt. Nem kétséges, hogy a kijevi városokban lezajlott 12. századi zavargások előtt sok városlakó menekült az erdőségekbe, s ott új telepeket hoztak létre. A parasztok szabadon jöhettek-mehettek, senki nem csábította vagy éppen kényszerítette őket a föld megművelésére. Évszázadokig a maguk urai voltak, s maguk szervezte településeket alkottak. Amikor 1237-ben a tatárok lerohanták a kijevi Oroszországot, a városi lakosság szétszóródott az erdőségekben. A déli sztyeppe és a Volga vidék feletti tatár uralom nyomás alatt tartotta az oroszokat, s így több mint kétszáz évig főként falusi életmódot folytattak.

A tatár hódítás legmaradandóbb következménye nem is a sarc további fizetési kényszere volt, hanem az, hogy megosztott maradt Oroszország népe. Kijev, amely fejedelmi székhely és egyúttal az ortodox metropolita vallási központja volt, olyan uralkodót kapott, aki a tatár kalandozások után megszerezte a pápa támogatását. Halálát követően Kijevet megszállták a tatárok, az ortodox metropolita éppezért 1308-ban áttelepült Moszkvába. A kisoroszkok, vagyis ukránok ortodoxok maradtak, de amikor a tatárok kezdtek tért veszteni a lengyelekkel és a litvánokkal szemben, Ukrajna hosszú évszázadokra közeli kapcsolatba került a nyugati világgal. Litván segítséggel megpróbálták visszaszerezni régi vezető szerepüket az orosz ügyekben, de már – jellemző módon – nem voltak elég erősek ahhoz, hogy északabbra szorítsák a nagyoroszokat. A fehéroroszok (bjeloruszok) a Dnyeper vidékén, szintén a litván nyomást nyögték; ők is akkoriban lettek külön népcsoporttá.

A nagyoroszok, akik a 13–14. században Oroszország vezető népe lettek, talán már jóval a tatár invázió előtt a legnagyobb lélekszámú és leghatalmasabb népcsoport volt, de tény, hogy a tatárdúlás nyomán válhattak nagyhatalommá, mivel a tatárok tönkretűzték a kijevi Oroszországot. A nagyoroszokat hazájuk északi mérheterlen erdőségei jórészt megvédték a mongol pusztítástól. Novgorod volt a kijevi fejedelemség egyetlen jelentősebb városa, amely túlélte a tatár pusztítást, de nem ez a város lett a nagyorosz megújodás központja. Az új Oroszországnak, miként az egy inkább földművelő, mintsem kereskedő közösséghez illik, fejedelmek álltak

az élén; közülük Alekszandr Jaroszlavics vlagyimiri fejedelem vált híressé, akit Alekszandr Nyevszkij néven tart számon a történelem. 1242-ben a Csúd-tó jegén legyőzte a német lovagrend seregét. Novgorod a 15. század végéig nem veszítette el egészen a függetlenségét, de el kellett ismernie a vlagyimiri nagyfejedelmek vezető szerepét. Ettől kezdve Vlagyimirből diktálták az orosz fejlődés ütemét. Alekszandr Nyevszkij igen óvatos politikát folytatott a szomszédos tatárokkal, és utódai – anélkül, hogy riadalmat keltettek volna szomszédaikban – tovább öregbítették az orosz nép szemében a család hírnevét.

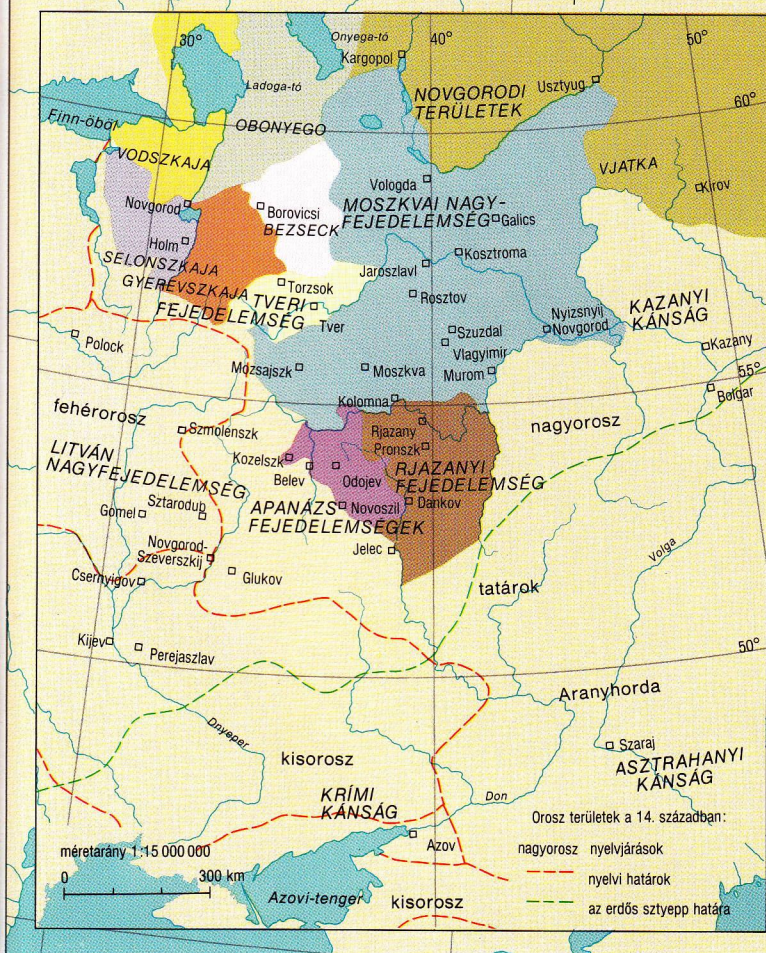
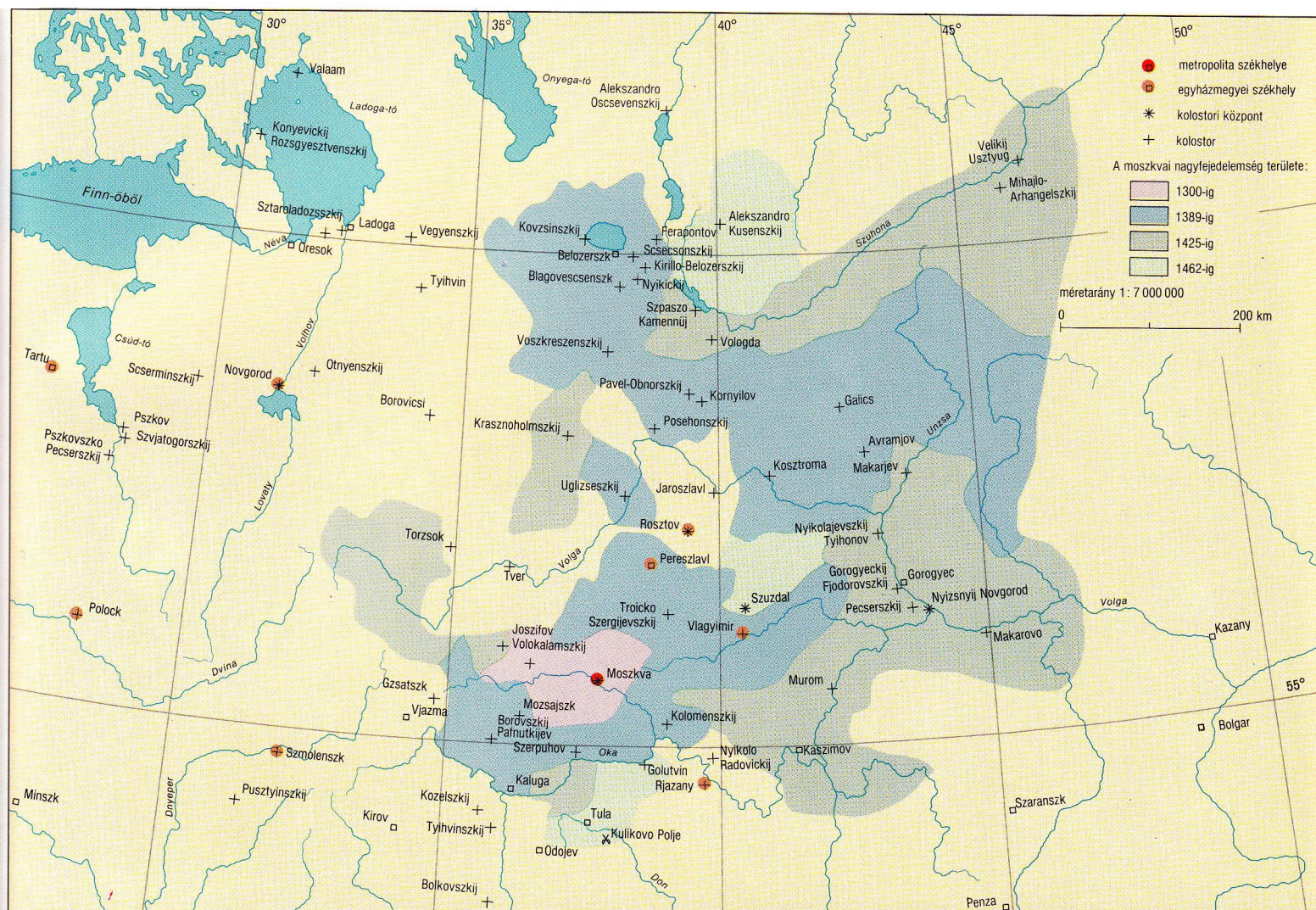
Halála után fiai megosztottak birtokain; a legifjabb kapta Moszkvát, bizonyosságul annak, hogy akkoriban Moszkva még nem emelkedett ki közülük. Fél száz év múlva azonban az orosz metropolita éppen oda tette át székhelyét, s Moszkvát minden oroszok vallási központjává emelte. Ez önmagában is fontos, de a 14. századi nehéz orosz helyzet hozzájárult az orosz vallásos érzület elmélyüléséhez, és annak, hogy Moszkva ekkor magához ragadta a vezető szerepet vallási ügyekben, messzeható következményei lettek. A monasztikus élet fejlődése, elsősorban Radonyezi Szent Szergej tevékenysége különösen sokat lendített az orosz kultúrán a vallásos irodalom és festészet révén, mivel kapcsolatban állt az Áthosz-hegyi ortodox kolostorokkal, és az ortodox misztikus hészüchaszta mozgalommal. Tatár kényurak is pártfogolták a szerzeteseket, például abban a kiváltságban részesültek, hogy birtokaik után nem kellett adót fizetniük. A szerzetesek tiszteletteljes engedelmességet tanúsítottak a tatárokkal szemben, s ez lehetővé tette, hogy a dinasztia uralkodói is békés viszonyban tudtak maradni velük. I. (Kalita) Iván (1325–1341) volt az első moszkvai uralkodó, aki megkapta a tatároktól azt a jogot, hogy adószedőjük lehessen a keresztény lakosság körében, s így, a tatárok tekintélyével a háta mögött, sikerült befolyását kiterjesztenie minden orosz népre. Hatalmát átszarmaztatta fiára. Az orosz történelem folytonossága szempontjából valószínűleg lényeges tény, hogy fiúörökösben egyetlen nemzedék sem szűkölködött, s hogy ezek a moszkvai uralkodók mind hosszú életűek voltak: 1359 és 1584 között mindössze hat uralkodó váltotta egymást.

Szuzdal orosz várost a 12. század derekán átépítették; katedrálisát, mely a kreml (citadella) falai között áll, 1222-ben építették újjá. Az épületnek csak az alapjai éltek túl az 1238-as tatár inváziót, s a város e csapást csak lassan heverte ki. Az öt kupolával a 14. század végén tették díszesebbé a templomot. Jelenlegi formáját 1528-ban nyerte el.

Oroszország

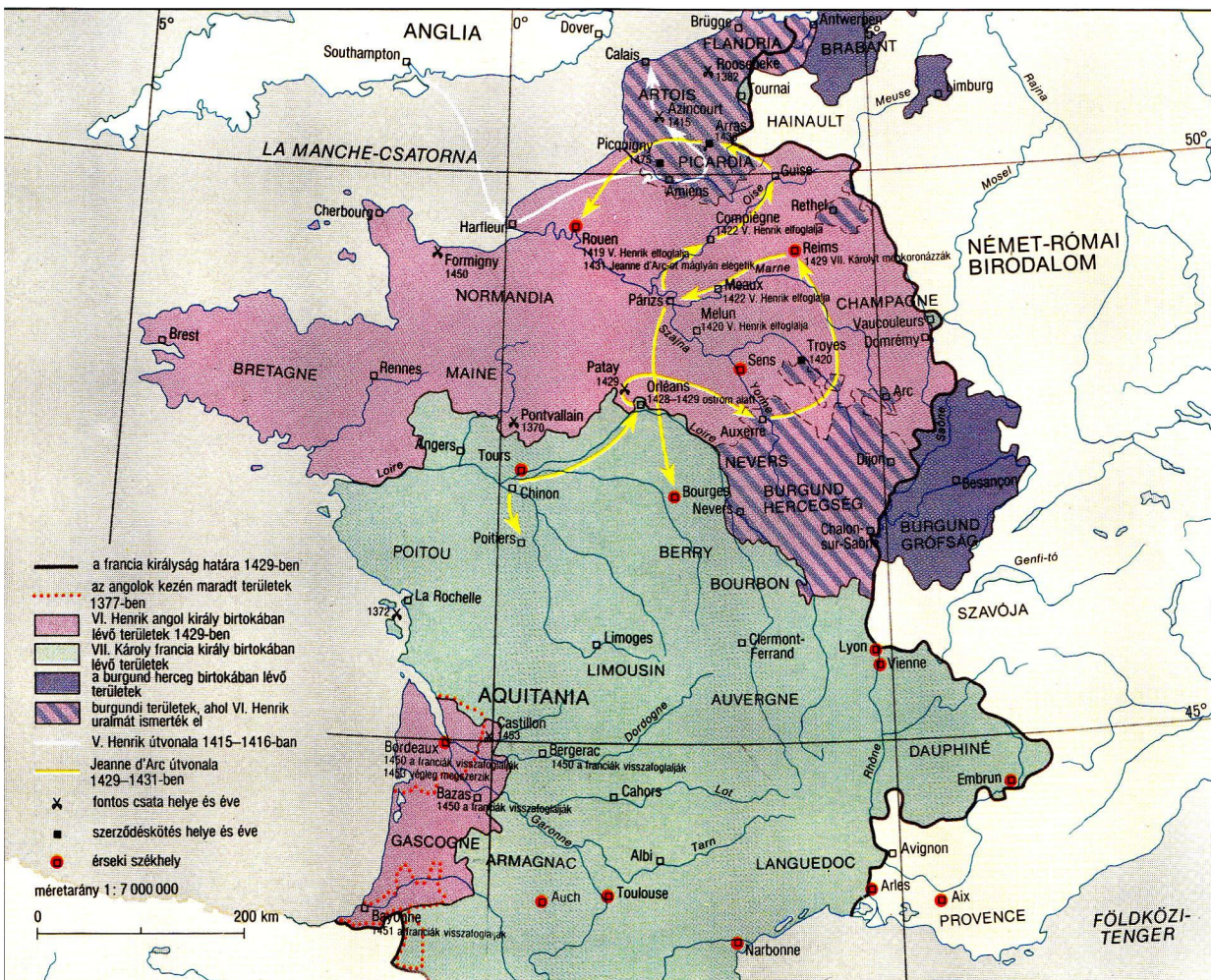
A modern Oroszország a tatár jelenlét árnyékában meghúzódó fejedelemségekből alakult ki a 13. század közepe táján. A tatárok többnyire melegegdedtek annyival, hogy sarcot szedtek a fejedelmektől, de alkalmanként a közvetlen beavatkozástól sem riadtak vissza. Kijev, az ősi orosz város ekkor már nem játszott aktív szerepet a politikában. Az ortodox metropolita érsek északra tette át székhelyét, és végül Moszkvában telepedett meg, olyan területen, ahol a vallásos idealizmusnak mindenki hive volt. De az oroszok ekkor el voltak szigetelődve más népektől és más keresztényektől. Ebben az időszakban a nagy- és a kisoroszk közötti nyelvi határ indokolta Ukrajna független állami létét. Visszatekintve, e periódus Moszkva feltartóztatlan fel-emelkedésének jegyében telt el, mivel a nagyoroszok legerősebb központja volt. A többi északi fejedelemséggel folytatott rivalizálásban győzött a helyi hagyományok ereje, s az oroszok végül sem szánták rá magukat a tatárok elleni politikai unió megteremtésére. Az oroszok rugalmassága végül is azoktól függött, akik az erdőségeket irtva, egyre növelték az ember lakta területek nagyságát, s ezek között fontos szerepük volt a szerzeteseknek, akik ekkortájt alapítottak számos kolostort. A középkori Oroszország, amely korábban egymással laza szövetségben álló kereskedő fejedelemségekből tevődött össze, végül a földművesek kezére került, akiknek fő törekvése a művelt területek növelése volt. A püspököknek kisebb súlyuk volt, mint a szerzeteseknek. Csak a 15. század derekán kezdett körvonalazódni az eljövendő cári rendszer a moszkvai nagyfejedelem és az orosz metropolita alatt. Az oroszok nem kértek a katolikus és az ortodox egyház 1439-es firenzei kiegyezéséből; majd 1453 után magukat tekintették a bizánci birodalom jogos örököseinek.

14. századi ikon: az Atyaistent ábrázolja. A novgorodi iskola munkája. A Szentháromság antropológiai ábrázolása talán a Balkánról származott. Novgorod kereskedővárosa ablakot nyitott Nyugat felé a középkori Oroszországnak.

Az angol-francia háború
 35 évi béke után 1294-ben ismét kirobbant a háborúság az angol és a francia király között, amely noha sok fegyverszünet szakította meg, eltartott egészen a 15. század közepéig. Jónéhányszor próbálkoztak megegyezni; többek között az angol királyt Aquitania hercegévé akarták tenni, hogy békés kapcsolat teremtsen a francia királlyal; felvetődött Aquitania szuverenitása is, majd egy még radikálisabb kísérlet VI. Henrik idején a két királyság egyesítésére; de füstbe ment az összes szép terv. Mindkét fél külföldi segítséget folyamodott és megpróbálta az avignoni pápaságot a maga oldalára állítani, majd a nagy egyházszakadás (1378) után kihasználta az egyháznak ezt a gyengeségét. A háború így visszahatótt (károsan) a vallási életre, fékezte a kereszties mozgalmat, és elősegítette többféle eretnek mozgalom kialakulását. A francia királyság, mint a legfőbb csatátér, sokat szenvedett a hivatásos katonák jelenlététől a háborús évek alatt, amikor a harcoló felek szolgálatában álltak, csakúgy, mint később, amikor a békekötés után maguk „gondoskodtak” megélhetésükről. Franciaország uralkodó hercegeit megosztották a Valois-dinasztia trónigényével, az egyes királyok alkalmasságával és az alternatív politikai lehetőségekkel kapcsolatos kétségekkel. A hercegek és nemesek elkeseredett torzalkodásai ezt a korszakot a középkori francia történelem legsötétebb időszakává tették.

A tatár kegygel kivívott pozíciót persze megingatta a tatár birodalom gyöngülése, amikor 1368-ban, a Ming-dinasztia Kínában is véget vetett a mongol uralomnak. Ennek ellenére a tatárok még jó száz éven át képesek voltak támadóan fellépni. A kulikovói mezőn 1380-ban elszenvedett vereségük is inkább jelképes volt, gyakorlatban nem sokat gyöngített rajtuk. Kazanyi kánságukból (alapították 1445-ben) addig zaklatták Moszkvát, míg 1535-ben a város el nem esett. 1445-ben II. Vaszilijt (Bazilt) is foglyul ejtették. Moszkva fejedelmei más uralkodókkal voltak kénytelenek versengeni az oroszok feletti uralomért, így például a tveri uralkodókkal, s e versengés csak 1484-ben ért véget. Harcolniuk kellett a litvánokkal is: 1368-ban a litvánok ellen emelték a Kreml köfalait. Verekedtek Toktamissal, Timur Lenk (Tamerlán) hadvezérével 1382-ben, valamint a fejedelemség bojárjaival, akik háromszor fosztották meg a hatalomtól II. Vaszilijt. Vaszilij mindezek ellenére átvészelte családjá uralkodásának e legviharosabb időszakát, s minden oroszok uralkodójának nevezte magát. Az ő idejében nevezték ki az első autokefál metropolitát; az oroszok ugyanis nem ismerték el az ortodox és a latin egyház formális egyesítését, amelyet a firenzei zsinat mondott ki 1439-ben. Amikor Konstantinápoly oszmán kézre jutott, III. Iván Róma egyedül jogos örökösének tekintette magát és felesége, Palaiologosz Szophia családjának politikai példáját követte. A cári Oroszország fejlődése – a földesurak uralma, a parasztság jobbágyi sora – azonban már az orosz történelem újabb fejezetéhez tartozik. A 15. század végére az oroszok kevesebbet gondoltak már az eljövendő bajokra, mint a múlt nyomorúságaira. A tatár iga két évszázada alatt Oroszországot nem a közvetlen tatár uralom, mint inkább annak nyomasztó hatása gyökeresen átalakította.

A nyugat-európai dinasztiák és a százéves háború

E korszakban igen nagy jelentősége volt a kelet-európai népek fejlődésének, s ezzel együtt megnövekedett az egész térség súlya is, és ez voltaképpen meghatározza a 14. század bár mérsékelt, de mindenképpen pozitív eredményeit. Ha most ennek a fényében vesszük szemügyre a nyugat-európai dinasztiákat, a nemeseket, a városokat és a nemzeteket, talán még az angol és francia királyok nagy háborúságát is kevésbé anakronisztikusan fogjuk megítélni. Franciaország utolsó Capeting királyainak kiváló volta talán nem is a valódi erejüknek volt köszönhető, hanem a szerencsének, vagyis annak, hogy ők voltak a kontinensen az elsők, akik kifejlesztették az intézményrendszerüket, s amellett a pápa folytonos és egyértelmű támogatását élvezték. IV. Fülöp (uralkodott 1285–1314), az elszántan nagyratörő Capeting uralkodó azonban kénytelen volt szembenézni leghatalmasabb vazallusa ellenszegülésével, Edwarddal, Aquitania hercegével, s egyben Anglia királyával; és végül szembekevert VIII. Bonifác pápával, aki, bármilyen nehezére esett is, papsága védelmében, megfeddette Fülöpöt. Az ellenséges viszony a pápasággal azonban rövid életűnek bizonyult, az Avignonban székelő délfraancia pápák sora hosszú évtizedeken át még szorosabb, igazán kényelmes kapcsolatban volt a francia uralkodókkal. Fülöp és Edward között a megbékélés a pápának volt köszönhető, de utódaik már képtelenek voltak azt hosszabb ideig megtartani, s még a békeidőszakok is háborús hangulatban teltek el. A két király anyagi forrásai korántsem voltak egyenlőek, s ezért az angol király csak azzal a feltétellel folytathatta a háborút, ha a francia királyságban akad

készséges szövetségesekre, akik támogatják törekvéseit. A katonai front a pillanatnyi erőviszonyoktól függően hullámzott, ezzel együtt módosultak a célok: az angol király hol még a Valois-házi francia királynál is több jogot formált a francia trónra, hol szerényebb, de éppoly teljesíthetetlen követeléssel állt elő, hogy ismerjék el szuverén státusukat hűbéri birtokaikon. Mindkét esetben a központosított állami lét forgott kockán, amely egészen IV. Fülöp napjainig háborítatlanul fejlődött, s ez volt az, ami nemcsak Aquitania hercegét bosszantotta, hanem kezdetben még nála is jobban Flandria grófját, később pedig Bretagne és Burgundia hercegét. Franciaország nagy uralkodói (közéjük értve a flamand és az angol uralkodót), mind rokonai voltak egymásnak. Az apanázs-rendszer francia földön az első egy-két nemzedéknyi idő alatt a királynak kedvezett, de óhatatlanul be kellett következnie annak, hogy a királyi ház elkülönült ágai fölemelkedtek és erőre kaptak. Nem is annyira a sokféleség, mint inkább a versengés váltotta ki a konfliktusokat. Nem a királyságot akarták széjjel darabolni, hanem több cselekvési szabadságra vágytak, mint amennyit a király alkalmazottainak egyre növekvő hada jónak látott. Az angol királyok, akik rangos és egyszerű alattvalóik szemében egyaránt népszerűvé tudták tenni a francia háborút, mindvégig kitartottak amellett, amit ők szerepüknek tekintettek a francia királyságon és a francia uralkodóházon belül. Az ő szemükben ez a háború soha nem vált nemzeti üggyé, mint némely alattvalójuk szemében és mint a későbbi róla kialakult legendákban. Anglia közvetlenül csak annyit szenvedett a háborútól, amennyi bajt a kalandozók és kalózkodók okoztak a partvidékeken az amúgy is örökké zaklatásoknak kitett határokon. A háborút Franciaországban vívták, francia írók írták meg krónikáját – közülük a legrangosabb, Jean Froissart Hainault-ból származott. E híres költő és románcíró számára a háború története csupán alkalom volt arra, hogy nosztalgiával idézze meg a letűnt lovagkort.

A hosszú periódus, melynek során az angol királyok egymást váltó nemzedékei vállalták a háború folytatását, valószínűleg erős hatással volt Anglia társadalmi és politikai fejlődésére; de nem könnyű megállapítani a háború konkrét következményeit, hiszen ebben a korban annyi más tényező is kifejtette hatását. A legfontosabb következmény az lett, hogy az angol király végül elvesztette minden francia birtokát, az egyetlen Calais-t kivéve (amely 1347-ben került angol kézre), s ezt a francia király győzelemnek minősíthette. Elkergette legerőszakosabb vazallusát, és hatalmas új területeket csatolt államához. A háború végső szakaszában sikerült továbbá elérnie, hogy rendszeres adózásra szorítsa országát, és állandó hadsereget tartson fenn, ezáltal példátlan hatalomra tett szert királyságában. Szent Lajos monarchiáját harcra kész állammá alakította át. Minél nagyobbra nőtt azonban birodalma, annál bonyolultabbá vált kormányzása. A monarchiának meg kellett osztania hatalmát, ha nem feudális vazallusokkal, de jogász testületekkel, tisztségviselőkkel és katonai parancsnokokkal. Az apanázsban részesült hercegek kívül rekedtek vagy pedig beolvadtak a monarchiába, miután családjuk kihalt, de a tartományok privilégiumait a királyok kegyesen megerősítették, hogy támogatásra számíthassanak ezeken a vidékeken. VII. Károly (uralkodott 1422–1461) diadalmas monarchiája így nem IV. Fülöp kormányzati stílusának pusztá rekonstrukciója volt. És ha az angol királyt kiűzték is országából, Flandria tartománya, melynek megszerzéséért sok véráldozatot hozott IV. Fülöp

löp, megint csak kibújt a királyi fennhatóság alól. Végül pedig Franciaország is szenvedett a rendszeresen viszázatérő invázióktól, rablóhadjáratoktól, fosztogatásoktól, pusztításoktól, és elvesztette európai vezető szerepét. Franciaország és a pápa szövetsége, amely oly jó szolgálatot tett a francia királyoknak a 13. században, a nagy egyházszakadás idején nem adott több segítséget a francia királynak, mint a tulajdon világi szövetségesei, és a reneszánsz pápaság beköszöntével a francia királyok nem számíthattak különleges előnyökre. A háború évtizedei tehát igen mély hatással voltak a francia királyságra. Megtapasztalván a háborút, a kaoszt, a vereséget, a szétdarabolódást, egyedül a Valois-ház kecsegtetett a folyamatosság reményével. A dinasztia tagjai közül csak kevesen voltak méltóak magas tisztükre; mégis, amikor az Űristen megjelent Szent Johannának, s megbízta, hogy koronáztassa meg Reimsben a szerencsétlen VII. Károlyt (1429), újból feltámadt a franciák lojalitása a dinasztia iránt. Ezután is az a hit éltette tovább a királyságot, hogy az isteni gondviselés majd csak ad mindig fiúörököszt a trónra. Nem a francia nemzet teremődött meg a háborúban: a királyi dinasztikus eszme volt az, ami érvényesült.

Anglia számára a háború másik fontos következménye az lett, hogy fennmaradhatott a független skót királyság. I. Edward angol király (uralkodott 1272–1307), uralkodása második felében, többször is a saját elgondolása szerint rendezte el Skócia kormányzását, hatásos megoldásainak látszólagos sikere ellenére ottani hatalma valahogy mindig illuzorikus maradt. Unokája, III. Edward (uralkodott 1327–1377) szintén megpróbált Skócia ura lenni, de a skótok, mint korábban, most is maguk kívánták irányítani ügyeiket. Ebben a tekintetben a skótok azokhoz a kis európai „nemzetekhez” voltak hasonlóak, amelyek szintén ellenszegültek minden dinasztikus birodalmi beolvasztási kísérletnek.

A skótok azonban 1300-ban még nem alkottak egysé-

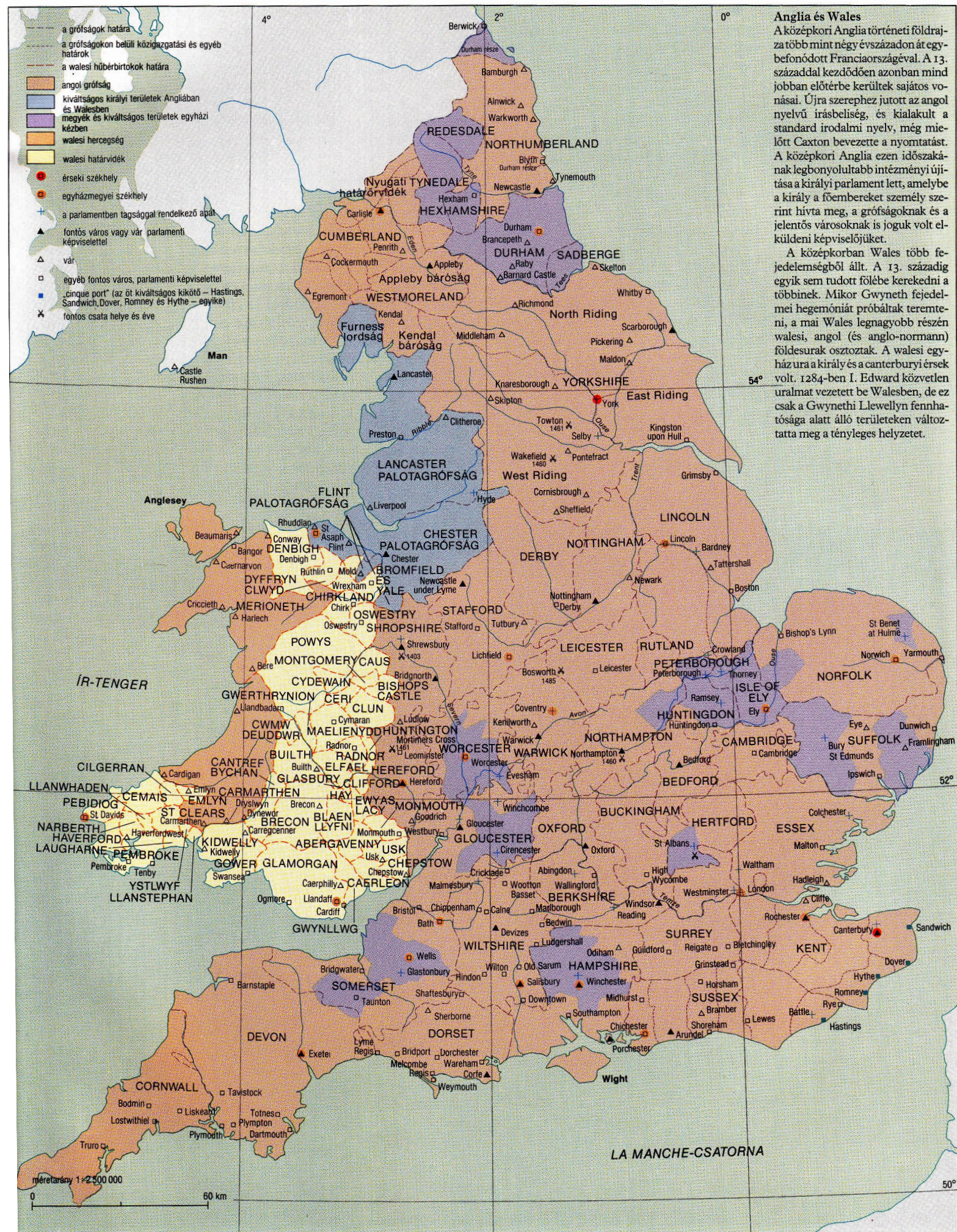
ges nemzetet. Csupán egy nemzedékkel korábban történt, hogy királyuk megszerezte a norvégoktól a skót felvidék (Felső-Skócia) és a szigetek fennhatóságát. A monarchia erejét a partvidéki síkság jelentette, az a keskeny övezet, amely a Clyde és a Forth folyók között terül el, s északon szétterül Perthshire-ben, délen pedig a határvidék völgyeibe nyúlik be. Ebből a területből alakult ki a feudális monarchia a 12. század elején, s a leg-erősebb uralkodója, I. Dávid (skót király 1124–1153) birodalma déli határait átmenetileg kiterjesztette Northumbriára, Cumbriára és Lancashire-re, egészen a Ribble-ig. A skót térhódítás természetesen visszavágásra ösztö-kélte az angolokat. II. Henrik és János győzelmei egyaránt azzal végződtek, hogy a skót király névleg aláren-

Feudális nemesek párizs falai előtt. Illusztráció Froissart krónikájából, mely a nyugat-európai eseményeket taglalja; elsősorban az angol-francia háború 1325-től 1400-ig terjedő időszakáról tudósított.

Calais több mint két évszázadon át angol kézben volt. A 16. században, amikor ez a rajz készült, már Calais volt az egyetlen angol birtok francia területen. Jól látszik a város középkori erődítményrendszere, a kikötő és a szűk bejárat csatorna.

„Johanna pere” latin szövegének másolata. Elősorolja Szent Johanna életének eseményeit. Ez a könyv (minden elfogultsága és hibája ellenére) az egyetlen hiteles dokumentum, amelyre mai történészeink támaszkodhatnak. Az iniciálé csak jelképes utalás az eseményekre, az ábrázolás nem élethű, bár ezt a jegyzőkönyvet olyanok másolták, akik sok napon át Johannával együtt ültek a tárgyalóteremben.

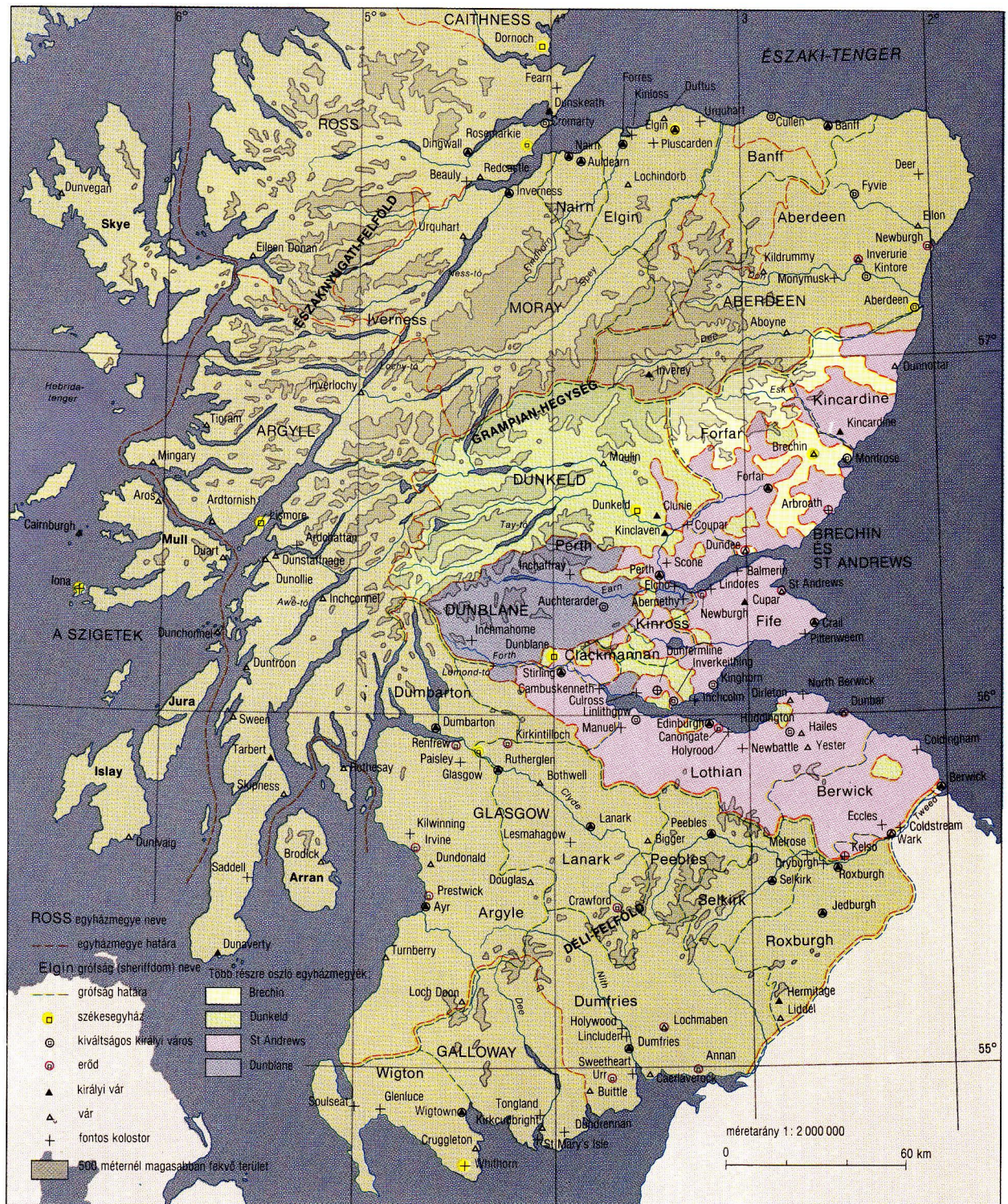
delte magát az angolnak, és ez lett később I. Edward jogalapja, amikor igényét bejelentette a skót trónra. A skót püspökségek csak a Rómához fűződő különleges viszonyuknak köszönhatték, hogy a yorki érseknek nem sikerült hatásköre alá vonnia őket. Sok angol bárónak volt birtoka Dél-Skóciában. Ha I. Edward nem lett volna oly mohó skóciai hatalma érvényesítésében, a két ország valószínűleg békésen egybeolvadt volna. Ám Edward nyers intézkedései visszatetszést, később ellenállást gerjesztettek a skótok földjén. Amikor Robert Bruce (uralkodott 1306–1329) eredményes vezérnek ígérkezett, a skótok örömmel éltek a lehetőséggel, hogy kívülrekesztik az angolokat, s elszántan bíztak függetlenségük tartós megőrzésében.

Skócia túl messze esett az angol király déli bázisától; sovány földje nem vonzotta az angol bárókat, akik csak busás haszon reményében bocsátkoztak harcba. Sokkal nagyobb érdekeik forogtak kockán a francia háborúban. Skócia, ragaszkodva a franciákkal kötött szövetségéhez, minden belső gyöngesége ellenére is sikeresen folytatta a harcot. Az új Stewart- (Stuart-) dinasztia alatt önálló érsekségek (St Andrews 1472 és Glasgow 1492), továbbá egyetemek (St Andrews 1410, Glasgow 1451, Aberdeen 1495) jöttek létre. Az ország az angol nyomásnak ellene akart és tudott szegülni. Csak akkor egyesítették Angliával, amikor a protestáns skót király, VI. Jakab 1603-ban megörökölte a déliek koronáját.

A 14. században és a 15. század elején lejátszódott európai események hatására nyilvánvaló lett, hogy a kisebb nemzetek képesek tartósan ellenállni a kor leghatalmasabb uralkodóinak is, s így ahelyett, hogy néhány nagy hatalmú birodalom alakult volna ki Európában (amint az a 18. században történt), lényegében megmaradtak a kisebb politikai egységek. Néhány állam nem volt nagyobb, mint azok a városok, amelyek – általában tengermelléki helyzetük következtében – kereskedelmüknek hála önállóak tudtak maradni. Az államok többségének azonban nagy területre volt szüksége ahhoz, hogy elláthassa polgárait, s hogy fenntarthassa a közös jogi és vallási intézményeket. Ha közös uralkodó alatt csatlakoztak egymáshoz, az egyes részek továbbra is megőrizték egyedi arculatukat. A katolicizmusban és az ortodoxiában egyaránt meglévő hajtóerő termékenyítőleg hatott a népnyelv terjedésére az imádság és szentbeszéd útján, s így a nemzeti irodalom erősítette e csoportok kulturális identitástudatát. A katolikus papság kiváltságos helyzete az idők folyamán elkerülhetetlenül kérdésessé vált, mivel a laikusok más módon is ápolhatták hitüket. Soha ennyi s ily sokféle király és arisztokrata nem volt, mint ebben a korban, de a közfigyelemért sok más személyiséggel kellett megküzdeniük, akik legalább annyira büszkéek voltak a maguk eredményeire. Ekkor még tiszteletben tartották a társadalmi hierarchiát, de hittek az egész emberi nem bűnös voltában, s elfogad-

Az Eileen Donan-i várkastélyt II. Sándor építtette 1220-ban egy korábbi erődítmény helyén. Ez a kastély nyomatékosabbá tette a királyi hatalmat a skót felföldön, méghozzá egy stratégiai fontos helyen, három fő találkozásánál, szemközt Skye-jal.

Skócia

Mint napjainkban, a középkorban is a skót alföld volt Skócia legsűrűbben lakott vidéke. A határmenti nyugtalanságoknak köszönhetően a 14. és 15. század itt a háborúskodások jegyében telt el, pedig addig az 1249-ben kijelölt határokat a feudális főurak sikeresen tartották. Ez idő tájt bomlott fel a norvég birodalom, s így válhatott a skót király a Felföld és a szigetvilág korlátlan urává. Ám a középkori Skóciát valójában a középső térség lakói teremtték meg, ahol

a király várakat építtetett, s ahol a városok, a papság és a bírói igazgatási körzetek összpontosultak. Politikai függetlenségének kulcsa az Anglia ellen Franciaországgal kötött szövetsége volt, ami szükségessé tette, hogy keleti parti kikötőit szabadon lehessen használni. Az angolokkal folytatott hosszas háborúzás önbizalmat adott a skótoknak; úgy gondolták, ellen tudnak állni az angol hódítási kísérleteknek, és több évtizedes munkával kialakították intézményrendszerüket.

ták, hogy a pápák és a császárok esetenként éppolyan romlottak lehetnek, mint más halandók. Létezett tehát ez idő tájt egy olyan reális nézőpont, amely a hatalom érdekeit többre tartotta, mint a kitalált eszményeket. Nem sok államot aggasztott ekkoriban, hogy vajon legális-e a pozíciója. Itáliában különösen gyakran esett meg, hogy egy-egy városállam előbb kiterjesztette határait amennyire csak tudta, és csak ezután keresett – ha ugyan keresett – jogcímet hódításaira. A nagy egyházszakadás idején a kereszténység híjával volt az egyetemes tekintélyű döntőbírónak és közvetítőnek. Amit karddal elérni nem lehetett, azt vitával és tárgyalásokkal kellett megoldani. Ennek eredményeképpen a keresztény világ létkérdései sokak kezébe kerültek a hajdani kevesek helyett. Európában bonyolult és szövevényes politikai erőviszonyok alakultak ki.

Írország

II. Henrik hódításai lehetővé tették, hogy 1162-ben magának követelje az Írország fölötti hűbérúri hatalmat, de az angol király az ír sziget egészét nem tudta uralma alá hajtani. János király után csak egyetlen középkori angol király, II. Richárd tette a lábát valaha is ír földre. Még az eredeti anglo-normann telepések leszármazottainak jó része is elvesztette ottani befolyását. A gaelék fölötti angol uralom inkább névleges volt, mint valóságos. A nehezen megközelíthető területeken, északon és nyugaton a gaelék függetlenek tudtak maradni, s lassacskán az angol területekre is behatoltak. A háborúk helyi jellegűek voltak, de történetek vegyes házasságok is a gaelék és az odavalósi angol-ír családok között, melyeknek a szíve is kétfelé húzott. A legmegbízhatóbbak az ország kormányzójaként szolgáltak. A közigazgatás központja Dublinban volt, de általában a helyszínrre utazva oldották meg a vitás kérdéseket. Az ír parlament is mindig más-más helyen jött össze. 1485-ben a valóságos angol fennhatóság alatt álló terület nem volt több, mint a Dublin körüli ún. Pale-körzet. Írország egyházi földrajza is éppilyen meghatározhatatlan, bár a 12. században hivatalosan létrehoztak négy egyházmegyét. A tuamit nem tekintve, a püspökök legtöbbször nem gael volt, hanem angol vagy angol-ír.

A német birodalom

a késő középkorban

Noha a birodalom tényleges urai szinte kivétel nélkül a Luxemburg (1346–1437), illetve (1438-tól) a Habsburg-család tagjai voltak, a birodalmi választások szabályai módot adtak rá, hogy amikor a választófejedelmek leadták szavazataikat,

figyelembe vegyék a kiemelkedő fejedelmek valóságos hatalmát is. Az ekkori birtokok feloszthatatlanságának törvénye (1356) a többi világi uralkodót is arra készítette, hogy ne aprózzák el örökségüket. A családi birtokokat így lassacskán újraegyesítették, és jól elkülönülő államok alakultak

ki. A német államok mozaikja ebben a korban azonban még első sorban a sok püspöki és szerzetesrendi birtoknak volt az eredménye, és természetesen a birodalmi városok egybefüggő birtokainak. A 14. században még a legnevesebb családokból származók sem igen nőhettek a többiek fölé, mivel

családi birtokaik elaprózódtak. Ez idő tájt történt, hogy a svájciak több megszálló vereséget mértek a Habsburgokra. Ugyanakkor Németalföld államai elszakadtak a birodalomtól, és Burgundia francia hercegeinek kezére került. A régi burgundiai királyság széthullását nyugaton

(melyből a francia király húzta a legtöbb hasznot) később északkeleten a németeknek egy újabb vesztesége követte: a lengyelek elfoglalták a német lovagrend földjét. Ez a perifériákon mutatkozó erózió azonban még nem jelentette a német birodalom széthullását, a gazdaság és kultúra virágzott.

Petrarca, az első humanista

Petrarcát életében költőként és irodalmárként becsülték. Fontos közhivatalt soha nem vállalt, noha tanácsadóként, közvetítőként, szóvivőként számos politikai személyiségnek tett jó szolgálatot. Oly mértékben foglalkoztatta saját jelleme, a teljes élet titka, hogy személyes töprengéseiről temérdek feljegyzést készített, amelyekből élete a legapróbb részletekig rekonstruálható. Ez az életstílus példátlan volt a maga idejében; a kortársak meg is ütköztek rajta, és Petrarca példája azóta is elevenen hat az európai kultúrában.

Petrarcáig a társadalmi élet szervező elve a munkában való együttműködés volt. Minden ember hozzá tartozott, és ragaszkodott is ahhoz a közösséghez, amelybe beleszületett, vagy amelynek később önként lett tagja. Kívételt csupán a remeték képeztek, akik szándékosan fordítottak hátat a szervezett társadalomnak, s éltek a pusztaságban vagy a vadonban. Petrarca élvezte a vidéki életet, szerette a maga társaságát, de nem volt remete. Szüksége volt könyvekre és barátokra; szeretett levelezni, hirdette az irodalom értékét és a múlt tanulmányozásának jelentőségét; személyes befolyását és tehetségét arra használta, hogy segítse barátait és a környezetében élőket. Élvezte függetlenségét, de soha eszébe nem jutott, hogy elszigetelje magát a világtól. Azt, hogy képes volt a saját életét élni, nem magánjövendelmének köszönhette. Atyai öröksége csak arra volt elegendő, hogy tanulóéveit kényelmesen töltsse el. Firenzei jegyző volt az apja, s Dantéval együtt került száműzetésbe 1302-ben, mikor a fekete guelfek kerekedtek felül; Petrarca tehát abban a tudatban nevelkedett, hogy ki van rekesztve valódi hazájából. Ez döntő hatással volt életére: megfosztott azoktól a természetes társadalmi és politikai kötődésektől, amelyek kortársai többségét jellemezték. Jogot tanult a kor leghíresebb egyetemén (Montpellier-ben és Bolognában), de inkább az irodalom vonzotta, s amikor magának kellett megkeresnie a kenyerét, kéziratmásolást vállalt Avignonban. Elfogadta egy hatalmas római bíboros, Giovanni Colonna pártfogását; 1330-ban házi káplánja lett a bíborosnak s ettől fogva jelentős fizetséget élvezett. Ezt a hivatalt általában nagy prelátusok szolgálatában álló személyek kapták meg, pasztorális kötelezettség nem járt vele. Petrarcában az volt a rendhagyó, hogy néhány év elteltével elköltözött Avignomból, patrónusa védőszárnyai alól, és elsősorban irodalmi érdeklődésének élt, egyházi föllebbvalói jóváhagyásával. Így tehát azért, hogy ennyire önálló életet élhetett, voltaképp Firenzének tartozott köszönőttel, amely száműzte a családját, továbbá az avignoni pápai rezidenciának, és azon felvilágosult egyházi méltóságok pártfogásának, akik méltányolni tudták az irodalom és a tudomány áldásait.

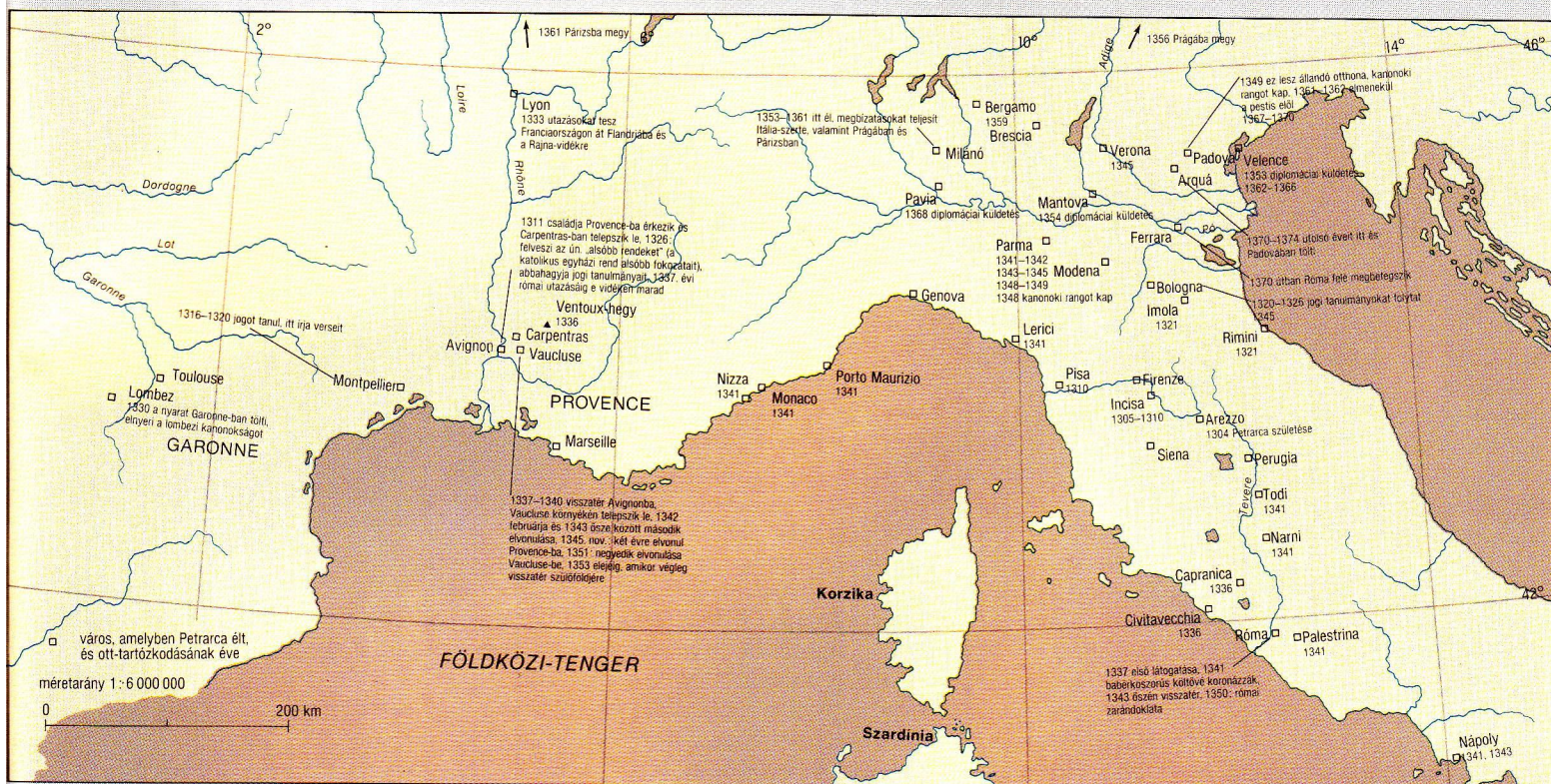
Tudósi elkötelezettsége mindenre kiterjedt. Érdeklődése középpontjában a nagy latin auctorok, Cicero és Livius álltak; sokat utazott eredeti kéziratok után kutatva, levelezett más tudósokkal, kritikai kiadások előkészítésén dolgozott. Mindezekben a tevékenységekben Petrarca a későbbi reneszánsz humanista tudomány úttörőjének bizonyult. Az ő idejében az egyetemeken már mesteri fokon sajátították el a műszaki ismereteket, értettek a jogtudományhoz, az orvostudományhoz, a logikához, a teológiához, de az irodalommal vagy nem törődtek, vagy csupán kiegészítő, mellékes tárgynak tar-

Altichiero miniatúr portréja Petrarcáról. A költő modellt ült a képhez, hogy az arcmás minél élethűbb legyen. Ez önmagában is a hírnevének kijáró kitüntető tisztelet jele volt. Altichiero nem sokkal a költő halála után freskóportrét is készített róla Francesco da Carrara megrendelésére, de az a kép erősen megrongálódott.

Simone Martini illusztrációja Petrarca *Vergilius*ához. Petrarca érdeklődésének középpontjában az ókori római régiségek álltak, de értette és becsülte saját korának művészetét is, jelesen Martini munkáit, aki 1338 körül festette ezt a címlapot a *Vergilius*hoz, a költő részletes instrukciói alapján. Ez a szöveg egykor az apjáé volt, és Petrarca bőséges megjegyzéseket fűzött hozzá.

TENGELYHATALMAK NYUGAT-EURÓPÁBAN

Hagyomány és új a 15. században

A 14. században létrejött számos királyság változatosabbá tette Európa arculatát, de a nemzetközi viszonyok jóval bonyolultabbak lettek. Így például az Anglia és Franciaország között dúló háború nemcsak Skóciát mentette meg, s nemcsak a francia területi aspirációkat segítette Flandriában és Bretagne-ban, de hatása áterjedt spanyol földre is, ahol I. Pedro örömmel fogadta az angol támogatást féltestvére, Trastamarai Henrik ellen, s ahol a Henrik által behívott franciák Henrik javára döntötték el a trónviszályt. Időközben a kasztíliai fennhatóság ellenállást váltott ki Portugáliában, s a portugálok egy idő után megkapták az angolok támogatását. Németország sem kerülhette el a háború következményeit, noha területi megosztottsága miatt egyik hadviselő fél sem szorgalmazta igazán a vele való barátságot. A háború idején az avignoni pápák erkölcsi támogatása jól szolgálta a francia érdekeket. Olyannyira, hogy amikor 1378-ban bekövetkezett az egyházszakadás, azt mindkét fél lelkiismeret-furdalás nélkül a maga javára próbálta felhasználni. A keresztény világ megosztására törekedve azzal az ürüggyel harcoltak tovább, hogy a szakadárak ellen küzdenek.

E kifogások azonban nem voltak valami meggyőzőek, és kezdettől nagy erőfeszítések történtek a szakadás összefoldozására, de ez nem volt könnyű feladat. Valódi egyházpolitikai nehézségek adódtak, és a papság nagy része nem támogatta az egységes pápaság visszaállítását mindaddig, amíg – kihasználva a pápa szorult helyzetét – ki nem csikart valamelyes reformot. A két pápa közötti szakadás orvoslása nehéz feladatnak bizonyult; mindkettő abszolút bizonyos lévén a maga igazában, az ellentétet csak nagy találékonysággal és elfogulatlan szemlélettel lehetett volna feloldani. Az egyház oly régóta hozzászokott, hogy a pápaság megfellebbezhetetlen döntéseinek engedelmeskedjék, hogy most, amikor a pápaság döntésképtelen lett, az egyház is csak tétovázott. Csehországban a pápai tekintély megrendülése egybeesett a határozatlan Vencel király uralkodásával, aki tétlenül nézte, hogy szakadár vallási nézetek pánikba kergessék az ország papságát. Másutt nem diadalmaskodott ilyen könnyedén az eretnokség: a botrányos megosztottság a kereszténységet végül is arra kényszerítette, hogy visszaállítsa az egységet, a reformoknál fontosabbnak bizonyult a kereszténység formális egysége. Gyakorlatilag az egyházak regionális különbségét legjobban maguk az uralkodók védelmezték, akik, ha szükséges volt, tárgyalásokba bocsátkoztak a pápaság képviselőivel is, és egyezséget kötöttek.

A 15. század – kiemelkedő arisztokrata személyiségei, szentjei, nemzetközi egyháza s a régi rend megújulási szándéka – megtévesztheti a vizsgálgatót. De a történeteszek észreveszik az alakulófélben lévő új monarchiák brutális életerejét, a radikális vallási tanok első jeleit, arra is felfigyelnek, hogy ekkor nehézlóvasság helyett tüzérséggel vívják a csatákat, a földbirtokos arisztokráciával szemben mind fontosabbá válik a pénz, az ipar és a kereskedelem. A történeteszek régóta a 16. századot tekintik az újat hozó növekedés évszázadának, s így a 15.

századot, amely mintha tétovázott volna a régi és új között, elmarasztalják, amiért nem siettetette jobban a folyamatot, mintha az arisztokratikus államhatalom teljes egészében megbotránkosztató szélhámosság lett volna. Ebből a szempontból Burgundia hercege, aki középkori lovagi látványosságok közepette élt, és a firenzeiek, akik köztársaságkori rómaiak módjára próbáltak írni, gondolkodni és élni, együtt ugyanazt mutatják: mennyire képtelenek vagy nem hajlandók az emberek szembenézni a realitásokkal.

Európa legnagyobb része a 14. század folyamán olyan hosszan és erősen szenvedett a „rendetlenség” kínjaitól, hogy örömmel üdvözölte bármely ismerős, legitim rend helyreállítását, így a pápaságét 1417-ben vagy VII. Károly reimsi megkoronázását 1429-ben. A birodalomban inkább a legitimitás érvényesült, és nem a választás, amikor Luxemburgi Zsigmond (uralkodott 1411–1437) utóda veje, a Habsburg-házi II. Albert lett (uralkodott 1438–1439) és így a Habsburgok évszázadokra biztosították a maguk számára a császári trónust (1439–1806). Kelet-Európában a Jagellók hatalmassá tették Lengyelországot és Litvániát, s fölkinálták a dinasztikus egyesülés lehetőségét Magyar- és Csehországgal. II. Murad (1421–1451) alatt újjáéledt a Balkánon az oszmán hatalom, de akkor még Konstantinápoly nem rettegett a következményektől, s amikor 1453-ban a város megadta magát II. Mehmednek, az európaiak, mintha mi sem történt volna, továbbra is saját gondjaikkal voltak elfoglalva. Megvolt a maguk baja, kétségbeesetten kerestek egy új rendet. S hogy ezzel mennyire jutottak, az lemérhető építészetükön, festészetükön, szobrászatukon. Politikailag kevesebbet törődtek a szellem embereinek reformprogramjaival, amint azt például a oázeli zsinat (1431–1449) megfogalmazta, mint az arisztokratikus kormányzat elképzelésével, amelynek segítségével egy uralkodó több rivális területet egyesíthet egy állam keretében. Mikor az angol-francia háborúk végeztével a franciák békét teremtettek az országban, a zsoldosok más elfoglaltságot kerestek. Más államoknak a maguk biztonsága végett szintén meg kellett fegyelmeznüök magukat. 1494 után nemzetközi háborúk Itáliában robantak ki, megmutatva Európa többi részének, milyen veszélyt rejt magában, ha törekvő királyoknak sikerül békét teremteniük saját házuk táján. Valószínűleg igaz, hogy bármilyen rettenetes háborúk dúlnak is később az uralkodók között, a megkülönböztetés nélküli mészárlások száma csökkent, szabályozottabbá vált a hadviselés, s egyre nagyobb szerep jutott a diplomáciának ezen a téren is. A városokat erős új falak és erődítmények védtek, amelyek még a tüzérségi támadásnak is ellenálltak – míg a 19. században a városok terjeszkedése miatt e védműveket le nem bontották. A hadviselés költségei miatt mindinkább a védelmezők kerültek előnybe a támadókkal szemben. Ennek következtében a 15. század folyamán lassacskán felbátorodtak tapasztalataik révén az emberek, reményüket uralkodó hercegeik kormányába fektették, és derűlátóbban ítélték meg népük jövőjét.

A béke és a fejedelmek nyújtotta tagadhatatlan előnyök bizonyos fokig megmagyarázzák, miért fektetjük

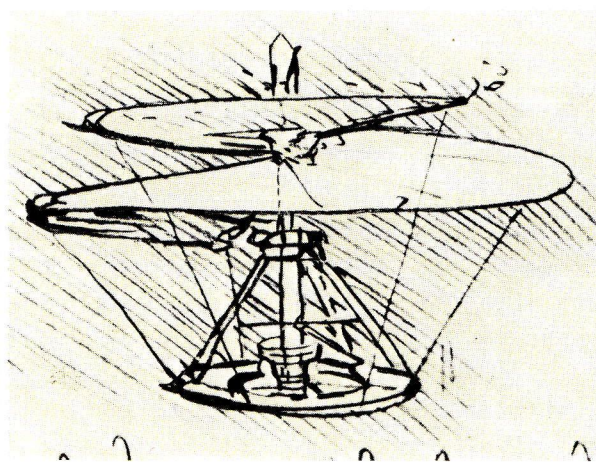
Jan van Eyck (kb. 1390–1441): *Az Arnolfini házaspár* (1434). A híres festő, Jó Fülöp herceg barátja és tanácsadója, élete utolsó 12 évét Brügge-ben töltötte. Ő volt az első flamand, aki kézjeggyel látta el képeit, s vele kezdődött a flamand festészet nemzetközi elismerése.

itt a hangsúlyt a politikai fejleményekre. Jóllehet a 15. század kulturális teljesítményeit olyan nagyságok fémjelzik, mint Johann Gutenberg, a nagy flamand és itáliai festők, a muzsikos John Dunstable és Guillaume Dufay, s e korban élt Leonardo da Vinci és Kolumbusz Kristóf. Vállalkozásaik sikerét az őket támogató uralkodóknak köszönhetjük, de inspirációiknak és technikai tökélyüknek semmi köze a politikához, hacsak annyi nem, hogy munkájukhoz elengedhetetlen volt az udvarok és a műhelyek együttműködése. A politikai helyzet megteremtette azt a társadalmat, amely igényt tartott a mesterek munkáira. Nem véletlen, hogy a nyomtatást éppen egy Rujna menti német városban találták fel, vagy hogy a 15. század elején éppenséggel Firenzében és nem Sienában vagy Milánóban újult meg az építészet, a szobrászat és a figurális festészet. A nyomtatott könyvek, röpiratok és képek iránt ott volt tömeges az igény, ahol olvasni tudó emberek éltek. Ennek ellentétéképpen: ilyen társadalmakban a tengerész felfedezők vagy a látnokok aligha lettek volna támogatókra. A genovaiak, de még az angolok sem tudták volna hasznosítani Kolumbusz felfedezését, ha az ő zászlójuk alatt hajózott volna. Ez idő tájt éppen az volt Európa egyik nagy előnye, hogy noha politikai egységei [nemzetei] között sok volt a hasonlóság, mégis különböztek összetételüket tekintve.

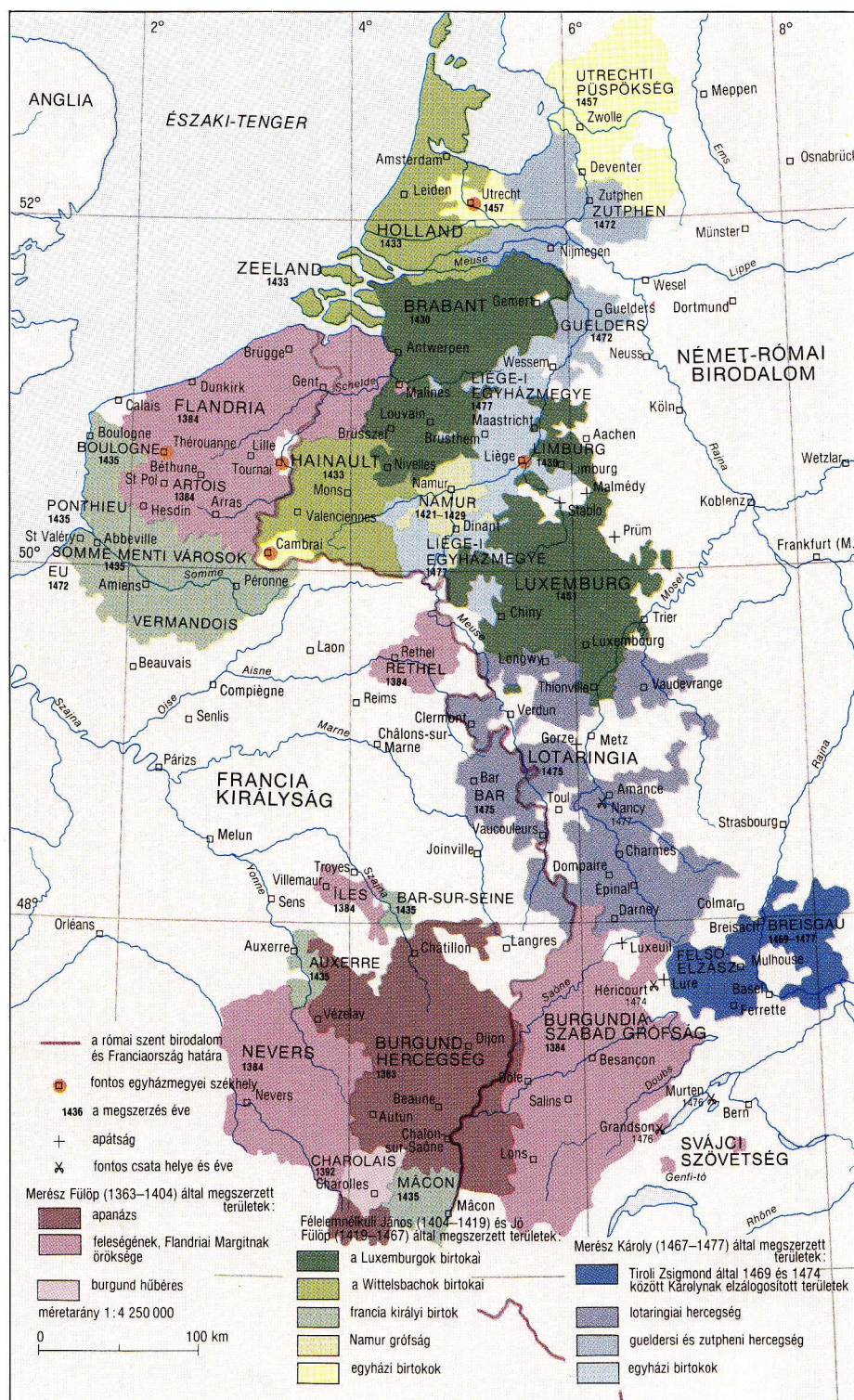
Új szereplő Nyugat-Európában: Burgundia

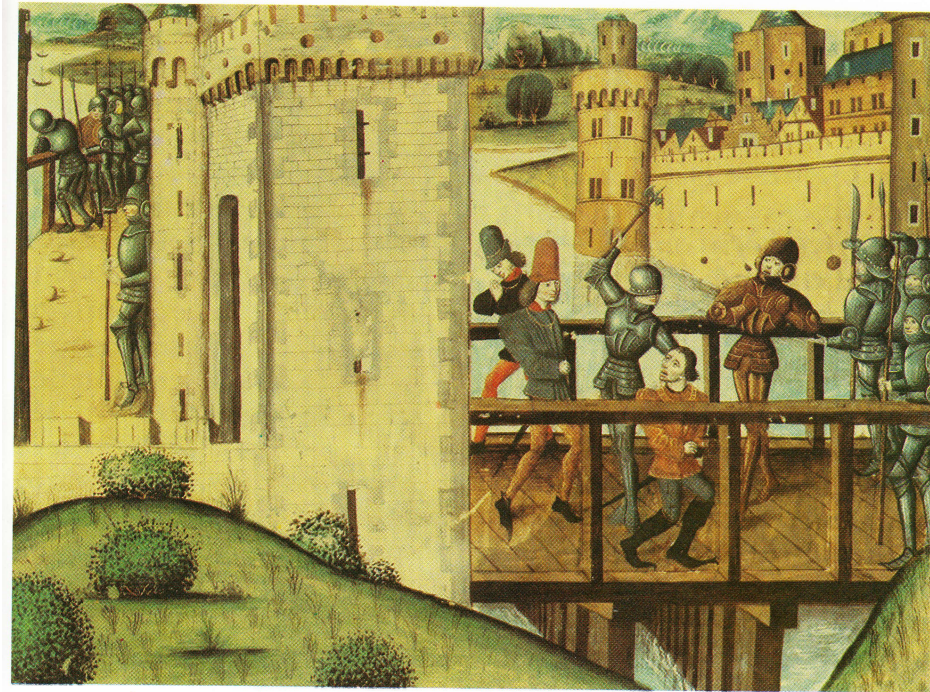
A látszólag hagyományos ragaszkodás e korban az arisztokratikus uralomhoz ne tévesszen meg bennünket, mert jelentős politikai újítások is történtek a 15. században. A leglátványosabb eredményeket a század közepén uralkodó burgundiai hercegek érték el. Ám nem Burgundia volt hatalmuk valódi bázisa, a francia királyságban viselt hercegi címük elleplezi uralmuk szuverén voltát. Valódi arisztokraták voltak, a francia királyi ház leszármazottai, s minden nemzedékük arisztokrata hercegkisasszonyokat vett nőül, ők mégis sok tekintetben jelentős újtónak bizonyultak. Szerencsésüket még v. Károly francia király alapozta meg annak idején, aki legkisebb öccsének, Burgundi Fülöpnek 1369-ben megszerezte a flandriai örökösön kezét, elsősorban azért, nehogy Burgundia valamelyik ellenségének nyújtja azt. Burgundi (Merész) Fülöp aztán lojálisan játszott a maga szerepét, de a francia királyságban történt események meghiúsították v. Károly vérmes reményeit, amelyeket Németalföld iránt táplált. Németalföld, ahelyett hogy a generációk során – mintegy a IV. Fülöp-féle politika más eszközökkel való folytatásaként – beolvadt volna a francia királyságba, egyesült Fülöp fiának, Félélemnélküli Jánosnak a keze alatt, s erős és független állammá vált. A királyságát kormányozni nem bíró VI. Károly tehetetlensége külön teherként nehezedett Burgundiai Fülöp vállára; viselte is méltósággal, de halála után, amikor a fia, János, az örökébe akart lépni, VI. Károly fivére, Orléans-i Lajos természetesen kétségbe vonta jogosultságát. A Burgundi- és az Armagnac-ház eltérő pártállása megosztotta a királyságot (Armagnac grófja vezette a királpártiakat), s ennek következtében Burgundia hercege ugyancsak ellentmondásos figurává lett, s kénytelen-kelletlen sokkal függetlenebb állaspontra helyezkedett. Visszavonult Párizsból, és Németalföldön, saját hatalmi bázisán vetette meg a lábát. Jánost 1419-ben meggyilkolta az Armagnac-párt; fia, Jó Fülöp úgy állt bosszút, hogy szövetségre lépett v. Henrik angol királlyal, s így rá tudta erőszakolni feltételeit VI. Károlyra. Az angol-burgundi szövetség 1435-ig állt

Leonardo da Vincit lángelméje gyakran ragadta a repülés fantáziavilágába. Ez a vázlat a helikopter egyik ősenek tekinthető.

Félélemnélküli János meggyilkolása a montereau-i hídon, 1419-ben. Illusztráció egy 15. század-középi kódexből, *Enguerrand de Monstrelet* krónikájából. Az 1407-ben megölt Lajos orléans-i herceget álltak bosszút, s ennek lett következménye a burgundok szövetségkötése v. Henrik angol királlyal – ezzel kezdődött az angol uralom Észak-Franciaországban.

**Németalföld
a burgundi hercegek alatt**
A 15. század közepéig Burgundia hercegeinek sikerült egyesíteniük uralmuk alatt a szétforgácsolt Németalföldet. Ezzel sok nagy európai uralkodócsalád álmait foszlottak széjjel, így pl. a Wittelsbachoké és a Luxemburgoké. A francia királyokat talán ennél is érzékenyebben érintette Flandria elvesztése, amely királyi hűbérbirtok volt. XI. Lajos is csak annyit tudott tenni, hogy visszaszerezte a Somme menti városokat 1477-ben, de azt nem akadályozhatta meg, hogy az egyesült Németalföld Habsburg kézre ne kerüljön. Burgundia négy hercege, akik így átalakították a Rajna-torkolat politikai földrajzát, eredetileg a flandriai grófok jól bevált családi hagyományát követték: házassági szerződésekkel gyarapították örökségüket. A burgundi hercegség apanáza, amelyet V. Károly francia király fivérének, Fülöpnek juttatott, Nevers grófságával volt szomszédos, amelyet viszont Fülöp felesége örökölt a nagyanyjától. A dinasztikus háló kivételével egyszerre Burgundiára és Németalföldre végül is realiztikus vállalkozásnak bizonyult, mivel a két térség közötti földek lassan mind burgundiai vonzáskörbe kerültek. Noha a burgundi hercegeknek a koronáról és egy tartós dinasztia-ról szőtt álmai végül szertefoszlottak, ők maguk élethossziglan tisztelt-becsült személyiségek maradtak, addig ismeretlen mértékben támogatták a kultúrát és a művelődést, és maradandóan változtatták meg a politikai határokat.

fenn, s ezt erősen megsínylette Franciaországnak az a része, amely nem került angol befolyás alá. Fülöp eközben politikai hatalmát kiterjesztette Németalföldre.

Németalföld szuverén hatalommá válásának története azonban régebben kezdődött: még Jó Fülöp dédapjával, Louis de Mâle-lal, aki, Flandria grófjaként, bebizonyította, hogy pompásan kézben tudja tartani város-lakó alattvalóit. Nemcsak hogy támogatta a városi patríciusokat a népi mozgalmakkal szemben, de a vidéki ipart is gyámolította, hogy ezzel gyöngítse a városok gazdasági túlerejét. És ami a legfontosabb: 1369-ben felállítván legfelsőbb bíróságát, alattvalóit az átfogó jogkörrel rendelkező politikai hatóságok előnyeiben részesítette: véget vetett a helyi érdekek érvényesülésének, és a fennhatósága alatt álló területeken egységes jogrendet valósított meg. Örökösével, Burgundia hercegeivel együtt úgy vélte, hogy a városok függetlenségi törekvései összeegyeztethetetlenek az uralkodói érdekekkel. Mivel a 14. század végén meggyöngült a brügge-i posztókereskedelem, nem volt nehéz a kereskedőkkel is elfogadtatni a hercegi előírásokat. Amit a városok veszítettek így önállóságban, azt úgy nyerték vissza, hogy Németalföldön is terjedni kezdett az egységesített jogrend. Merész Fülöp franciaországi birtokaihoz (a burgundi hercegség, Mâcon, Auxerre és Bar-sur-Seine grófságok) hozzácsatolta Nevers-t, amelyet felesége végre-valahára megörökölt a nagyanyjától (meghalt 1382-ben). Ennek az örökségnek volt része Artois földje is, amellyel Fülöp németalföldi domíniumainak körét bővítette. 1392-ben megvásárolta Charolais grófságot.

Az Orleáns-párttal támadt viszály egyik szakaszában a burgundok igényt támasztottak Luxemburg hercegségére, ahol is helyi arisztokratikus ellenállással kellett megmérkőzniük, amelyet Zsigmond, a Luxemburgi császár támogatott. Csak János utóda, Fülöp idejében szerezte meg a herceg Görlitz Erzsébet örökrészét, és törte meg a luxemburgi ellenállását 1451-ben. A liège-i püspökség már Félelemnélküli János idejében is érezte a burgundi befolyás terhet; János unokája, Merész Károly aztán kegyetlenül elbánt a liège-iekkel (a várost 1468-ban földülta és kifosztotta), és leányörököse lemondott 1477-ben a hercegpüspökséget illető jogáról. A hercegség megtartotta névleges függetlenségét, jölle-

het a gyakorlatban püspökei később együttműködtek Németalföld uralkodóival.

Jó Fülöp burgundi herceg (1419–1467) sokat tett Németalföld konszolidációjáért, s nem is örökléssel, hanem szemérmetlen hódításokkal és erőszakoskodással növelte hatalmát. 1420-ban megszerezte nagynénjétől Elzász utódlási jogát, 1421 és 1429 között megvette Namurt, érvényesítette igényeit Holland és Hainaut grófságokban (Frieslanddal és Zeelanddal együtt) 1433-ban, és megörökölte Brabant-Limburg hercegséget 1430-ban. Amiért békét kötött a francia királlyal és lemondott arról, hogy megbosszulja apja halálát, visszakapott bizonyos területeket nagyapja hajdani birtokaiból, együtt a Somme menti városokkal és Ponthin, valamint Boulogne-sur-Mer városával (1435). Luxemburgot illető követelését is sikerrel érvényesítette. Fia, Merész Károly megkapta Elzászt, amiért katonai segítséget nyújtott Habsburg Zsigmondnak; 1473–1475-ben Lotaringiára is kiterjesztette befolyását. Geldernt és Zutphent erővel foglalta el 1472-ben. Ő nevezte ki Utrecht, Cambrai, Tournai és Théroutanne püspökeit.

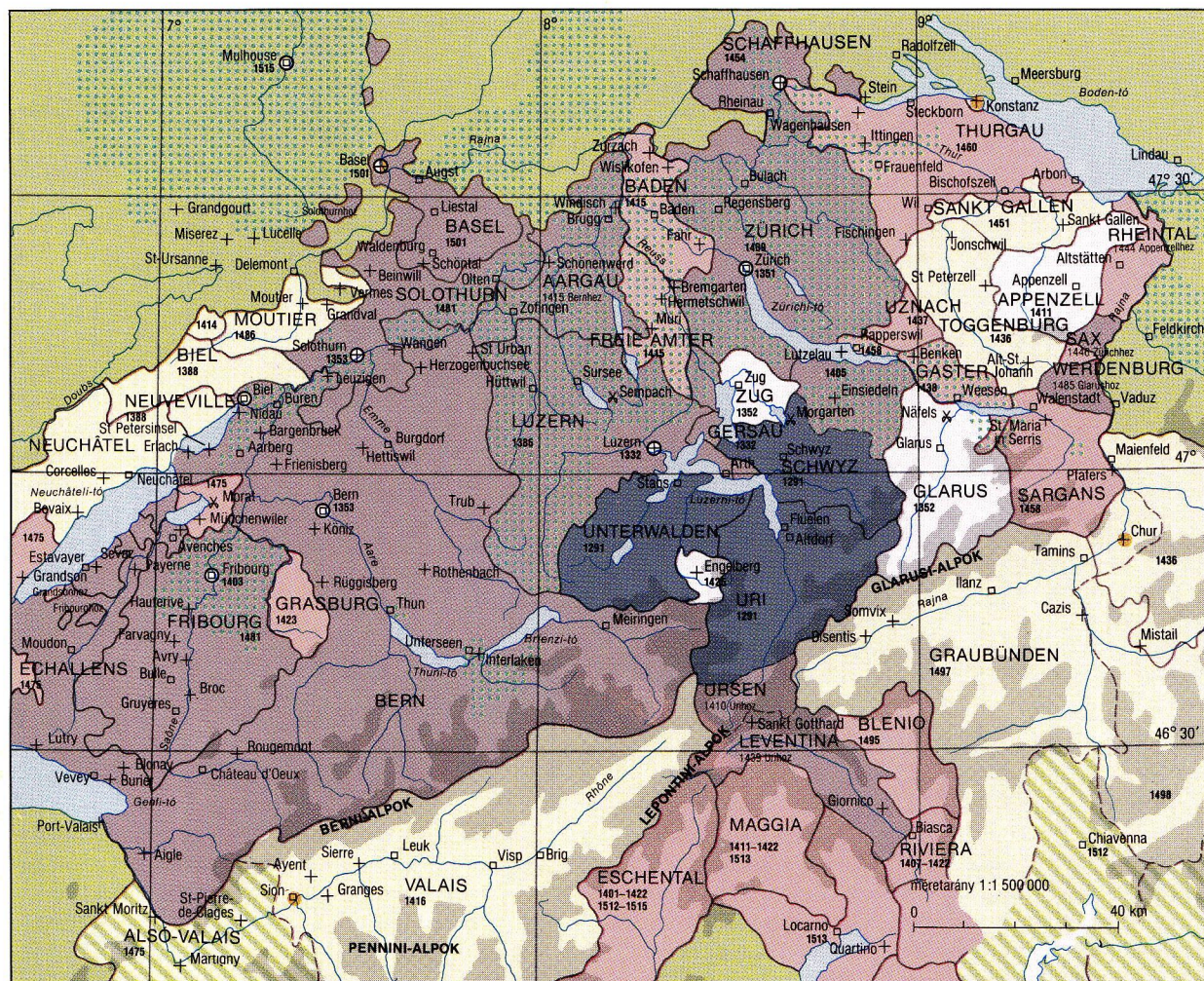
A hercegek ily módon módszeres munkával egy úr keze alá hajtották Németalföld sokféle területeit. A szétforgácsolt, kaotikus ország most egyesült a hercegek uralma alatt. Bár a helyi hagyományok kiirtására nem tettek kísérletet, mégis nyílt ellenállás robbant ki Brügge-ben (1430–1437) és Gentben (1450–1453). 1442-től kezdve módszeresen fejlesztették Antwerpen kereskedelmi lehetőségeit; semmi meg nem akadályozhatta már Brügge hanyatlását, aminek fő oka kikötője eliszaposodása volt. Az egész tartomány virágzó gazdasága lehetővé tette a hercegnek, hogy javítsa tulajdon pénzügyi helyzetén. 1455-ben a becslések szerint 900 ezer dukátra rúgott az adókból és regálékból származó évi bevétele; nagyjából ennyi volt Velencének is, de a pápaságnak és Milánónak, e két legnagyobb vetélytársnak kétszer annyi. Politikai ambícióik mellett, a hercegek bőkezű és értő patrónusai voltak a zenének és a festészetnek. Noha a burgundiai hatalom végül is nem kovácsolt ki maradandó, autonóm államot, az a németalföldi hatalmi központ, amelyet megörökölték a Habsburgok, lehetővé tette a genti születésű V. Károly császárnak, hogy vezető szerepet játsszék az egész európai kontinensen (uralkodott 1519–1556) és ezt a későbbi vallásháborúk sem in-gatták meg.

Új tényező Nyugat-Európában: Svájc

Merész Károly burgundi herceget hódításaiban a svájciak állították meg, akik az idő tájt kis létszámuk ellenére is jelentős erőt képviseltek. Ha Burgundia számára di-cső időszak volt a 15. század, ugyanezt a svájciak is elmondhatják.

Svájc, Európának mindmáig legrendhagyóbb politikai képződménye, a 14–15. században jött létre. 1291-ben Schwyz földközössége, Uri völgyének lakossága és az unterwaldeni hegylakók szövetséget esküdtek, és kölcsönös segítségnyújtást fogadva megegyeztek, hogy semmilyen hűbérúri bíróság hivatalát pénzért vásárolt bírájának ítéletét el nem fogadja. Két évszázaddal később e szerény kezdetekből 10 kanton politikai szövetség lett, a német birodalomtól gyakorlatilag független. Mi történt valójában?

1037-től kezdve a mai Svájc teljes területe a német birodalom határain belül volt, s így a birodalom ingadozó szerencséje mindig is hatott Svájc fejlődésére is. A területnek sem püspökségei, sem kolostorai nem lettek valóban függetlenek; e terület sorsa mindig néhány

törekvő nemesi család kezében volt. A 13. században, mint másutt, itt is megpróbálták stabilizálni a helyzetet, és maradandó államokat akartak kiépíteni. Kedveztek a városok fejlődésének is. A 13. század folyamán a svájci városok száma 16-ról 80-ra emelkedett. Bár ez a szám túl nagy, annyi biztos, hogy rohamosan fejlődött az ország. A Szent Gotthárd-hágón átvezető utak, amelyek a Rajna-vidéket kötötték össze Észak-Itáliával, megnyitották az addig elzárt Közép-Svájcot a nagyvilág számára. Így került a figyelem középpontjába a Stätt-hágón, az Aare és a Reuss völgyén, s tovább, a Luzerni-tavon (Vierwaldstättersee) átvezető út, valamint a környékbeli falusi települések: Schwyz, Uri és Unterwalden, ahol a tulajdonképpeni Svájc kezdődött. Az ország északi térségében a Habsburg-ház legfigyelemreméltóbb tagja, iv. Rudolf gróf már megszilárdította hatalmát, amikor 1273-ban megválasztották a római királynak. Ezzel kezdődött a Habsburg-család fényes pályája; Ausztria megszerzése (1282) elterelte Rudolf figyelmét Svájcra, és ezzel kapott nagy lehetőséget e kis ország. Az, hogy a Habsburgoknak nem sikerült megtartaniuk Rudolf koronáját, a svájciakat segítette, akik úgy kerestek támogatást ellenük, hogy más királyokkal erősítették meg kiváltságait. A Habsburg-család pozíciója a birodalomban mindenesetre hosszú évekig előnyöket biztosított a svájciak kordában tartásához, és a konföderáció csak lassan és bizonytalanul erősödött.

Az Uri-völgy közössége 1231-ben II. Frigyesztől privilégiumot kapott, melynek értelmében közvetlenül a birodalom alá rendelték, föltehetőleg a Szent Gotthárd-hágó jelentősége miatt. Gyakorlatilag ez annyit jelentett, hogy Frigyes halála után a völgyközösség maga ne-

vezhette ki bírját. A Schwyznek 1240-ben adományozott kiváltságlevélben Frigyes fölmentette a völgyközösséget a Habsburg fennhatóság alól, és közvetlenül a birodalom alá helyezte. A Habsburg-család persze nem fogadta el ezt a királyi aktust, mivel Frigyes és a pápa vitája után került rá sor. Hiába szerették volna megakadályozni, a völgy továbbra is maga intézte jogi ügyeit, ám amikor iv. Rudolfot királlyá koronázták, felfelt, hogy uralkodói jogán beleártja magát a völgy belügyeibe. Nincsen tisztázva, hogy Rudolf kormánya pontosan hogyan is gyakorolt nyomást ezekre a kantonokra. 1291-ben bekövetkezett halála előtt ígéretet tett, hogy nem szabad származású embert nem fog kinevezni, hogy ítélkezzék Schwyz szabad polgárai fölött. Halála után néhány hónappal a három erdei állam (Schwyz, Uri és Unterwalden) örök szövetséget kötött, és kölcsönös segítségnyújtást fogadott minden ellenséggel szemben. Záróképpént abban is megállapodtak, hogy aki úgy vásárolta hivatalát, vagy aki nem a völgyből való, annak bírói tisztségét nem fogják elismerni. Ez az egyezés nem kimondottan a Habsburgok ellen irányult, s valószínűleg egy még régebbi egyezés felújítása, de tény, hogy általában ezt tartják az első lépésnek a svájci konföderáció (az Eidgenossenschaft) megteremtése felé.

A völgy közösségei szilárdan hittek az őket szabad emberként megillető bíráskodási és egyéb jogokban, és birodalmi kiváltságaik alkotmányos jellege arra ösztönözte őket, hogy jogaik további királyi megerősítését kérjék a Habsburgok vetélytársaitól, 1297-ben Nassaui Adolftól és 1309-ben Luxemburgi Henriktől. Ettől kezdve, Unterwaldennal együtt, kollektívan *Waldstätte* nék, erdei kantonoknak nevezték őket. Ha a Habsburg-

Svájc

Csak igen nagy léptékű térképpel lehetne igazán jól érzékeltetni a svájci föld tagoltságát, településsel teli völgyeit, a közlekedési vonalakat a hegyerinckeken át. S ha ehhez még az ország történelmi fejlődését is ábrázolni kívánánk, az ugyancsak próbára tenné a térképrajzoló képességeit. Az ország politikai struktúrája kizárja annak bemutatását, mintha egy központból indult volna ki a fejlődés. A konföderáció magjai az ún. erdei kantonok voltak a Luzerni körűl. Ezekhez a paraszt kantonokhoz csatlakoztak a szabad városok, Bern a hozzátartozó vidékekkel és Zürich. A régebbi hatóságok, a monasztikus, püspöki és nemesi intézmények nem tudták féken tartani a svájciakat, akiknek legfőbb ellenségei a Habsburgok lettek, eredetileg még mint aargai grófok. 1276 után a Habsburgok érdeklődése Ausztria felé fordult, és ez győngyöztette a Svájccal való szembenállásukat. A középkor végére elismerték Svájc függetlenségét, de a svájciak ekkor még óvakodtak attól, hogy határait a lehető legmesszebbre tolják ki. Nagyjában és egészében német ajkúak maradtak, s tagjai a birodalomnak, melynek politikai szerkezte akkor eltérte különböző vidékeinek önálló fejlődését.

gok nyíltan nem is gátolhatták meg ezeket a fejleményeket, az bizonyos, hogy ambícióikat a területtel kapcsolatban nem adták föl, csak hogy nem láthatták, hogy a *Waldstätt*ének reális politikai jövője van. A Habsburgok megvásárolták Fribourg (Freiburg) uradalmát 1277-ben, Luzern városát 1264 és 1288 között és Zugot. A konföderációval való nagy leszámolásra 1315-ben nyílt lehetőség, amikor is Habsburg Frigyes éppen Bajor Lajossal csatázott a német koronaért. Frigyes fivére, Lipót hadjáratot indított Schwyz ellen, hogy megbüntesse őket a Habsburg pártfogás alatt álló einsiedelni kolostor elleni támadásukért, amelyre valamely régtől húzódó legeltetésjogi vita adott alkalmat. Lipót serege nagy vereséget szenvedett Morgartennél a Schwyz- és Uri-beli gyalogkatonáktól. A svájciak így egy csapásra nemzetközi hírnévre tettek szert, minek következtében azonnal újabb proklamációban erősítették meg német nyelven konföderációjuk tényét, és most már egyértelműen tagadták a Habsburg hűbéri jogok bárminemű érvényességét a területükön. Céljaik pontos meghatározása, valamint kiváló katonai képességeik demonstrálása (megverték egy jelentős erejű nemesi sereget) révén a konföderáció túlélte az elkövetkezendő bizonytalan éveket. A Habsburgoknak, akik megszegyenültek ugyan, de vissza nem léptek, attól nem kellett tartaniuk, hogy Svájc királyi támogatást kap; a svájciak is látták, hogy érdekeik védelmében csak magukra számíthatnak. E célból bővíteniük kellett a konföderációt, hogy meg ne fojtsák őket Luzern és a Szent Gotthárd közé szorítva.

Luzern csatlakoztatása volt az első lépés. 1332-ben lett e város állandó szövetségese a konföderációnak; ekkor fogott össze először a négy erdei állam (Vierwaldstätt), bár Luzern továbbra is Habsburg-birtok maradt, és jogrendszerét sem igazította a konföderáció egyetemes jogrendjéhez. A Habsburgok tudomásul vették városuknak e különös paktumát, melyet a ház esküdt ellenségeivel kötött; és Luzern egészen 1385-ig Habsburg-birtok maradt. A vidéki konföderáció így azt is bizonyította, hogy képes városi szövetséget keríteni, méghozzá oly módon is, hogy nem kebelezi be. Ennél is sajátosabb lett a Zürichhez kötött szövetség 1351-ben. Ez a birodalmi város Rudolf Brun kezébe került, akit 1336-ban örökös polgármesternek kiáltottak ki. Néhány száműzött polgár erőfeszítéseinek eredményeként 1350-ben hadba kényszerült a Habsburgok ellen, s akkor szövetséget kötött a konföderációval, a Habsburgok esküdt ellenségeivel. A háború során újabb két Habsburg-birtok, Glarus és Zug is hátat fordított hűbérurának, és a szövetségeseihez csatlakozott. Az 1355-ös regensburgi béke e két utóbbit visszarendelte ugyan a Habsburgok alá, de a Habsburgok kénytelenek voltak hivatalosan elismerni a konföderáció létét. Svájc területileg nem sokat nyert Zürich szövetségével, mégis fennmaradt, mert elősegítette az ősellenség kellenetli elismerését. Ugyanez idő tájt Bern terjeszkedő városállama hasznosnak találta, hogy 1353-ban örök szövetséget kössön a konföderációval, nehogy az segítséget nyújtson a Bern ellen lázadó parasztságnak a Lütchine és a Bodeli völgyben. Zürich és Bern, mivel függetlenséget élveztek, részvételüket a konföderációban megalkuvásnak tartották és nem tekintették engesztelhetetlen ellenségüknek a Habsburgokat. Mégis 1382-ben Bern a konföderáció katonai segítségét kérte a Habsburgok rokona, II. Rudolf elleni háborújában. Ennek eredményeként Bern határai északon kitolódtak a Habsburg fennhatóság alatt álló területig. 1385-ben Luzern is kihasználta a kedvező alkalmat, terjeszkedni kezdett a Habsburg-

földek rovására, egyszersmind visszautasította a család igényét a városra: III. Lipót elérkezettnek látta az időt, hogy haddal vonuljon ellene, mert különben meginog hatalma. Így került sor 1386 júliusában a sempachi csatára, amelyben a négy erdei kanton megverte a Habsburg sereget, sőt Lipót is megölték. III. Albert osztrák herceg, Lipót fivére bosszúhadjáratot indított, de őt is legyőzték Náfelsnél a glarusi parasztok 1388-ban. Bern, élve az alkalommal, elragadta Büren és Nidau Habsburg birtokokat. 1389-ben fegyverszünetet kötöttek, s ezt 1415-ig meghosszabbították. A konföderáció immár erős hatalommá vált, és nyolc *Ort* (terület) tartozott a kebelébe: Schwyz, Uri, Unterwalden, Luzern, Zürich, Bern, Glarus és Zug.

Közös intézményei azonban még mindig nem voltak, és ezen nem is változtattak, az eredményes összetartás élményét még akkor is őrizték, amikor a konföderáció a védekezésből támadásba lendült. Az appenzelli parasztokat is elfogadták szövetségeseül, amikor 1411-ben ezek kivívták függetlenségüket a Sankt Gallen-i apáttól. Négy évvel később Bern vette át a vezetést, svájci fennhatóság alá hajtva Aargau Habsburg birtokot. Ezt a földet nem osztották föl a tagok között, hanem közösen kormányozták. Noha voltak ilyen közös vállalkozásaik, mégsem érezték szükségét, hogy szorosabban összehangolják politikájukat. A városok érdekei különösen szembeötlően ütköztek a völgylakókéival. A 15. század derekán Zürich elhatározta, olyan városállamot épít ki, amely fontosságban Bernnel vetekszik majd, de ez a terv elbukott Schwyz és Glarus ellenállásán. A háború föl hívta a francia király figyelmét a svájci katonai erényeire, s így került bele Svájc a nemzetközi politikába. Ráébredt saját erejére és élni kezdett vele. Thurgaut megszállta 1460-ban, és 1466-ban Bern védelmi szövetséget kötött Mülhausen (Mulhouse) birodalmi várossal, amelynek függetlenségét Zsigmond osztrák herceg veszélyeztette. Ily módon Svájc újfent szembekerült a Habsburgokkal, Zsigmond pedig Merész Károly burgundi herceggel. Az 1476-os morat-i (murten) csatában Svájc megverte Károlyt, bizonyítva fölényét Európa legvitézesebb katonáival szemben is. A svájci függetlenség határozott megvédése utat nyitott Fribourg és Solothurn csatlakozása előtt: 1481-ben megszületett a stansi egyezség. Amikor Miksa alatt a konföderációnak harcolnia kellett a sváb liga ellen, az eredmény a birodalommal való végső leszámolás lett; Svájc 1499-ben elnyerte (csak névleg nem) a teljes politikai függetlenséget. Közvetlenül ezután belépett a konföderációba Bazel és Schaffhausen is. Appenzell 1513-ban lett szuverén tag. A mai időkben békés hírek örvendenek a svájciak, noha polgáraiktól továbbra is terhes katonai szolgálatot követelnek meg, s így elég nehéz felidézniük a svájci hegylakók 15. századi harcos hírét. Ha akkoriban egységesebben lépnek fel, talán ők is birodalmat építettek volna, mint a svédek a 17. században. Kantonokra épült kormányzatuk helyi jellege azonban korlátok között tartotta ambícióikat, és így egészen másféle példát mutattak Európának. A változó helyzet kihívására a függetlenségük hangsúlyozásával válaszoltak.

Versengő államok az itáliai félszigeten

Ellentétben Burgundiával és Svájccal, a 15. századi Itália hagyományosabb módon keletkezett államokat tud csak felmutatni, de ez a látszat megtévesztő is lehet. Például a legnagyobb itáliai állam, a nápolyi királyság 1130-ban alakult meg, de állami léte korántsem volt stabil és folytonos. 1282-ben Sziciliát elszakították a szá-

Itália a 15. században

II. Frigyes halálakor, 1250-ben a birodalmi hatalom ténylegesen megszűnt, s ezáltal az itáliai városok gyakorlatilag függetlenné váltak, de a 15. századig közülük csak néhány tudta megtartani függetlenségét. Akkor már sok hatalmas dinasztia uralkodott a félszigeten, s közülük is kiemelkedtek a milánói Viscontiak, akiket 1450-ben aztán a Sforzák váltottak fel. A legbefolyásosabb és leggazdagabb város azonban mégis Velence volt, amely már meglévő gyarmatbirodalmát 1402-ben itáliai területekkel gyarapította. Velence köztársaság volt, ám arisztokratikus dőzséjét élethossziglani uralkodóvá választották. A pápai államnak is választott feje volt. A firenzei köztársaságban a választott kormányzótestületek 1434 után már alig takargathatták aényt, hogy valójában a Mediciek kezében van a hatalom. E század folyamán, noha határviták voltak, az államok tartós formát öltöttek, s az egyensúly fenn is tartotta a status quót és féken tudta tartani a külföldi hatalmakat 1494-ig. Ekkor – Velence kivételével – az összes itáliai városállam megkóstolta az idegen uralom keserű kenyérét.

razföldtől, és az aragóniai fejedelmek uralma alá került. 1343-tól kezdve Nápolynak csaknem száz éven át nem volt állandó kormánya. Először Johanna és seregnyi férje uralmát nyögte, aztán jöttek a trónkövetelők. Amikor László király kezébe került a kormánypálca, akkor lett csak bizonyos folyamatosság a kormányzásban, csak-hogy László inkább úgy viselkedett, mint egy zsoldosvezér (*condottiere*), s nem mint király; helyzetét csak tovább nehezítette, hogy a római pápa az egyházszakadás megszüntetésével volt elfoglalva. Amikor 1414-ben László váratlanul meghalt, következhetett nővére, II.

Johanna, férjei sorával, Nápoly trónján. Ez idő tájt Szcília uralkodója, v. Alfonz aragón király mindvégig a régi királyság két részének egyesítésén fáradozott. Próbálkozásait 1442-ben siker koronázta. Nápoly, Alfonz uralmi központja azonban csak része volt birtokainak, melyek végighúzódtak a Földközi-tenger egész nyugati medencéjén. Amikor meghalt, törvénytelen fiára, Ferrantéra (I. Ferdinánd) már csak Nápoly maradt; Szcília és a királyság többi állama fölött fivére, II. Juan (János) vette át az uralmat. Itália legnagyobb és legfejlettebb állama, Nápoly a 15. század során tehát a legbizarrabb há-

Svájc térképét Konrad Türost rajzolta 1497 körül. Délkelet van felül, a Bodentó a bal szélén. A városok megrajzolásában a térképész hűségére törekedett.

nyattatásoknak volt kitéve. Nem meglepő, hogy mindenki éppen Nápolyt akarta volna gyámolítani. A század végén mind a francia, mind a spanyol király kétségbe vonta Ferrante jogát a trónhoz, és ezzel előrevetette árnyékát Itália idegen uralma. Az olaszok aggodalmai Nápoly vonatkozásában nem voltak alaptalanok.

Nápoly szomszédja s névleges hűbérura a pápai állam volt. Egyházi fejedelemség lévén, politikai aspirációi változatosabbak voltak, mint a többi államé, hiszen uralkodóját élethossziglan választották, s ez kizárta azt a folytonosságot, amit másutt a családi érdekek biztosítottak. Továbbá, a 15. század kezdetén a pápát az itáliai politikától elvonták a nagy egyházszakadással kapcsolatos problémák. Ezek megszűnése, tehát 1417 után, a nagyhatalmú Colonna családból való pápa (v. Márton, 1417–1431) azzal a gyakorlatias szemlélettel fogott hozzá a Szentszék politikai ügyeinek rendezéséhez, amely jellemző volt a római arisztokrata családokra. Velencei utóda, egy hajdani ciszterci apát, IV. Jenő már nem tudta hasonló sikerrel folytatni ezt a politikát, mivel a sok bajt okozó bázeli zsinattal is törődnie kellett. Sőt szabályszerűen elkergették Rómából, s csak 1444-ben térhetett vissza. Készen állt a színpad a középkori egyház nevezetes utolsó felvonásához, a reneszánsz pápasághoz: tíz, többségében rövid ideig uralkodó, ellentétes elképzeléseket valló főpap követte egymást. Uralkodásuk idején a politikai szempontok és világi törekvések gyakran minden más szempontot háttérbe szorítottak, amíg végre meg nem jelent a színen Luther Márton. A pápák nem szükségképpen jártak kedvében a kor többi itáliai államának; úgy viselkedtek, mint akik meg tudnak birkózni magas hivataluk követelményeivel, és bármit is tettek, személyes híruk-nevük ez idő tájt nem rontotta még Róma presztízsét a külföld szemében. A pápai állammal való törődésük Itáliában természetesnek tűnt, ezt a pápaság helyénvaló kötelességének tartották, és a lépése-

ket, amelyeket Róma fölvirágoztatására új építkezésekkel tettek, a 15. századi olaszok új intellektuális lelkese-dése hajtotta.

A 15. század végi pápák, akik uralkodó szerepre törekedtek az itáliai politikában, hogy visszaszerezzék az egyház tekintélyét, kénytelenek voltak egyéb államokkal versengeni, amelyeknek pedig történelmileg kevesebb joguk volt, és jóval kevesebb tradíciót tudhattak a hátuk mögött. A legerősebb és legnagyobb tiszteletnek örvendő ilyen állam Velence volt, amely a múltban elszigetelt városállamnak számított, később azonban az Adriai- és az Égei-tengeren egyre nagyobb hatalomra tett szert. Csak a 15. században vállalkozott arra, hogy az olasz félszigeten terjeszkedjen. Korábbi tengeri versengése Genovával ez utóbbit úgy meggyöngítette, hogy amikor 1381-ben megkötötték a békét, Genova a következő évtizedben már nem volt képes megfékezni Milánó ambícióit. Pedig Milánó akkora veszélyt jelentett, hogy amikor Gian Galeazzo herceg 1402-ben meghalt, a velenceiek élve az alkalommal, azonnal elfoglalták Padovát és Veronát, a Carrara család egykori birtokait. És ezzel a kocka el volt vetve: Velence további hódításokra szánta el magát, és 1429-ben már egészen Addáig tolta ki határait Milánó felé. A 15. századi Velence tehát új hatalom lett Itáliában; lerázta magáról egzotikus bizánci múltját, és az itáliai politikai életben addig ismeretlen, félelmetes tényezőként jelent meg. Sok velencei szintén vegyes érzelmekkel fogadta, hogy a város érdeklődése a tengerről áttevődött a szárazföldre, de, amint Foscari dőzse rámutatott, immár Velence sem élhetett Itáliától függetlenül. Régi biztonságának záloga a szárazföldiek megosztottsága volt, és az, hogy egységes frontot addig egyetlen hatalom sem tudott összekovácsolni Velence ellen, és senki el nem vágta a Pó völgyén vagy az alpesi hágókon keresztülvezető kereskedelmi útvégeket. A 14. század végén Milánó expanziójának sikere azzal fenye-

gette Velencét, hogy függőségbe kerül Milánótól. Dönteni kellett: vagy visszaállítják a régi állapotot, és azzal együtt korábbi hatalmukat, vagy belenyugszanak a hanyatlásba. Vállalták a terjeszkedés kockázatát, és másfajta prioritásokat szabtak meg a maguk számára. Meg kellett tanulniuk először is, hogyan kell kormányozni itáliai városokat és területeket, hiszen addig csak szlávok és görögök felett uralkodtak.

Az akkori itáliai államok önkormányzati formáit még nem sokat tanulmányozták, noha jó okkal hihetjük, hogy többféle kormányzási stílus élt egyidőben a félszigeten. Ám a városok helyi „ön”-kormányzata mindegyikben néhány „nagyváros” befolyását nyögte, s így valójában több regionális állam alakult ki, s ebből a szempontból nem Velence volt az egyetlen, amelynek új problémákkal kellett szembenéznie. A városi közösségek függetlensége, amelyért annyit harcoltak a 12. században, többé nem létezett. Tucatnyi város a legjobban esetben különböző méretű kis államok fővárosa lett, többnyire egy-egy uralkodó dinasztia alatt. A leghatalmasabb ilyen dinasztia a Visconti család volt Milánóban, amely a Torrianiakat (Della Torre) győzte le az Itália legnagyobb városáért folytatott versengésben. Milánó a 4. században még császári székhely is volt, és érsekei az egyház leghatalmasabb prelátusai voltak Rómától északra. Kedvező fekvése az északra irányuló itáliai kereskedelem szempontjából megmagyarázza gyors fejlődését. A német királyok Milánót tartották legfőbb lombardiai ellenségüknek, de még amikor földig rombolták a várost, ezzel is csak tünékeny diadalt arattak fölötte. Amikor a Viscontiak megszilárdították hatalmukat, bizonyosnak látszott, hogy Milánó egyetlen nagy államra fogja egyesíteni Észak-Itáliát. Gian Galeazzo Visconti, aki 1385-ben magához kapartintotta az összes Visconti-birtokot, gyorsan terjeszkedett: elragadta a Carraráktól Veronát és Padovát, sőt toszkán városok, a Siena és Pisa feletti uralmat is megszerezte 1399-ben. Hogy „hivatalosan” is megszilárdítsa pozícióját, a német királytól megvásárolta a „Milánó hercege” címet. Ám amikor hirtelen meghalt, birodalma – átmenetileg – összeomlott.

Velence nem késlekedett kihasználni az alkalmat, hogy megghiúsítsa Milánó szándékait, mielőtt még Filippo Maria Visconti újjáéleszti a hercegséget. Gian Galeazzo talán erejét meghaladó feladatra vállalkozott. Annyi bizonyos, hogy felriasztotta azokat az államokat – Velencét és Firenzét –, amelyek hittek abban, hogy képesek megőrizni függetlenségüket. Ahelyett, hogy helyzetéből adódóan erejét az északi vidék egyesítésére használta volna fel, Milánó gyűlöletes zsarnokká lett, és defenzívába kényszerült. Amikor Filippo Maria (uralkodott 1412–1447) visszaszerzett valamennyit apja birodalmából, szomszédai árgus szemmel figyelték. Nem lévén saját fia, Filippo végül is közönyössé lett a jövő iránt. Ám a Milánó helyzetéből adódó szükségszerűség az észak-itáliaiakat visszatérítette a regionális kormányzathoz. Filippo Maria halála után veje, Francesco Sforza, ez a kemény *condottiere*-vezér engedelmességre

kényszerítette a meghódított területeket. Az új dinasztia, a Sforza család (1450–1499) konzervatív erővé lett a félsziget politikai életében.

A milánói állam letűnt dicsőségét visszaállítani akaró Sforzának segítője lett Cosimo de' Medici, a firenzei politikusok közül a rangidős, aki, fölhagyván a hagyományosan Milánó-ellenes firenzei politikával, felismerte, hogy változnak az idők, s hogy Milánó már nem veszélyezteti Firenze függetlenségét. Itália egésze számára nagyobb veszélyt jelentene, vélte Cosimo, ha földarabolódna a milánói állam. Firenze is megváltozott. 1450-ben Cosimo már a firenzei politika irányítója volt, minden hivatalos jogcím vagy titulus nélkül. Gian Galeazzo idejében Firenzében bizottságok uralkodtak, melyeket néhány havonként választott újra a vezető céhmesterek testülete, nehogy valaki is túl nagy egyéni hatalomra tegyen szert. Cosimo „zsarnoksága” nem volt sem elnyomó, sem tolakodó, s hatalmát így elismerték Firenzében, noha a választott bizottságok bonyolult szervezést tovább üzemeltették a köztársasági fikció fenntartása végett. Ennek az intézményi váltásnak az okai bonyolultak és ellentmondásosak, de feltétlenül közéjük kell sorolni, hogy Firenze újabban felelősséggel tartozott számos, korábban független szomszédos városért, így Arezzóért (1384-től) vagy Pisáért (1406-tól). E városokat egyrészt Firenze védelmi rendszerének tökéletesítéséért, másrészt gazdasági jólétének fokozásáért kellett meghódítani, különös tekintettel az élelmiszer- és nyersanyagellátásra. E tényeknél jóval közismertebb, hogy a 15. század elején Firenze alkotó energiától fűtött kiváló művészeket és tudósokat vonzott, s ennek lett szimbóluma Filippo Brunelleschi merész kupolája az új székesegyházon, valamint Donatello és Lorenzo Ghiberti szobrászok alkotásai, meg az ifjú Masaccio festésze, nem beszélve a firenzei humanista kancellárok, Coluccio Salutati, Leonardo Bruni és Poggio Bracciolini újszerű tudományos munkásságáról. Visszatekintve, ma már látjuk, hogy Firenze káprázatos csillogása elvakította a kortársakat a többi itáliai művész és tudós műveivel szemben. Például a milánói dóm, amelynek terveit Gian Galeazzo Visconti készítette, és amelynek technikai problémái nemzetközi szakmai vitát robbantottak ki, lenyűgöző 15. századi teljesítmény volt, és mély hatást is gyakorolhatott volna a kortársakra, szerte a félszigeten. Milánó csillaga azonban leáldozóban volt, Firenze kulturális vezető szerepe pedig egyre csak erősödött, nem utolsósorban azért, hogy a nagy egyházszakadás legsötétebb éveiben, s aztán is, a megbékélés idején, elfoglalta azt a helyet, amelyet korábban a pápaság töltött be a műpártolásban. Ettől függetlenül, Itália valamennyi fővárosa művészi és tudományos központtá lett. Ezek az új városok, melyeket gazdagított vezető szerepük, s amelyek fényét az uralkodók kiválósága is emelte, arra a célra is alkalmasak voltak, hogy meggyőzzék vagy éppen megfélemlítsék ingatag alattvalóikat. Az új uralkodók, akik kihasználták a kedvező körülményeket, hamar meglátták a szerepükben rejlő lehetőségeket, és sokat áldoztak székvárosuk kultúrájáért, szépüléséért. Valamennyi itáliai főváros még ma is magán viseli e politika nyomait, ám a legnagyobb hatást Rómára gyakorolta. Noha Róma volt a legutolsó város, amely nyerhetett volna e mozgalomból, főpapjai, amikor fölkarolták az építéset támogatását, tömegével hozathatták az építő- és képzőművészeket a legismertebb centrumokból, jelesül Firenzéből – csupa olyan művészt, akik teremő erejük teljében alkottak.

A Dózse-palota Velencében. Amikor a 14. század közepén kibővítették a Sala del Maggior Consiglio, újjá kellett építeni az alsó loggiákat is. Később toldották hozzá a piazzettára néző balkont, s végül, 1424 után a palota homlokzati részét kibővítették a San Marco

felé. A végeredmény ez a páratlanul fenséges épület, melynek masszív felső emeletét az alatta lévő légies kőfaragvány, a két különböző ritmusú loggia és a tető szinte iszlám jellegű csipkézete ellensúlyozza, teszi könnyedé és dekoratívvá.

Európa nagy királyságai a háttérben

A hajdani középső királyság területén, azaz Burgundiában és Itáliában végbement meglepő fejlemények láttán eléggé félrevezető kép alakulhatott ki a 15. században a terület jövőjét illetően. A 16. században bizony politikailag beárnyékolták, háttérbe szorították – ha ténylegesen nem is szálították meg – a külső nagyhatalmak: a spanyolok, a Habsburgok, a franciák. A 15. század második felében ezek a hatalmak már készen álltak a főszerepre, de a század végéig nem tettek egyebet, mint hogy hangjukat hallatták, s jelét sem igen mutatták, hogy többre volnának képesek. Spanyolország későbbi hatalma például Kasztília és Aragónia egyesített monarchiáján nyugodott, amely házasság útján jött létre 1479-ben, továbbá Amerika gazdagságán, amelyről még az Újvilág felfedezése (1492) után sem volt fogalma senkinek. Európát készületlenül érte a spanyol térnyerés. Akkoriban csak az angol királyok ápolták következetesen a kapcsolatot Spanyolország uralkodóival, s ők is csak azért, mert gascogne-i érdekeik úgy kívánták. A „szicíliai vecsernye”, vagyis 1282 óta Itália tudta, milyen is az aragóniai intervenció, amely voltaképpen része volt Katalónia mindenre kiterjedő beavatkozásának a Földközi-tenger medencéjének politikájába. Ami Itáliát illeti, ez volt a legenyhébb veszjelzés, amit kapott. Szicília Nápolytól elszakítva, nem veszélyeztette a félszigetet. Arról nem beszélve, hogy a 14. században Szicília saját uralkodói voltak az Aragóniai házból. Amikor azonban a család szicíliai ága kihalt 1409-ben, Aragónia királya vette át a sziget fölötti közvetlen uralmat. Az 1413-ban hatalomra került új Kasztíliából származó aragón uralkodócsaládot (v. Alfonzot nem számítva) jobban érdekelték az Ibériai-félsziget eseményei, mint a hagyományos katalán politika folytatása a Földközi-tenger medencéjében. Alfonz fivére, II. Juan képtelen volt a súlyos katalániai zavargásokkal foglalkozni, különösen Barcelonában. A spanyol ügyek 1492, vagyis Granada elfoglalása előtt olyannyira szövevényesek voltak, hogy a spanyol uralkodók nem sok figyelmet szentelhettek a külpolitikának, miként azt Ferdinánd király tette emlékeztető uralkodásának utolsó húsz esztendejében.

Németországot – hasonlóképpen – belső ügyei foglalták le a 15. században. A békéltető mozgalom vérmes reményeket ébresztett az egyházi megújulás iránt, de később Luther Márton felszabadította az addig féken

tartott érzelmeket; s e két korszak között a német vallási élet talán nem volt annyira változékony, de volt annyira intenzív, hogy elkeseredetten reagáljon a kudarcra, amikor a királyság hercegei nem kapták meg a pápai hozzájárulást a papi visszaélések felszámolásához. A német idealizmus ez idő tájt részben világi csatornákba terelődött, uralkodói házakban és magában a birodalom kormányzatában csapódott le. A mohamedán törökkel és a huszita eretnekekkel szemben gyengének mutató Zsigmond császár katonai kudarcja miatt nem győztek szegyenkezni a derék németek, de reformterveikkel semmire nem jutottak, elsősorban azért nem, mert a hosszú életű III. (Habsburg) Frigyes arra összpontosította erőit, hogy egyesítse a dinasztia szétszóródó országait. Az uralkodó fejedelmek Németország fejlődését egyetemek alapításával próbálták serkenteni: 1365-ben Bécsben, 1385-ben Heidelbergben, 1476-ban Tübingenben és Mainzban kezdett működni az egyetem. Ennek eredményeképpen minden főbb német fejedelemségnek meglelt a maga egyeteme, s ennek azonnali és hosszú távon ható következményei egyaránt lettek.

Még ha a tantárgyak jellege nem volt is merőben új, és ha a végzeteket voltaképp a helyi uralkodók és főpapok szolgálatára képezték is ki, az a tény, hogy országszerte ugrásszerűen megnőtt a kiművelt fők száma, s hogy ezek új testületekbe tömörültek az ország tucatnyi fontos városában, példátlan német kulturális fellendülést készítettek elő. A könyvnyomtatás szerencsésen összehozta a képzett mesterembereket a tudósokkal, akik éltek is a sokszorosítás adta új lehetőségekkel, s egyre-másra készítették elő az új kiadásokat. Az Alpoktól északra és a Rajnától keletre Nürnberg lett a legfőbb kereskedelmi központ. Itt született és nevelkedett Albrecht Dürer (1471–1528), az egyetlen északi művész, aki Leonardo da Vincihez mérhető. Nürnbergben működtek a kor nagy térképészei és kozmográfusai, és éppen ezért itt, mert bár nem a felfedezések központjában voltak, de hozzájuthattak a világ minden tájáról való könyvekhez, és jól tájékozódhattak.

Franciaország 15. század végi hatalmát fényesen bizonyította VIII. Károly diadalmas előnyomulása Itáliában 1494-ben. Egészen addig azonban a 15. századi francia királyokat szinte teljesen lefoglalta, hogy kordában tartsák rokonaikat és vazallusaikat, akik közül a legnagyobbak, Burgundia és Aquitania hercegei független fejedelmek voltak, s nem tartoztak a királyság kötelékébe. VI. Károly (uralkodott 1380–1422) fizikai és szellemi gyöngesége káoszt eredményezett uralkodása vége felé. Halála előtt nem sokkal, 1415-ben az angol király betört Franciaország területére; majd ezt követően nyílt háborúskodás robbant ki fiának, VII. Károlynak és unokájának, VI. Henrik angol királynak párthívei között, nem kevés mértékben fokozva az ország nyomorúságát. VII. Károly meg-megújuló támadásokat vezetett a franciaországi angol birtokok ellen, s egyenként vissza is foglalta őket, miközben egyre javította hadserege ütőképességét. Időközben azonban nyakára nőttek az uralkodó hercegek. Az Anglia elleni háború végén, 1453-ban már dúlt a belviszály. VII. Károly utóda, XI. Lajos (uralkodott 1461–1483) csak lassan, fokozatosan tudott a helyzet magaslatára emelkedni. Legfőbb ellenfele, a burgundi Merész Károly, nem is Lajos támadása miatt hódolt be tulajdonképpen, hanem megfontolatlansága következtében, amellyel bajba keverte magát Svájcban. Lajos szerencséjére, uralma idején a család több ága kihalt, s ezek birtokait megörökölte. Beteges utóda, VIII. Károly (uralkodott 1483–1498), akiről senki sem

Donatello (1386–1466): *A Kulcsok átadása* (kb. 1430). A művész számtalan figurális kompozíciója (bronzban és márványban egyaránt) igen nagy hatással volt a 15. századi firenzei festészetre. Ezen a márvány domborművön ő maga is festői hatásra törekedett. Munkái java részét egyházi megbízásra készítette, s noha a klasszikus befolyás meglátszik művein, pogányságnak árnyéka sem férközt a kor e legnagyobb szobrászához.

Albrecht Dürer (1471–1528) apja portróját 1497-ben festette meg. A stílus jellegzetesen német: nyoma sem látszik rajta a művész itáliai utazása során szerzett tapasztalatainak.

gondolta volna, hogy kivívja Európa csodálatát Francia-hon megújított ereje iránt, másfél száz év óta első volt ama francia királyok sorában, akik végre kezdeményezőként léphettek föl a politikai porondon. Személyes jelentéktelensége csak még jobban kihangsúlyozta, hogy a rendelkezésre álló emberanyag, pénz és becsvágy többet ér minden személyes tulajdonságnál.

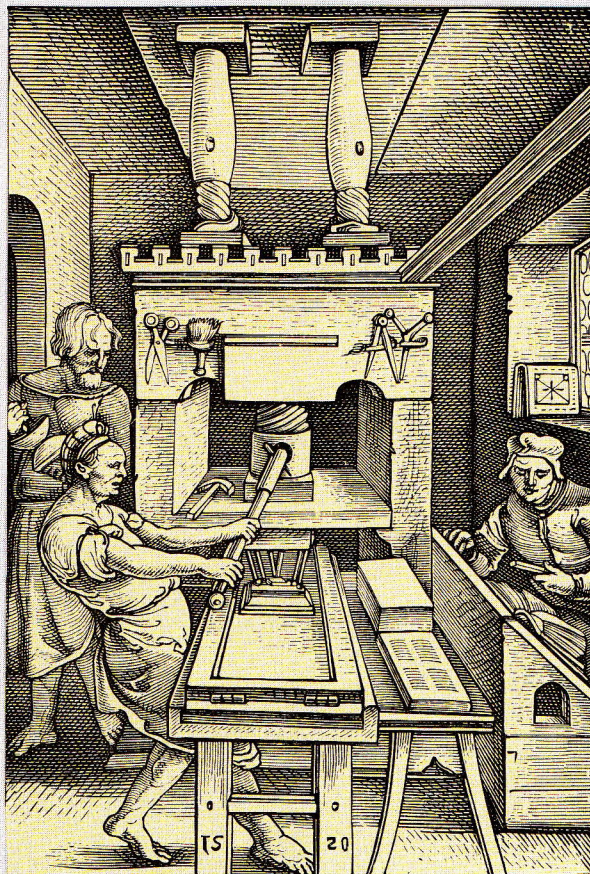
Az 1494 utáni évek nagy nemzeteinek hatalma sem homályosíthatja el a középső királyság arisztokratáinak, parasztjainak, polgárainak érdemét, akik az Északi-tengertől a Földközi-tengerig mindenütt ott voltak a keresztény világban, s akik a 15. századi Európa tengelyét

alkották. Eredményeiket átvették szomszédaik, csak délkeleten nem tudtak hatni, mert ott az oszmánok háttart szabtak ennek. Ezek a népek soha nem tömörültek valamely egységes politikai tömbbe, nem is volt messze-ható politikai hatalmuk, mégis sokban nekik köszönhet-e Európa az arculatát; elődeik munkáját építve tovább, alapot szolgáltatott az utánuk következő nemzedékeknek. Mellékes, hogy munkásságukat hagyományosan középkorinak, vagy, mai értékelésünk szerint, modern-nek mondjuk-e: mindenképpen azt bizonyítják, hogy a középkor vége sem szűkölködött ihletettségben és fényes tettekben.

A nyomtatás feltalálása

A 14. század vége felé már általánosan hozzáférhető árucikk volt a papír, és nagy mennyiségben lehetett előállítani vallásos képeket fatáblák alkalmazásával, amelyek némelyikére szöveget is véstek. E módszer sikere arra ösztönözte a kézműveseket, hogy kimódolják, hogyan lehetne az írott szövegeket sokszorosítani. A korai próbálkozások, amelyekről megbízható feljegyzéseink nincsenek, rávezették a szakembereket, hogyan lehet a különálló betűket ugyanabból az öntőformából kiönteni, megtanulták, milyen fémeket kell használni hozzá, és milyen betűtípust kell alkalmazni. Mivel különféle szakismeretre volt szükség, több mesterembernek kellett együttműködnie, és mert a vállalkozás spekulációra, nyereségszerzésre adott alkalmat, bizonyos, hogy sok nézeteltéréshez vezetett. Gutenbergnek, mint az ólombetűs nyomtatás valószínű feltalálójának neve egy ilyen vita során bukkant fel. A legrégebbi nyomtatott könyv, amelynek megállapítható a keletkezési éve, a *Mainzi psaltérium* 1457-ből. 1460 előtt mindössze két további városban nyomtattak könyvet, Strassburgban és Bambergben; a következő évtizedben több német városban vert gyökeret az új mesterség, és vállalkozó szellemű német mesterek külföldön, Velencében, Rómában, Párizsban is meghonosították az ipart. A századfordulón már több mint 250 európai városnak volt nyomdája, de a legsikeresebbek a nagy kereskedővárosokban, Velencében, Nürnbergben működtek, ahol a kereskedők szakértelme nyilván többet nyomott a latban, mint a nyomdászok rátermettsége. A nyomtatás gyors fejlődése azt bizonyítja, hogy hatalmas volt az igény a sokszorosított képek, szövegek iránt.

15 európai városban ezernél is több ősnymtatvány készült; e városok közül nyolc német, öt itáliai és kettő francia volt; a németek tehát épp hogy csak meg tudták tartani kezdeti előnyüket. A nagy központokban erősen koncentrálódott a nyomdászat: Velencében 150, Párizsban 50 sajtó működött, ami azt mutatja, hogy a kereskedelmi sikerhez fontosabb volt a terjesztési lehetőség, mint az ipari bázis. Túlul magának a nyomtatásnak a fogalomköre is, jelesül a fametszésű illusztrációk alkalmazásával. A legkorábbi illusztrált könyv, az *Edelstein* 1462-ben jelent meg Bambergben. Megjelent a rézmetszés is a nyomdászok kelléktárában, és több német központban, valamint Velencében kiadták az első nyomtatott térképeket. A specializáltabb kiadványok – antik auktorok, latin vagy népnyelvi Bibliák –, amelyek kiadásához tudós-filológus segítség kellett, az igényesebb vevőkörzönséget örvendeztették meg. A 15. századi Itália humanista hagyományai megmagyarázzák, hogy néhány olasz nyomdában miért készítettek görög betűkészletet is. Nyomtak héber szöveget is Itália és Spa-

Ez a nyomdászmuhelyben használt sajtót ábrázoló illusztráció 1520-ból való, és nyomdászjelvényül használta az Asch-ban született, de Párizsban tevékenykedő Jodocus Badius. A kép őse egy szatirikus Dürer-rajz 1511-ből, amely három mesterembert (közepűtt a nyomdászt) mutat munka közben. (*Jobbra fent*)

Szent Kristóf (1423). Ez a második legrégebbi ismert fametszet, amely dátummal van ellátva, s egyben a fametszetek legkorábbi fölhasználását példázza: a szentek papíron sokszorosított képmása, mint olcsó szentkép vagy kegytárgy, igen hamar népszerűvé vált. Ez a nyomtat a bajorországi Buxheimben készült.

Suo K
no di
de M
canon
Salute

recte
omnis
cōfite
humil
cum
A qu
fiastic
magis
tate/et
bus pr
cepta
itaq; p
patru

...lino patri & Domino. D. B. Ze.
...atione presbytero Cardinali fan-
...icu. Celsus Mapheus ueronensis
...aris congregationis Lateranensis
...n & comendationem peroptat.

reuerendissime pater & domine
...xerimus quia peccatum non ha-
...emus iuxta Iohannis apostoli sen-
...ntiam nosmetipsos seducimus &
...ritas in nobis non est. Ideo pie ac
...tre ecclesia institutū arbitror: ut
...exus semel saltem ī anno propria
...quo per huiusmodi confessionis
...ori nostro reconciliari mereamur
...ndo inimicitiam contraxeramus.
...utari precepto nec uos qui eccle-
...entia insigniti estis! exemit. Cū
...qui excellentiori fulgent digni-
...conscientia nitere: Ceterisq; qui
...libus non solū bene uiuendi pre-
...d etiā exempla monstrare. Tuo
...ortatu & iussu ac nō nulloꝝ alioꝝ
...reui scrutatoriolo aliqua congesti

a

< Celso Maffei (1425–1508): *Monumentum*. Nyomtatták Velencében, 1478-ban. A fametszetes szegélydísz (Augsburgi Bernát műve) a kéziratilluminációk dekoratív stílusát idézi. A betűtípus alapjául az itáliai humanisták kézírása szolgált, amely viszont a Karoling írást vette mintául.

Ezek a játékkártyalapok, amelyeket a Busse-ből való Jean de Dale nyomtatott Lyonban 1470 körül, egy 56 lapos csomagnak a részei; a 15. századból ránk maradt egyik legértékesebb sorozat. A nyomtatás tehát nem csupán vallásos, hanem ilyen frivol igényeket is kiszolgált.

nyolcszáz egy városában (ezek közül többnek más nyomdája nem is volt), ami meglehetősen specializált helyi piacra enged következtetni. Hollandiában sok klasszikus szöveget és más tankönyvet nyomtattak, az ottani tanügyi reformok következményeképpen.

A nyomdászok sikere jórészt annak köszönhető, hogy ki tudták elégíteni a vallásos jellegű művek iránti hatalmas keresletet, teljes Bibliáktól egészen az egy lapos fametszetű szentképekig. Meglepőnek tűnhet, hogy milyen sok köznyelvi Bibliát nyomtak a 15. században: 18 német, 16 olasz kiadás készült, s megjelent a katalán, a cseh, a holland nyelvű Biblia is. Legnagyobb volt azonban a kereslet a latin Vulgáta iránt (133 kiadás, ebből 71 német); mérsékelt áron, pontos szöveggel kerültek piacra ezek a művek. Kereskedelmileg sokkal jelentéktelenebbek voltak azok a népnyelvi munkák, amelyek az olvasni tudó, de kevésbé művelteknek száltak.

A latin szövegek iránti igényt előre lehetett látni; a népnyelven írt kiadványok bennünket azért érdekelnek jobban, mert bepillantást engednek a kor népi kultúrájába. Legkelendőbbek a franciából olaszra fordított prózai románcok voltak. Itáliában azonban nagy volt a kereslet a három nagy toszkán – Dante, Petrarca s Boccaccio – alkotásai iránt. Keresett műnek számított Brunetto Latini *Tesoro*-ja és Federico Frezzi későbbi, s mára teljesen elfeledett allegorikus elbeszélő költeménye. Spanyolországban több könyv jelent meg köznyelven, mint latinul; kasztíliai szöveg háromszor annyi, mint katalán. A népnyelven írt vallásos munkák az egész termésnek mintegy negyedét tették ki. A francia piacot nem csupán Párizs, Lyon és a többi francia központ látta el, hanem Genf és Brügge nyomdái is. Voltak nyomdák, amelyek helyi jogi könyvekre vagy a helyi szentek életét elregélő művekre specializálódtak. Rouenban a közizlés a helyi történelmet igényelte. Hogy a könyvpiar milyen készségesen szolgált az igényeket, azt legjobban Németalföld nyomdaipara példázza, ahol flamand, francia, angol és fríz nyelven egyaránt jelentek meg könyvek. Angliában a Caxton-nyomda és utódai több népnyelvi munkát adtak ki, mint bármely más európai ország.

Középkori térképészet

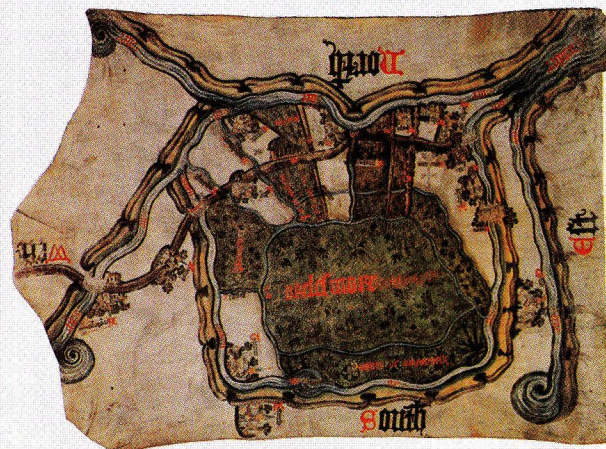
A 14. és a 15. század folyamán jelentkezett a térképek iránti igény és értek meg a feltételek térképek készítésére; némi térképészeti jártasság nélkül a Kolumbusszal kezdődő felfedezések kora egyszerűen elképzelhetetlen lett volna. Nem nehéz felismerni ennek az európai kultúrában bekövetkezett változásnak a fontosságát, s megcsoportosítani azokat a technikai újításokat, amelyek legszembe-szökőbb bizonyítéka az alexandriai Ptolemaiosz művei iránt megújult érdeklődés. *Geográfia* című munkáját 1406-ban fordította görögörl latinra a Rómában tevékenykedő, scarperiai származású Jacopo d'Angelo, s e fordításhoz nem sokkal később új térképeket is rajzoltak egy másik, Konstantinápolyban született görög nyelvű munka alapján. E fordításnak ma csaknem ötven példányát ismerjük a 15. századból; olasz nyomtatvány mind. Először 1475-ben jelent meg, a térképekkel bővített változat 1477-ben. Az itáliai kiadások sokasága bizonyítja a könyv népszerűségét a félszigeten; a németek érdeklődésének bizonyítéka az 1482-es ulmi kiadás, amelyhez különleges új térképeket is rendeltek. Ptolemaiosz *Kozmográfiáját* a matematikai módszerekkel történő térképrajzolás tanításában használták kézikönyv gyanánt, és a tanulók nem csupán mint régiségbúvárok kívánták kama-toztatni új ismereteiket, hanem kortársaik hasznára akarták alkalmazni. Mint mondják, Ptolemaioszt olyan körök tették újra ismertté, amelyek a matematika gyakorlati alkalmazása iránt érdeklődtek, s ezek között az érdeklődők között ott voltak persze a 15. századi firenzei képzőművészek. Szoros rokonság áll fenn a festőművész, a rajzoló és a nyomdai rézmetsző foglalkozása között; a kor térképszítésében fontos szerepet kaptak a festők, bár nemsokára eljött az idő, amikor a térképek iránti egyre nagyobb igény létrehívta a kartográfus mesterségét.

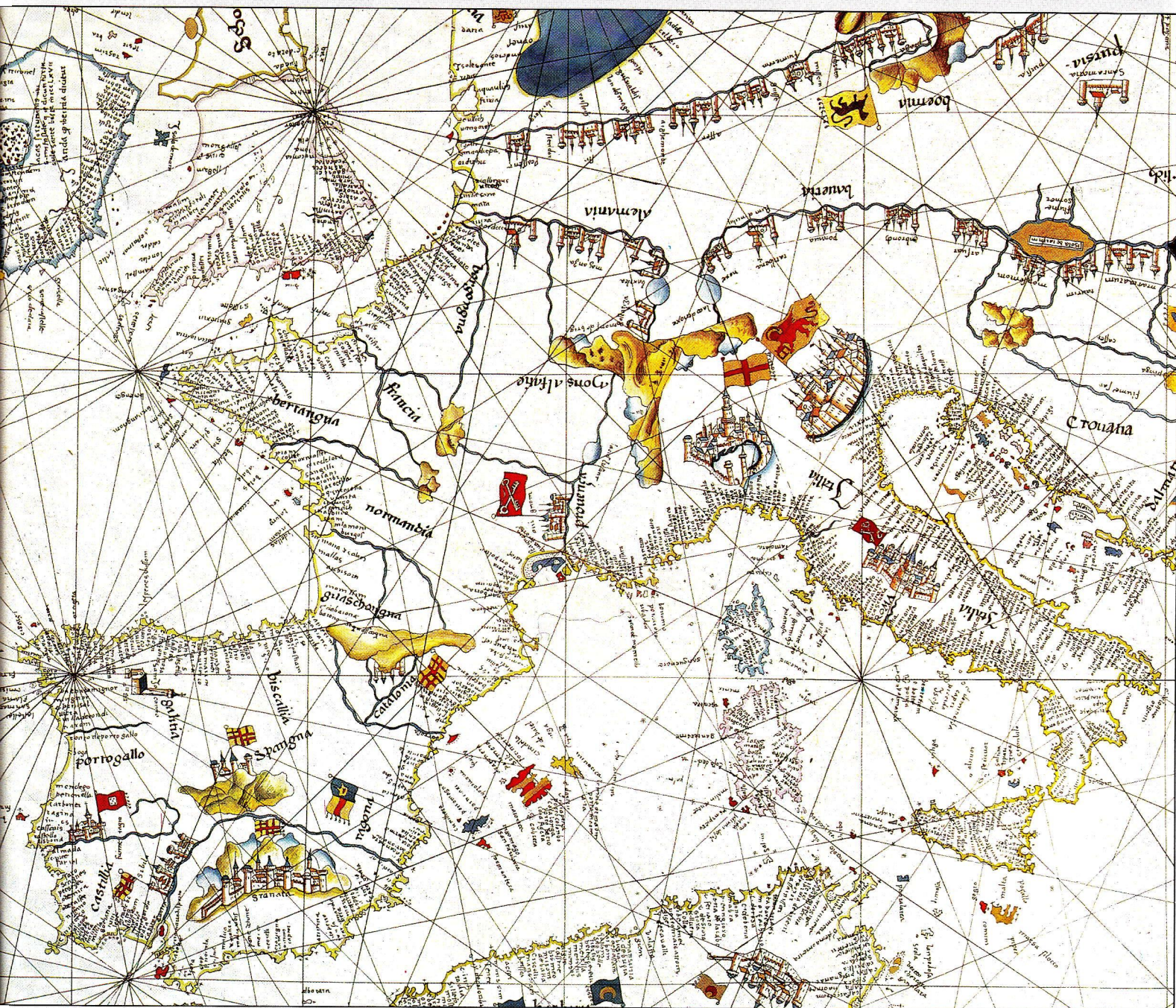
A legkorábbi térképek, amelyek a távolság és az irány tekintetében a pontosság igényével léptek fel, a 13. században jelentek meg mint tengerészeti segédeszközök minden bizonnyal összefüggésben az iránytű használatával. Az iránytűt Nyugat-Európában a 12. század végén már bizonyosan ismerték; a tudósok ekkor írták le először. 1270-ben IX. Lajos francia király, a Cagliari-öbölben hajózván, megkérdezte, hol járnak éppen, és tüstént megmutatták neki a térképen. A legrégebbi tengerészeti térképet, amely ránk maradt, Pisában rajzolták 1275 körül, de míves volta azt sugallja, hogy sokévi tapasztalat gyümölcse. Összeállításához a térképkészítőnek olyan kézikönyvet kellett használnia, amely felsorolta a földközi-tengeri kikötőket, egymáshoz viszonyított helyzetüket és távolságukat. Ilyen segédkönyvet 1250 körül készítettek *Lo Compasso da navigare* címmel. Valószínűsíthető tehát, hogy a modern térképészet a 13. század derekán keletkezett, a tengerészek igényeinek kielégítésére.

A tengerészek a Földközi-tenger meglehetősen biztonságga-ll előre megjósolható körülményei között az ókortól kezdve tanulmányozták és ismerték a szelek és a csillagok járását. Az idő tájt térkép még persze nem volt, nem használtak térképet a mohamedán hajósok sem. Valószínűleg a mágnesű felfedezése sugallta a pontos térkép elkészítésének ötletét lépték-megjelöléssel, ame-

^ A *Liber Floridus*, Ardresi Lambert műve az 1120 körüli évekből. A szerző szerint Európa teszi ki a Föld felületének egynegyedét, Afrika a másik negyedét foglalja el, és Ázsia a maradék felét, ezért látunk itt egy körnegyedet. Noha a rajz igen sematikus, a tartományok elhelyezkedésében sok a reális elem.

Freducci d'Ancona portolano térképe 1497-ből. E térképfajta egyik kései példája, jellemző sajátága, hogy jól felismerhetően ábrázolja Nyugat-Európát, de több gondot fordít a partvonal gondos ábrázolására, mint a szárazföldre.

Ez az Inglemoort ábrázoló térkép, eredetileg egy tőzégvágási jogok miatt 1405 és 1408 között folyó perhez készült. Jól látszanak a mocsaras terület határát alkotó folyók, noha nevük csak úgy olvasható el, ha a térképet folytonosan forgatjuk. A bekerített területen kivehetők a hidak, a falvak, az útmenti keresztek és sövényekkel körülvett területek. Maga a tőzeges terület virágokkal van díszítve, legelő jellegét hangsúlyozandó. A megjelenítés technikája hasonlít a canterburyi vízvezeték 12. századi tervéhez (lásd a 84. oldalon).

lyet aztán az iránytűvel együtt kellett használni. A kormányosnak értenie kellett annyit a matematikához, hogy bizonyos egyszerű számításokat elvégezhesen, és dolgozni tudjon a vonalzóval és a kétágú mérőkörzővel. Nem véletlen, hogy mindeme feltételek Itáliában teremődtek meg a legkorábban, ám a katalánok, különösen a mallorcaiak, szintén hamarosan igen nagy hírnévre tettek szert. A legrégebb atlasz (több térképlapot tartalmazó könyv) Mallorcán készült v. Károly francia király számára 1375-ben. Ennek az ajándékpéldánynak jobb esélyei voltak a fennmaradásra, mint azoknak a pergamenlapoknak, amelyeket a földközi-tengeri révkalauzok nap mint nap használtak. Maradt azért épp elég régi tengerészeti térkép, amelyeken nyomon követhető, hogy miként kísérleteztek a különféle technikákkal, s hogyan tökéletesedett a mesterség a 14. század folyamán. Velencében és Genovában, mint várható is volt, igényes térképeket készítettek a kartográfusok. A velencei Marino Sanudo, aki könyvet írt a Szentföld visszahódításának kérdéseiről, művét elküldte a pápának, a

megfelelő térképekkel együtt, amelyeket Pietro Visconte rajzolt 1320 körül. Amikor az emberek a földrajzi koordinátatáblázatok használata során rájöttek, hogy mi mindent kell még megtanulniuk a térképkészítésről, visszakanyarodtak Ptolemaioszhoz, aki hasonló gondokkal küszködött a maga idejében. A szárazföldet ábrázoló térképek készítői lassacskán rájöttek, hogy a kicsiny, felmérhető területek térképeiből kiindulva, hogyan kell megrajzolni nagyobb vidékek s egész országok térképét. Ptolemaiosztól megtanulták, hogyan szerkesszenek világtérképet, és amikor a 15. századi felfedezőutak új és új földeket tártak fel, ezek rendre a térképeken is megjelentek; például a Kanári-szigetek már láthatók az 1351-es keltezésű Portolano Laurentián. Afrika nyugati partvidékét ábrázolja az a térkép, amelyet a velencei Andrea Bianco adott ki Londonban 1448-ban. Hasonlóképpen, a tengerészeknek is meg kellett tanulniuk, hogyan végezzenek pontos megfigyeléseket és fölmeréseket, ha elvárták a térképészeketől, hogy felfedezéseiket megjelenítsék az új térképeken.

EPILÓGUS: EURÓPA FELFEDEZI A VILÁGOT

Még mielőtt a 15. század véget ért, néhány európai már eljutott a tengeren Indiába és Amerikába. A merőben más kultúrájú népekkel szembetalálkozó európaiak nem tették ugyan félre korábbi vitáikat és előítéleteiket, hogy az új területek kihasználására összpontosítsák erőiket, de tény, hogy ettől kezdve az európai történelem egy más dimenzióba lépett át. Ha ezt tekintik is a középkor végének, senki ne higgye, hogy azért, mert a földrajzi felfedezések végre megcáfolták a középkoriaknak azt a csacska félelmét, hogy egyszer csak leszédülnek a földtányér pereméről. A felfedezések kora talán inkább egyik következménye volt az emberi készségek sokirányú középkori fejlődésének, ami az egész kontinensen végbement. A középkori kézművesség termékei nem voltak fenntartva az egyetemes birodalom vagy az elit mecénás réteg számára: olyannyira sokféle környezetben kerültek piacra az árucikkek, hogy minden valamirevaló vállalkozásnak esélye volt a sikerre. A földrajzi felfedezésekkel a Földközi-tenger medencéje, elvben legalábbis, elvesztette ezeréves egyeduralmát. Kulturális ihletért az európaiak immár nem befelé, a tengeremléki medence felé tekintettek. Voltak annyira bátrak, hogy felszedték a horgonyt, s odahagyták partjait mindörökre. Az emberek ezer éven keresztül azért fáradoztak, hogy a klasszikus kultúrát a nyugati fogyasztáshoz igazítsák. E korszakra semmi sem jellemzőbb, mint az, hogy a kutatás-felfedezés fáklyáját, amelyet eddig a genovaiak, a katalánok és a mallorcaiak vittek, most átvették a portugálok, a spanyolok, a bretonok, az angolok, a hollandok. A Földet az az expedíció hajózta először körül 1519-ben, amely a portugál Magelhães (Ferdinand Magellán) vezetésével indult útnak.

A portugálok építette nagy 16. századi birodalom egy számottevő múlttal nem rendelkező, kis királyságot emelt nagyhatalmi szintre, s ez önmagában is sokat elmond a középkori európai viszonyokról. Ibéria, noha Európa délnyugati térségében helyezkedik el, földrajzilag mégsem bizonyult alkalmasnak a politikai egység kialakítására. Nem beszélve a római korról, amikor is a félsziget öt provinciát alkotott, mindössze hatvan esztendeig volt itt egységes kormányzat (1580–1640). A középkorban általában több kis királyságra tagolódott, népei sok nyelven írtak és beszéltek, s vallási téren is legkevesebb háromféle hagyománynak hódoltak: kereszténynek, mohamedánnak, zsidónak. A hajdani Római Birodalomnak egyetlen más területén sem uralkodott ilyen sokszínű kultúra ilyen tartósan, és anélkül, hogy – mint Itáliában – az ország önálló városokra hullott volna szét; valamelyest mindig meg tudta őrizni az érdekek egyensúlyát a város és a vidék, a tenger és a szárazföld között.

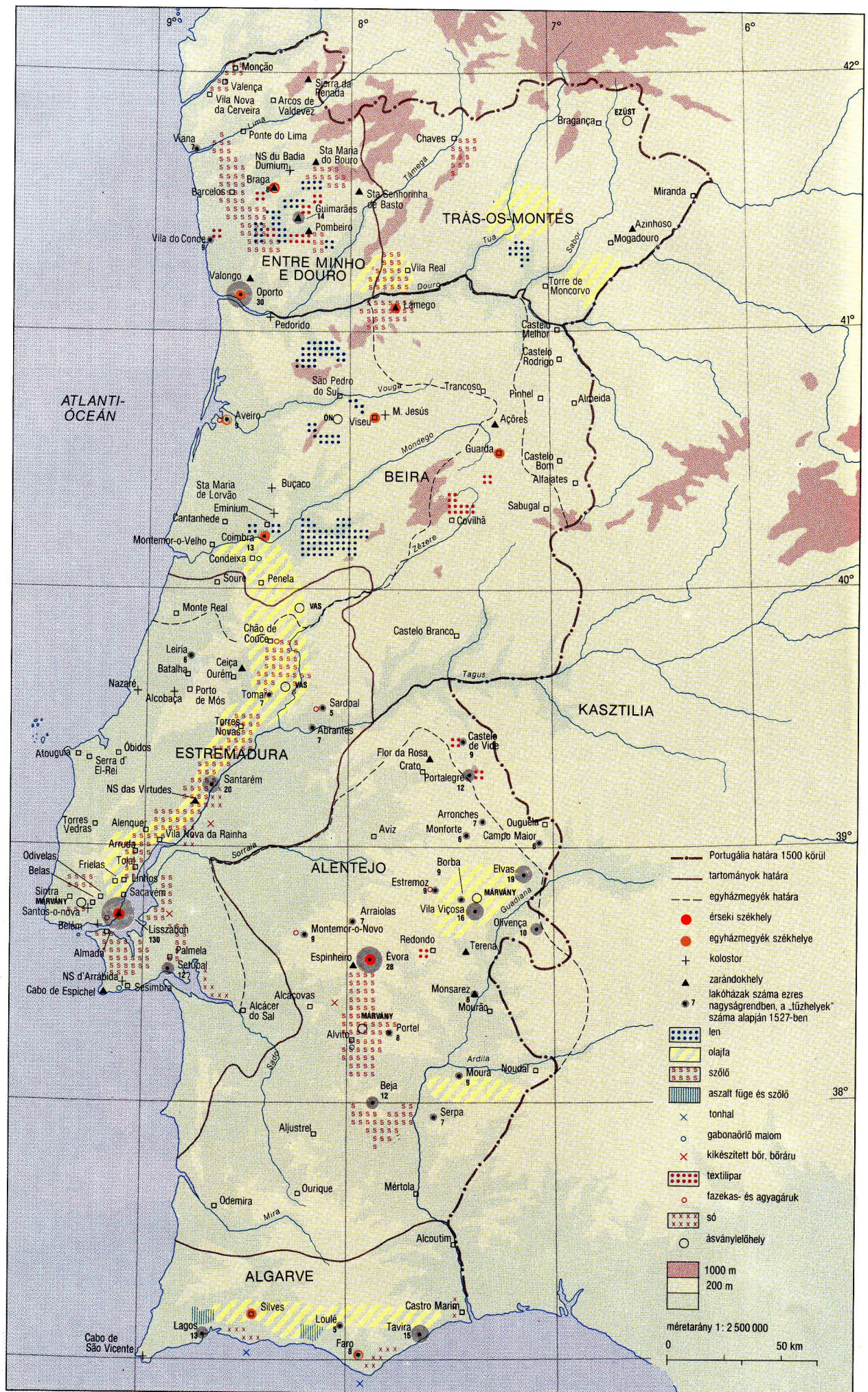
Európa nagy tengeri hatalmai közül Portugália szinte utolsóként alakult ki: az Ibériai-félszigeten mindenestre ez lett időrendben az utolsó királyság. Ám, ha várnia kellett is a 12. századig, amíg saját királyai lettek (Alfonz-Henrik, 1109–1185), Portugália nevű grófság azért létezett León királyság területén már a 10. század végén is, és a grófság eredete még egy évszázaddal ko-

rábbra tehető, akkorra, amikor a keresztények először hódították vissza a mohamedánoktól ezt a területet. Kezdetben határőrvidék lévén, egészen a 11. századig a Douro folyótól délre nem szilárdította meg befolyását. Akkortájt már nemzedékek óta egyetlen galéciai család kezében volt a grófság, a leóni király jóindulatát élvezve. A Coimbra nevű város meghódítása után (1064) a grófság bekapcsolódott a politikai életbe. Több gróf uralta, akiket mind a király nevezett ki, míg végül VI. Alfonz (León és Kasztília királya) megszerezte magának, s Teréz lányának adta hozományul, amikor az 1095 körül nőül ment Henrik burgundi grófhhoz. Ebből a házasságból származott Portugália első kilenc királya. Az ország a mohamedánokkal vívott háborúban gyarapodott. 1147-ben, a Szentföld felé tartó angol keresztesek segítségével, elfoglalták Lisszabont, ám a város csak jó száz évvel később lett az ország legfontosabb városa, akkor, amikor az ország tovább terjeszkedett dél felé, meghódította Algarve tartományt, és újabb 160 kilométert nyomulva délnek, elérte a déli tengerpartot. Portugália legnagyobb kiterjedése idején is kicsiny ország maradt (noha nem a félsziget legkisebbje), beékelve Kasztília és a tenger közé. Hogy tengeremléki helyzetét kihasználhassa, meg kellett barátkoznia az Atlanti-óceánnal – más ibériai állam nem lévén ilyen földrajzi helyzetben.

A 14. század végéig nem akadt olyan ösztönző, amely legyűrhetné volna a portugálok ősi ellenszenvét az örökön háborgó nyugati óceánnal szemben. Ez idő tájt Portugália a nemzeti megújulás korát élte, a kasztíliai Trastámara-dinasztiaának köszönhetően, amely – miután elhalálozott a burgundiai királyi családból való utolsó legitim uralkodó – be akarta kebelezni Portugáliát. Mivel Kasztíliaának Franciaország volt a szövetségese, természetes, hogy Portugália az angoloktól kapott segítséget függetlenségi harcához; szövetsége az angolokkal ekkor már kétévszázados múltra tekinthetett vissza. A háború sikeres kimenetele arra készítette Portugáliát, hogy fordítson hátat a félsziget többi részének. Az aljubarrotai döntő győzelem után (1386) egy emberöltő alatt szétzilálódott a régi politikai, társadalmi és gazdasági rend, s az Avis-dinasztia uszályában olyan emberek kerültek uralomra, akik a függetlenséget készek voltak fegyverrel és pénzzel támogatni, s még későbbnek mutakoztak hasznát húzni a kínáló új lehetőségekből. Ennek az új szellemnek első megnyilvánulása volt a Ceuta ellen 1415-ben indított hadjárat, és ezt követően az észak-afrikai területek elfoglalása, ahol cukornádültetvényeket lehetett létesíteni. Ennél is gyümölcsözőbb vállalkozás volt, amikor a portugálok néhány évvel később megtelepedtek Madeirán (amelyet nem egész száz évvel korábban fedeztek föl), és cukornádat, valamint gabonát termesztettek a körülkerített anyaország megsegítésére. Munkaerőnek is híjával voltak. Rabszolgát eleinte a Kanári-szigetéről, később, az észak-afrikai háborúk kapcsán, Marokkóból szereztek. Észak-Afrika hamarosan értékes aranylelőhely is lett. A portugáloknak, keresztényként, az ottani mohamedánok voltak a legfőbb ellenségeik, és lelkipurdalás nélkül elragadták tőlük, amit lehetett, fölkészültek rá, hogy ki-

Portugália

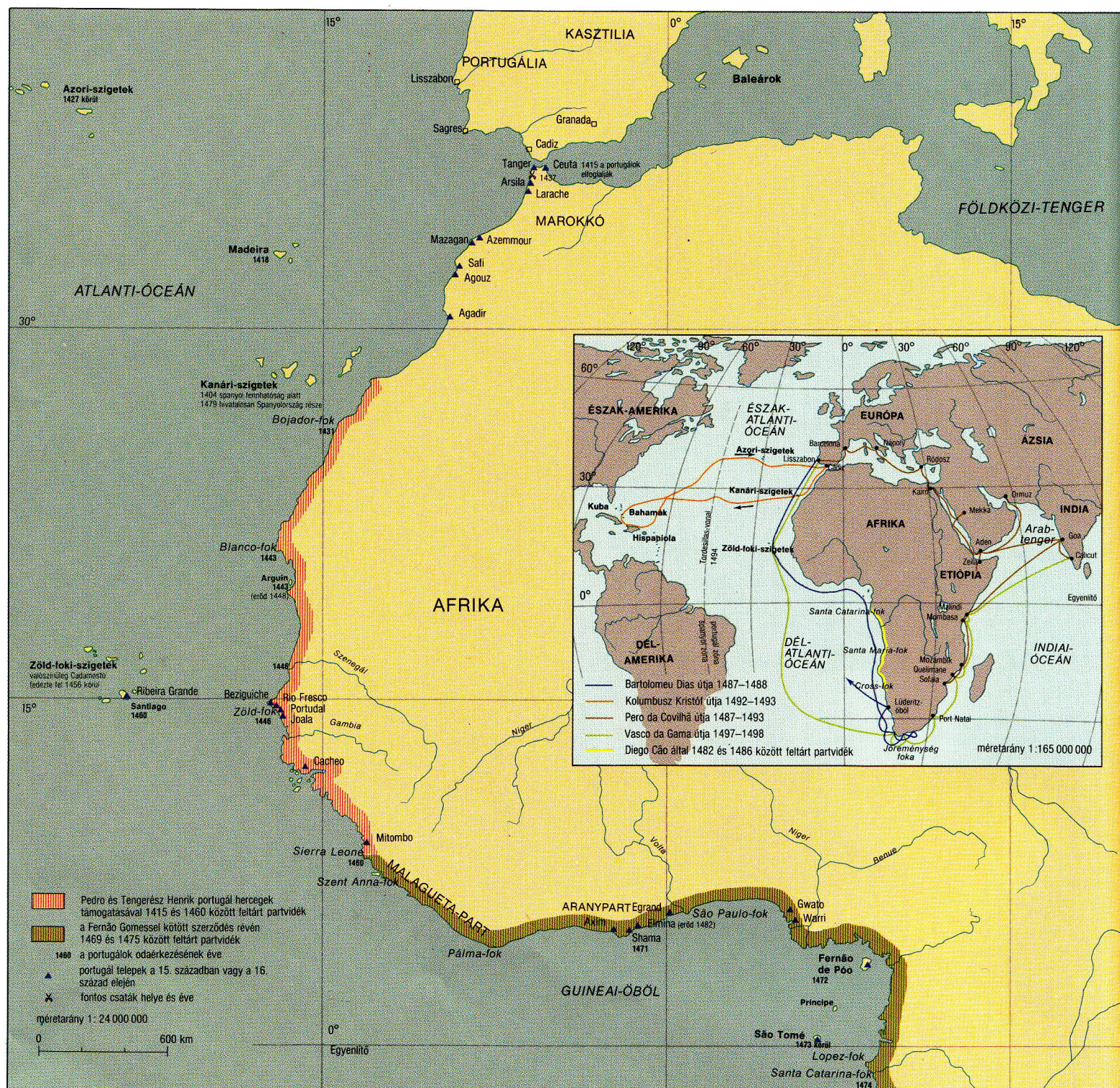
A 11. században megjelenő feudális államok közül csak kevésnek sikerült szuverén államként fenn is maradnia. Portugália e kivételek közül való. A félszigeten uralkodó különleges körülmények (a terület visszahódítása a mohamedánoktól) adták meg a lehetőséget a portugál grófnak, hogy országukat királysággá alakítsák át. Több mint kétszáz évig egyetlen dinasztia uralkodott. Mikor ez a család kihalt, Portugália kis híján behódolt Kasztiliának, de aztán meg tudta menteni angol szövetségese, amely a kasztíliai francia befolyás ellensúlyozására érkezett spanyol földre. A dacos portugálok Aljubarrotánál (1386) megerősítették függetlenségüket, s az új Avis-dinasztia alatt megújult államként léteztek tovább. Kasztíliaival való ellenséges viszonyuk elszigetelte őket Spanyolország többi részétől, s ekkor kifelé, először Marokkó és a mohamedánok ellen fordultak, aztán Madeirát kezdték gyarmatosítani. Az új dinasztia, amely új arisztokráciát teremtett, támogatókra lelt a városokban is. A vakmerőség és a vállalkozó szellem Portugáliának is meghozta a maga nagyszerű évszázadát. Noha a nemesei körében tovább lángolt a keresztes buzgalom, a 15. század elsősorban az újítások százada lett. A portugálok voltak az első az atlanti partokon, akik, bizalommal eltelve, az óceánon túl keresték jövőjüket.

nyomozzák, honnan bányásszák Afrika aranyát. Ez okból fogtak hozzá, hogy felderítsék az atlanti partvidéket, az aranyfolyót (a Szenegált) keresve, ahonnan az aranyat a Szaharán át Észak-Afrikába szállították. Miután Duarte király katonai expedíciója 1437-ben Tanger ellen kudarcot vallott, az elkövetkezendő néhány évben az expanzió fő irányát nem a katonai hódítás, hanem a kolonizáció, a kereskedelem és az újabb területek felfedezése jelentette. A felfedezőutak legkövetkezetesebb propagátora és segítője Henrik herceg, másként Tengerész Henrik volt. Korábban jelentős része volt Marokkó katonai meghódításában: később, 1415 és 1460 között, mint a tengeri felfedezőutak patrónusa, már nem játszott olyan fontos szerepet, mint bátyja, Pedro, a régensherceg, vagy mint a magánkereskedők és a főurak. A portugál felfedezések mozgatórugója tehát soha nem

egyetlen személy volt: széles körök látták világosan, hogy ezen az úton Portugáliának fényes lehetőségei nyílhatnak meg.

Az afrikai partok módszeres földerítését eleinte kis hajókkal végezték. A Bojador-fokon 1431-ben jutottak túl. A tengerészeknek meg kellett tanulniuk, hogy a parti áramlatokat és a parti szeleket odahagyva lehet legkönnyebben hazajutni: messze kihajóztak a nyílt óceánra, és az Azori-szigetek (1427-ben fedezték fel újból) mellett találták meg az észak felé sodró tengeráramlatot. Az évek során biztonságosan megismerték ezt az útvo-
nalat. 1445 táján már sokkal könnyebb volt a helyzet, hála az 1440 körül bevezetett karavelláknak. Ezeknek a hajóknak sokkal jobb volt a manőverező képességük, s így a szelekről és áramlatokról felgyülemlett ismereteiknek is nagyobb hasznát tudták venni.

Tengerész Henrik (1394–1460). Részlet egy egykorú liszaboni triptichonról. Portugál herceg, a tengerészet nagy pártfogója, a nyugat-afrikai portugál felfedezőutak fő szervezője és előmozdítója volt.

Ez a fametszet Kolumbusznak a saját első útjáról írt beszámolóját illusztrálta (1493). A szigeteket (a nyugat-indiai szigetvilág tagjait) maga nevezte el, ezek a nevek olvashatók a metszeten. Amikor Kubában kikötött, annyira biztos volt benne, hogy Ázsiába ért, hogy nyomban követeket menesztett a mongol nagykánhoz.

Felfedezések a 15. században
Amerika felfedezése (1492) és a portugálok Indiába érkezése (1498) volt az a két esemény, amely csúcspontját jelentette a 15. századi lelkes és bizakodással teli felfedezőutaknak. E vállalkozások történetéhez ismernünk kell régebbi eseményeket is, így pl. a genovaiak 1291-es tervét, mely szerint Afrikát megkerülve akartak eljutni a Távol-Keletre. A levantei mohamedán megújulással feltámadtak azok a remények is, amelyek egy alternatív déli utat kerestek Indiához, mielőtt felmérhették volna Afrika valóságos kiterjedését. Amikor a katolikusok visszahódították a Baleár-szigeteket, ezzel a tulajdon tengerjáró önbizalmuk is megnőtt, és a mohamedán földrajzi kutatások eredményeire támaszkodva, fontos kapcsolatokat teremtek. Messzire kimerészkedtek az Atlanti-óceánra, felfedezték a Kanári-szigeteket és Madeirát. Az atlanti-parti ibériai tengerészek, ismerői lévén az északiak vitorlászajóinak, nagyobb eséllyel vehették fel a harcot a nagy óceán ellen, mint földközi-tengeri társaik: felülmúlták őket mind navigációs ismeretekben, mind felszereltségben. Katonai és kereskedelmi motívumok egyaránt ösztökölték a portugálokat; különösen északnyugat-afrikai mohamedán ellenfeleiken akartak túlnenni, elsősorban a tengeren. Mégis, fél évszázadnak kellett elteltie a karavella kifejlesztése után, mire elérték Indiát. Az egyre nagyobb önbizalomra kapó portugál hajósoknak köszönhető ez időszakban, hogy gyarapodtak az ismeretek a szelek és a tengeráramok járásáról.

Nagyjából ez idő tájt jelentek meg az anyaországban az első fekete afrikai rabszolgák, akiket az észak-mauritániai (az északi szélesség 20. foka tájáról) kalandozásokból hoztak magukkal. A rabszolga-kereskedésből virágzó üzletág azonban csak az 1460-as évek elején lett, amikor a felfedezők elérték a Guineai-öblöt. Akkor már II. Juan kasztíliai király is érdeklődni kezdett a felfedezések iránt, de mivel utóda, IV. Henrik (1454–1474) közönyösnek mutatkozott, a spanyolok és a portugálok végül csak Izabella kasztíliai királynő uralkodása idején (1474–1504) kezdtek versengeni a Guineai-öböl birtoklásáért. Végül egyetértésre jutottak: a portugálok lemondtak a Kanári-szigetéről, cserébe viszont Kasztília elismerte a portugálok kizárólagos jogait a Kanári-szigetektől délre eső területeken. Az egyezséget maga a pápa ratifikálta 1481-ben. Az egyház lelkesen támogatót minden olyan akciót, amely gyöngíthette a mohamedánok afrikai helyzetét, és abban reménykedett, hogy a felfedezők előbb-utóbb kapcsolatot teremtenek az afrikai keresztényekkel, János pap legendás országával. Ennek meggyorsítása érdekében a pápaság igyekezett elsimítani az Ibériai-félszigeten dúló viszályt, és eszébe sem jutott, hogy voltaképpen felosztja a világot a keresztény államok javára.

Mialatt V. Alfonz (uralkodott 1438–1481) a marokkói és kasztíliai lovagi hadjárataival volt elfoglalva, addig utóda és fia, II. János (1481–1495) eltökélten és módszeresen királyi támogatásban részesítette a felfedezéseket. Már trónralépte előtt is azon töprengett, mi módon lehet tengeri úton eljutni Ázsiába. Ez idő tájt a hajósok tudták már, hogy Afrika partja a Guineai-öbölnél délnek fordul, s nem kelet felé folytatódik, mint hitték egy ideig. János vállalkozó hajósai sok évet töltöttek azzal, hogy egyre messzebb merészkedtek dél felé, feliratos határkövekkel jelölve meg előnyomulásuk végpontjait. Végül 1488-ban Bartolomeo Dias megkerülte a Jóre-

ménység-fokot. Ugyanazon évben, amikor Dias elhajózott Portugáliából, egy másik királyi expedíció szárazföldön indult el Etiópia felé. Pero da Covilhã célhoz is ért, de csak azután, hogy Kairóból levelet küldött királyának, amelyben egy nehezen hihető útvjáról számolt be: kereskedőnek öltözve, állítólag eljutott Egyiptomból Ádenbe és Indiába. Így történt, hogy az 1490-es években a portugálok kidolgozták annak a tervét, miként érjenek el az Indiai-óceánra, és hírszerzőik segítségével terveket készítettek arra is, hogyan rendeljék alá a maguk céljainak az arab hajózási hálózatot. És valóban, amikor Vasco da Gama 1498-ban útra kelt az indiai Calicut felé, Afrika keleti partjairól származó arab révkalauzokat vitt magával.

II. János portugál király már korábban elvetette Kolumbusz hőbortos terveit, hogy nyugat felé vitorlázva érjék el Indiát; úgy hitte ugyanis, hogy közel van már a megvalósuláshoz a másik terv, amely szerint a portugál hajósok Afrikát megkerülve jutnak majd el oda. Kolumbusz ezért Kasztíliaának ajánlotta fel szolgálatait, és így esett, hogy Amerikát végül Spanyolország számára fedezte fel. II. János még halála (1495) előtt újabb végzést eszközölt ki a Borgia családbeli VI. Sándor pápától, amely rendezte a spanyolok és a portugálok újabb peres ügyeit. A spanyolok megkapták ama titokzatos földeket, amelyek a Zöld-foki szigetektől 370 tengeri mérföldre (kb. 2000 kilométerre) lévő délkörtől nyugatra estek, és Portugália nyert jogot az ettől keletre elterülő, már ismert kincses vidékekre. A spanyolok úgy vélték, ezt a kockázatot érdemes vállalni. De 1494-ben még a portugálok is úgy érezték, hogy királyuk sikeresen védelmezte érdekeiket, és sokévi erőfeszítéseik gyümölcsét. Felszerelkeztek tehát hajókkal, térképekkel, műszerekkel és jól képzett tengerészeikkel nekivágtak a világ még ismeretlen tájainak. Portugália, a középkor eredményeire támaszkodva, átvezette Európát az új korbá.

KISLEXIKON

alemannok: „a férfiak összessége”. Így hívták őket mások; ők magukat sváboknak nevezték. A 4. század elejétől kezdődően megpróbálták beszivárogni a Rajna–Duna mentén húzódó római határon. A kolonizációs nyomás évszázadokig fennállt, de erőfeszítéseik megbuktak, elsősorban a frankok ellenállásán, s így az alemannok erői túl a Rajnán, Elzász térségében koncentráálódtak.

alánok: iráni eredetű nép. A Kaszpi-tenger melléki birodalmukat 375-ben a hunok zúzták szét. Jelentős részük nyugat felé vándorolt, s ott különféle törzsfők alatt vagy a Római Birodalmat szolgálták, vagy más barbárokkal szövetségek, Spanyolországban például a vandálokkal 409-ben. Megkülönböztető jegeiket az 5. század folyamán elvesztették.

albigensek: dél-franciaországi kathár eretnekek; nevüket Albírról, első „püspökségükről” kapták (alapítva 1167-ben). A megtérítésüket célzó egyházi erőfeszítések végül is Castelnau-i Péter pápai legátus meggyilkolásához vezettek 1208-ban, a pápa ekkor keresztes háborút hirdetett ellenük. E háborúk 1229-ig tartottak, de a katolikusok győzelme akkor sem lett teljes. Az inkvizíciót azért hozták létre, hogy harcoljon az eretnokség ellen, de eltelt még száz év, mire minden eretnokséget el tudtak nyomni.

angolok/angelek: az Angel-földről Schleswig keleti partjáról valók neve, rokonai a szászoknak, akikkel együtt telepedtek meg Britannia római provinciában az 5. század derekán.

apanázs: eredeti jelentése szerint az a terület, amely a 13. századtól kezdve a francia király öccseit illette meg.

arianizmus: eretnek tan, amelyet a 4. századi alexandriai Arius hirdetett. Szerinte Krisztus nem egylényegű az Atyával.

avarok: nomád nép; a türkök elől menekültek nyugatra. Végül a Duna középső folyásánál állapodtak meg, 582-ben bevették Sirmiumot. A szláv és bolgár államok megalakulása fékezte aktivitásukat. Nagy Károly döntötte meg hatalmukat.

barbár: görög szó, eredetileg minden nem görög népet így hívtak. A rómaiak átvették, és a birodalom határain kívül élőket így nevezték.

bogumil: a bolgár *bogu mil*, „Istennek kedves” kifejezésből ered; dualista eretnokség, amely főként Bulgáriában virágzott a 10. században. Az egyházi üldözés ellenére Balkán-szerte elterjedt, és csak a 14. századi oszmán hódítások után tűnt el.

burgundok: eredetileg Észak-Európából érkező nép, amelynek voltak kapcsolatai a Római Birodalommal. Hosszú ideig német területen tartózkodott, csak 406-ban csatlakozott a barbár inváziós csapatokhoz. Hamarosan azonban a rómaiak segédcsapatai lettek, és saját királyságot alapítottak Lyon és Genf között az 5. század végén. Királyságuk végül a katolikus Merovingoknak hódolt be 533–534-ben.

burh: erőd vagy fallal védett település, amely háború idején menedéket nyújtott.

cañada: azok a völgysszorosok, melyeken át a hegyek közé, s onnan visszatérték a juhokat a spanyol félszigeten az évszakok változásának megfelelően.

Cinque Port: eredetileg az az öt kikötőváros (Hastings, Dover, Sandwich, Romney és Hythe), amelyek különleges előjogokat élveztek, cserébe az angol királyoknak nyújtott haditengerészeti szolgálattért.

demesne: a hűbérúr saját birtoka, szemben vazalusi földjével, amely névleg szintén a hűbérúr volt.

exarcha: a Keletrómai Birodalom valamely provinciájának, a 6. századtól kezdve leginkább Itáliának kormányzója.

franchise: a királyi igazságszolgáltatás hatálya alóli felmentés; egyes főurak, püspökök stb. előjoga.

frankok: germán néptörzs a Rajna középső és alsó szakasza mentén. A 3. századtól kezdve tudunk róluk; híresek az 5. században lettek, s a barbár világban elfoglalt előkelő helyüket főként annak köszönheték, hogy korán felvették a katolikus kereszténységet.

frízek: a szászok és angelek nyugati szomszédai az Északi-tenger déli partvidékén; tisztázatlan szerepet játszottak a britanniai megtelepedésben, de fő törekvésük az volt, hogy terjeszkedjenek a kontinensen, a szászok által szabadon hagyott területeken.

germánok: a rómaiak nevezték így azokat a különféle barbár népeket, amelyekkel a Rajna-vidéken kerültek szembe. Ezzel olyan kulturális vagy nyelvi egységre utaltak, amelyeknek e népek maguk nem voltak tudatában, amíg a 8. században a „deutsche” név lett használatos a Karoling Birodalomban, megkülönböztetésül a „rómaival” szemben.

gótok: a legjelentősebb barbár nép, amely kapcsolatba került a Dunán túli Római Birodalommal. 376-ban bebocsátást kértek, a hunoktól való féltükben. A vizigótok (nyugati gótok) az 5. században jelentős politikai hatalommá nőttek a Nyugatrómai Birodalomban, az osztrogótok (keleti gótok) végül királyságot is alapítottak Itáliában (493–534). Mindkét ág az arianus hitet vallotta, s ez megnehezítette beilleszkedésüket a katolikusok közé.

guelfek: elsősorban Itáliában használatos kifejezés a pápapárti és birodalomellenes politikai érület jelölésére. Eredete a német uralkodó hercegek viszályára nyúlik vissza: Bajorország Welf hercegei lettek a Hohenstauf császárok fő ellenlábasai a 12. század második negyedében.

határőrvidék/mark: határ menti terület, amelyet gyakran egy alkormányzóra bízta, akinek különleges katonai feladatai voltak. A törvényeket itt a egyes lakosság számára a rendezetlen körülményeknek megfelelően alkották meg, illetve alkalmazták.

hunok: a hunok legyőzték az alánokat és a gótokat 375-ben, s uralmuk alatt tartották a többi barbárokat, mindaddig, amíg leghíresebb királyuk, Attila meg nem halt 453-ban.

husziták: a külföldiek hívták így azokat a cseheket, akik, miután a konstanzi 1415-ös zsinat kivégeztette vallási reformerüket, Husz Jánost, ellene szegültek az egyház és a király tekintélyének. Ez az ellenzék azonban korántsem volt egységes, még Husz tanainak értelmezésében sem.

hűbérbirtok: a feudális jog szerint katonai szolgálattért nyert birtok.

jütök: népcsoport, amely Beda szerint Kentben, Wight szigetén és Hampshire egy részén telepedett meg, átkelven Jütlandból. Ezt az elméletet sokan vitatták; a jütökről mindmáig keveset tudunk.

kalifa: azoknak a címe, akik az iszlám világ uralkodójaként (jogosan vagy jogtalanul) Mohamed próféta örökébe léptek.

kanton: a svájci konföderációban a tagállamok neve.

katepán: a Keletrómai Birodalomban a themák (vagy provinciák) kormányzója. A 11. századtól kezdve már csak a kormányzó, a *dux* helyetteseit jelölték ezzel a szóval.

kathárok: a görög *katharos*, „tisztá” vagy „tökéletes” szóból; dualista eretnokség neve, melyre hatottak a bogumilok. Nyugat-Európa sok vidékén működtek a 12. és 13. században; Franciaország déli részén albigenseknek, Észak-Itáliában patarénoknak hívták őket.

képrombolás: az ortodox egyházban a szentképek tisztelete („imádása”) ellen létrejött mozgalom; kezdeményezői az izaúriai császárok voltak, és 725-től 842-ig tartott.

keresztes hadjárat: a katonai expedíciókat, melyeket 1093 után a keleti keresztények megsegítésére indítottak, kezdetben „zarándoklatnak” nevezték. A „keresztes” szó akkor jött divatba, amikor a katonazarándokok köpenyére nagy keresztet varrtak, azaz „megkeresztették” őket (franciául *croisés*).

kommuna: önkormányzati testület, melynek tagjai esküt tettek; főként Észak-Itáliában, a 11. századtól kezdve.

kontore: kereskedelmi raktár, német kereskedőké, külföldön vagy városuktól távol; üzletük külföldi fiókja.

landgraf: tartománygróf, egy tartomány, s nem egy grófságnak az ura: fennhatósága kiterjedt a grófkra.

langobardok: az utolsó jelentős barbár népcsoport, amely behatolt a Római Birodalom területére. Itáliában 568-ban megalakították saját királyságukat, kihasználva azt, hogy a birodalmat lekötötte területeinek visszahódítása. Királyságuk addig állt fenn, míg Nagy Károly 774-ben le nem igázta őket.

lovag: jelentése eredetileg szolgál; későbbi, specifikusabb jelentése: királyi szolgáló – katonai rangú személy, lóval és kiváló páncélzattal-fegyverzetrel; még későbbi jelentése: felsőbb társadalmi osztályba

tartozó személy, de alacsonyabb rangú a nemesnél; lovaggá akkor üthettek valakit, ha elérte a megfelelő kort és bizonyította vitézségét.

majordómusz: a frank királyi palota udvarnagya, aki a Meroving-dinasztia kései évszázadában gyakorlatilag maga uralkodott.

Merovingok: Tours-i Gergely szerint Meroveus volt Klodvig apjának, Childeriknek az apja. Klodvig lett az első katolikus frank király, s ő alapozta meg a frankok hírnevét. A Meroving név jelöli Klodvig dinasztiáját egyfelől, s magukat a frankokat másfelől, akiken uralkodott.

metropolita: püspök, akinek egy egyházmegye volt a gondjaira bízva; a nyugati egyházban érseknek hívták, a keletiben rangban fölülte állt az érseknek, s alatta a pátriárkának.

osztrogótok: l. gótok.

örgrófság: egy gróf (örgróf) fennhatósága alatt álló határ menti terület, az örgróf rangja a tartománygróféhoz volt hasonló, de határőri kötelemi is voltak.

parlament: a francia *parlement* szót Angliában olyan gyűlések megjelölésére használták, ahol a jogi eljárásokból következő politikai viták váltak egyre fontosabbá. A királyi bíróságok már korábban kialakultak, de a parlament, mint az ország legmagasabb fóruma, soha nem vesztette el státusát.

parlamenti apát: eredetileg minden angol prelátus köteles volt hívás esetén megjelenni a királyi udvarban, de a 14. század folyamán a parlamenti részvétel terhét csak a püspököknek és bizonyos, első sorban régi alapítású bencés rendházak apátjának kellett viselniük.

pátriárka: az antiochiai, alexandriai és a római püspök címe; később megillette a konstantinápolyi és jeruzsálemi püspököket is.

Pentapolisz: Itáliának ezt a birodalmi provinciáját 752-ben megszállták a langobardok; Pippin a pápaságnak adta, itáliai hadjárata után. Nagyjából Fla-

minia területét jelentette, öt tengerparti püspökséggel: Rimini, Pesaro, Fano, Senigallia és Ancona; olykor azonban a Riminától Gubbióig terjedő vidéket jelentette, s így a szárazföld belsejében lévő püspökségeket is magában foglalt: Urbinót, Fossombronét, Cagli, Iesit, Osimót, Gubbiót, Perugiát és Numanát.

seigneur: feudális földesúr.

szizma: az egyház látható egységének megszűnése, legnyilvánvalóbban a latin (katolikus) és a keleti egyház közötti szakadás, de jelenti a középkori latin egyház szakadását is, amely a római püspöki szék körüli örökösödési viták során állt elő.

szaracénok: a Római Birodalomban és a latin Nyugaton a szíriai-arábiai sivatag nomád népeinek neve; tágabb értelemben, a keresztes háborúk korában az arabokra és minden mohamedánra alkalmazták.

szászok: a 3. század közepén telepedtek meg Alsó-Szászország területén Britannia ellen vezetett támadásaik különleges birodalmi védelmi intézkedéseket váltottak ki jóval az előtt, hogy a szászok megkezdtek volna terjeszkedésüket. A 7. században, az angolok megtérése után, a régi Szászországhoz fűződő érzelmi szálak arra indították az angolokat, hogy missziós tevékenységbe kezdjenek a kontinensen, s így a szász emigránsok nem minden kapcsolatukat veszítették el az anyaországgal.

Szicíliai vecsernye: felkelés, mely 1282. március 31-én, húsvét hétfőjén kezdődött Palermóban a sziget francia kormányzata, azaz Anjou Károly ellen. Így került Szicília élére III. Péter, Aragónia királya, s osztotta meg a korábbi normann királyságot az Anjou-k uralta Nápolyra és az aragón fennhatóság alá került Sziciliára.

sztratégosz: katonai parancsnok a Keletrómai Birodalomban.

szvévek: népcsoport, amely 406-ban más barbár népekkel együtt átkelt a Rajnán. Ezután legnevezetesebb tettük az volt, hogy a vandálokkal együtt részt vettek Hispania előzónlásában. Amikor a vandálok tovább nyomultak Észak-Afrikába, a szvévek

spanyolországi királyságukat bragai központjukból kiterjesztették, de a vizigótokat nem tudták megakadályozni abban, hogy 456-ban létrehozzák a maguk spanyolföldi királyságát. A szvévek visszahúzódtak galeciai bázisukra, de 585-ben ide is utánuk mentek a vizigótok, és leigázták őket.

táboríták: cseh vallási ellenzéki csoport, a husziták radikális ága, akik Prágától délre, a Tabor-hegyen tanyáztak.

tá-ifa: az arab *tawa'if*, „frakció, párt” jelentésű szóból; az iszlám fennhatóság alatt álló Spanyolország kis királyságait nevezték így, miután 1031-ben összeomlott a cordobai kalifátus. Táifák voltak: Almeria, Valencia, Denie és a Baleár-szigetek, Granada, Malaga, Algeciras, Carmiona, Ronda, Moron, Huelva-Settes, Niebla, Silves, Santa Maria de Algarve, Albarracia, Sevilla, Badajoz, Toledó, Sargossa, Murcia, Córdoba.

themák: Hérakleiosz után a Keletrómai Birodalomban a provinciákat themákra osztva kormányozták; minden thema köteles volt megfelelő katonai kontingenst állítani.

választófejedelmek: 1273-tól kezdve a német királyt a birodalom fejedelmei közül gyakorlatilag már csak a legprominensebbek választották. 1356-ban ezek alkották a választó testületet: a kölni, a trieri és a mainzi érsek, a cseh király, a „rajnai palotagróf”, vagyis Pfalz ura, a szász herceg és a brandenburgi örgróf.

vándálok: 406-ban keltek át a Rajnán, és miután átvágtak Gallián, 409-ben benyomultak Hispaniába, hogy elkerüljék a birodalmi ellentámadást. Húszesztendei kalandozás és fosztogatás után áthajóztak Észak-Afrikába; ott királyságot alapítottak, amely fenn is maradt egészen 533-ig, amikor is Belisarius visszaállította a birodalmi fennhatóságot.

vazallus: hűbéres; a szó eredetileg szolgát, függő helyzetűt jelentett, később egy nagyúr szolgáját. A vazallus a hűbérúrtól földet kapott bizonyos hűbéri szolgáltatások fejében.

vizigótok: l. gótok.

KÉPJEGYZÉK

Rövidítések: f: fönt; fb: fönt balra; fj: fönt jobbra; k: középen; l: lent

Az előzőkoldalakon: világtérkép a *Commentaire de l'Apocalypse de Béatus de Liébanából* (11. század); Bibliothèque Nationale, Paris, Ms. Lat. 8878, ff. 45^v és 46^r.

2–6. Bourbon Izabella sírját díszítő szobrocskák; Phaidon Press Archive, Oxford.

8–9. John Fuller rajzai, Cambridge.

14. A bylandi apátság, Yorkshire; Michael Dixon, Dover.

15. Childerik király sírjából való tárgyak, Jean-Jacques Chifflet: *Anastasis Childerici I Francorum Regis* (Antwerpen, 1655.) című művéből.

16. Szerencsekerék; Biblioteca Nazionale, Firenze Ms. Cod. II.319, f.36^r (fotó: dr. G. B. Pineider, Firenze).

17. Augusztus hónap ábrázolása a Fastolf Mester Hóráskönyvéből: Bodleian Library, Oxford Ms.Auct.D.inf.2.11.f.8^r.

21. f. Pont de Valentré, Cahors; Jennifer Speake, Oxford.

21. l. Frank ékszerdoboz; British Museum, London.

24. Részletek a devonshire-i falikárpit vadászjeleleteiből: Victoria and Albert Museum, London T. 202–1957.

25., 3. Harcost ábrázoló halotti sztélé Hornhausenből; Landesmuseum für Vorgeschichte, Halle.

29. *Codex Argenteus*; Egyetemi Könyvtár, Uppsala, f.11^r.

33. Csát a thetfordi kincsek közül; British Museum, London.

34. f. A Probianus-diptychon; Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin Ms. Theol. Lat. F. 323.

34. l. Theodorik ravennai síremléke; John Fuller rajza, Cambridge.

35. f. Szent Simon temploma Szíriában; Robert Harding Associates, London.

35. l. Szent Simont ábrázoló szíriai aranydíszlábla; Louvre, Párizs.

38. Santa Maria de Naranco Oviedo mellett; Scala, Firenze.

39. Sevillai Izidor; Bibliothèque Nationale, Párizs Ms.Lat.13396 (fotó: Sonia Halliday, Weston Turville).

41. Dagobert trónusa; Cabinet des Médailles, Párizs (John Fuller rajza, Cambridge).
42. Agilulf sisakjának homloklemeze: Museo Nazionale, Firenze (fotó: Scala, Firenze).
44. f. Elefántcsont könyvtábla Nagy Szent Gergely portréjával; Kunsthistorisches Museum, Bécs.
44. l. Szent Péter-templom Monkwearmouthban; Andrew Lawson, Oxford.
45. A ravennai arianus keresztelőkápolna kupola-mozaikja; Scala, Firenze.
46. fk. A gallarusi kápolna; Mark Fiennes, London.
46. fj. Méhkas alakú cella; Mark Fiennes, London.
46. kb. Szent Kevin temploma, Glendalough-ban; Mark Fiennes, London.
- 46–47. Skellig Michael; Mark Fiennes, London.
46. lb. Szent Kolumba háza Kellsben; Mark Fiennes, London.
47. fb. A Moone-kereszt részlete; Mark Fiennes, London.
47. fj. A castledermot-i kereszt; Mark Fiennes, London.
49. Beda *Egyháztörténetének* egyik lapja; Lenigrádi Szaltikov-Scsedrin Könyvtár, Ms.Lat.Q.V. 1.18.
51. A damaszkuszi Omajjada-mecset; Angelo Hornak, London.
54. Nagy Károly aacheni márványtrónusa; Leonard von Matt, Buochs.
55. f. Kopasz Károly; Bibliothèque Nationale, Párizs Ms.Lat.1152.f.3^v.
55. l. Nagy Károly bronzszobra; Louvre, Párizs (fotó: Service de Documentation, Párizs).
56. fj. Részlet az epheszoszi zsinat határozataiból; Bibliothèque Nationale, Párizs Ms.Lat.1572.f.79.
56. lb. Zománkereszt; Vatikáni Múzeum (fotó: Leonard von Matt, Buochs).
56. k. A corvey-i kolostor; Equinox Picture Archive, Oxford.
56. lj. A dicsőséges Krisztus a *Codex Aureus*ból; Bayerische Staatsbibliothek, München Ms.Clm. 14000.f.6^v.
57. A Lindau evangélium hátlapja; Pierpont Morgan Library, New York Ms.1.
59. f. A Sutton Hoo-i hajó feltárása; Norfolk Museums Service.
59. l. Aranycsat a Sutton Hoo-i leletből; British Museum, London.
60. A *Codex Amiatinus* címoldala; Biblioteca Medicea Laurenziana, Firenze Ms. Amiat. I.c5 (fotó: dr. G. B. Pineider, Firenze).
61. fj. Krisztus a kelli könyvből; The Board of Trinity College, Dublin Ms.A.1.6.f.32^v.
61. k. Pikt vésett kő: Rhynie, Aberdeenshire; Michael Dixon, Dover.
61. l. Offa aranydenárja; British Museum, London.
64. f. Az osebergi hajó; Egyetemi Régészeti Múzeum, Oslo.
64. l. Kődombormű a gotlandi Alskogból; Werner Forman Archive, London.
65. Keresztes vitéz és szaracén viadala; a Vercelli katedrális mozaikja nyomán (rajz: John Fuller, Cambridge).
67. k. II. Baszileiosz a császár számára készült szoltárkönyvben; Biblioteca Marciana, Venezia Ms.Cod.Gr.17.f.1. (fotó: Hirmer, München).
67. l. Vita a képrombolásról; British Library, London Add. Ms.19352.f.27^v.
68. Az aleppói fellegvár; Angelo Hornak, London.
71. A córdobai nagymecset belsejének részlete; Alan Hutchinson Library, London.
72. Loarre vára Aragóniában; Sonia Halliday, Weston Turville.
74. Részlet San Millan de la Cogolla ereklyetartójának domborművéről; Ampliaciones Reproducciones MAS, Barcelona.
77. Az utolsó vacsora. A formisi Szent Angelo-templom freskójának részlete; Scala, Firenze.
79. Az Ördöghíd Zurlaubenban. Metszet a *Tableaux topographiques de la Suisse* c. műben; Bodleian Library, Oxford.
80. Krisztus átveszi a magdeburgi katedrális modelljét. Elefántcsont faragvány; Metropolitan Museum of Art, New York, George Blumenthal adománya, 1941.
- 82–83. Lorenzo Lotto; Szent Domonkos prédikál; Kunsthistorisches Museum, Bécs (fotó: Meyer, Bécs).
82. l. vi. Orbán pápa átveszi Szent Pétertől a kulcsokat; Vatikáni Múzeum (fotó: Leonard von Matt, Buochs).
83. lb. Jean Fouquet: Szent Hilárius. Részlet az *Hours de Etienne Chevalier* óraskönyvből; Musée Condé, Chantilly Ms.21.f.38 (fotó: Giraudon, Párizs).
83. lj. Szentáldozáshoz járuló asszony, részlet egy délnémet falikárpitról; Victoria and Albert Museum, London (fotó: Michael Dixon, Dover).
84. fb. Eadwine kódexmásoló dolgozik. Miniatura a Canterburyi Psaltériumból; Master and Fellows of Trinity College, Cambridge Ms.R.17.1.f.283^v.
- 84–85. A canterburyi Christ Church vízellátó rendszerének rajza; Master and Fellows of Trinity College, Cambridge, egybekötve az Ms.R.17.1. jelzetű kézzelírttal.
84. lb. Arató barát. Bibliothèque Municipale, Dijon Ms.170.f.75^v. (fotó: Minirel Création, Chenove).
85. fj. Guthlac belép a szerzetbe a reptoni apátságban. Részlet a Guthla-tekercsből; British Library, London, Harley Roll Y.6.
85. kj. Guthlac halála; uo.
85. lj. A crowlandi apátság jötevői; uo.
86. Bronzfeszület a Rajna-vidékről; Vatikáni Múzeum (fotó: Leonard von Matt, Buochs).
89. A Szent Ferenc-ciklus mestere: A ferences-rend szabályzatának szentesítése; Assisi, felső-templom; Scala, Firenze.
91. A „B” iniciálé az 1. zsolnárból, a *Beatus Vir*ből, a Winchesteri Bibliából; Winchester Cathedral Library (fotó: Sonia Halliday, Weston Turville).
- 92–93. Antiochia ostroma; Bibliothèque Nationale, Párizs Ms.Fr.9084.f.53^f.
95. Jelenetek Freisingi Ottó *Világkrónikájából*; Universitäts-Bibliothek, Jena Ms.Bos.q1a.6.f.79^f.
97. b. Krisztus megkoronázza II. Roger szicíliai királyt. Mozaik a palermói Santa Maria del’ Ammiraglióból; Michael Dixon, Dover.
97. j. A bayeux-i falikárpit részlete; Musée de la Reine Mathilde, Bayeux (fotó: Michael Holford, Loughton).
99. f. Domesday Book; Public Record Office, London.
99. l. Orford vára az angliai Suffolkbán; Michael Holford, Loughton.
101. f. Paolino di Venezia: Róma-térképe; Biblioteca Apostolica Vaticana Ms.Vat.Lat.1960, f.270^v.
101. lj. Bajor Lajos pecsétje; Bayerisches Hauptarchiv, München (rajz: John Fuller, Cambridge).
101. lb. Rajz Marcus Aurelius lovas szobráról; Firestone Library, Princeton, N. J.
102. Compostelai Szent Jakab; John Fuller (Cambridge) rajza.
103. b. A zarándok Krisztus domborműve a silosi Santo Domingóban; Leonard von Matt, Buochs.
103. j. A compostelai Szent Jakab-templom nyugati kapuja; Phaidon Press Picture Archive, Oxford.
104. f. Ostabat falu; Andrew Lawson, Oxford.
104. lb. A társaskáptalani templom Santillanában; Graham Speake, Oxford.
104. lj. Oszlopfő az estellai San Pedro de la Ruából; Alan Piper, Durham.
105. fb. Oszlopfő a moissaci apátsági templomból; Jennifer Speake, Oxford.
105. fj. A St. Foy-templom Conques-ban; Leonard von Matt, Buochs.
105. l. Az arles-i St. Trophime-templom; Service de Documentation, Párizs.
106. fb. A surrey-i Abinger várának rekonstrukciója; Dick Barnard, Milverton.
106. fj. Bodiam vára, Sussexban; Aerofilms, Boreham Wood.
106. l. A Krak des Chevaliers Szíriában; A. F. Kersting, London.
107. fb. A sussexi Bodiam várának alaprajza; John Brennan, Oxford.
107. fj. Curemonte vára Brive-la-Gaillarde-ban; Alan Hutchinson Library, London.
108. iii. Ince pápa mozaikportréja; Vatikáni Múzeum (John Fuller rajza, Cambridge).
109. A Sainte Cécile-katedrális Albiban; Jean Roubier, Párizs.
110. fb. Szabadtéri szószelek, San Stefano, Bologna; Scala, Firenze.
110. fj. Nicolo Pisano: A pisai keresztelőkápolna szószeke; Alinari, Firenze.
110. l. Cosmati díszítésű *ambone*. San Lorenzo fuori le Mura, Róma; Scala, Firenze.
113. fj. Kalávún szultán építtette kairói épület-együttes részlete; A. F. Kersting, London.
113. fb. Marco Polo elindul Velencéből; Bodleian Library, Oxford Ms.Bodl. 264, f.218.
115. Sólymok tartása és idomítása, II. Frigyes *De Arte Venandi cum Avibus* c. művéből; Biblioteca Apostolica Vaticana Ms.Pal. Lat. 1071, f.79. (fotó: Scala, Firenze).
116. Szobrok a naumburgi székesegyházról (fotó Marburg, Marburg/Lahn).
- 116–117. Lajos francia királyfi fekvő szobra a párizsi St-Denis-apátságban; Bulloz, Párizs.
120. Ambrogio Lorenzetti: *A Jó Kormányzat hatása a városra és a vidékre*, Palazzo Pubblico, Siena (fotó: Scala, Firenze).
124. Chartres ostroma; Musée Municipal, Chartres (fotó: Sonia Halliday, Weston Turville).
127. Vittore Carpaccio: *Az örült meggyógyítása*, az Igazi Kereszt ereklényének csodatételei c. ciklusból; Accademia, Velence (fotó: Scala, Firenze).
129. Alvó három királyok. Oszlopfő az autuni székesegyházban; rajz: John Fuller, Cambridge.
130. Cordes; Dominique Martinez, Strasbourg.
134. fk. Rothenburg a templomtoronyból; Dorian Gerhold, London.
134. fj. A „Töplerschlösschen” Rosenthalban; Dorian Gerhold, London.
134. k. Légi felvétel Rothenburgról; Dr. L. Becker, Bad Ischl, Ausztria.
134. kj. Városkapu Dinkelsbühlben; Helga Schmidt-Glassner, Stuttgart.
134. lb. Kőhid Regensburgban; Zefa, London.
134. lj. A Segringerasse Dinkelsbühlben; Helga Schmidt-Glassner, Stuttgart.
135. f. Városháza a suffolki Lavenhamben; National Monuments Record, London.
135. k. A Little Hall fakapuja a suffolki Lavenhamben; National Monuments Record, London.
135. l. A The Shambles Yorkban; Edwin Smith, Saffron Walden.
- 136–37. La Couvertoirade; Dominique Martinez, Strasbourg.
138. f. San Gimignano térképe; John Brennan, Oxford.
138. k. Palazzo del Popolo, San Gimignano; Robert Hardin Associates, London.
138. lb. Utca San Gimignano-ban; Edwin Smith, Saffron Walden.
- 138–39. San Gimignano látképe; Michael Dixon, Dover.
139. kj. A Porta Soprana Genovában; Leonard von Matt, Buochs.
139. lb. A Ponte Vecchio Firenzében; Michael Dixon, Dover.

41. Dagobert trónusa; Cabinet des Médailles, Párizs (John Fuller rajza, Cambridge).
42. Agilulf sisakjának homlokemeze; Museo Nazionale, Firenze (fotó: Scala, Firenze).
44. f. Elefántcsont könyvtábla Nagy Szent Gergely portréjával; Kunsthistorisches Museum, Bécs.
44. l. Szent Péter-templom Monkwearmouthban; Andrew Lawson, Oxford.
45. A ravennai arianus keresztelőkápolna kupolamozaikja; Scala, Firenze.
46. fk. A gallarusi kápolna; Mark Fiennes, London.
46. fj. Méhkas alakú cella; Mark Fiennes, London.
46. kb. Szent Kevin temploma, Glendalough-ban; Mark Fiennes, London.
- 46–47. Skellig Michael; Mark Fiennes, London.
46. lb. Szent Kolumba háza Kellsben; Mark Fiennes, London.
47. fb. A Moone-kereszt részlete; Mark Fiennes, London.
47. fj. A castledermot-i kereszt; Mark Fiennes, London.
49. Beda *Egyháztörténetének* egyik lapja; Lenigrádi Szaltikov-Scsedrin Könyvtár, Ms.Lat.Q.V. 1.18.
51. A damaszkuszi Omajjada-mecset; Angelo Hornak, London.
54. Nagy Károly aacheni márványtrónusa; Leonard von Matt, Buochs.
55. f. Kopasz Károly; Bibliothèque Nationale, Párizs Ms.Lat.1152.f.3^v.
55. l. Nagy Károly bronzszobra; Louvre, Párizs (fotó: Service de Documentation, Párizs).
56. fj. Részlet az epheszoszi zsinat határozataiból; Bibliothèque Nationale, Párizs Ms.Lat.1572.f.79.
56. lb. Zománckereszt; Vatikáni Múzeum (fotó: Leonard von Matt, Buochs).
56. k. A corvey-i kolostor; Equinox Picture Archive, Oxford.
56. lj. A dicsőséges Krisztus a *Codex Aureusból*; Bayerische Staatsbibliothek, München Ms.Clm. 14000.f.6^v.
57. A Lindaui Evangélium hátlapja; Pierpont Morgan Library, New York Ms.1.
59. f. A Sutton Hoo-i hajó feltárása; Norfolk Museums Service.
59. l. Aranycsat a Sutton Hoo-i leletből; British Museum, London.
60. A *Codex Amiatinus* címoldala; Biblioteca Medicea Laurenziana, Firenze Ms. Amiat. I.c5 (fotó: dr. G. B. Pineider, Firenze).
61. fj. Krisztus a kelli könyvből; The Board of Trinity College, Dublin Ms.A.1.6.f.32^v.
61. k. Pikt vésett kő: Rhynie, Aberdeenshire; Michael Dixon, Dover.
61. l. Offa aranydenárja; British Museum, London.
64. f. Az osebergi hajó; Egyetemi Régészeti Múzeum, Oslo.
64. l. Kődombormű a gotlandi Alskogból; Werner Forman Archive, London.
65. Keresztes vitéz és szaracén viadala; a Vercelli katedrális mozaikja nyomán (rajz: John Fuller, Cambridge).
67. k. II. Baszileiosz a császár számára készült zsolotárskönyvben; Biblioteca Marciana, Venezia Ms.Cod.Gr.17.f.1. (fotó: Hirmer, München).
67. l. Vita a képprombolásról; British Library, London Add. Ms.19352.f.27^v.
68. Az aleppói fellegvár; Angelo Hornak, London.
71. A córdobai nagymecset belsejének részlete; Alan Hutchinson Library, London.
72. Loarre vára Aragóniában; Sonia Halliday, Weston Turville.
74. Részlet San Millan de la Cogolla ereklyetartójának domborművéről; Ampliaciones Reproducciones MAS, Barcelona.
77. Az utolsó vacsora. A formisi Szent Angelo-templom freskójának részlete; Scala, Firenze.
79. Az Ördöghíd Zurlaubenban. Metszet a *Tableaux topographiques de la Suisse* c. műben; Bodleian Library, Oxford.
80. Krisztus átveszi a magdeburgi katedrális modelljét. Elefántcsont faragvány; Metropolitan Museum of Art, New York, George Blumenthal adománya, 1941.
- 82–83. Lorenzo Lotto; Szent Domonkos prédikál; Kunsthistorisches Museum, Bécs (fotó: Meyer, Bécs).
82. l. vi. Orbán pápa átveszi Szent Pétertől a kulcsokat; Vatikáni Múzeum (fotó: Leonard von Matt, Buochs).
83. lb. Jean Fouquet: Szent Hilárius. Részlet az *Hours de Etienne Chevalier* óraskönyvből; Musée Condé, Chantilly Ms.21.f. 38 (fotó: Giraudon, Párizs).
83. lj. Szentáldozáshoz járuló asszony, részlet egy délnémet falikárpitról; Victoria and Albert Museum, London (fotó: Michael Dixon, Dover).
84. fb. Eadwine kódexmásoló dolgozik. Miniatura a Canterburyi Psaltériumból; Master and Fellows of Trinity College, Cambridge Ms.R.17.1.f.283^v.
- 84–85. A canterburyi Christ Church vízellátó rendszerének rajza; Master and Fellows of Trinity College, Cambridge, egybekötve az Ms.R.17.1. jelzetű kézzirattal.
84. lb. Arató barát. Bibliothèque Municipale, Dijon Ms.170.f.75^v. (fotó: Minirel Création, Chenove).
85. fj. Guthlac belép a szerzetbe a reptoni apátságban. Részlet a Guthla-tekercsből; British Library, London, Harley Roll Y.6.
85. kj. Guthlac halála; uo.
85. lj. A crowlandi apátság jötevői; uo.
86. Bronzfeszület a Rajna-vidékről; Vatikáni Múzeum (fotó: Leonard von Matt, Buochs).
89. A Szent Ferenc-ciklus mestere: A ferencesrend szabályzatának szentesítése; Assisi, felső-templom; Scala, Firenze.
91. A „B” iniciálé az 1. zsolotárból, a *Beatus Virből*, a Winchesteri Bibliából; Winchester Cathedral Library (fotó: Sonia Halliday, Weston Turville).
- 92–93. Antiochia ostroma; Bibliothèque Nationale, Párizs Ms.Fr.9084.f.53^r.
95. Jelenetek Freisingi Ottó *Világkrónikájából*; Universitäts-Bibliothek, Jena Ms.Bos.q1a.6.f.79^r.
97. b. Krisztus megkoronázza II. Roger szicíliai királyt. Mozaik a palermói Santa Maria del’ Ammiraglióból; Michael Dixon, Dover.
97. j. A bayeux-i falikárpit részlete; Musée de la Reine Mathilde, Bayeux (fotó: Michael Holford, Loughton).
99. f. Domesday Book; Public Record Office, London.
99. l. Orford vára az angliai Suffolokban; Michael Holford, Loughton.
101. f. Paolino di Venezia: Róma-térképe; Biblioteca Apostolica Vaticana Ms.Vat.Lat.1960, f.270^v.
101. lj. Bajor Lajos pecsétje; Bayerisches Hauptarchiv, München (rajz: John Fuller, Cambridge).
101. lb. Rajz Marcus Aurelius lovas szobráról; Firestone Library, Princeton, N. J.
102. Compostelai Szent Jakab; John Fuller (Cambridge) rajza.
103. b. A zarándok Krisztus domborműve a silosi Santo Domingóban; Leonard von Matt, Buochs.
103. j. A compostelai Szent Jakab-templom nyugati kapuja; Phaidon Press Picture Archive, Oxford.
104. f. Ostabat falu; Andrew Lawson, Oxford.
104. lb. A társaskáptalani templom Santillanában; Graham Speake, Oxford.
104. lj. Oszlopfő az estellai San Pedro de la Ruából; Alan Piper, Durham.
105. fb. Oszlopfő a moissaci apátsági templomból; Jennifer Speake, Oxford.
105. fj. A St. Foy-templom Conques-ban; Leonard von Matt, Buochs.
105. l. Az arles-i St. Trophime-templom; Service de Documentation, Párizs.
106. fb. A surrey-i Abinger várának rekonstrukciója; Dick Barnard, Milverton.
106. fj. Bodiam vára, Sussexban; Aerofilms, Boreham Wood.
106. l. A Krak des Chevaliers Szíriában; A. F. Kersting, London.
107. fb. A sussexi Bodiam várának alaprajza; John Brennan, Oxford.
107. fj. Curemonte vára Brive-la-Gaillarde-ban; Alan Hutchinson Library, London.
108. m. Ince pápa mozaikportréja; Vatikáni Múzeum (John Fuller rajza, Cambridge).
109. A Sainte Cécile-katedrális Albiban; Jean Roubier, Párizs.
110. fb. Szabadtéri szószek, San Stefano, Bologna; Scala, Firenze.
110. fj. Nicolo Pisano: A pisai keresztelőkápolna szószeke; Alinari, Firenze.
110. l. Cosmati díszítésű *ambone*. San Lorenzo fuori le Mura, Róma; Scala, Firenze.
113. fj. Kalávún szultán építtette kairói épület-együttes részlete; A. F. Kersting, London.
113. fb. Marco Polo elindul Velencéből; Bodleian Library, Oxford Ms.Bodl. 264, f.218.
115. Sölymok tartása és idomítása, II. Frigyes *De Arte Venandi cum Avibus* c. művéből; Biblioteca Apostolica Vaticana Ms.Pal. Lat. 1071, f.79. (fotó: Scala, Firenze).
116. Szobrok a naumburgi székesegyházról (fotó Marburg, Marburg/Lahn).
- 116–117. Lajos francia királyfi fekvő szobra a párizsi St-Denis-apátságban; Bulloz, Párizs.
120. Ambrogio Lorenzetti: *A Jő Kormányzat hatása a városra és a vidékre*, Palazzo Pubblico, Siena (fotó: Scala, Firenze).
124. Chartres ostroma; Musée Municipale, Chartres (fotó: Sonia Halliday, Weston Turville).
127. Vittore Carpaccio: *Az örült meggyógyítása*, az Igazi Kereszt erekljének csodatételei c. ciklusból; Accademia, Velence (fotó: Scala, Firenze).
129. Alvó három királyok. Oszlopfő az autuni székesegyházban; rajz: John Fuller, Cambridge.
130. Cordes; Dominique Martinez, Strasbourg.
134. fk. Rothenburg a templomtoronyból; Dorian Gerhold, London.
134. fj. A „Toplerschlösschen” Rosenthalban; Dorian Gerhold, London.
134. k. Légi felvétel Rothenburggról; Dr. L. Becker, Bad Ischl, Ausztria.
134. kj. Városkapu Dinkelsbühlben; Helga Schmidt-Glassner, Stuttgart.
134. lb. Kőhid Regensburgban; Zefa, London.
134. lj. A Segringergasse Dinkelsbühlben; Helga Schmidt-Glassner, Stuttgart.
135. f. Városháza a suffolki Lavenhamben; National Monuments Record, London.
135. k. A Little Hall fakapuja a suffolki Lavenhamben; National Monuments Record, London.
135. l. A The Shambles Yorkban; Edwin Smith, Saffron Walden.
- 136–37. La Couvertorade; Dominique Martinez, Strasbourg.
138. f. San Gimignano térképe; John Brennan, Oxford.
138. k. Palazzo del Popolo, San Gimignano; Robert Hardin Associates, London.
138. lb. Utca San Gimignanoon; Edwin Smith, Saffron Walden.
- 138–39. San Gimignano látképe; Michael Dixon, Dover.
139. kj. A Porta Soprana Genovában; Leonard von Matt, Buochs.
139. lb. A Ponte Vecchio Firenzében; Michael Dixon, Dover.

139. 1j. A firenzei székesegyház látképe; Michael Holford, Loughton.
140. f. Alquézar; Sonia Halliday, Weston Turville.
140. 1. Ávila falai; Michael Holford, Loughton.
141. f. Ambrogio Lorenzetti: *A jó Kormányzat allegóriája*; Palazzo Pubblico, Siena (fotó: Scala, Firenze).
141. 1. Bristoli polgármester-választás; City of Bristol Record Office.
142. 1. Bankjelenet, Genova; British Library, London.
142. j. Részlet a rófosók céhszabályzatának fedeléről; Museo Civico Medievale, Bologna Ms.93, f. 1. (fotó: Franco Ragazzi, Bologna).
143. f. A hamburgi kikötő. Miniatura; Staatsarchiv Hamburg.
143. 1. A Lendit vásár megáldása; Bibliothèque Nationale, Párizs Ms.Lat.962, f.264 (fotó: Sonia Halliday, Weston Turville).
144. Részletek a rófosók ablakáról Semurban; Sonia Halliday, Weston Turville.
- 144–145. A bárkát építő Noé. Bedfordi órás-könyv; British Library London Ms.1423.
- 146–47. John Fuller (Cambridge) rajzai misericordiumok alapján.
146. f. Cipőjét lezuható férfi, Flavigny-sur-Ozerain.
146. k. A kikapós férj, Fairford, Glos.
146. 1. Két asszony szárnyast bont, Fairford, Glos.
- 146–47. Tetvéssző, Exeter Museum.
147. fb. Csaplórosnő, Ludlow, Salop.
147. fj. Kandallónál, La Trinité, Vendôme.
147. kj. Anya gyermekével, St. Sauveur, Brügge.
147. lj. Öltözködő leány, St. Cernin.
148. 1b. Május-ünnep. Simon Bennick órás-könyvéből; Victoria and Albert Museum, London E.4575–1910^v.
148. 1k. Muzikus mimesek, Gervais du Bus *Roman de Fauvel* c. könyvéből; Bibliothèque Nationale, Paris Ms.Fr.146, f.34. (fotó: Sonia Halliday, Weston Turville).
148. 1j. Részlet a bayeux-i falikárpitról; Musée de la Reine Mathilde, Bayeux (fotó: Michael Holford, Loughton).
149. f. Utazók Peking falai előtt. Odoric de Pordenone *Livre de merveilles* c. művéből; Bibliothèque Nationale, Párizs Ms.Fr.2810, f. 110^v.
149. 1. Dombormű egy angyal-i kórusüléséről; John Fuller rajza, Cambridge.
150. f. Illusztráció Myrai Miklós *Postillae in Pentateuchum* c. könyvéből; Bibliothèque Municipale, Troyes Ms.129, f.32 (fotó: Michel Vuillemin, Troyes).
150. 1. A Wichester College a *Brevis Chronicából*; Bodleian Library, Oxford Ms.New.Coll.288, f.3^r; az oxfordi New College igazgatójának és vezetőtestületének engedélyével.
151. b. Hugó mester tanít a St. Victorban; Bodleian Library, Oxford Ms.Laud.Misc. 409, f.3^v.
151. f. Szent Ágoston, egy oltárkép nyomán a müncheni Pinakothekből; rajzolta John Fuller, Cambridge.
151. 1. Arisztotelész, a chartres-i székesegyház nyugati homlokzatán lévő dombormű nyomán; rajzolta John Fuller, Cambridge.
152. 1b. Tök a *Tacuinum Sanitatis*ből; Österreichische National-Bibliothek, Bécs Ms.Cod.Ser.nov. 2644, f.22^v.
152. 1j. Meleg víz; uo. f. 89^f.
153. f. Iszlám eredetű asztrolábium Toledóból; History of Science Museum, Oxford.
153. 1b. A Nyugati szél a *Tacuinum Sanitatis*ből; Österreichische Nationalbibliothek, Bécs Ms.Cod. Ser.Nov. 2644, f.57^v.
153. 1b. Borjúhús; uo. f. 73^v.
154. Sebészeti rendelő Guy de Chauliac *Chirurgia* c. könyvéből; Bibliothèque Nationale, Párizs Ms.396, f.66.
154. b. Orvosi illusztrációk; British Library, London Ms. Sloane 1977.
155. 1j. Pszeudo-Dioscorides fűvészkönyve nyomán; British Library, London Ms. Harley 1585, f.1^v (rajzolta John Brennan, Oxford).
156. Limbourg fivérek: Március. Illusztráció a *Trés Riches Heures du duc de Berry*-ből; Musée Condé, Chantilly Ms.65, f.3^v (fotó: Giraudon, Párizs).
- 158–159. f. Burgundi játékosztábla; Phaidon Press Picture Archive, Oxford.
- 158–159. 1. Sisakkiállítás a *Livres des tournois du roi René*-ből; Bibliothèque Nationale, Párizs Ms.2698, f.67^v és 68.
159. fj. Plantagenet zománkép Anjou Gottfrid képével; Musée du Mans, Le Mans.
160. b. Madarak a Pepys-vázlatkönyvből: a cambridge-i Magdalene College igazgatójának és vezetőtestületének engedélyével, f.12^f.
160. 1j. Jelenetek a *Livre de la chasse*-ből; Bibliothèque Nationale, Párizs Ms.Fr.616, f.13.
161. f. Uo. f.77.
161. 1b. Uo. f.67.
161. 1j. Uo. f.53^v.
- 162–163. „Noli me tangere” Duccio *Maestà*járól; Museo dell’ Opera del Duomo, Siena (fotó: Scala, Firenze).
164. Az isztambuli Hagia Sophia belülről; Elsevier Archives, Amszterdam.
- 166–67. Dick Barnard rajzai, Milverton.
168. k. Orvieto alaprajza; John Brennan, Oxford.
168. 1. Éva teremtése. Részlet az orvietói székesegyház nyugati homlokzatáról; Alinari, Firenze.
- 168–69. Az orvietói székesegyház kívülről; Scala, Firenze.
169. fb. Orvieto, interiőr; Zefa, London.
169. fj. Orvieto, oszlopok; Robert Harding Associates, London.
170. fb. Diocletianus és Maximianus: Vatikáni Könyvtár (Scala, Firenze).
170. fj. Szent Péter a moissac-i apátsági templom déli kapuján; Elek Archive (fotó: Wim Swaan).
170. 1b. A perjel kapuja az elyi kolostorban; Jean Roubier, Párizs.
171. b. Húsvéti gyertyatartó a római San Paolo fuori le Múrában Leonard von Matt, Buochs.
171. fj. A roueni székesegyház nyugati homlokzata; Jean Roubier, Párizs.
171. 1j. Dombormű a reimsi székesegyházból: Foto Marburg, Marburg/Lahn.
172. 1b. A római Santa Sabina fakapujának részlete; Leonard von Matt, Buochs.
172. j. Faragott Madonna a griskei templomból; Historis Museum, Bergen.
173. 1. Borgund temploma, Søgne; Courtauld Institute, London.
173. 1. Pad karfáját díszítő szobrocska az Ixworth Thorpe-i templomból; J. C. D. Smith, Bridgwater.
173. fb. A herefordshire-i Garway templomának teteje; Michael Dixon, Dover.
173. fj. Riemenschneider: Angyal; Victoria and Albert Museum, London.
174. b. Suger apát. Részlet a párizsi St. Denis egy ablakáról; Sonia Halliday, Weston Turville.
174. j. Feltámadás. Ablak a strassburgi székesegyházból; Sonia Halliday, Weston Turville.
175. Krisztusfej a wissembourgi apátsági templom ablakáról; Strasbourg Museum (fotó: Sonia Halliday, Weston Turville).
176. Krisztus szenvedései. Ablak a chartres-i székesegyházból; Sonia Halliday, Weston Turville.
177. fb. Mózes és az aranyborjú. Üvegtábla a párizsi St.-Denis ablakáról; Sonia Halliday, Weston Turville.
177. fj. Szent Katalin. Ablak a regensburgi székesegyházból; Sonia Halliday, Weston Turville.
177. 1j. Déli rozetta. Notre Dame de Paris; Sonia Halliday, Weston Turville.
178. 1b. Táncozó; Bibliothèque Nationale, Párizs Ms.Lat.1118 (fotó: Sonia Halliday, Weston Turville).
178. f. Lantjátékos; Escorial, Madrid (fotó: Christopher Page, Oxford).
178. 1k. Dudás a suffolki Hiningtonból; J. C. D. Smith, Bridgwater.
178. 1j. Hárfás; Bodleian Library, Oxford Ms. Junius 11, p.54.
178. j. Harsonás a Luttrell-psáltériumból; British Library, London Add.Ms.42130, f.59.
179. 1b. Dido a vatikáni Vergiliusból; Biblioteca Apostolica Vaticana Ms.Cod.Lat.3225.
179. f. Illusztráció a *Die Manessische Handschrift*ből; Universitätsbibliothek, Heidelberg Ms. Cod.Pal.Germ.848, f.69^f.
179. 1j. Illusztráció a *Lancelot du Lac*-ból; British Library, London Add.Ms.10294.
180. jf. *Codex Augusteus*; Biblioteca Apostolica Vaticana Ms. Lat.3256.
180. f. Szent Omer-psáltérium; British Library, London. Ms. Yates Thompson 14.
180. k. A Kells-i könyv; Trinity College, Dublin Ms. 58, f.34; Phaidon Press Picture Archive, Oxford.
180. 1b. Szent Lukács evangéliuma; Pierpont Morgan Library. New York Ms.806, f.96.
180. 1j. St. Martial de Limoges Bibliája; Bibliothèque Nationale, Párizs Ms.Lat. 254, f.10.
180. 1k. Plinius: *Historia Naturalis*; Victoria and Albert Museum. London A. L. 1504–1896.
181. Nyomdászok munka közben. A *Hegesippus* címlapja, amely 1511-ben J. B. Ascensius nyomdájában készült; Mary Evans Picture Library, London.
183. f. A pápai palota Avignonban; Leonard von Matt, Bouchs.
183. 1. Hid Karitainában; Graham Speake, Oxford.
186. A johannita lovagrend vára Ródoszon; Ekdotike Atheneon, S. A., Athén.
187. Frangocastello, Kréta; Zefa, London.
191. A krakkói székesegyház; Giraudon, Párizs.
193. f. A jáki apátsági templom bejárata; Michael Dixon, Dover.
193. k. Nándorfehérvár ostroma. Miniatura; Topkapi Múzeum, Isztambul (fotó: Sonia Halliday, Weston Turville).
194. A szuzdali katedrális; Robert Harding Associates, London.
195. Atyaistent ábrázoló novgorodi ikon; Tretyakov Képtár, Moszkva.
198. fb. Párizs látképe Froissart Krónikájából; Bibliothèque Nationale, Párizs Ms.Fr. 2645, f.321^v.
198. fj. Calais a tenger felől; British Library, London Cotton Ms. Aug.I.ii.70.
198. 1. Johanna pere; Bibliothèque Nationale, Párizs Ms. Lat.5969, f.I.
200. Az Eileen Donan-i várkastély; Sonia Halliday, Weston Turville.
204. f. Altichiero; Petrarca; Bibliothèque Nationale, Párizs Ms.Lat. 6069 A v.
204. 1. Petrarca *Vergilius*ának címlapja, illusztrálta Simone Martini; Biblioteca Ambrosiana, Milánó S. P. 10/27.
207. Jan van Eyck: *Az Arnolfini házaspár*; National Gallery, London.
208. Leonardo da Vinci helikopterterve; Institut de France, Párizs, Ms. B, f.83^v.
209. Félélemnélküli János burgundi herceg meggyilkolása; Bibliothèque Nationale, Párizs Ms. 5084, f.
213. Svájci térképe. Konrad Türost *De situ confederatum Descriptio* c. munkájából; Zentralbibliothek, Zürich.
214. A Dózse-palota Velencében; Scala, Firenze.
216. Donatello: *A kulcsok átadása* (részlet); Victoria and Albert Museum, London.
217. Albrecht Dürer: *A művész apja* (részlet); National Gallery, London.

218. f. Nyomdaprés egy Dürer-rajz nyomán; Mary Evans Picture Library, London.
 218. l. Buxheimben készült metszet Szent Kristófról; John Rylands Library, Manchester.
 219. b. Celso Maffei *Monumentumának* egy lapja; British Library, London.

219. fj. J. de Dale által nyomtatott játékkártyalapok; Bibliothèque Nationale, Párizs.
 220. f. Európa térképe Ardres-i Lambert *Liber Floridus*-ából; Egyetemi Könyvtár, Gent Ms.92, f.241^r.
 220. l. A yorkshire-i (ma Lincolnshire) Inglesmoor térképe; Public Record Office, London M. P. C. 56.

221. f. Freducci d'Ancona tengerészterképe: Royal Geographical Society, London.
 225. fb. Tengerész Henrik, részlet Nuno Gonçalves St. Vincent-beli triptichonjáról; Museu Nacional de Arte Antiga, Lisszabon (fotó: Giraudon, Párizs).
 225. fj. Kolumbusz útja a Nyugat-Indiákra, fametszet; Elsevier, Amszterdam.

BIBLIOGRÁFIA

Történelmi atlaszok

- ENGEL, J., (szerk.) *Grosser historischer Weltatlas*, 2. köt.: *Mittelalter* (4. kiadás, München, 1981)
 MOORE, R. I., (szerk.) *The Hamlyn Historical Atlas* (London, 1981)
 POOLE, R. L., *Historical Atlas of Modern Europe from the Decline of the Roman Empire* (Oxford, 1902)
 SPRUNER, K. von-MENKE, T., *Handatlas für die Geschichte des Mittelalters und der neueren Zeit* (3. kiadás, Gotha, 1880)

Összefoglaló művek

- BARKER, J. W., *Justinian and the Later Roman Empire* (Madison, Wisc., 1966)
 BROWN, P., *The World of Late Antiquity: from Marcus Aurelius to Muhammed* (London, 1971)
Cambridge Medieval History, 1–8. köt. (Cambridge, 1911–1936)
 COURTOIS, C., *Les Vandales et l'Afrique* (Paris, 1955)
 HALE, J.–HIGHFIELD, J. R. L.–SMALLEY, B., (szerk.) *Later Medieval Europe* (London, 1965)
 HUIZINGA, J., *A középkor alkonya* (Budapest, 1982)
 JONES, A. H. M., *The Later Roman Empire 282–602: a social, economic and administrative survey*, 1–3. köt. (Oxford, 1964)
 MATTHEW, D., *The Medieval European Community* (London, 1977)
 MOSS, H. ST. L. B., *The Birth of the Middle Ages 395–814* (Oxford, 1935)
 MUSSET, L., *The Germanic invasions: the making of Europe AD 400–600* (London, 1965)
 SMITH, C. D., *Western Mediterranean Europe: a historical geography of Italy, Spain and southern France since the Neolithic* (London, 1979)
 SOUTHERN, R. W., *The Making of the Middle Ages* (London, 1953)
 THOMPSON, E. A., *The Early Germans* (Oxford, 1965)
 THOMPSON, E. A., *A History of Attila and the Huns* (Oxford, 1948)
 THOMPSON, E. A., *The Visigoths in the Time of Ulfila* (Oxford, 1966)
 WALLACE-HADRILL, J. M., *The Barbarian West 400–1000* (London, 1967)

A nyugati egyház, a pápaság és a szerzetesrendek

- BARRACLOUGH, G., *The Medieval Papacy* (London, 1968)
 BRENTANO, R., *Two Churches: England and Italy in the 13th century* (Princeton, N. J. – Oxford, 1968)
 BRENTANO, R., *Rome before Avignon: a social history of 13th century Rome* (London, 1974)
 CHADWICK, H., *The Early Church* (Harmondsworth, 1967)
 DAWSON, C. H., (szerk.) *The Mongol Mission: narratives and letters of the Franciscan missionaries in Mongolia and China in the 13th and 14th centuries* (London, 1955)

- FLICHE, A.–MARTIN, V., *Histoire de l'église*, 1–21. köt. (Paris, 1934–)
 JEDIN, H.–DOLAN, J. P., (szerk.) *History of the Church*, 1–3. köt. (New York, 1980)
 JEDIN, H.–LATOURETTE, K.–MARTIN, J., *Atlas zur Kirchengeschichte* (Freiburg, 1970)
 KNOWLES, M. D., *Christian Monasticism* (London, 1969)
 KNOWLES, M. D., *The Monastic Order in England* (Cambridge, 1962)
 KNOWLES, M. D., *The Religious Orders in England*, 1–3. köt. (Cambridge, 1948–1959)
 LATOURETTE, K., *History of the Expansion of Christianity: Thousand Years of Uncertainty 500–1500 AD* (New York, 1971)
 LEKAI, L. J., *The Cistercians: ideals and reality* (Kent, Ohio, 1977)
 MOLLAT, G., *The Popes at Avignon 1305–78* (London, 1963)
 MOORMAN, J. R. H., *A History of the Franciscan Order from its Origins to the Year 1517* (Oxford, 1968)
 PARTNER, P., *The Lands of St. Peter* (London, 1972)
 SOUTHERN, R. W., *Western Society and the Church in the Middle Ages* (Harmondsworth, 1970)
 ULLMANN, W., *The Growth of Papal Government in the Middle Ages* (London, 1955)
 VAN DER MEER, F., *Atlas de l'ordre cistercien* (Brussels, 1965)
 WALEY, D. P., *The Papal State in the 13th Century* (London, 1961)

A Keletrómai Birodalom

- BOASE, T. S. R., (szerk.) *The Cilician Kingdom of Armenia* (Edinburgh, 1978)
 BROWNING, R., *The Byzantine Empire* (London, 1980)
 HILL, G. F., *A History of Cyprus*, 1–4. köt. (Cambridge, 1940–52)
 JENKINS, R. J. H., *Byzantium: the imperial centuries 610–1071* (London, 1966)
 LANG, D. M., *Armenia: cradle of civilization* (London, 1978)
 LANG, D. M., *The Georgians* (London, 1966)
 MANGO, C. M., *Byzantium: the empire of new Rome* (London, 1980)
 MILLER, W., *The Latins in the Levant: a history of Frankish Greece* (London, 1908)
 OBOLENSKY, D., *The Byzantine Commonwealth: eastern Europe 500–1453* (London, 1971)
 OBOLENSKY, D., *Byzantium and the Slavs* (London, 1971)
 OSTROGORSKY, G., *History of the Byzantine State* (Oxford, 1968)
 SETTON, K. M., *Catalan Domination of Athens 1311–88* (Cambridge, Mass., 1948)
 SHERRARD, P., *Constantinople* (Oxford, 1965)

Iszlám

- BRICE, W. C., *An Historical Atlas of Islam* (Leiden, 1981)
 CAHEN, C., *Pre-Ottoman Turkey* (London, 1968)
 CRESWELL, K. A. C., *Early Muslim Architecture*, 1–2. köt. (Oxford, 1932, 1940)
 CRESWELL, K. A. C., *The Muslim Architecture of Egypt*, 1–2. köt. (Oxford, 1952, 1959)
 HITTI, P. K., *History of the Arabs* (London, 1970)
 HODGSON, M. G. S., *Venture of Islam*, 1–2. köt. (Chicago, Ill., 1974)
 INALCIK, H., *The Ottoman Empire: the classical age 1300–1600* (London, 1973)
 LE STRANGE, G., *Baghdad during the Abbasid Caliphate* (Oxford, 1900)
 LE TOURNEAU, R., *The Almohad Movement in North Africa in the 12th and 13th Centuries* (Princeton, N. J., 1969)
 MIQUEL, A., *L'Islam et sa civilisation* (Paris, 1977)
 POPPER, W., (szerk.) *Egypt and Syria under the Circassian Sultans 1382–1468 AD, Systematic Notes to Ibn Taghri Birdi's Chronicle of Egypt* (Berkeley, Calif., 1955)
 ROGERS, M., *A hódító iszlám* (Budapest, 1987)
 SAUNDERS, J. J., *A History of Medieval Islam* (London, 1965)
 SAUNDERS, J. J., *The History of the Mongol Conquests* (London, 1971)
 VRYONIS, S., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the 11th through to 15th Century* (Berkeley, Calif., 1971)

Anglia

- BEDE, (ford. L. Sherley-Price) *A History of the English Church and People* (Harmondsworth, 1970)
 CAMPBELL, J., (szerk.) *The Anglo-Saxons* (Oxford, 1982)
 COLLINGWOOD, R. G.–MYRES, J. N. L., *Roman Britain and the English Settlements* (Oxford, 1937)
 DOUGLAS, D. C., *William the Conqueror* (London, 1964)
 FALKUS, M. E.–GILLINGHAM, J. B., (szerk.) *Historical Atlas of Britain* (St Albans, 1981)
 HILL, D., *An Atlas of Anglo-Saxon England* (Oxford, 1981)
 JACOB, E. F., *The Fifteenth Century* (Oxford, 1961)
 KAPALLE, W., *The Norman Conquest of the North* (London, 1980)
 MCKISACK, M., *The Fourteenth Century* (Oxford, 1959)
 MATTHEW, D. J., *The Norman Conquest* (London, 1966)
 MAYR-HARTING, H., *The Coming of Christianity to Anglo-Saxon England* (London, 1977)
 POOLE, A. L., *From Domesday Book to Magna Carta* (Oxford, 1951)

- POWICKE, F. M., *The Thirteenth Century* (Oxford, 1962)
 STENTON, F. M., *Anglo-Saxon England* (Oxford, 1971)
 THOMAS, C., *Christianity in Roman Britain to AD 500* (London, 1981)
 WARREN, W. L., *Henry II.* (London, 1973)

Bulgária

- BROWNING, R., *Byzantium and Bulgaria: a comparative study across the early medieval frontier* (London, 1975)
 LANG, D. M., *The Bulgarians from Pagan Times to the Ottoman Conquest* (London, 1976)
 RUNCIMAN, J. C. S., *A History of the First Bulgarian Empire* (London, 1930)

Csehország

- HEYMANN, F. G., *George of Bohemia, King of Heretics* (Princeton, N. J., 1965)
 HEYMANN, F. G., *John Zizka and the Hussite Revolution* (Princeton, N. J., 1955)
 KAMINSKY, H., *A History of the Hussite Revolution* (Berkeley, Calif., 1967)

Franciaország

- DUBY, G.—MANDROU, R., (ford. J. B. Atkinson) *A History of French Civilisation* (London, 1966)
 DUBY, G.—MANDROU, R.: *A francia civilizáció ezer éve* (Budapest, 1975)
 FOWLER, K., *The Age of Plantagenet and Valois: the struggle for supremacy 1328–1498* (London, 1967)
 FROISSART, J., (ford. G. Brereton) *Chronicles* (Harmondsworth, 1968), magyar fordítása: *Froissart krónikája*. Válogatás (Budapest, 1971)
 GREGORY OF TOURS, (ford. L. Thorpe) *The History of the Franks* (Harmondsworth, 1974)
 HALLAM, E. M., *Capetian France 987–1328* (London, 1980)
 HIGOUNET, C., (szerk.) *Histoire de l'Aquitaine* (Toulouse, 1971)
 JORDAN, W. C., *Louis IX and the Challenge of the Crusade* (Princeton, N. J., 1979)
 LABARGE, M. W., *St Louis: the life of Louis IX of France* (London, 1968)
 LATOUCHE, R., *Caesar to Charlemagne: the beginnings of France* (London, 1968)
 LEMARIGNIER, J. F., *Le Gouvernement royal aux premiers temps capétiens 987–1108* (Paris, 1965)
 LEWIS, P. S., *Late Medieval France: the polity* (London, 1968)
 LODGE, E. C., *Gascony under English Rule* (London, 1926)
 LONGNON, A., *Atlas historique de la France*, 1–3. köt. (Paris, 1885–1889)
 ROUCHE, M., *L'Aquitaine des Visigoths aux Arabes 418–718* (Paris, 1977)
 SALIN, E., *La Civilisation mérovingienne*, 1–4. köt. (Paris, 1950–1959)
 STRAYER, J. R., *The Albigensian Crusades* (New York, 1971)
 TUCOO-CHALA, P., *Gaston Fébus, un grand prince d'occident au XIVe siècle* (Paris, 1976)

Írország

- BIELER, L., *Ireland: harbinger of the Middle Ages* (Oxford, 1963)
 EDWARDS, R. D., *Atlas of Irish History* (London, 1981)
 FRAME, R., *Colonial Ireland 1169–1369* (Dublin, 1981)
 KENNEY, J. F., *The Sources for the Early History of Ireland* (New York, 1968)
 LYDON, J., *Ireland in the Later Middle Ages* (Dublin, 1973)
 OTWAY-RUTHVEN, A. J., *A History of Medieval Ireland* (London, 1968)

- WATT, J., *The Church in Medieval Ireland* (Dublin, 1962)

Itália

- BURKE, P., *Culture and Society in Renaissance Italy* (London, 1972)
 CHALANDON, F., *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile* (Paris, 1907)
 DOUGLAS, D. C., *The Norman Achievement 1050–1100* (London, 1969)
 DOUGLAS, D. C., *The Norman Fate 1100–1154* (London, 1976)
 HODGKIN, T., *Italy and her Invaders* (Oxford, 1885–1899)
 HYDE, J. K., *Society and Politics in Medieval Italy: the evolution of the civil life 1000–1350* (London, 1973)
 LANE, F. C., *Venice: a maritime republic* (Baltimore, Md., 1973)
 LARNER, J., *Culture and Society in Italy 1290–1420* (London, 1971)
 TOUBERT, P., *Les Structures du Latium médiéval*, 1–2. köt. (Rome, 1973)
 WICKHAM, C. J., *Early Medieval Italy: central power and local society 400–1000* (London, 1981)

Keresztes államok

- BOASE, T. S. R., *Castles and Churches of the Crusading Kingdom* (London, 1967)
 MAYER, H. E., (ford. J. B. Gillingham) *The Crusades* (Oxford, 1972)
 PRAWER, J., *The Latin Kingdom of Jerusalem: European colonialism in the Middle Ages* (London, 1972)
 RUNCIMAN, J. C. S., *A History of the Crusades*, 1–3. köt. (Cambridge, 1951–1954)
 SETTON, K. M., (szerk.) *A History of the Crusades*, 1–4. köt. (Madison, Wisc., 1969–1977)

Lengyelország

- DAVIES, N., *God's Playground: a history of Poland*, 1. köt. (Oxford, 1981)
 REDDAWAY, W. F., (szerk.) *The Cambridge History of Poland*, 1. köt. (Cambridge, 1941)

Magyarország

- MAENCHEN-HELFEN, D. J., *The World of the Huns: studies in their history and culture* (Berkeley, Calif., 1973)
 PAMLÉNYI E., *Magyarország története* (Budapest, 1971)

Németalföld

- BLOK, P. J., *A History of the People of the Netherlands: part one, from the earliest times to the beginning of the 15th century* (New York, 1898)
 CARTELLIERI, D. E. W., (ford. M. Letts) *The Court of Burgundy* (London, 1929)
 PIRENNE, H., *Histoire de Belgique des origines à nos jours*, 1–7. köt. (Brüsszel, 1907–1926)
 VAUGHAN, R., *Charles the Bold: the last Valois duke of Burgundy* (London, 1973)
 VAUGHAN, R., *John the Fearless: the growth of Burgundian power* (London, 1966)
 VAUGHAN, R., *Philip the Bold: the formation of the Burgundian state* (London, 1962)
 VAUGHAN, R., *Philip the Good: the apogee of Burgundy* (London, 1970)

Németország és a német birodalom

- BARRACLOUGH, G., *The Origins of Modern Germany* (Oxford, 1973)
 BAYLEY, C. C., *The Formation of German College of Electors in the mid-13th Century* (Toronto, 1949)
 BULLOUGH, D. A., *The Age of Charlemagne* (London, 1965)
 CHRISTIANSEN, E., *The Northern Crusades: the Baltic and the Catholic frontier 1100–1525* (London, 1980)

- COHN, H. J., *The Government of the Rhineland Palatinate in the 15th Century* (London, 1965)
 DOLLINGER, P., (ford. D. S. Ault és S. H. Steinberg) *The Hansa* (London, 1970)
 FLECKENSTEIN, J., (ford. B. S. Smith) *Early Medieval Germany* (Amsterdam, 1978)
 FOLZ, R., (ford. S. A. Ogilvie) *The Concept of Empire in Western Europe from the 5th to the 16th Century* (London, 1969)
 FREDERICK II. (ford. C. A. Wood és F. M. Fyfe) *De Arte Venandi* (Stanford, Calif., 1943)
 HALPHEN, L., (ford. G. de Nie) *Charlemagne and the Carolingian Empire* (Amsterdam, 1977)
 HAMPE, K., *Germany under the Salian and Hohenstaufen Emperors* (Oxford, 1973)
 KANTOROWICZ, E. H., (ford. E. O. Lorimer) *Frederick II 1194–1250* (London, 1931)
 LEEPER, A. W., *A History of Medieval Austria* (Oxford, 1941)
 LEYSER, K., *Rule and Conflict in an Early Medieval Society: Ottonian Saxony* (London, 1979)
 MUNZ, P., *Frederick Barbarossa: a study in medieval politics* (London, 1969)
 STRAUSS, G., (szerk.) *Pre-Reformation Germany* (London, 1972)
 TYLER, J. E., *The Alpine Passes: the Middle Ages* (Oxford, 1930)
 VAN CLEVE, T. C., *The Emperor Frederick II of Hohenstaufen* (Oxford, 1972)

Oroszország

- BLUM, J., *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century* (Princeton, N. J., 1961)
 FENNELL, J. L. I., *The Emergence of Moscow 1304–59* (London, 1969)
 FREISHIN-CHIROVSKII, M. L., *A History of the Russian Empire: grand-ducal Vladimir and Moscow* (London, 1973)
 VERNADSKY, G., *A History of Russia*, 2–4. köt. (New Haven, Conn., 1944)

Portugália

- DE OLIVEIRA MARQUES, A. H., (ford. S. S. Wyatt) *Daily Life in Portugal in the Later Middle Ages* (Madison, Wisc., 1971)
 DE OLIVEIRA MARQUES, A. H., *A History of Portugal* (New York, 1976)
 MAGELHÃES GODINHO, V., *L'Économie de l'empire portugais aux XVe et XVIe siècles* (Paris, 1969)

Skandinávia

- ELLIS DAVIDSON, H. R., *The Viking Road to Byzantium* (London, 1976)
 DERRY, T. K., *A History of Scandinavia* (London, 1979)
 JONES, G., *The Norse Atlantic Saga* (Oxford, 1964)
 JUTIKKALA, E., *A History of Finland* (London, 1979)
 MUSSET, L., *Les Peuples Scandinaves au moyen âge* (Paris, 1951)
 SAWYER, P. H., *The Age of Vikings* (London, 1971)

Skócia

- BARROW, G. W. S., *The Anglo-Norman Era in Scottish History* (Oxford, 1980)
 BARROW, G. W. S., *The Kingdom of the Scots* (London, 1973)
 DUNCAN, A. A. M., *Scotland: the making of the kingdom* (Edinburgh, 1975)
 MACNEILL, P., *An Historical Atlas of Scotland* (St Andrews, 1975)
 NICHOLSON, R. G., *Scotland: the later Middle Ages* (Edinburgh, 1974)

Spanyolország

- BURNS, R. I., *Islam under the crusaders: colonial revival in the 13th-century kingdom of Valencia* (Princeton, N. J., 1973)

CHAYTOR, H. J., *A History of Aragon and Catalonia* (London, 1933)

HILLGARTH, J. N., *The Spanish Kingdoms 1250–1516*, 1–2. köt. (Oxford, 1976, 1978)

JAMES I OF ARAGON (ford. J. Forster) *The Chronicle* (London, 1883)

KLEIN, J., *The Mesta: a study in Spanish economic history 1273–1836* (Cambridge, Mass., 1920)

LINEHAN, P. A., *The Spanish Church and the Papacy in the 13th Century* (Cambridge, 1971)

LOMAX, D. W., *The Reconquest of Spain* (London, 1978)

MACKAY, A., *Spain in the Middle Ages: from frontier to empire 1000–1500* (London, 1977)

MENENDEZ-PIDAL, R., (ford. H. Sunderland) *The Cid and his Spain* (London, 1934)

MENENDEZ-PIDAL, R., *Historia de la España*, 4., 5., 6., 7., 14., 15. köt. (Madrid, 1950–)

ORLANDIS-ROVIRA, J., *España Visigótica* (Madrid, 1977)

RUSSELL, P. E., *The English Intervention in Spain and Portugal in the Time of Edward III and Richard II* (Oxford, 1955)

SHNEIDMAN, J., *The Rise of the Aragonese-Catalan Empire 1200–1350* (New York, 1970)

STOKSTAD, M., *Santiago de Compostella* (Norman, Ok., 1979)

THOMPSON, E. A., *The Goths in Spain* (Oxford, 1969)

VICENS-VIVES, J., *Approaches in the History of Spain* (Berkeley, Calif., 1970)

VILAR, P., *La Catalogne dans l'Espagne moderne* (Paris, 1962)

Svájc

BONJOUR, F.—OFFLER, H. S.—POTTER, G. R., *A Short History of Switzerland* (Oxford, 1952)

Szláv országok

CARTER, F. W., *Dubrovnik (Ragusa): a classic city-state* (London, 1972)

CLISSOLD, S., (szerk.) *A Short History of Yugoslavia from Early Times to 1966* (Cambridge, 1968)

DVORNIK, F., *The Slavs: their early history and civilisation* (Boston, Mass., 1959)

FINES, J. V., *The Bosnian Church* (New York, 1975)

GIMBUTAS, M., *The Slavs* (London, 1971)

PORTAL, R., (ford. P. Evans) *The Slavs* (London, 1969)

TEMPERLEY, H. W. V., *A History of Serbia* (London, 1917)

VLASTO, A. P., *The Entry of the Slavs into Christendom: an introduction to the medieval history of the Slavs* (Cambridge, 1970)

Wales

DAVIES, R. R., *Lordship and Society in the March of Wales 1282–1400* (Oxford, 1978)

LLOYD, J. E., *A History of Wales from the Earliest Times to the Edwardian Conquest* (London, 1912)

REES, W., *Historical Atlas of Wales* (Cardiff, 1951)

Városi társadalom, ipar és kereskedelem

BARLEY, M. W., (szerk.) *European Towns: their archaeology and early history* (London, 1977)

CIPOLLA, C. M., *Before the Industrial Revolution: European society and economy 1000–1700* (London, 1976)

CIPOLLA, C. M., *Guns and Sails in the Early Phases of European Expansion 1400–1700* (London, 1966)

CIPOLLA, C. M., *Money, Prices and Civilisation in the Mediterranean World 5th–7th Century* (Princeton, N. J., 1956)

ENNEN, E., (ford. N. Fryde) *The Medieval Town* (Amsterdam, 1977)

NICHOLAS, D., *Town and Countryside: social, economic and political tensions in 14th-century Flanders* (Gent, 1971)

ORIGO, I., *The Merchant of Prato* (London, 1960)

PHYTHIAN-ADAMS, C., *Desolation of a City: Coventry and the urban crisis of the late Middle Ages* (Cambridge, 1979)

PLATT, C., *The English Medieval Town* (London, 1976)

POSTAN, M., (szerk.) *Economic Organisation and Policies in the Middle Ages* (Cambridge, 1963)

POSTAN, M., (szerk.) *Trade and Industry in the Middle Ages* (Cambridge, 1952)

REYNOLDS, S. M. G., *An Introduction to the History of English Medieval Towns* (Oxford, 1977)

RÖRIG, F., (ford. D. Bryant) *The Medieval Town* (London, 1967)

UNGER, R., *The Ship in the Medieval Economy* (Montreal, 1980)

A falusi társadalom és a mezőgazdaság

BAUTIER, R. H., *The Economic Development of Medieval Europe* (London, 1971)

BLOCH, M., (ford. L. A. Manyon) *Feudal Society* (London, 1961)

BLOCH, M., (Ford. J. Sondheimer) *French Rural History: an essay on its basic characteristics* (London, 1966)

CRITCHLEY, J., *Feudalism* (London, 1978)

DUBY, G., (ford. C. Postan) *Rural Economy and Country Life in the Medieval West* (London, 1968)

POSTAN, M., (szerk.) *The Agrarian Life of the Medieval West* (Cambridge, 1966)

Oktatás és kultúra

BROOKE, C. N. L., *The Twelfth-Century Renaissance* (London, 1969)

CHAYTOR, H. J., *From Script to Print* (Cambridge, 1945)

COPLESTON, F. C., *Aquinas* (Harmondsworth, 1955)

GILSON, E., *A History of Christian Philosophy in the Middle Ages* (London, 1955)

HAY, D., *The Italian Renaissance in its Historical Background* (Cambridge, 1977)

KNOWLES, M. D., *The Evolution of Medieval Thought* (London, 1962)

MORRIS, C., *The Discovery of the Individual 1050–1200* (London, 1962)

MURRAY, A., *Reason and Society in the Middle Ages* (Oxford, 1978)

RADICE, B., (ford. és szerk.) *The Letters of Abelard and Heloise* (Harmondsworth, 1974)

RASHDALL, H., (szerk. F. M. Powicke és A. B. Emden) *The Universities of Europe in the Middle Ages* (Oxford, 1936)

RICHE, P., *Education and Culture in the Barbarian West* (Columbia, S. C., 1978)

WILKINS, E. H., *Life of Petrarch* (Chicago, Ill., 1961)

WILKINS, E. H., *Studies in the Life and Work of Petrarch* (Cambridge, Mass., 1955)

Természet- és műszaki tudományok, orvostudomány

ARANO, L. C., (szerk.) *Tacuinum Sanitatis: medieval health handbook* (New York, 1976)

KLEMM, F., *A History of Western Technology* (London, 1959)

SHREWSBURY, J. F. D., *A History of Bubonic Plague* (Cambridge, 1970)

USHER, A. P., *A History of Mechanical Inventions* (Cambridge, Mass., 1954)

Képzőművészet

ACLAND, J., *Medieval Structure: the Gothic vault* (Toronto, 1973)

ALEXANDER, J. J. G., *The Decorated Letter* (London, 1978)

ALEXANDER, J. J. G., *Insular Manuscripts, 6th–9th Century* (London, 1978)

BAXANDALL, M., *The Limewood Sculptors of Renaissance Germany* (London, 1980)

BAXANDALL, M., *Painting and Experience in 15th-Century Italy* (Oxford, 1972)

CONANT, K. J., *Carolingian and Romanesque Architecture 800–1200* (Harmondsworth, 1959)

DODWELL, C. R., *Painting in Europe 800–1200* (Harmondsworth, 1978)

FITCHEN, J., *The Construction of Gothic Cathedrals: a study of medieval vault erection* (Oxford, 1961)

FOCILLON, H., *The Art of the West in the Middle Ages*, 1–2. köt. (London, 1963)

FRANKL, P., *Gothic Architecture* (Harmondsworth, 1963)

HANSEN, H. J., (szerk.) *Architecture in Wood* (London, 1971)

HARVEY, J. H., *The Master Builders: architecture in the Middle Ages* (London, 1971)

HOLMQUIST, W., *Germanic Art during the First Millennium* (Stockholm, 1955)

JAMES, J., *Chartres* (London, 1979)

KAUFFMANN, C. M., *Romanesque Manuscripts 1066–1190* (London, 1975)

KITZINGER, E., *Early Medieval Art* (London, 1940)

KLINGENDER, F., *Animals in Art and Thought to the end of the Middle Ages* (London, 1971)

KRAUTHIMER, R., *Early Christian and Byzantine Architecture* (London, 1965)

KRAUTHIMER, R., *Rome: profile of a city 312–1308* (Princeton, N. J., 1980)

LASKO, P., *Ars Sacra 800–1200* (Harmondsworth, 1973)

LE COUTEUR, J. D., *English Medieval Painted Glass* (London, 1926)

PANOFKY, E., (szerk.) *Abbot Suger on the Abbey Church of St Denis and its Art Treasures* (Princeton, N. J., 1946)

PANOFKY, E., *Early Netherlandish Painting: its origin and character*, 1–2. köt. (Cambridge, Mass., 1964)

PANOFKY, E., *The Life and Art of Albrecht Dürer* (Princeton, N. J., 1955)

POPE-HENNESSY, J., *Italian Gothic Sculpture* (London, 1972)

REMNANT, G. L., *Catalogue of Misericords in Great Britain* (Oxford, 1969)

SALZMAN, L., *Building in England down to 1540* (Oxford, 1952)

STRZYGOWSKI, J., *Early Church Art in Northern Europe* (London, 1928)

TOVELL, R. M., *Flemish Arts of the Valois Counts* (Toronto, 1950)

WHINNEY, M., *Early Flemish Painting* (London, 1968)

WHITE, J. E. L. T., *Art and Architecture in Italy 1250–1400* (London, 1966)

WITTKOWER, R., *Architectural Principles in the Age of Humanism* (London, 1962)

WITTKOWER, R., *A humanizmus korának építészeti elvei* (Budapest, 1986)

WITZLEBEN, E. VON., *French Stained Glass* (London, 1968)

Zene

CALDWELL, J., *Medieval Music* (London, 1978)

HARRISON, F., *Music in Medieval Britain* (London, 1958)

HOPPIN, R., *Medieval Music* (New York, 1980)

REESE, G., *Music in the Middle Ages* (London, 1941)

STRUNK, O., *Source Readings in Music History I. Antiquity and the Middle Ages* (London, 1981)

Irodalom

ALEXANDER, M., (ford. és szerk.) *Beowulf* (Harmondsworth, 1973)

AUERBACH, E., *Mimesis: the representation of reality in western literature* (Princeton, N. J., 1968)

CURTIS, E. R., *European Literature and the Latin Middle Ages* (London, 1953)

BIBLIOGRÁFIA

- DANTE, *Isteni Színjáték* (Budapest, 1987)
LOOMIS, R. S., *Arthurian Literature in the Middle Ages* (Oxford, 1959)
OWEN, D. D. R., *The Legend of Roland* (London, 1973)
RABY, F. J. E., *A History of Secular Latin Poetry in the Middle Ages* (Oxford, 1957)
VINAVER, E., *The Rise of Romance* (Oxford, 1971)

Várak és hadviselés

- ANDERSON, W. F. D'E., *Castles of Europe from Charlemagne to the Renaissance* (London, 1970)
COLVIN, H. M., *The History of the King's Works* 1–6. köt. (London, 1963–1976)

- MACGIBBON, D.–ROSS, T., *Castellated and Domestic Architecture of Scotland from the 12th to the 18th Century* 1–5. köt. (Edinburgh, 1887–1892)
SALCH, C. L.–BURNOUF, J., *Atlas des châteaux-forts* (Strasbourg, 1977)
SALCH, C. L.–BURNOUF, J., *Atlas des villes fortifiées* (Strasbourg, 1978)
VERBRUGGEN, J. F., *The Art of Warfare in Western Europe* (Amsterdam, 1976)

Nyomdászat

- FEBVRE, L. P. V. (szerk. G. Nowell-Smith és D. Wootton) *The Coming of the Book: the impact of printing 1450–1800* (London, 1976)

- HIND, A. M., *A History of Engraving and Etching* (London, 1923)
HIND, A. M., *An Introduction to a History of Woodcut* (London, 1935)

Térképészet

- HARVEY, P. D. A., *The History of Topographical Maps* (London, 1980)
KIMBLE, G. H. T., *Geography in the Middle Ages* (London, 1938)
NORDENSKIÖLD, N. A. E., *Facsimile Atlas to the Early History of Cartographs* (Stockholm, 1889)

Kiadta a Helikon Kiadó.
A kiadásért a Helikon Kiadó igazgatója felel.
Készült a Kossuth Nyomdában
Budapesten, 1989-ben (89.0096).
Felelős vezető Bede István vezérigazgató.
Hungarian translation © Falvay Mihály, 1989.
A kötetet Molnár Magda szerkesztette.
A térképek szövegét, a képjegyzéket, a bibliográfiát
a földrajzi névmutatót Pálvölgyi Endre fordította.
A földrajzi neveket Rátz Miklós ellenőrizte.
A szöveget Eperjessy László gondozta.
A könyvet Murányi Zsuzsa tervezte.
Művészeti vezető Szántó Tibor.
Megjelent 38,91 (A/5) ív terjedelemben,
Ikonorex papíron, Plantin betűvel.
HE 262 / ISSN 0239 166X / ISBN 963 208 009 2

